

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ

ZUNUN KADİRİ ESERLERİ

(Giriş – İnceleme – Metin – Çeviri)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Ahat ÜSTÜNER

HAZIRLAYAN
Cansu YILMAZ

ELAZIĞ - 2009

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ

ZUNUN KADİRİ ESERLERİ

(Giriş – İnceleme – Metin – Çeviri)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu tez ... / ... / ... tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman

Doç.Dr.Ahat ÜSTÜNER

Üye

Prof.Dr.Ahmet BURAN

Üye

Dr.Ercan ALKAYA

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun / / tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES

Özet

Yüksek Lisans Tezi

Yeni Uygur Türkçesi
Zunun Kadiri Eserleri
(Giriş – İnceleme – Metin – Çeviri)

Cansu YILMAZ

Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Yeni Türk Dili Bilim Dalı

ELAZIĞ – 2009, Sayfa: XIII + 376

Orta Asya'nın merkezinde yer alan ve bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin hâkimiyeti altında bulunan Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türkleri, tarihî seyirlerinde edebiyat ve sanat değeri yüksek eserler ortaya koymuşlardır. Türk dilinin Hakaniye şivesi içinde şekillenmiş ve gelişmiş edebi bir dil olan Uygur Türkçesi'nin incelenmesinde, bu eserlerde görülen dil özelliklerinin tespiti, araştırmaların temelini teşkil etmektedir.

Bu doğrultuda, Çağdaş Uygur Türk Edebiyatının ünlü temsilcilerinden biri olan Zunun Kadiri'nin çeşitli eserlerinin yer aldığı “Zunun Kadiri Eserleri” adlı kitabı esas alınarak Yeni Uygur Türkçesinin dil özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Hikâyeleri, romanları ve dramalarıyla Çağdaş Uygur edebiyatının gelişiminde önemli bir rolü olan yazarın, Arap alfabesiyle kaleme aldığı eserden “Hatırat”, “Gunçem”, “Hikâyeler” başlıklı üç kısım, transkribe edilmiş, Türkiye Türkçesine aktarılmış ve çevrilen metinler doğrultusunda Yeni Uygur Türkçesiyle ilgili dilbilgisi çalışması yapılmıştır. Yazarın 1946 yılında yazdığı “Gunçem”, üç perde beş bölümden oluşan bir drama olup bu oyunda toplumdaki adaletsizlikler satirik bir anlayışla dile getirilmiş; sosyal adalet, hak ve hukuka saygı gibi ana temalar vurgulanmıştır. Hatıralarını anlattığı metnin ve hikâyelerinin ise birleştiği nokta, Çin'in Doğu Türkistan halkına yaptığı zulmün tasviridir.

Metin incelemesinde görülen en önemli özellik, Eski Türkçeden de izler taşıyan Uygur Türkçesinin yabancı dillerin tesiri altında kalmasıdır. Arapça, Farsça kökenli sözcüklerin yanı sıra coğrafya itibarıyla göz ardı edilemeyecek Çince tabirlerin Uygur

Türkçesinde kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Türkiye Türkçesindeki bazı ekler ve kelime kökleri, bazen fonetik değişimlere uğrayarak bazen de hiçbir değişiklik göstermeden Yeni Uygur Türkçesinde yer almaktadır. Metinleri anlaşılır kılan en büyük etken de budur.

“Hatırat”ta dikkati çeken edebî kaygı, yazarı yabancı kökenli sözcüklere yöneltmiştir. Dolayısıyla da metinlerde Arapça ve Farsça sözcüklere rastlanmıştır. “Gunçem” ve “Hikayeler”de daha yalın daha açık bir anlatımla halk dilini yazı dili haline getiren Kadiri, bu iki eserde Uygur kültürünü yansıtacak nitelikteki deyişlere, dörtlüklere ve efsanevî alıntılara yer vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Dil, Lehçe, Şive, Türkçe, Dilbilgisi, Uygur, Gramer, Transkripsiyon, Zunun, Kadiri, Gunçem, Hatırat, Hikâye.

SUMMARY

Masters Thesis

New Uighur Turkish

Zunun Kadiri Works

Admission-Review-Text-Translation

Cansu YILMAZ

Fırat University

Social Science

Turkish Language and Literature Department

Swiss Turkish Language of Science

ELAZIĞ – 2009, Page: XIII + 376

In the center of Central Asia, and today the People's Republic of China under the rule of living in East Turkistan Uygur Turks, in the course of history and literature of high artistic value of works was put. The shape of the Turkish language and Hakaniye vernacular literary language developed in the review of the Uygur Turkish, the language features identified in this work, the research represents the basis.

In this regard, the famous representative of Contemporary Turkish Literature, one of the Uygur Zunun Kadir where the variety of work "Zunun Kadir Works" based on his book, Uygur Turkish New features of the language was to be determined.

Stories, novels and drama with contemporary Uygur literature in the development of an important role as author, the Arab alphabet takes the pen from the work "Hatırat", "Günçem", "Stories" the three parts, is transcribe, Turkey Turkish ago been transferred and translated texts in the New Uygur about english grammar work has been done. The author in 1946 wrote of "Günçem", three scenes from the five sections, a drama in this game and injustice in society with an understanding of satirik been expressed; social justice, respect for rights and law as the main themes are highlighted. Memories and stories of the text describes the merger of the point is, the people of China in East Turkistan is a depiction of the atrocities.

To review the most important features of the text, with tracks from the old Turkish Uygur remain under the influence of English is a foreign language. Arabic, Persian, as well as geographical origin of words can not be ignored by the Chinese expression is used is seen in Uygur Turkish. Also in Turkey Turkish roots, some add and words, sometimes the phonetic changes sometimes suffer without any changes take place in New Uygur Turkish. Text of the biggest factors in making it is understandable.

In a striking literary work Hatirat concern, the authors turned to the foreign origin of the word. Therefore, Arabic and Persian words in the text have been found. "Gunçem" and "Stories" which is less than lean people with a clear explanation of the language into written language that Kadir, these two works reflect the nature of the Uygur culture words of the verse are borrowed and gave legendary.

Key Words: language, dialect, accent, Turkish, grammar, Uighur, transcription, Zunun, Kadiri, Gunçem, Hatirat, Story.

İÇİNDEKİLER

Onay.....	I
Türkçe Özet.....	II
İngilizce Özet.....	IV
İçindekiler	VI
Önsöz	XII
Kısaltmalar	XIII
GİRİŞ	1
1. Uygur Adı	1
2. Uygur Türklerinin Tarihi	2
2.1.Orhun Uygur Devleti (744–840)	2
2.2.Kansu Uygurları (870–1125)	3
2.3.Turfan ve Beşbalık Uygurları (850–1250)	3
2.4.Karahanlı Devleti (870–1213)	4
2.5.Doğu Türkistan	5
2.5.1.Doğu Türkistan’ın Coğrafyası	6
2.5.2. Doğu Türkistan’ın Demografik Yapısı	7
3. Uygur Kültürü ve Edebiyatı	9
4. Yeni Uygur Türkçesi	13
5. Zunun Kadiri (1911-1989)	15
6. Uygur Alfabesi	16
İNCELEME	20
A.Ses Özellikleri	21
A.1.Ünlüler	21
A.1.1.Ünlülerle İlgili Ses Olayları	24
A.1.1.a. Kalınlık – İncelik Uyumu (Büyük Ünlü Uyumu)	24
A.1.1.b. Düzlük – Yuvarlaklık Uyumu (Küçük Ünlü Uyumu)	26

A.1.1.c. Ünlü Düşmesi	26
A.1.1.d. Ünlü Türemesi	26
A.2.Ünsüzler	27
A.2.1.Ünsüzlerle İlgili Özellikler.....	27
A.2.2.Ünsüzlerle İlgili Ses Olayları	37
A.2.2.1.Ünsüz Uyumu.....	37
A.2.2.2.Ünsüz Türemesi.....	37
A.2.2.3.Ünsüz Düşmesi.....	38
A.2.2.4.Ünsüz Değişmesi.....	38
A.2.2.4.1. b- > m-	38
A.2.2.4.2. b- > p-	38
A.2.2.4.3. f > p	39
A.2.2.4.4. s- > ç-	39
A.2.2.4.5. -z > -s	39
A.2.2.4.6. -b- > -v-	39
A.2.2.4.7. t- > d-	39
B. Şekil Özellikleri.....	39
B.1.Yapım Ekleri.....	39
B.1.a.İsimden İsim Yapanlar.....	40
B.1.b.İsimden Fiil Yapanlar.....	42
B.1.c.Fiilden İsim Yapanlar.....	43
B.1.d.Fiilden Fiil Yapanlar	43
B.2.Çekim Ekleri.....	44
B.2.1.İsim Çekim Ekleri.....	44
B.2.1.1.Çokluk Eki.....	44
B.2.1.2.İyelik Ekleri.....	45
B.2.1.3.Soru Eki.....	45

B.2.1.4.Hal Ekleri.....	45
B.2.1.4.1.Yalın Hal.....	45
B.2.1.4.2.İlgi Hali.....	45
B.2.1.4.3.Yükleme Hali	46
B.2.1.4.4.Yönelme/Yaklaşma Hali.....	46
B.2.1.4.5.Bulunma Hali.....	46
B.2.1.4.6.Çıkma/Ayrılma Hali.....	47
B.2.1.4.7.Vasıta Hali.....	47
B.2.1.4.8.Eşitlik Hali.....	47
B.2.1.4.9.Benzerlik Hali.....	47
B.2.1.4.10.Sınırlama Hali.....	47
B.2.2.Fiil Çekim Ekleri.....	48
B.2.2.1.Şahıs Ekleri.....	48
B.2.2.2. Kip Ekleri.....	49
B.2.2.2.1. Haber Kipleri.....	49
B.2.2.2.1.1. Görülen Geçmiş Zaman.....	49
B.2.2.2.1.2. Duyulan/Öğrenilen Geçmiş Zaman.....	49
B.2.2.2.1.3.Şimdiki Zaman.....	50
B.2.2.2.1.4. Gelecek Zaman.....	52
B.2.2.2.1.5. Geniş Zaman.....	53
B.2.2.2.2. Dilek (Tasarlama) Kipleri.....	53
B.2.2.2.2.1. İstek Kipi.....	53
B.2.2.2.2.2. Şart Kipi.....	54
B.2.2.2.2.3. Gerekliklik Kipi.....	55
B.2.2.2.2.4. Emir Kipi.....	56
B.2.2.2.3.Fiil Çekimi.....	57
B.2.2.2.3.1.Basit Kipli Fiiller.....	57

B.2.2.2.3.2.Birleşik Kipli Fiiller.....	58
B.2.2.2.3.2.1.Hikâye Birleşik Çekimi.....	58
B.2.2.2.3.2.2.Rivayet Birleşik Çekimi.....	59
B.2.2.2.3.2.3.Şart Birleşik Çekimi.....	60
C. Kelime Yapısı.....	60
C.1. Basit (Kök) Kelime.....	60
C.2. Türemiş (Gövde) Kelime.....	60
C.3.Birleşik Kelime.....	61
D. Kelime Türleri.....	61
D.1.İsim.....	61
D.1.1.İsim Çeşitleri.....	61
D.1.1.a.Varlıkların Oluşlarına Göre İsimler.....	61
D.1.1.a.1.Somut İsim.....	61
D.1.1.a.2.Soyut İsim.....	62
D.1.1.b.Varlıklara Verilişlerine Göre İsimler.....	62
D.1.1.b.1.Özel İsim.....	62
D.1.1.b.2.Cins (Tür) İsim.....	62
D.1.1.c.Varlıkların Sayılarına Göre İsimler	62
D.1.1.c.1.Tekil İsim.....	62
D.1.1.c.2.Çoğul İsim.....	62
D.1.1.c.3.Topluluk İsmi.....	63
D.2.Sıfat	63
D.2.1.Niteleme Sıfatları.....	63
D.2.2.Belirtme Sıfatları.....	63
D.2.2.1.İşaret Sıfatları.....	63
D.2.2.2.Sayı Sıfatları.....	64
D.2.2.2.1.Asıl Sayı Sıfatları.....	64

D.2.2.2.2.Sıra Sayı Sıfatları.....	64
D.2.2.2.3.Üleştirme Sayı Sıfatları.....	64
D.2.2.2.4.Kesir Sayı Sıfatları.....	64
D.2.2.3.Belgisiz (Belirsizlik) Sıfatlar.....	64
D.2.2.4.Soru Sıfatları.....	65
D.2.3.Sıfatlarda Pekiştirme.....	65
D.2.4.Sıfatlarda Derecelendirme.....	65
D.3.Zamir	65
D.3.1.Şahıs Zamirleri.....	65
D.3.2.İşaret Zamirleri.....	66
D.3.3.Dönüştürme Zamiri.....	67
D.3.4.Belgisiz Zamirler.....	67
D.3.5.Soru Zamirleri.....	68
D.4.Zarf.....	68
D.4.1.Durum (Nitelik) Zarfları.....	68
D.4.2.Zaman Zarfları.....	69
D.4.3.Miktar (Azlık-Çokluk) Zarfları.....	69
D.4.4.Yer-Yön Zarfları.....	69
D.4.5.Soru Zarfları.....	70
D.5.Fiil.....	70
D.5.2.Tasvir Fiilleri.....	70
D.5.2.1.Yeterlilik.....	70
D.5.2.2.Tezlik.....	71
D.5.2.3.Süreklilik.....	71
D.5.3.Fiilimsiler.....	71
D.5.3.1.İsim Fiil.....	71
D.5.3.2.Sıfat Fiil.....	71

D.5.3.3.Zarf Fiil.....	72
D.6.Edatlar.....	73
D.6.1.Bağlama Edatları.....	73
D.6.1.1.Sıralama Edatları.....	73
D.6.1.2.Karşılaştırma Edatları.....	73
D.6.1.3.Denkleştirme Edatları.....	74
D.6.2.Cümle Başı Bağlaçları.....	74
D.6.3.Çekim Edatları.....	74
D.6.4.Ünlem Edatları.....	74
METİN.....	76
HATIRAT.....	77
GÜNÇEM.....	157
HEKAYE.....	204
ÇEVİRİ.....	214
HATIRALAR.....	215
GÜNÇEM.....	314
HİKAYE.....	361
SONUÇ.....	371
KAYNAKLAR.....	373
ÖZGEÇMİŞ.....	376

ÖNSÖZ

Bugünkü Türk lehçeleri için de bir ana dil olarak nitelendirilen Uygur Türkçesi, Türk dilinin Hakaniye şivesi esasına göre şekillenmiş bir edebî dil sıfatıyla, Türk kültürünün ve dilinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Öyle ki, Reşit Rahmeti Arat’a göre, “Türk dilinin tarihî devirlerine giden yol, Uygur Türkçesi devrinden geçecek ve onun araştırılması da bu devrin bize gösterebildiği yollardan istifade edecektir.”

Bir dilin lehçeleriyle ilgili mukayeseli inceleme ve araştırmalar, dilin gramerini, tarihî gelişimini ve zenginliklerini ortaya koymak bakımından önemlidir. Türkçenin, Türkiye’de yeterince bilinmeyen, haklarında yeterli araştırmaların yapılmadığı lehçeleri ile ilgili çalışmalar, hem Türkçenin zenginliklerinin anlaşılması ve hem de bu lehçelerin ve onları konuşan Türk topluluklarının tanınması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışma ile büyük kısmı Doğu Türkistan’da yaşayan Uygur Türklerini ve dillerini tanımak ve tanıtmak, bu alanda yapılmış çalışmalara katkı sağlamak amacındayız.

“Giriş”, “İnceleme”, “Metin” ve “Çeviri” olmak üzere dört ana bölümden müteşekkil bu çalışmada, Yeni Uygur Türkçesinin önde gelen yazarlarından Zunun Kadiri’nin çeşitli eserlerinin yer aldığı “Zunun Kadiri Eserleri” isimli kitapta neşredilen “Hatırat”, tiyatro eserlerinden “Gunçem” adlı oyun ve “Öğretmenin Mektubu”, “Rodupay”, “Köpek Yavrusuna Hücum” adlı hikâyeleri esas alınarak Yeni Uygur Türkçesinin dil özellikleri tespit edilmiştir. Söz konusu eserler, dil özelliklerinin yeterli bir şekilde ve doğru belirlenmesi adına, Doğu Türkistan Uygur Türklerinin kullandığı Arap asıllı alfabeden Latin alfabesine transkribe edilerek Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve bu metinlerle beraber, eserde yer alan diğer metinler göz önüne alınarak Yeni Uygur Türkçesi ile ilgili dilbilgisi çalışmalarından da yararlanılarak Yeni Uygur Türkçesi dil özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalardan, Prof.Dr.Ahmet Buran ve Dr.Ercan Alkaya’nın “Çağdaş Türk Lehçeleri”, Yard.Doç.Dr.Rıdvan Öztürk’ün “Yeni Uygur Türkçesi Grameri” adlı eserleri tezimizin omurgasını oluşturmaktadır.

Tezimizde tespit edilmesi muhtemel yanlışlık ve eksikliklerin, meşakkatli bir iş hayatı dâhilinde hazırlanan bir çalışma olması göz önünde tutularak bağışlanmasını umuyoruz.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer hocam Doç.Dr. Ahat Üstüner’e samimî teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmamın hazırlık aşamasında ilgili kaynakları temin eden Sayın Abdülcelil Turan’a ve Doğu Türkistan Derneği Genel Sekreteri Sayın Oktay Bozkurt’a; tenkitleriyle yolumu aydınlatan Dr.Ercan Alkaya’ya; katkı ve desteklerini hiç esirgemeyen hocam Yrd. Doç.Dr. Birol Azar’a; iş hayatının tüm zorluklarına ve engellemelerine yenik düşmeden şekillendirdiğim bu çalışmada yaşadığım bütün sıkıntılara benimle birlikte katlanmış olan Yekta Kaya’ya ve canım anneme teşekkürü bir borç bilirim.

KISALTMALAR

age. : adı geçen eser

agm. : adı geçen makale

Ar. : Arapça

A.Ü. : Ankara Üniversitesi

Bak. : Bakanlığı

C. : Cilt

ev. : Çeviren

DTCF : Dil ve Tarih Coğrafya Fakóltesi

ET : Eski Türkçe

Far. : Farsça

Fr. : Fransızca

G : Gunçem

Hat : Hatırat

Hek : Hekaye

İsp. : İspanyolca

s. : sayfa

şhs. : şahıs

T.C. : Türkiye Cumhuriyeti

TKAE : Türk Kólürünü Araştırma Enstitüsü

TTK : Türk Tarih Kurumu

Yay. : Yayınları

GİRİŞ

1. UYGUR ADI

Göktürk devleti içinde kuruluş devrelerini başlatan ve tarihte çok önemli rol oynayacak bir birlik meydana getiren Uygurlar; eski devirlerde kendilerini Türk adıyla karşılasa da tarihçilerin ve bilim adamlarının verdiği isim olan “Uygur” adıyla ilgili farklı düşünceler ileri sürülmektedir.

Tarih boyunca değişik zamanlarda, değişik isimlerle anılan Uygur Türklerinin adının M.Ö. III. yüzyıldan beri bilinmekte olduğu ileri sürülür.¹ Uygur’un manasının *şahin gibi hızla hücum eden; orman halkı, çukur, takip etmekten* türeyen bir isim; *uymak, yapışmak* ya da “kendi kendine yeter” olarak kullanıldığı çeşitli rivayetlerde anlatılmaktadır.²

Genellikle Uygur’un Uy+gur şeklinde geliştiği “akraba, müttefik” ve On-Uygur adının da “On Müttefik” ten türemiş olduğu yolunda açıklamalarda bulunulmuştur.³

17. yüzyılda yaşamış olan Ebulgazi “Türk Şeceresi” başlıklı kitabında “Uygur” adının anlamı hakkında şöyle bir ifade kullanmaktadır: Oğuz Kağan onlara “Uygur” diye ad vermiştir. Bu Türkçe kelime olup manası “itaat edici”dir.⁴

Gao-guy, Thie-le, Hue-Hu, Kaoçe, Uykhadis, Khudkhur, Yugur adlarının Uygurları ifade ettiği öne sürülmüştür.⁵

Anlam olarak Uygur, “aç kalmayan, itaatli, toğuzoğuz, uyar, katı, medeni, vahşi” gibi manalara geldiği çeşitli dil ve tarih kitaplarında mevcuttur.⁶

Çin’deki Türk Tabgaç hanedanlığı sırasında Uygurlar Kao-che adıyla anılırlar ve daha sonra da, 5. yüzyılın ikinci yarısından sonra Tölöslerin bir kabilesi olarak geçerler. Bununla beraber İslam coğrafyacıları, Tokuz-Oguzlarla Uygurları eş tutmuşlardır.⁷

Uygur adının siyasi bir addan ziyade, kabile ve bölge adı olarak kullanıldığı hakkında görüşler vardır. Kök Türkçe kitabelerden ve Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, Uygurların tarih sahnesine çıktıkları ilk yurdun Selenge Nehrinin doğu kısımları olduğu görülmektedir.⁸

¹ Erkin Alptekin, Uygur Türkleri, Boğaziçi Yay., İstanbul 1978, s.11.

² Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugati’t-Türk Tercümesi, Çev. B.Atalay, C.1, 2.baskı, Ankara 1985, s.111–112.

³ S.Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Akçağ Yay., Ankara 2001., s.13.

⁴ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Çağdaş Uygur Türkçesinin Edebiyatı, T.C.Kültür Bak.Yay., Ankara 1998, s.2.

⁵ İbrahim Kafesoğlu, Türk Dünyası El Kitabı, TKAE. Yay., Ankara, s.725.; Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Yay., (3.baskı), İstanbul 1981, s.42-43.

⁶ Laszlo Rasonyi, Tarihte Türklük, TKAE. Yay., (ikinci baskı), Ankara 1988, s.34.

⁷ F.Laszlo, “Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler”, Belleten, C.14, Ankara 1950, s.42; Sadettin Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Akçağ Yay., Ankara 2001, s.13.; V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1927, s.47.

⁸ Sadettin Gömeç, *age.*, s.15.; Bahaddin Ögel, “Uygurların Menşei Efsanesi”, A.Ü. DTCF Dergisi, 6/1-2, Ankara 1948, s.17.

1921’de Taşkent’te toplanan bir kurultayda Doğu Türkistan’ın çoğunluğunu oluşturan Uygurların “Uygur” adıyla anılması kararlaştırılmıştır.⁹

2. UYGUR TÜKLERİNİN TARİHİ

Uygurların tarih boyunca, kuzeyde Orhun ve Selenge nehirlerinin kıyılarında; güneyde Kum Derya, Hoten, Kaşgar; doğuda Ordusu ve Kansu; batıda Sayan Dağları, Akıta ve Tarbagatay dağlarında; Issık Köl, Uzkent içlerinde kalan bölgede yaşadıkları ve dolayısıyla gerek vatan, gerek siyasî ve kültürel alandaki mevcudiyeti ortaya çıkmaktadır.¹⁰

İlk olarak Tölöslerin¹¹ içerisinde görülen Uygurlar, 7.yüzyılın başında Selenge boylarında bulunurlar; kuzeylerini ise Sır-Taduşlar oluşturur.¹² 627 yılında Göktürk Devleti zayıflamaya başladığında Uygurların da içinde bulunduğu Sır-Taduşların, Töles birliği içinde kuvvetli bir boy olduğu görülür. Bu birlikteki Uygurlar daha çok Göktürklerle karşı isyanlarıyla ön plana çıkarlar.¹³

Göktürk İmparatorluğu’nun iç ve dış tesirlerle ikiye bölünerek zayıflamasından sonra Uygurlar; Karluk, Basmıl, Dokuz oğuz Türklerini kendi saflarına çekerek 50 bin kişilik bir ordu teşkil etmiş ve 744’te Göktürklerin yerine Uygur Devleti’ni kurmuşlardır.¹⁴

2.1.Orhun Uygur Devleti (744–840)

Uygurların ilk kağanı Kutlug Bilge Kül’dür. Onun 747’de ölmesinden sonra yerine Tengride Bolmış İl İtmış Bilge Kağan unvanlı Bayan Çor geçmiştir. Bayan Çor’un kağanlığı zamanında devlet gelişmiş, genişlemiş ve etrafındaki boylara üstünlüğünü kabul ettirmiştir.

Bayan Çor 759 yılında öldüğü zaman tahtı oğlu Böğü’ye geçer. Böğü Kağan devrinin en önemli olaylarından biri, Çin’e yaptığı bir seferde Mani rahipleri ile tanışmasıdır. Onun bu dine neden sempati duyduğu bilinmemektedir. Mani dininin resmen kabulünden sonra Uygur merkezine kadınlı erkekli seçkin rahiplerden oluşan heyetler gelir. Maniheizm dünyasında kağanın ve Uygurların şöhreti artar. Bu arada Böğü Kağan ileri bir adım daha atarak Mani dininin Çin’de de yayılması için teşebbüse geçer. 768’de Lo-yang’da Mani topraklarının kurulması için T’ang imparatoru emir vermek zorunda kalır.¹⁵

795–809 arası, Uygurların en parlak dönemi olmasının yanı sıra kağanlık sülalesinin değiştiği süreç olarak tarih sayfalarına geçer.

779’da Çin’de imparator değişmiş ve yani imparator’da henüz otoriteyi kuramamıştır. Bunu fırsat bilen Soğdlular Böğü Kağan’ı, Çin’e karşı büyük bir sefere ikna ederler. Vezir

⁹ Erkin Alptekin, Uygur Türkleri, Boğaziçi Yay., İstanbul 1978, s.11.

¹⁰ Erkin Alptekin, Uygur Türkleri, Boğaziçi Yay., İstanbul 1978, s.18.

¹¹ Chou-shu adlı Çin yıllığında adlarına yer verilen Tölöslerin, tarihte Ting-ling ve Kao-che isimleriyle zikredildikleri bilinmektedir. Tölöslerin Hunların neslinden geldiklerine dair bilgiler veren Çin kaynaklarına karşı, 6–7. yüzyıllarda Asya’da en kalabalık etnik kuvvet olan Tölöslerin teşkilatsız Türk grupları olduğu savunulmuştur.

¹² S.Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Akçağ Yay., Ankara 2001., s.15.

¹³ Ahmet Taşağıl, “Uygurlar”, Genel Türk Tarihi, C:1, Ankara 2002, s.73.

¹⁴ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı, T.C.Kültür Bak.Yay., Ankara 1998, s.4-5.

¹⁵ Ahmet Taşağıl, *agm.*, s.716-717.

Tun Baga Tarkan, kağana engel olmaya çalışır; başaramayınca da, kağanı, yakınlarını ve isyanı teşvik edenleri öldürür, kağanın yerine geçer.¹⁶

Alp Kutlug Bilge Kağan unvanlı Tun Baga Tarkan (795 – 805) ve sonraki Külüg Bilge Kağan (805 – 809) zamanlarında Uygurlar huzur içinde yaşadılar. İç Asya'nın mühim ticaret şehirlerine nüfuz eden Uygurların iktisadî faaliyetlerinin gelişmesi de bu dönemde görülür.¹⁷

820'li yıllardan sonra Uygur Kağanlığı zayıflamaya başlar. 839 yılında kışın ağır geçmesinin etkisiyle birçok hayvan sürüsünün telef olması, ekonomik sorunların ortaya çıkması sonucunda 840'taki Kırgız saldırılarına dayanamayan Uygurlar dağılmışlardır.

Uygurların birinci kafilesi Altay dağlarının batı, Balkaş gölünün güney ve kuzey taraflarına; en kalabalık ikinci kafilesi Doğu Türkistan'ın Beşbalık, Turfan, Kuçar ve Aksu taraflarına; üçüncü kafilesi eski yurtları Kansu tarafına; dördüncü kafilesi ise Sarı Irmak'ın kuzey taraflarına yerleşti.¹⁸

Kırgızlardan kaçan Uygurların, 840'tan sonra farklı adlarla anılması yaşadıkları bölgeleri işaret etmektedir.

2.2. Kansu Uygurları (870–1125)

Günümüzde Sarı Uygurlar olarak bilinen Kansu Uygurları, Gensu eyaletinin Cangyi, Cuçiven, Enşi, Lencu ve Ningşa denen bölgelerine yerleşmiş; bu bölgede Çin'le uzun süre ticarî faaliyetler sürdürmüş; 940 yılında Hıtayların, 1028'de Tangutların, 1226'da Moğolların hâkimiyetine girmiştir.

Çin kaynaklarından, Kansu Uygur hükümdarlarının Ötüken Uygur Kağanlığında olduğu gibi, kağan unvanını taşıdıkları, Yaglakar soyundan geldikleri, hükümette dokuz bakanın olduğu bilinmektedir. Sarı Uygurları, ilk kez 1884–1886 yıllarında Orta Asya'ya yaptığı geziyle Rus seyyah G.N. Potanin, ilim dünyasına tanıtmıştır.¹⁹

2.3. Turfan ve Beşbalık Uygurları (850–1250)

Doğu Türkistan'da Uygurların ilk yerleşim bölgeleri Turfan ve Beşbalık olmuştur. 856'da Mengli Tigin, 866'da İdi-Kut unvanıyla Bugu Tigin'in idaresindeki Uygurlar, Urumçi ve Kumul olmak üzere Tanrı Dağlarının batı ve doğu ucuna kadar uzanan bölgede hüküm sürdüler.

Turfan ve Beşbalık'taki Uygur hanedanlığının sınırları kesin olarak çizilemiyorsa da, bu hanlığın dâhilinde birçok Türk boyu yaşıyordu. 947'de Turfan Uygurlarının başkentinin Koço olduğu ve Bugu Tigin'in unvanı dolayısıyla başkente İdi-Kut şehri dendiği bilinmektedir. 10–12. yüzyıllarda Türk medeniyetinin kurucusu olarak değerlendirilen bu Uygurlar, Mani dinini benimsemiş ve birçok eser bırakmışlardır. Gavçang Uygurları adıyla da

¹⁶ Gülçin Çandarlıoğlu. "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", Genel Türk Tarihi, C.2, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.18.

¹⁷ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı, T.C.Kültür Bak.Yay., Ankara 1998, s.5.

¹⁸ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı, T.C.Kültür Bak.Yay., Ankara 1998, s.6.

¹⁹ S.Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Akçağ Yay., Ankara 2001., s.66-67.

bilinen Turfan Uygurları, özellikle Karahanlılarla 36 yıl süren çetin mücadeleleriyle anılmaktadır.²⁰

2.4.Karahanlı Devleti (870–1213)

Doğu Türkistan'ın güneyindeki Kaşgar, Yarkent, Hoten'e yerleşen Uygur Türkleriyle Kırgızlardan kaçıp Balkaş gölünün güneyi ile Pamir dağlarının batısına göç eden Uygurlar, 870'te Karluk Türkleriyle birleşerek Karahanlı Devleti'ni kurdular. Karahanlı Devleti'nin kurucusu Boka Han Uygur Türklerindendir. Bu devirde Uygurlar kültür ve edebiyat sahasında altın çağını yaşamıştır. Yusuf Has Hacıp'in "Kutadgu Bilig", Kaşgarlı Mahmut'un "Divanü Lugat'it-Türk" adlı eserleri bu devirde meydana gelmiştir.²¹

13. yüzyılda pek çok Asyalı kavim gibi Moğol saldırılarına dayanamayan Uygurlar, Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın egemenliğini tanımak zorunda kalmıştır. Fakat Moğol devletlerinin gelişmesinde Uygur devlet, bilim, sanat adamları önemli roller üstlendiler. Bu sebeple Uygur medeniyetinin etkileri uzun yıllar kendisini hissettirdi.

Cengiz Han'ın ölümünden önce dörde bölünen devletin Doğu Türkistan ve Orta Tıyanşey bölümü, oğlu Çağatay'a verilmiştir. Batı Türkistan'da Timur'un kurduğu devlet neticesinde Çağataylar sadece Doğu Türkistan'a hâkim olarak 1760 yılına kadar yaşamışlardır.²²

7-8. yüzyıl Türk Coğrafyası²³

²⁰ S.Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yay., Ankara 2001, s.67-68.

²¹S.Gömeç, **age.**, s.7-8.

²² İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, Seha Yay., İstanbul 1992,s.100.

²³ S.Gömeç, **age.**, s.111.

2.5.Doğu Türkistan

Doğu Türkistan Devleti ancak on üç yıl varlığını sürdürebilmiştir. Mehmed Yakup Han önderliğindeki Doğu Türkistan, İngiltere ile Rusya arasındaki nüfuz rekabetinden faydalanamadı. Çinli general Tse-Tsung-Tng'ın kumandasındaki büyük Çin ordusu, Rusya'nın yardımları sayesinde Doğu Türkistan'a kadar geldi ve Yakup Han karşısında mevki aldı. Düşman ordularının hücum için fırsat kolladığı bir sırada Yakup Han'ın zehirlenerek ölmesi, oğulları ile kumandanları arasında ihtilaf çıkmasına sebep oldu. Bu durumdan faydalanan Çinliler Doğu Türkistan'ı savaşımadan kolayca işgal ettiler.²⁴

1863 yılında Doğu Türkistan'ın bütün şehirlerinde Mançu-Çin istilasına karşı direniş hareketleri olmuş ve 1863 yılında on dört yıl devam edecek Doğu Türkistan İslam Devleti kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve İngiltere tarafından resmen tanınan bu devlet, 1877 yılında ikinci Mançu-Çin istilası karşısında yıkılmıştır.²⁵ 18 Kasım 1884'te Doğu Türkistan tamamen Çin topraklarına ilhak edilmiştir. Bundan sonra Doğu Türkistan yerine "yeni müstemleke" anlamına gelen "Sinkiang" kullanılmaya başlanmıştır.²⁶

Esaret altına düşen Uygurlar, yeniden bağımsız ve müstakil yaşayabilmek için, 400'e yakın ayaklanma yapmışlarsa da bu hareketler kanlı biçimde bastırılmıştır. Bu olaylar neticesinde bir milyondan fazla Uygur'un katledildiği kaydedilmektedir. Bunun dışında 500 binden fazla Uygur, öldürülme korkusuyla Sovyetler Birliği'ne göç etmek zorunda kalmıştır. 200 civarında bir grup da, İli Vadisi'ne sürülmüş ve Orta Asya'yı kontrolle görevli Rus askerlerine sulama, tarım vb. hizmetlerde kullanılmışlardır.²⁷

1911'de Çin'de Mançu İmparatorluğu devrilmiş ve yerine Çin Cumhuriyeti kurulmuştur. Çin'deki kargaşadan istifade eden bazı umumî valiler Doğu Türkistan'ı sözde Çin'e bağlı, fiilen kendi başlarına idare etmeye başladılar. 1911-1946 arasında Doğu Türkistan'ı zalim Çinli genel valiler idare etti. Onların zulümlerine, haksız ve kanunsuz icraatlarına dayanamayan Uygur Türkleri, Doğu Türkistan'daki diğer Türk boylarının da iştiraki ile iki defa ayaklanıp devlet kurmuşlardır. 1931'de Hoca Niyaz Hacı başkanlığında başlayan milli kurtuluş mücadelesi, 1933'te Doğu Türkistan'da milli bir hükümetin kurulmasıyla neticelendi. 12 Kasım 1933 tarihinde Kaşgar'da kurulan hükümetin cumhurbaşkanlığına Hoca Niyaz Hacı, başbakanlığına ise Sabit Damolla getirilmişti. Ancak bu hükümet de Çin-Rus işbirliği ve Rusların müdahalesiyle fazla dayanamayıp dağıldı.²⁸

1944'teki müstakil Doğu Türkistan Cumhuriyetinden sonra 15 Haziran 1946'da Ciang-Ci Cung başkanlığında Uygurların da dâhil olduğu bir hükümet kurulmuştur. Devlet başkanının Doğu Türkistanlılardan olmasını isteyen halk çeşitli ayaklanmalar çıkarmışlardır. Bunun neticesinde milliyetçi Çin, Dr. Mesut Sabri Baykuzi'yi 19 Mayıs 1947'de Doğu Türkistan Eyaleti hükümeti reisi olarak atadı. 17 Ağustos 1948 tarihine kadar devam eden

²⁴ İlhan Musabay-Polat Turfani, "Doğu Türkistan", Türk Dünyası El Kitabı, TKA E Yay., Ankara 1976, s.1223.

²⁵ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı, T.C.Kültür Bak.Yay., Ankara 1998, s.10.

²⁶ Erkin Alptekin, Uygur Türkleri, Boğaziçi Yay., İstanbul 1978, s.28.

²⁷ Ahmet Caferoğlu, "Doğu Türkistan Türklüğü", Türk Kültürü, Sayı: 30, Ankara 1965, s.17.

²⁸ Habibe Yazıcı Ersoy, "Yeni Uygur Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yay., Ankara 2007, s.359.

yönetime daha sonra Burhan Şehidi getirildi. 13 Ekim 1949 tarihinde Kızıl Çin'in işbaşına gelmesiyle de Doğu Türkistan için bitmek bilmeyen istilalar dönemi yeniden başlamıştır.²⁹

01 Ekim 1955'te Doğu Türkistan'a Şıncağ Uygur Muhtar Bölgesi adı verilmiştir.³⁰ 1955 yılından itibaren Doğu Türkistan'da Çinlileştirme faaliyetleri başlamış, Çin Komünist Partisi'nin baskıları daha da artmıştır.

1958'de Doğu Türkistan'daki yüksek eğitim kurumlarında eğitim dilinin Çince olması, Arap harflerinin yerine Çin fonetik sistemine uygun Latin alfabesine geçilmesi şart koşulmuş ve aynı zamanda Türk eğitimcilerin işlerine de son vermeye başlanmıştır. 1962'de Türkistan'da üretilen gıda maddelerinin büyük bir çoğunluğunun Çin'e gönderilmesi, Türklerin ayaklanmasına vesile olmuş; bu sırada Kazak Türklerinin bir kısmı Batı Türkistan'a sığınmıştır. Yine Çinlileştirme faaliyetleri büyük bir hızla devam etmiş, Türk kızları Çinlilerle zorla evlendirilmiş, Türk bebekleri Çinli ailelerin yanına yerleştirilmiş, Türklerin milli kıyafetler giymeleri yasaklanmış, bütün camiler kapatılmış, yediden yetmişe herkes komünizm propagandasına tabi tutulmuş; kısacası Türk olmak suç sayılmıştır. 1988-1992 arasında Urumçi'de ve Doğu Türkistan'ın birçok yerinde Çin'e karşı ayaklanmalar gerçekleştirildi. Bu olaylar sırasında 13 bin kişi tutuklanmış, Çinli askerler tarafından kurşuna dizilen binlerce Türk öldürülmüştür. 21. yüzyıla girdiğimiz şu günlerde bile Doğu Türkistan'da soykırımın devam etmesi Türk Dünyasına ibret olmalıdır.³¹

2.5.1.Doğu Türkistan'ın Coğrafyası

Orta Asya'nın merkezî kısmı ile doğusunda dağlar, yaylalar ve ovalar birbirinin içine girmiştir. Yalnız alçak sahaları ihtiva eden batı kısmında ovalarla alçak yaylalar hâkimdir. Doğu Türkistan'ı Batı Türkistan'dan ayıran ve yer yer kuzeybatı-güneydoğu, batı-doğu, güneybatı-kuzeydoğu istikametlerinde birtakım yaylar çizen, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde uzanan Tarbagatay dağları ve bunların güneyinde de Aladağlar sıralanmaktadır. Bu iki dağ sırası Orta Asya dağlarının kuzey yaylarını teşkil etmektedir. 5000 metreyi geçen birçok zirveyi ihtiva eden Çungarya Aladağı, Kungei Aladağı, Terskei Aladağı, Talas Aladağı gibi Tanrıdağlarına ait sıralar Türkistan için bir su hazinesidir.³²

Asya kıtasının tam ortasında bulunan ve 5.340.066 km² 'den geniş bir alan üzerine yayılan Türkistan'ın 1.823.418 km²'sini Doğu Türkistan teşkil etmektedir. Doğu Türkistan 1.828.418 km²'lik yüzölçümü bakımından şimdiki Çin Halk Cumhuriyeti idaresi altında bulunan toprakların 1/5 kısmına eşittir. Toprak büyüklüğü bakımından dünya ülkeleri içerisinde 19. sıradadır.³³

Doğu Türkistan'ın doğusunda halen işgali altında bulunduğu Çin, Moğolistan ve Tibet; batısında Batı Türkistan; kuzeyinde Sibiryâ; güneyinde ise Hindistan, Pakistan ve Tibet yer almaktadır. Doğu Türkistan Asya'nın tam ortasında olması sebebiyle stratejik bir öneme

²⁹ İlhan Musabay-Polat Turfani, "Doğu Türkistan", Türk Dünyası El Kitabı, s.1223-1225.

³⁰ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı, T.C.Kültür Bak.Yay., Ankara 1998, s.12.

³¹ S.Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Akçağ Yay., Ankara 2001., s.82-83.

³² Ahmet Ardel, "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası", Türk Dünyası El Kitabı, TKAE Yay., Ankara 1976, s.10.

³³ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı, T.C.Kültür Bak.Yay., Ankara 1998, s.13.

sahiptir. Araştırmalara göre, Doğu Türkistan'da 1 trilyon 50 milyar ton kömür rezervi, 66 altın yatağı bulunmaktadır. Ayrıca bu bölge meyve ve sebze potansiyeli olarak oldukça kıymetlidir.³⁴

Doğu Türkistan'ın alçak kısmını teşkil eden Tarım havzasında bir kara çöl iklimi vardır. Etrafı yüksek dağlarla çevrili Tarım havzasının en alçak kısmında, takriben 300.000 km²lik bir sahada, Taklamakan çölü yer almaktadır. Civar okyanus ve denizlerden 2.200 km kadar uzak olan Tarım havzasının orta kısmı çok kuraktır.³⁵ Havzanın geri kalan kısmı ziraata elverişli topraklardır; su ihtiyacını Kaşgar, Yarkent, Hoten, Aksu nehirlerinin koşulmasından meydana gelen Tarım nehri karşılamaktadır. Bu büyük nehrin uzunluğu 1.600 kilometredir. Modern bir sulama sistemi ve tekniği olmadığı için nehir sularından istenildiği kadar faydalanılamamaktadır. Doğu Türkistan'ın en önemli göllerinden olan Lopnur ve Bağraş ise Tanrı dağlarının güneyinde ve güneydoğusunda bulunmaktadır.³⁶

Karasal iklimin hâkim olduğu Doğu Türkistan'da kuraklık Batı Türkistan'dakinden daha fazladır. Yıllık yağış tutarı çok daha azdır. Kış mevsimi daha soğuk geçer. Yazlar o kadar sıcak olmamakla beraber sıcaklık farkı, batıya nazaran daha fazladır. Türkistan'ın akarsuları, yüzey şekilleri ve bilhassa iklimin kurak olması dolayısıyla okyanuslara ulaşamamakta, birer iç deniz mahiyetinde olan Aral denizi ile Hazar denizine ve Balkaş gölüne dökülmekte yahut çöl ve bozkırların bir yerinde bataklıklar meydana getirerek onların içinde kaybolmaktadır. Yazın şiddetli sıcakları (30-40°), yağışın çok az oluşu, daimî bir akarsu şebekesinin teşekkülüne imkân vermemektedir.³⁷

*Doğu Türkistan*³⁸

2.5.2. Doğu Türkistan'ın Demografik Yapısı

Çin resmî sayımına göre Doğu Türkistan'da yaşayan Türklerin 1953 yılındaki sayıları 3.640.125'dir. Yine aynı sayıma göre, Doğu Türkistan'ın toplam nüfusu 4.873.608'dir. Bu değerlerin hakikatten çok uzak olduğu muhakkaktı. Nitekim 1948-1949 eyalet sayımlarına

³⁴ S.Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Akçağ Yay., Ankara 2001, s.73.

³⁵ Ahmet Ardel, "Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası", Türk Dünyası El Kitabı, TKAE Yay., Ankara 1976, s.15.

³⁶ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı, T.C.Kültür Bak.Yay., Ankara 1998, s.14-15.

³⁷ Ahmet Ardel, *agm.*, s.19-24.

³⁸ www.hurgokbayrak.com

göre, Doğu Türkistan'ın nüfusu 6-7 milyon olarak verilmektedir. 1970 yılındaki sayı ise 12.310.000 olarak belirlenmiştir. Bu rakam, A. Karahoca'nın "Doğu Türkistan (Çin Müstemlekesi)" adlı eserinde 1949 yılı için verdiği değer esas alınarak bulunmuştur. Adı geçen müellife göre, 1949 yılında Doğu Türkistan'ın nüfusu 8 milyondur ve bunun %84'ünü, yani 6.720.000'ini Türkler teşkil eder. Çoğunluğunu Uygurların meydana getirdiği bu Türk nüfusuna, Kazak, Özbek Kırgız ve Tatar Türkleri de dâhildir. Ayrıca, Çin'in Kansu eyaletinde (Su-ço bölgesinde) 1929 yılında 300.000 Sarı Uygur ve 70.000 Salur Türk'ü bulunduğu kaydedilmektedir. Doğu Türkistan'daki Türk sayısı, o tarihlerden bu yana, binde 20 artışla, 10.268.000'i Uygur, 1.027.000 'i Kazak, 156.000 'i Kırgız, 19.000'i Özbek, 11.000'i Tatar ve 829.000'i de Sarı Uygur ve Salur Türk'ü olmak üzere, asgari 12.310.000'i bulmuş olmalıdır.³⁹

1965 tahminî değerlerine göre, Türkistan'ın nüfusu 33.405.000'dir. Bunun 27.765.000'i Batı Türkistan'da, 5.640.000'i de Doğu Türkistan'da yaşamaktadır. Bu tahminî değerler, Batı Türkistan için 1959 Rus resmî sayımı neticesine, Doğu Türkistan için de 1953 Çin resmî sayım neticesine dayandırılmaktadır. Bu rakamların dayandığı kaynağın, nüfusu kasten çok az göstermesi sebebiyle sayım neticeleri gerçekten uzaktır. Zira Doğu Türkistan'da sadece Türklerin sayısı 12,3 milyondur.⁴⁰ Nüfus yoğunluğunun düşük olmasının sebepleri ise şöyle izah edilmiştir:

- Türkistan'daki çöllerin geniş yer tutması,
- Çoğu buzullarla kaplı yüksek dağların bulunması.

Günümüzde Doğu Türkistan'da 12 vilayet, 16 şehir ve 86 ilçe mevcut olup Çinliler bu toprakları 1 merkezî şehir, 8 vilayet, 5 otonom ile, 6 otonom ilçeye bölerek idare etmektedir. Uygur otonom bölgenin başkenti Urumçi'dir. Uygur otonom bölgeye bağlı vilayetler şunlardır: Hoten, Yarkent, Kaşgar, Aksu, Turfan, Kumul, Urumçi. Kazaklara ait İli (merkezi Gulca), Kırgızlara ait Kızılsu (merkezi Artuş), Moğollara ait Bayıngolın (merkezi Korla) ve Börıtala (merkezi Börıtala), Çinli Müslümanlar (Tüngeranlar)'a ait Sanji otonom iller ve ilçelerden bazılarıdır.⁴¹

Kızıl Çin yönetimindeki Uygur özerk bölgesi istatistik kurumu, 18-11/1990 tarihli 3 nolu bildirisinde Doğu Türkistan'daki Uygur nüfusunu 7.194.675; Kazak nüfusunu 1.106.989; Kırgız nüfusunu 139.781; Özbek nüfusunu 14.456; Tatar nüfusunu 4.821; Tacik nüfusunu 33.512 olarak göstermektedir. Bu sayımlara göre, Doğu Türkistan Türklerinin toplam nüfusu 8.494.234 olacaktır. Etnik gruplar (Çin, Çinli Müslümanlar, Moğollar, Şibeler, Mancular, Dagurlar, Ruslar) dâhil edildiğinde bu sayı 15.155.778'e çıkmaktadır. Kaynakların gerçekleri yansıtmadığı gerekçesiyle yapılan yerli ve yabancı araştırmalarda, Doğu Türkistan'ın toplam nüfusunun 35 milyon olduğu, bunun 26 milyonunu Müslüman Türklerin, 1 milyonunu Çinli Müslümanların ve başka etnik grupların, 8 milyonunu Çinlilerin teşkil ettiği tespit edilmiştir. Doğu Türkistan'ın asıl sahibi Uygurların sayısı bugün 22 milyon civarındadır. Çin zulmü ve baskısından dolayı 1 milyonun üzerinde birçok Uygur Türkü; Türkiye, Suudi Arabistan,

³⁹ Yusuf Dönmez, "Türk Dünyasının Beşerî ve İktisadî Coğrafyasına Toplu Bakış", Türk Dünyası El Kitabı, TKA E Yay., Ankara 1976, s.52.

⁴⁰ Yusuf Dönmez, *agm.*, s.56.

⁴¹ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı, T.C.Kültür Bak.Yay., Ankara 1998, s.31-32.

Pakistan, Afganistan, Moğol Cumhuriyeti, Almanya, Avustralya ve Amerika gibi ülkelere göç etmiştir. Bunlardan başka Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan’da 800 binden fazla Uygur yaşamaktadır.⁴²

3. UYGUR KÜLTÜRÜ VE EDEBİYATI

Uygurlar; Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlık çevresinde çok zengin bir edebiyat yarattılar. Dinî esaslı çeviri bir edebiyat olarak değerlendirilen Uygur edebiyatında, nadir olarak, özgün eserlerden ve şiirlerden söz edilebilir.

Uygur şiirinin önemli bir bölümü, Maniheizm ya da Budizm tesiriyle dinî konuları ele almaktadır. Bu şiirlerin yine bir bölümü, komşu dillerden (örneğin Çince) mensur olarak Uygurcaya çevrilmiş metinlerin onlara koşut manzum çevirileridir. Uygur şairleri, burada hem şiirin asıl metnindeki ölçüyü korumak hem de çeviriyi Uygur şiirinin yapısına uydurmak zorunda kalmışlardır. Bu çevirilerde şairler, anlamsal çeviriyi sanatkarane ifadenin önüne çıkarır.⁴³

Şinasi Tekin’e göre, ilk örnekleri IX. yüzyıla uzanan Uygur şiirinin belirleyici özelliklerinden biri olan aliterasyon; komşu dillerde, Çin, Küşen, Tohar ve Tibet dillerinde görülmez.⁴⁴ X-XI. yüzyıllarda ve sonrasında Orta Asya’daki Müslüman Türk halkları aruz ölçüsünü benimseyip kullanırlarken, aynı dönemde Budist Uygurlar hece ölçüsünü kullanmaya devam etmektedirler. Mahmud el-Kaşgarî’nin ünlü sözlüğü Divan u Lugat’it-Türk’te yer alan manzum parçalar da heceyle yazılmıştır. Budist metinler, esas olarak, “mensur, manzum, mensur-manzum karışık eserler” şeklinde ele alınmaktadır. Budist edebiyatın çoğunluğunu mensur-manzum karışık eserler oluşturur. Yine bu metinler tür olarak iki grupta ele alınabilmektedir: 1. geya’lar (Uyg. Takşut, giya), 2. gâthâ’lar (Uyg. Şlok, gata). Takşut, Uygurca tak- “takmak, eklemek” eylemindendir; şlok ise, Sanskrit gâthâ yerine kullanılan yine Sanskrit kökenli bir sözcüktür. Dinî esaslı Uygur şiirinin son dönemlerinde, XIII-XIV. yüzyıllara ait örneklerde din dışı konular da göze çarpar. Bu dönem Turfan ve çevresinde Moğolların hâkim olduğu dönemdir.⁴⁵

Uygurların eski Uygur ve Hakaniye Türkçesi ile işlenmiş zengin bir yazılı edebiyatı vardır. Yazılı ve sözlü edebiyat olmak üzere iki kola ayrılan Uygur edebiyatının sözlü edebiyat kolunu koşaklar, destanlar, rivayetler, hikâyeler, masallar, fıkralar, atasözleri gibi türler meydana getirmektedir. Bu türlerden bazılarının en önemli örnekleri “Garip-Senem”, “Tahir ile Zühre”, “Yusuf ile Züleyha”, “Seyyit Noçi”, “Abdurrahman Hocam”, “Oğuzname” gibi ürünlerdir. Yazılı edebiyatın ilk numuneleri Orhun Abideleri’dir. Bu edebi eserlerin en eskileri ise Maniheizm kültür çevresinde ortaya konmuş olanlardır. Çünkü bilindiği gibi Uygurlar Maniheizmi Doğu Türkistan’a yerleşmeden Moğolistan’da iken kabul etmişlerdi.⁴⁶

⁴² Sultan Mahmut Kaşgarlı, Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı, T.C.Kültür Bak.Yay., Ankara 1998, s.32-33.

⁴³ Peter Zieme, Die Stabreimtexte der uiguren von Turfan und Dunhuan, Akadémiai Kiadó, Budapest 1991, s.28.

⁴⁴ Şinasi Tekin, “Uygur Edebiyatının Meseleleri (Şekiller-Vezinler)”, Türk Kültürü Araştırmaları, II, s.59-66.

⁴⁵ Peter Zieme, **agm.**, s.65-66.

⁴⁶ Sultan Mahmut Kaşgarlı, **age.**, s.36-37.

Eski Uygur Türklerinin yazılı edebiyatı, taşlar ve kayalar üzerine yazılmış metinlerle başlar. Göktürklerin “*bengü taş, bitig*” dediği yazıtlara Uygurlar, “*bing yıllık tümen künlük bitig*” adını vermiştir. Göktürk yazıtlarındaki uzun cümleli ve mecazlı anlatımlara karşın, Uygur yazıtlarındaki cümleler daha kısa, mecazlı ifadeler daha azdır.⁴⁷

Taryat (Terhin) Yazıtı: 753 yılında, Uygur devletinin ikinci hükümdarı Moyun Çor tarafından diktirilmiştir. Üç parçadan oluşan olan bu anıtta, runik harflerle yazılmış toplam 30 satır vardır. Üç parça halindeki Taryat (Terhin) yazıtının bir parçası, 1957 yılında Moğol arkeoloğu Ts. Dorjsuren tarafından Moğol Halk Cumhuriyeti’nin Arkhangay aймаğının Taryat bölgesinde toprağa cakılı olarak bulunmuştur. Kh. Lubsanbal, M. Şinekhuu, B. Bazilkan ve S. G. Klyastorniy’den oluşan Moğol-Sovyet bilimsel heyeti yazıtın bulunduğu yerde kazılar yapmış ve 1969 yılında yazıtın taş kaplumbağa şeklindeki kaidesini ortaya çıkarmışlardır. 1970 yılında, yine aynı yerde kazılara devam eden N. Ser-Odjav ve V. V. Volkov, kitabenin diğer iki parçasını da bulmuştur.⁴⁸

Tes Yazıtı: 757 yılında Moyun Çor tarafından diktirilmiştir. Yazıtta Uygurların atalarından bahsedilir. Yeni bulunmuş yazıtlardandır.

Şine-Usu Yazıtı: 1909 yılında Ramstedt tarafından Kuzey Moğolistan’daki Şine-Usu Gölü yakınlarında bulunmuştur. Toplam 51 satırdan oluşan bu yazıt runik harflerle yazılmıştır. Bazı yerleri oldukça yıpranmış ve silinmiştir. Uygur devletinin ikinci kağanı Moyun Çor’un ölümünden sonra onun adına dikilmiştir. 760 yılında dikildiği tahmin edilen yazıtta, Uygur kağanlığının kuruluş dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmektedir. Taryat yazıtının dikilişinden de bahseder.⁴⁹

Somon-Tes, Somon Sevrey: Somon-Tes 1 satır, Somon Sevrey 7 satırdan oluşmaktadır. Böğü Kağan’ın 762’de Çin’e yaptığı sefer anlatılır. Yeni bulunmuş yazıtlardandır. Yeni bulunmuş yazıtlardandır.⁵⁰

Kara Balgasun Yazıtı: Bu yazıt, Türkçe, Çince ve Soğdca olmak üzere üç dilde yazılmıştır. Eski Uygur kağanlığının merkezlerinden olan Kara Balgasun (=Karakorum) yakınlarında, insan eliyle kasıtlı olarak parçalanmış durumda olan yazıtın iki parçasını 1889’da N. M. Yadrintsev, diğer parçalarını ise 1890’da A. Heikel ve 1981’de Radloff bulmuştur.⁵¹ Okunabilen Türkçe metinlerden, yazıtın 808-821 yılları arasında tahtta olan dokuzuncu Uygur kağanı (*ay tengride kut bulmuş alp bilge tengri uygur kagan*) adına dikildiği anlaşılmaktadır. 825 yılında dikildiği tahmin edilmektedir.

⁴⁷ Semih Tezcan, “Uygur Edebiyatı”, Türk Ansiklopedisi, C:33, MEB Yay., Ankara 1984, s.127.

⁴⁸ Talat Tekin, “Taryat (Terhin) Kitabesi”, TTK Belleten XLVI/184, (Ekim 1982) s.795-838.

⁴⁹ Semih Tezcan, “Uygur Edebiyatı”, Türk Ansiklopedisi, C:33, MEB Yay., Ankara 1984, s.126.

⁵⁰ Ahmet Bican Ercilasun, “Uygur Edebiyatı”, Büyük Türk Klasikleri, C:1, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1985, s.61.

⁵¹ Semih Tezcan , **agm.**, s.126.

Suci Yazıtı: Bu yazıtı Ramstedt 1900 yılında Urga'dan Handu-Wang manastırına giderken bulmuştur. Kuzey Moğolistan'da Dolon-Huduk civarındaki Sucin-dava'da bulunan yazıt, 11 satırdan ibarettir.⁵²

Elde edilen bazı Uygur vesikalarına göre, Mani dininin Uygurlarca resmen kabulü, Böğü Kağan devrine tekabül etmektedir.⁵³ Doğu Türkistan'da bulunmuş olan Maniheist Uygurlardan kalma el yazmalarının bir kısmı Moğolistan'da yazılmış ve daha sonra göçle birlikte Doğu Türkistan'a getirilmiş eserlerdir. Bu devre ait şiirler ilahi, övgü, ölüm, cehennem tasviri, sevgi gibi temalar üzerine söylenmiştir. Devrin en önemli ismi ve Türk edebiyatının ilk şairi olarak kabul edilen Aprın Çor Tigin'in biri övgü, biri aşk üzerine olan iki şiiri bilinmektedir.⁵⁴ Maniheist edebiyatın nesir türündeki örneği *İki Yıltız Nom*, Maniheizm'in felsefesi ile ilgili bir eserdir. Bu eserin, Mani'nin yazdığı 7 kitaptan biri olan *Şabuhrağan*'ın tercümesi olduğu sanılmaktadır. Günah çıkartarak tövbe etmek için yazılmış Maniheist metinler arasında en önemlisi ve en çok nüshası bulunanı *Huastuaniftir*.⁵⁵ Maniheist edebiyatın diğer eseri, runik harflerle yazılmış bir fal kitabı olan *İrk Bitig*'dir. 65 paragraftan meydana gelen bu eserde, her fal rakamlarla numaralandırılmıştır. Adetleri, inanışları, günlük dilin kelimelerini ve bazı masal unsurlarını da içermesi, *İrk Bitig*'in önemli özelliklerindendir. Bunların dışında manastır yönetmeliğinin anlatıldığı bir metin bulunmaktadır. Bu metinde, manastırdaki belirli işlerin belirli kişiler tarafından yönetilmesi gerektiğinden, ne kadar malın satın alınacağından ve satın alınan malların nasıl kullanılacağından vs. bahsedilmektedir. Böylece metinden, Maniheist manastırlarının bahçeleri ve hayvanlarıyla bağımsız ekonomik birlikler oluşturduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶

Budizm Uygur edebiyatında büyük bir hâkimiyet sahası oluşturmamışsa da Maverâünnehir'in birçok yerinde iz bırakmıştır. Arap fütuhâtı esnasında, buralarda altın ve gümüşten yapılmış birçok putun bulunması, Budizm tesirinin birer kanıtıdır. 1420'li yıllarda Turfan sahasında Buda putları yapılmaktaydı. Doğu Türkistan'da ise Budizm Hindistan'a bağlı olarak gelişmiştir.⁵⁷

Budizm, Maniheizm gibi dinler dışında Hristiyanlık da Uygurları kısmî olarak etkilemiştir. Bu dinin yayılım kaynağını, bilhassa Nestorilerin vücuda getirdikleri koloniler teşkil etmekteydi. Bütün gayretlerine rağmen Hristiyanlık, Uygurlar içerisinde geniş bir sempati kazanmamış ve bu yüzden Uygurcaya, diğer dinlere ait olanlara nispetle Hristiyanlığa ait çok az unsur girebilmiştir.⁵⁸ *Kiki*, *Pratyaya Şiri*, *Cinaşiri*, *Cısuin Tutung*, *Asıg Tutung*, *An-tsang Hanlin Keyşi* ve *Şingsun Şila* bilinen Budist Uygur şairlerindendir.⁵⁹

⁵² Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yay., Ankara 1994, s.155.

⁵³ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, 3. Baskı, Enderun Yayınları: 17, İstanbul 1984, s.155.

⁵⁴ Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı*, T.C.Kültür Bak.Yay., Ankara 1998, s.38.

⁵⁵ Semih Tezcan, "En Eski Türk Dili ve Yazını", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, TTK Yay., Ankara 1978, s.271-323.

⁵⁶ Semih Tezcan, *agm.*, s. 271-323.

⁵⁷ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, 3. Baskı, Enderun Yayınları: 17, İstanbul 1984, s.154.

⁵⁸ Ahmet Caferoğlu, *age.*, s.155.

⁵⁹ Talat Tekin, "İslam Öncesi Türk Şiiri", *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, S:409, Ocak 1986, s.3-42.

Bu dinlere ait dinî eserler Uygurcaya çevrilmeye başlandı. Birçok din kitabı Sogdca, Çince, Toharca, Sanskrit ve Tibetçeden Uygurcaya çevrildi. Ayrıca birçok konuda telif Uygurca eserler de yaratılmıştır. Ayrıca Geç Uygur dönemine ait, Uygurların sosyal ve ekonomik düzenleri ile ilgili sivil belgeler de bugün için elimizde yer alan önemli belgelerdendir. Bu döneme ait eserler, 19. yy sonu 20. yy başında Çin’e, Şincan’a yapılan geziler sırasında elde edilmiştir. Bu eserler bugün Avrupa merkezlerinde özellikle Doğu Almanya’da, Berlin’de, Londra’da British Museum’da, Paris’te Bibliotek Nasyonel’de, Leningrat’ta Asya müzesinde, Pekin’de, ayrıca Japonya’da Kyoto’da bulunmaktadır.

Maniheist ve Budist Uygur kültüründe İdi Kut-Kuşu Uygur devleti zamanında yazılmış ve tercüme edilmiş mühim mensur eserler şunlardır: Çaştane İlig Beg, Altun Yaruk, Maytrısimit, İki Tegin’in Hikâyesi.

Uygurcaya çevrilmiş en hacimli sudur (vaaz kitabı) *Altun Yaruk*’tur. Çince bir eserin kelimesi kelimesine çevirisi olan *Sekiz Yükmek* Uygurlar arasında rağbet gören eserlerdendir. Burkancılığa ait inanışlar ve pratik bilgilerin yer aldığı bu metnin zengin bir kelime hazinesi vardır.⁶⁰ *Prens Kalyanamkara* ve *Papamkara* hikâyesi ise en meşhur çatık (masal kitabı)’lerden biridir. Maytrısimit de Toharcadan çevrilmiş bir eserdir.

Yalnız Uygur edebiyatının değil, Türk edebiyatının gelişmesine tesir eden Divanü Lugat’it-Türk ve Kutadgu Bilig, Uygur klasik edebiyatı tarihinin iki şaheseridir. Bu eserler, İslam dininin Doğu Türkistan’da yayılmasından sonra XI. yüzyılda yazılmıştır. XIII. ve XIV. yüzyıllarda İslam dininin güçlenmesi neticesinde, Arap ve Fars edebiyatının tesiri Uygur yazılı edebiyatının dil, mazmun, üslup bakımından büyük değişikliklere uğratmıştır. Böylece Uygur dil ve edebiyatında yeni bir devre başlamış, XIV. yüzyılda şair Sekkakî, nesir yazarı Nasreddin Rabguzî, “*Gül ve Nevruz*” adlı destanıyla şair Lutfî; XV. yüzyılda Ali Şir Nevâî; XVI. yüzyılda “*Şu’uru’ul-kulub*”, “*Divan-Nefîsî*” ve “*Ahlâk-ı Cemiliye*” gibi eserleriyle Aman Nisa Han; XVII. Ve XVIII. yüzyıllarda “*Muhabbetnâme*” ve “*Mihnetkâm*” adlı destanlarıyla Mehmet Emin Hocam Kulu, 750 beyitlik “*Gül ve Bülbül*” adlı destanıyla Molla Elem Şehyârî, “*Divan-ı Zelilî*” ile şair Muhammed Sıddık, “*Ferhat ile Şirin*”, “*Leyla ve Mecnun*” adlı mensur eserleriyle Ömer Bâkî, şair Günnam Uygur edebiyatının temelini atan ve gelişmesinde öncülük eden şahsiyetler olmuşlardır.⁶¹

XIX. yüzyıl Uygur edebiyatını temsil eden şahsiyetlerin bazıları şunlardır: Şair Abdurrahim Nizârî (1770-1848), yedi destandan müteşekkil “*Muhabbet Destanları Divanı*” adlı hacimli bir eser kaleme almıştır. Şair Durduş Ahun, 1841’de yazdığı “*Divan-ı Garibî*” adlı destanıyla tanınır. Şair Molla Şâkir (1802-1890)’in “*Zafernâme*” adlı destanı, Doğu Türkistan’ın Üç Turfan vilayetinde Mançu zulmüne ve istilasına karşı vuku bulan millî ayaklanmayı aksettirmiştir. Ahmet Ahun’un “*Zafernâme*”si de, Kuçar ve Kaşgar vilayetlerindeki Mançu istila ve zulmüne karşı mücadeleyi anlatan bir destandır. Bu millî ayaklanmalara fiilen Gulca’dan katılmış olan şair Molla Bilâl (1823-1889)’in “*Nâzigum*”,

⁶⁰ Saadet Çağatay, “Sekiz Yükmek”, Türk Lehçeleri Örnekleri, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara 1950, s.21-27.

⁶¹ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı, T.C.Kültür Bak.Yay., Ankara 1998, s.38-42.

“Çangmoza Yusuf Han” gibi destan ve gazelleri de devrin önemli eserleri arasında yer almaktadır.⁶²

Çin yönetiminde esaret ve baskı altında tam otuz üç yıl geçiren Uygur halkı, XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılda, dünyada meydana gelen değişimlerden etkilenecek tekrar bağımsızlık mücadelesine girişmiştir. Bu mücadele sonunda çağdaş Uygur edebiyatının tohumları atılmaya başlamıştır. İlerleyen dönemlerde Rusya, Türkiye, Doğu Avrupa ve Mısır’a giderek buralarda eğitim alan Uygur gençleri, gitmiş oldukları ülkelerde öğrendiklerini Uygur halkına öğretebilmek için ‘Ceditçilik Hareketi’ adı altında yeni okullar açmışlar, dergi ve gazeteler yayınlamışlardır. Bu okullarda öğrenim gören Uygur gençlerinin, modern ilimlerin yanında Batı edebiyatını öğrenmeleri, Batı edebiyatının önde gelen şair ve yazarlarının sanat anlayışını, yazmış oldukları şiir, hikâye ve romanlarında işlemeleri, çağdaş Uygur edebiyatının oluşmasını ve gelişmesini sağlamıştır. Bu gelişme hızla sürmüş, pek çok Uygur aydını, şair ve yazarı yetişmiş, gazete ve dergiler yayımlanmıştır. Uygur Edebiyatında meydana gelen bu gelişmeler, zaman zaman Çin yönetiminin sansür ve baskı politikasından dolayı yavaşlamış, duraklamıştır. Modern edebiyatın önemli temsilcileri şunlardır:

Abduhalik Uygur, Armiya Nimşehit, Rozi Mehmet, Merup Seidi, Helil Sattari, Nezer Hoca, Ahmet Ziyati, Abdüleziz Meksum Ezizi, Lütfulla Mutellip, Elkem Ehtem, Zunun Kadiri, Teyipcan Ali, Turgun Almas, Abdurihim Teleşov Ötkür, Abdülkadir Abdülvaris Ezizi, Kutluk Şevki, Mehmet Ali Tevfik, Ziya Semedi, İbrahim Turdı, Âlim Ehmet Ziyaiy, Armiye Ali Sayramî Nimşehit...

4. YENİ UYGUR TÜRKÇESİ

Uygur Türkçesi Güneydoğu Türkçesi’nin doğu sahası içinde yer alan ağızlar topluluğu ve bu saha içinde gelişen yazı dilinin bir koludur.⁶³ Çağdaş Uygur Türkçesi Eski Uygurcanın Karahanlıca, Çağataycanın devamıdır. Uygur Türkçesi Türk dilinin gelişmesinde bir dönüm noktasıdır. Çünkü Uygur devrine ait Türkçe, Çuvaş ve Yakut lehçeleri müstesna olmak üzere bugünkü Türk lehçeleri için bir ana dil mahiyetindedir. Bugünkü lehçeler, Türk dilinin gelişme kanunları bakımından, Uygur Türkçesi devrinden ayrılmıştır.⁶⁴

Uygur Türkleri 1930’lu yıllara kadar edebî dil olarak Çağatay Türkçesini kullanmıştır. Bu tarihten sonra Ürimçi (Urumçi) ağızını merkez kabul eden Kaşgar, Aksu, Kumul, Turfan ve İli vilâyetlerinin ağızlarıyla birlikte Uygur Türklerinin tamamına yakınının dilini içine alan “merkezî şive”yi edebî dil haline getirmişlerdir.⁶⁵

Yeni Uygur Türkçesi ağızları şu üç grupta incelenir:

⁶² Sultan Mahmut Kaşgarlı, *age.*, s.42-43.

⁶³ Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1992, s. 4.

⁶⁴ Erkin Emet, *Doğu Türkistan Ağızları*, TDK Yay., Ankara 2008, s.46.

⁶⁵ Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 1994, s. 1.

Merkezi ağız grubu: Yeni Uygur Türkçesinin yazı dili olan bu grup, Urumçi esas olmak üzere, Kaşgar, Konaşehir, Yenişehir, Yarkent, Kargılık, Mekit, Yenihisar, Artuş, Aksu, Kuçar, Korla, Bay, Turfan, Piçan, Kumul ve Gulca gibi bölgelerde konuşulan ağızlardan teşekkül eder. Uygur Türklerinin %80'i bu ağızı kullanmaktadır.

Lopnur ağızı: Tarım nehrinin orta ve aşağı kısımlarına yerleşen Kara Koşunlular tarafından kullanılan mahallî özellikteki bir ağızdır.

Hoten ağızı: Uygur Özerk Bölgesinin güneybatısındaki Çeçen ve Çarkilik nahiyelerine bağlı bazı yerlerde yaklaşık 500.000 kişinin konuştuğu yerel bir ağızdır.⁶⁶

Bu üç ağız içinde Lopnur ağızı ile Hoten ağızı gramer, kelime bakımından ortak edebî ağızdan oldukça fazla farklılık göstermektedir. Merkezî ağız, ortak edebî dilden o kadar farklı değildir. Bu sebeple çağdaş Uygurcanın edebî dili bu ağza dayanmıştır. Bu ağzın merkezi, Urumçi, şimdiki Şıncağ Uygur Muhtar Bölgesi (Doğu Türkistan)'nin başkentidir. Daha önce İdi-Kut Uygur devletinin başkenti idi. Bu sebeple bu ağız, Uygurcanın merkezî ağızı olmuş, Çağatay Uygurcasının edebî dili de bu ağızı esas alarak şekillenmiştir. Lopnur ağızı, kelimenin birinci ve ikinci hecelerindeki *a* ve *e* seslerinin daralmaması, kelimenin birinci hecesindeki *o-u* seslerinin, sonraki hecelerdeki vokallere olan dudaklaştırma etkisinin ve ayrıca asimilasyonun güçlü olması gibi özellikleri ile Çağdaş Uygurcanın edebî dilinden biraz farklıdır. Bu bakımdan Lopnur ağızı, diğer Türk lehçelerine, özellikle Kırgızcaya daha yakındır. Hoten ağızı ise, Hakaniye dilinin bazı özelliklerini koruması, ünlü ve ünsüzlerin değişme hadiselerinin çok olması ve fiil tabanlarının sonuna *-gak*, *-qak*, *-geke*, *-gölük*, *-quluk*, *-güllük*, *-küllük*, *-lığ*, *-lik* gibi eklerin ve isim-fiillerin cümlede yüklem olarak kullanılması gibi özellikler bakımından diğer ağızlardan ayrılmaktadır.⁶⁷

XIX. yüzyılın başlarından son yıllara kadar yirmiden çok tasnif denemesi yapılmıştır. Bunların içinde en önemlileri Radloff'un, Ramstedt'in ve Samoyloviç'in tasnif denemeleridir. Türk dil biliminin kurucusu Wilhelm Radloff'un "Kuzey Türk Dillerinin Ses Bilgisi" adlı eserinde yayımlanan ve "Türk Lehçelerinin Ses Özelliklerine Göre Tasnifi" adını taşıyan denemesi, daha önceki tasnif denemelerine bakarak, çok daha bilimsel ve ayrıntılıdır. Radloff Türk lehçelerini dört gruba ayırmıştır:

I. Doğu Diyalektleri: 1. Asıl Altay diyalektleri (Altay, Teleüt), 2. Baraba diyalektleri, 3. Kuzey Altay diyalektleri (Leber, Şor), 4. Abakan diyalektleri [Sagay, Koybal, Kaç, Yüs ve Kızıl, Küerik (Çolım), Soyon, Karagas, **Uygur**]; II. Batı Diyalektleri: 1. Kırgız diyalektleri (Kara-Kırgız, Kazak-Kırgız, Kara-Kalpak), 2. İrtiş diyalektleri, 3. Başkurt diyalektleri, 4. Volvo ya da Kuzey Rusya diyalektleri (Miser, Kama, Simbir, Kazan, Belebey, Kasım); III. Orta Asya Diyalektleri: 1. Tarançi, Kumul, Aksu, Kâşgar; Çağatay diyalektleri (Kuzey Sart, Hokant, Zerefşan, Buhara, Hive); IV. Güney Diyalektleri: 1. Türkmen, 2. Azerbaycan, 3. Kafkasya diyalektleri, 4. Anadolu diyalektleri, 5. Kırım diyalektleri, 6. Osmanlı diyalektleri.

⁶⁶ Rıdvan Öztürk, Uygur ve Özbek Türkçesinde Fiil, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992, s.12-13.

⁶⁷ Habibe Yazıcı Ersoy, "Yeni Uygur Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yay., Ankara 2007, s.362.

Radloff'tan sonraki en önemli tasnif denemesini ünlü Mongolist ve Altayist Ramstedt yapmıştır. Ramstedt tek heceli sözlerin sonundaki *-ağ* ses grubunun durumu, Eski Türkçedeki /d/ foneminin korunması ya da /z/ ve /y/ seslerine gelişmesi, söz başındaki /t/ sesinin durumu gibi ölçütlere göre Türk lehçelerini söyle tasnif etmiştir:

- I. Çuvaş dili (*tağ* > *tu* “dağ”)
- II. Yakut dili (*tağ* > *tıa* “orman”)
- III. Kuzey Grubu:
 - 1. d- alt grubu (*tağ* > *ta_*): Uranhay, Soyot; Karabas
 - 2. z- alt grubu: Koybal, Sor; Çolım
 - 3. y- alt grubu (*tağ* > *to*: *ya da tu*): Barada; Altay (Altay Kamlıkları, Teleüt, Lebed, Kumandı)
- IV. Doğu Grubu (*d* > *y*, *tağ* > *tağ*): Sart (Buhara, Hive); Doğu Türkistan (Yarkent, Kaşgar, Turfan, Hami, Tarançi, Çağatay)
- V. Batı Grubu (*tağ* > *taw*, *d* > *y*): Kırgız, Kazak, Kara-Kalpık, Nogay, Kumuk, Karaçay, Balkar, Karaim, Volga diyalektleri (Tatar, Miser), Başkurt.
- VI. Güney Grubu (*tağ* > *dağ*, *da*: *d* > *y*): Türkmen (Türkmenistan, Stavropol), Türk ya da Osmanlı.

Ramstedt'in tasnifi, kullandığı ölçütlerin az olmasına rağmen, görüldüğü gibi, oldukça ayrıntılı ve gerçeğe yakındır. Yine önemli tasniflerden biri olan Samoyloviç'in tasnidir. O Türk lehçelerini altı gruba ayırmıştır. Tasnifinde Yeni Uygur Türkçesini *tağlıq* grubuna (Çağatay, Güney-Doğu) dâhil etmiştir. Bu grubun özellikleri şunlardır: 1. *Z* (*toquz*), 2. *d* > *y* (*adaq* > *ayaq*), 3. *bol-*, 4. *-ağ* > *aw* (*tağ* > *taw*), 5. *-ığ* > *-ıq* (*tağlıq* > *tağlıq*), 6. *-an* (*qalğan*). Eski yazı dillerinden Çağatayca'yı da bu gruba dâhil etmiştir. Modern Türk dil ve lehçelerinin bugüne kadar yapılmış tasnif denemelerinden yola çıkarak Türk lehçelerini 12 gruba ayırmıştır. Yeni Uygurca ile Özbekçeyi *tağlıq* veya Çağatay grubuna dâhil etmiştir.⁶⁸

5. ZUNUN KADİRİ (1911-1989)

1911 yılında Tarbagatay (Çövçek) vilayetinin Dörbilcin (Dorbucin) kasabasında dünyaya gelen şair, doğduğu kasabada dinî eğitim veren bir okulda okudu. Ortaokul tahsilini Gulca'da tamamladıktan sonra kısa bir süre burada ilkokul öğretmeni olarak çalıştı. 1938 yılında Urumçi'ye gelerek Vetirne Meslek Lisesi'nde tahsilini devam ettirdi. Okulunu bitirdikten sonra eğitim ve tiyatro sahasında çalıştı. 1937 yılında, edebî hayatına masal ve hikâyelerle başladı. 1944'te kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin yayın organı Şark Türkistan gazetesinin başmuharrirliğini, İttifak dergisinin muharrirliğini yaptı. Aynı zamanda 1959-1962 yılları arasında Çin Halk Cumhuriyeti milletvekilliği, Uygur Muhtar Bölgesi Edebiyat ve Sanatçılar Birliği Başkan Yardımcılığı, Çin Halk Cumhuriyeti Yazarlar Birliği üyeliği gibi görevleri icra etti. Yazar Mao ve Çin komünist yönetimine karşı çıktığı için 1962 yılında bütün görevlerinden azledilerek eğitim kamplarına gönderildi. Bu kamplarda çok eziyet çekti.

⁶⁸ Erkin Emet, “Doğu Türkistan Özerk Cumhuriyeti”, *Türkler*, C:20, Ankara 2002, s. 280- 281.

Mao'nun ölümünden sonra 1978'de bu ceza kampından kurtuldu. Ancak uzun yıllar Mao'nun kamplarında eziyet çektiği için sağlığını yitiren yazar, 24 Eylül 1989 tarihinde Alma-Ata'da vefat etti.⁶⁹

Kadiri'nin, çağdaş Uygur edebiyatında, özellikle Uygur hikâyeciliğinin ve Uygur dramının gelişimine çok büyük tesiri olmuştur. 1950 ve 1960'lı yıllarda Uygur hikâyeciliğinin ve dramının en değerli eserlerini vermeye muvaffak olan Zunun Kadiri, edebi hayatına 1937 yılında yazdığı "Cahaletniñ Capası" (Cehaletin Cefası) adlı drama ile başlar. Yazarın bundan başka "Uçraşkanda" (Buluşunca), "Partizanlar Etriti" (Partizanlar Takımı), "Her İşniñ Yoli Bar" (Her İşin Bir Yolu Vardır), "Gunçem" (Goncam), "Gülnisa" (Gülnisa) gibi dramları vardır.

Çağdaş Uygur edebiyatında hikâyeleriyle yeni bir çığır açan Kadiri, 1940 yılının ortalarından itibaren hikâye yazmaya başlayarak, arka arkaya 1945 yılında "Muellimniñ Heti" (Öğretmenin Mektubu) ve "Rodipay", 1946 yılında "Küçükke Hucum" (Köpek Yavrusuna Hucum) ve "İkki Barmikim Bilen" (İki Parmağımla), 1947 yılında "Guman" (Şüphe) ve 1948 yılında "Magdur Ketkende" (Mağdur Giderken), 1950 yılında "Toy" dramını, daha sonraysa çiftçilerin hayatını anlatan "Çin Kış" (Zorlu Kış), "Rehmet" (Teşekkür), "Esleş" (Hatırlamak), "Kızıl Gül" (Kızıl Gül) gibi hikâyelerini yazar.⁷⁰

6. UYGUR ALFABESİ

Eski Uygurca döneminde Köktürk, Brahmi, Tibet, Soğd ve Mani alfabelerinin yanında eserlerin çoğu, Soğd yazısından geliştirilen ve Uygur yazısı adıyla bilinen alfabeye yazılmıştır.⁷¹ İslâmiyet'le birlikte Arap menşeli alfabe kullanılmaya başlanmış ve resmî alfabe olarak kabul edilmiştir. Bu alfabede 32 harf bulunmaktadır. Kazakistan'da yaşayan Uygurlar ise, 41 harften müteşekkil Kiril menşeli alfabeyi kullanmaktadırlar.

İslamiyet'ten sonra uzun zaman kullanılan Uygur yazısı, İslamiyet'le birlikte X. asırdan itibaren yerini Arap asıllı Türk yazısına bırakmaya başlamıştır. Fakat bu intikal uzun sürmüş ve bu iki yazı asırlarca Türk ülkelerinde ikili olarak kullanılmaya devam etmiştir. Nihayet XIII-XIV-XV. asırlardan itibaren Arap asıllı yazının hâkimiyeti kesinleşmiş ve Uygur yazısı terk edilmiştir. Ancak mahdut yerlerde, mesela Çin'deki Sarı Uygurlar arasında bu yazı son zamanlara kadar unutulmamıştır.⁷² 1936 yılına kadar Arap alfabesini kullanmaya devam eden Uygurlar, daha sonra bu alfabeye yeni harfler eklemiş, Uygur Türkçesinde karşılığı olmayan bazı harfleri atmışlardır.

1952–1954 yıllarında yapılan bazı değişikliklerle alfabede bulunmayan birkaç harf alfabeye dahil edilmiş, ünlü sesleri ifade eden birkaç harf için çift işaret kullanılmış, birkaç harfi kolaylıkla ayırmak için de şartlı işaretler katılmıştır. 1954–1956 yılları arasında, Uygur

⁶⁹ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı, T.C.Kültür Bak.Yay., Ankara 1998, s.203-207.

⁷⁰ Sultan Azad-Abdurihim Kerimcan, Uygur Bugünkü Zaman Edebiyat Tarihi, s. 55-57.

⁷¹ Rıdvan Öztürk, *age.*, s.15.

⁷² Muharrem Ergin, Türklerde Yazı ve Alfabeler, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s.340-373.

aydınlarının bir kısmı Eski Sovyetler Birliğine bağlı olan Batı Türkistan (Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan)'daki soydaşlarıyla kültür bağlarını korumak, kültür alışverişlerini devam ettirmek için, onların kullandığı Kiril esasında Yeni Uygur alfabesini meydana getirmeye çalışmışlardır. Bu maksatla, Ağustos 1956 yılında Urumçi'de toplanan Til Yezik İlmi Muhakeme Kongresi'nde karar alınmış, kongreden sonra 1957–1958 yıllarında alfabe taslağı hazırlanmıştır. 1957 yılından sonra, Sovyetler Birliği ile Cin yönetimi arasındaki bazı anlaşmazlıklar sebebiyle, Doğu Türkistan Türklerinin Kiril alfabesini kullanmalarına mani olunmuştur. Cin yazısı fonetiğinin Latin yazısına dönüştürülmesi esası üzerine hazırlanan alfabe taslağı, Uygur Türklerine kullanıdırılmıştır.⁷³

11 Aralık 1959 tarihinde Urumçi'de toplanan İkinci Dil Kongresinde kabul edilmiş bu taslak, 1960 yılında denenmeye başlanmıştır. Bu yazı, 1964 yılında Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Konseyince de onaylanmıştır. 1965–1966 yılları arasında Cin'de başlatılan kültür devrimi sebebiyle bu yazının kullanılması ertelenmiştir. Daha sonra, 1973-1983 yılları arasında, Doğu Türkistan'daki bütün okullarda kullanılmıştır. Gazeteler, kitaplar bu yeni yazı ile çıkmaya başlamıştır.⁷⁴

1976 yılında Mao'nun ölümünün ardından Çin yönetiminin siyasi, ekonomik ve kültürel politikasında biraz yumuşama görülmüştür. 1980 yılından sonra Doğu Türkistan aydınları arasında, Arap harfleri esasına dayalı eski Uygur yazısının tekrar kullanılıp kullanılmaması üzerine farklı fikirler ortaya çıkmaya başlar. Çin yönetimi, tekrar Arap alfabesine geçilmesine izin vermez. 1982'den sonra Çin-Türkiye ilişkilerindeki yeni gelişmelerin yarattığı imkânlarla Türkiye'de neşredilen gazete ve kitaplar Doğu Türkistan'a gönderilir. Türkiye'de yayımlanan kitaplar Doğu Türkistan'da okunmaya başlar. Çin yönetimi bundan rahatsızlık duyar. 1983 yılında değişiklik yapar. Böylece, Arap harfleri esastaki Uygur yazısı Doğu Türkistan'da tekrar kullanılmaya başlanır.⁷⁵

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerindeki Uygur Türkleri, 1929 yılına kadar Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri tarafından kullanılan Arap kökenli Uygur alfabesini kullanmışlardır. 1926 yılında Bakü'de yapılan Türkoloji kongresinde alınan kararla, Sovyetler Birliği yönetiminin dayatmasıyla Kafkasya ve Orta Asya Türkleriyle beraber Sovyetler Birliğindeki Uygur Türkleri de 1929 yılında Latin alfabesine geçirilmiştir. 1930–1947 yılları arasında Latin alfabesini kullanan Uygur Türkleri, 1940'tan sonra da Sovyet yönetimi tarafından Kiril alfabesine geçmeye mecbur edilmişlerdir. Bugün Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Türk Cumhuriyetlerindeki Uygur Türkleri, Kiril alfabesini kullanmaktadırlar.⁷⁶

⁷³ Sultan Mahmut Kaşgarlı, Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası, İstanbul 2004, s.47.

⁷⁴ Sultan Mahmut Kaşgarlı, **age.**, s.47.

⁷⁵ Sultan Mahmut Kaşgarlı, **age.**, s.48.

⁷⁶ Sultan Mahmut Kaşgarlı, **age.**, s.48-49.

Bugün Doğu Türkistan’da Kullanılan Alfabe

Arap	Latin
ا	Aa
آ	Ää
ب	Bb
پ	Pp
ت	Tt
ج	Cc
چ	Çç
خ	Xx
د	Dd
ر	Rr
ز	Zz
ژ	Jj
س	Ss
ش	Şş
غ	Gg
ف	Ff
ق	Qq
ك	Kk
گ	Gg
ك	Dŋ
ل	Ll
م	Mm
ن	Nn
ه	Hh
ئو	Oo
ئۇ	Uu
ئۆ	Öö
ئۈ	Üü
ۋ	Vv
ئى	Ee
ئې	İi
ي	Yy

Kazakistan'daki Uygur Türklerinin Bugün Kullandığı Alfabe

Kiril	Latin	Kiril	Latin
Аа	Aa	Фф	Ff
Бб	Bb	Хх	Xx
Вв	Vv	Цц	Ts,ts
Гг	Gg	Чч	Çç
Дд	Dd	Шш	Şş
Ее	Ee	Щщ	Şç,şç
Ёё	Yo,yo	Ъъ	Sertleştirme işareti
Жж	Jj	Ыы	Iı
Зз	Zz	Ьь	Yumuşatma işareti
Ии	İi	Ээ	Ee
Йй	Yy	Юю	Yu,yu
Кк	Kk	Яя	Ya,ya
Лл	Ll	Ққ	Qq
Мм	Mm	Ңң	Dŋ
Нн	Nn	Ғғ	Gg
Оо	Oo	Үү	Üü
Пп	Pp	Өө	Öö
Рр	Rr	Җҗ	Cc
Сс	Ss	Әә	Ää
Тт	Tt	Һһ	Hh
Уу	Uu		

İNCELEME

A.SES ÖZELLİKLERİ

A.1.Ünlüler

Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan sekiz ünlü şu şekilde transkribe edilmektedir:

	DÜZ			YUVARLAK	
	Geniş	Dar		Geniş	Dar
Kalın	a - ا	—		o - و	u - ئو
İnce	e - ه	é - ه	i - ي	ö - ئو	ü - ئو

“A/a” sesi; kalın, düz ve geniş bir sestir.

qatnaşquçi “katılımcı” (G,157)

avaz “ses” (Hek,204)

balı “çocuk” (Hat,77)

qaç- “ kaç-“ (Hat,81)

arqa “arka” (G,157)

capakeş “çilekeş, cefakâr” (Hek,204)

“E/e” ince ve düz bir ünlüdür.

terip “taraf” (G,157)

etrap “etraf” (Hek,204)

menziri “manzara” (Hat,88)

bestliq “güçlü” (Hat,78)

sehni “sahne” (G,169)

dehşet “dehşet” (Hek,204)

Ancak kapalı “e” nin genişliği ve darlığı konusunda tam bir yargıya varılamaz. Türkçedeki kapalı “e”, adından da anlaşılacağı gibi, açık “e” den dar bir vokal olup “e” ile “i” arasında bir açıklığa sahiptir.⁷⁷

⁷⁷ Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İstanbul, 2000, s. 41.

déhqan “çiftçi” (G,202)
 méhman “misafir” (Hek,205)
 kétim “kez, kere” (Hat,83)
 kél- “gel-“ (Hat,84)
 séliq “vergi” (G,159)
 cénim “canım” (Hek,207)

Yeni Uygur Türkçesinde “ı” yerine, bu sese daha yakın telaffuz edilen “i” kullanılır. “ı” ünlüsü “i”leşmiş olduğundan, alfabede “ı” ve “i” ünlüleri tek bir harf ile gösterilir. Ancak kalın ünsüzlerin yanında “ı” telaffuzu kendini hissettirir: ⁷⁸

kir- “gir-” (Hat,85)
 qaridaş “kardeş” (Hek,204)
 qiyapet “kıyafet” (Hat,96)
 qıl- “kıl-” (G,159)
 vaqit “vakit” (Hat,101)
 sadıq “sadık” (Hat,127)
 yıraq “uzak” (Hek,204)
 yıl “yıl” (Hek,206)
 aşiq “âşık” (G,173)
 qız- “kız-” (Hat,88)
 qızıl “kıızıl” (Hat,79)

Benzer ses farklılığı, iki ayrı şekilde transkribe edilen “e” ve “é” ünlülerinde de görülmektedir. Bu “é” ünlüsü, Türkiye Türkçesindeki “e” den daha açık ve geniştir. ⁷⁹

éhtiyat “ihtiyat, tedbir” (Hek,208)
 héçkim “hiç kimse” (G,177)
 kéyin “sonra” (Hat,79)
 éyt- “söyle-,belirt-” (Hat,82)
 méhman “misafir” (Hek,205)
 yér “yer” (Hat,84)

⁷⁸ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, C. I, Ankara 1991, s. 1109; E.N. Nadzhip, Modern Uigur, Moskova 1971, s.48.

⁷⁹ Rıdvan Öztürk, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1994, s. 5.

néme “ne” (G,177)

kérek “gerek” (G,178)

kéçek “giysi” (Hek,205)

“E/e” ünlüsü ise Türkiye Türkçesindeki “e”den daha kapalı ve dardır. Uygur Türkçesinin aslî kelimelerinin ilk hecesinde, yabancı dilden giren kelimelerin ise bütün hecelerinde görülebilir.⁸⁰

ehval “ahval” Ar. (Hat,85)

ecdad “ecdat” Ar. (Hat,88)

muellim “muallim” Ar. (Hek,204)

camaet “cemaat” Ar. (G,189)

menpeet “menfaat” Ar. (Hat,96)

“É/é” ünlüsü Türkçe kelimelerde yalnızca ilk hecede bulunmaktadır. Ancak “probléma”, “diamétr” gibi alıntı kelimelerde ilk hece dışında da yer almaktadır. Türk lehçelerinin önemli bir kısmında bu kapalı “e” sesi ilk hecede kullanılmaktadır.

“O/o” kalın, yuvarlak ve geniş bir sestir. “a” ve “ı” ya göre daha geridedir. Telaffuzunda ağız yarı açık, dudaklar ise yuvarlaktır.

qora “ev” (Hat,130)

goru “erik” (G,160)

qol “el” (G,158)

çotli “mum” (Hek,204)

hoqli “avlu” (Hat,131)

oltur- “otur-“ (G,160)

“Ö/ö” ünlüsü; ince, yuvarlak ve geniş bir sestir. “i” ve “ü” ye göre daha arkadadır. Telaffuzu sırasında, dudaklar yuvarlak, ağız açıklığı ise yarıdır.

köçet “fidan” (G,159)

öç “düşman” (G,159)

östen “dere” (G,159)

öy “ev” (Hek,204)

öşni “omuz” (Hek,205)

könjöl “gönül” (Hek,205)

töt “dört” (Hat,132)

örleyt- “kız-, sinirlen-“ (Hat,77)

çömet- “(uykuya) dal-“ (Hat,77)

“U/u” ünlüsü; kalın, yuvarlak ve dar bir sestir. Kalın vokaller içerisinde en arkada yer alır. Telaffuzunda dudaklar yuvarlaktır; fakat ağız açıklığı azdır.

⁸⁰ Rıdvan Öztürk, a.g.e., s.5.

muşundaq (bol-) “devam et-, sür-“ (Hek,205)

ušt- “parçala-“ (Hat,77)

pul “para” (G,162)

“Ü/ü” ise; ince, yuvarlak ve dar bir sestir. Tesekkül noktası ağzın öntarafındadır. Telaffuzunda dudaklar yuvarlaktır; fakat ağız açıklığı dardır.

çüşkünlik “çöküntü” (Hek,205)

möşük “kedi” (Hat,78)

ötküz- “yardımlaş-“ (G,173)

A.1.1.Ünlülerle İlgili Ses Olayları

A.1.1.a. Kalınlık – İncelik Uyumu (Büyük Ünlü Uyumu)

Bu uyumun Uygur Türkçesindeki kelimelerin çoğunda muhafaza edildiği görülmektedir. Yalnız “ı” ünlüsünün bulunmaması, bazı sözcüklerde büyük ünlü uyumunun aksamasına sebep olmuştur. Burada tek tip eklerin de tesirinden bahsetmek mümkündür.⁸¹

yoqluqi (Hat,97)

boldi (Hat,102)

qoyatti (G,198)

qoli (Hek,210)

yiqılsa (Hat,99)

aqlaytti (Hat,102)

Yabancı kökenli kelimelerin çoğunda, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, bu uyum etkili değildir. Ancak bazı sözcüklerin kalınlık – incelik uyumuna göre şekillendiği görülür.

vapat (Hat,103) > vefat *Ar.*

taza (Hat,113) > taze *Far.*

aliycanap (Hat,134) > âlicenap *Ar.*

merhemet (Hat,97) > merhamet *Ar.*

⁸¹ Rıdvan Öztürk, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1994; Sultan Mahmut Kaşgarlı, Modern Uygur Türkçesi Grameri, İstanbul 1992.

dunya (Hat,102) > dünya Ar.

Arapça ve Farsçadan giren bu kelimelere getirilen ekler, son hecedeki ünlünün tesirinden ziyade telaffuzun kalın veya inceliğine göredir.

palakettin Ar. (Hat,99)

taketsiz Ar. (Hat,104)

aşiqi Ar. (G,157)

ehvalni Ar. (G,183)

Xudaniñ Far. (Hat,136)

hayatim Ar.(Hek,207)

canabliri Ar. (G,186)

hésabi Ar. (Hat,84)

A.1.1.b. Düzlük – Yuvarlaklık Uyumu (Küçük Ünlü Uyumu): Uygur Türkçesinde bu uyumun tam olarak geçerliliğinden bahsetmek mümkün değildir. Türkiye Türkçesindeki gibi, yabancı kelimelerde hâkim olmayan düzlük – yuvarlaklık uyumunun aksamasının en önemli nedeni, ünlüsü değişmeyen eklerdir.⁸²

toğri “doğru” (G,192)

hoyli “avlu” (Hek,205)

yum-di “yumdu” (Hat,102)

öy-niñ “evin” (Hek,204)

oğ(u)l+i “oğlu” (Hat,102)

sor-ap-tu “sormuştu”(Hat,103)

köz+lir “gözler” (Hek,205)

ottur-isi-ğa “oturuşuna” (Hat,111)

A.1.1.c. Ünlü Düşmesi

İkinci hecedeki dar ünlü, ünlüyle başlayan bir ek aldığı anda ya da vurgusuz orta hece konumuna geldiğinde düşer.

oğul+i > oğli “oğlu” (Hat,102)

⁸² Rıdvan Öztürk, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1994; Sultan Mahmut Kaşgarlı, Modern Uygur Türkçesi Grameri, İstanbul 1992.

orun+i+da > ornida “yerinde” (G,183)

ağız+i+ğa > ağıza “ağıza” (G,186)

oğur – il - > oğır- “çalın-“ (Hat,154)

könül+i > könli “gönlü” (Hek,206)

İstisnai olarak “şehir” sözcüğünün ilgi halini aldığında ünlüsünün düşmediği görülür.

şehir+i+niñ > şehiriniñ (Hat,88)

“Nerse” sözcüğü, birleşik yapıda olup aşınma yoluyla ünlü kaybına uğramıştır.

ne+erse > nerse (Hek,207)

A.1.1.d. Ünlü Türemesi

Arapçadan giren ve sonu çift ünsüzle biten kelimelerde, araya ünlü uyumuna göre bir ünlü girer.

ğayib > gayb (Hat,104)

şükür > şükr (G,197)

vaqit > vakt (Hat,101)

A.2.Ünsüzler

Yeni Uygur Türkçesinde yer alan 24 ünsüz şunlardır: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, q, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, v, y, z.⁸³

Bu ünsüzlerin transkripsiyonu ve özelliklerini bir tabloyla belirlememiz mümkündür:

			Çift dudak	Diş- dudak	Diş- diş eti	Diş eti	Ön damak	Arka damak	Gırtlak
Sürtünmesiz	Yumuşak	Geniz	m		n			ŋ ك	
		Akıcı					l y		
		Titrek					r		
Sü	Sü	Tonlu	b		d	c	g		

⁸³ Bu bölümdeki bilgiler, “Rıdvan Öztürk, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1994; Sultan Mahmut Kaşgarlı, Modern Uygur Türkçesi Grameri, İstanbul 1992; Habibe Yazıcı Ersoy, ‘Yeni Uygur Türkçesi’, Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yay., Ankara 2007.” kaynaklarından alınmıştır.

		Tonsuz	p		t	ç	k	q	
	Süreklı	Tonlu		v	z ʒ	j		ğ	
		Tonsuz		f	s	ş		x	h

A.2.1.Ünsüzlerle İlgili Özellikler

Uygur Türkçesindeki “**Q/q**” sesi, kalın ve gırtlığa yakın telaffuz edilir. Bu ünsüz, “i” sesinin “ı” ya yakın telaffuzunda da etkilidir.

qorq- “kork-“ (Hat,78)

qattiqliq “katılık” (G,163)

artuq “ziyade” (Hek,209)

quçiq “kucak” (Hat,77)

yıraq “uzak” (G,169)

salqin “serin” (Hek,211)

qayğuluq “kaygılı” (G,187)

qanit “kanat” (Hat,118)

“**Ğ/ğ**” sesi de daha kalın, belirgin ve gırtlığa yakındır.

ğeyret “gayret” (Hek,211)

bağrı “bağrı” (G,197)

yağaç “ağaç” (Hat,118)

sağuç “sarımsı” (Hek,112)

çamğur “turp” (Hek,204)

bağven “bahçıvan” (Hek,209)

“**X/x**” ünsüzüne gelince Arap telaffuzundaki gibi gırtlaktan hırıltılı olarak çıkar.

xelq “halk” (Hat,119)

yaxşı “iyi, güzel” (G,198)

caraxet “irin, yara, morarıklık” (Hat,144)

xitab “hitap” (Hek,212)

bext “baht” (G,200)

xatircem “telaşsız” (G,172)

xalayıq “insanlar” (Hek,211)

“**Ŋ/ɣ**” ise nazaldır ve sıkça kullanılır. Arka damak ve genizden çıkan, tonlu ve sürtünmesiz bir ünsüzdür. Bu ses kelime başında kullanılmamaktadır. Uygur Türkçesindeki kelimelerde, kelime içerisinde ve sonunda bulunurken, alıntı kelimelerde bulunmamaktadır.

öziniɣ “kendinin” (Hat,120)

çoɣ “büyük” (Hek,208)

taɣey “zannetmem” (G,195)

aɣlimiɣan “anlamayan” (Hat,130)

qoyduɣlarmu “bıraktınız mı?” (Hat,83)

on beş miɣ “on beş bin” (G,174)

Yeni Uygur Türkçesinde bulunan “**F/f**” ünsüzü, sadece yabancı dillerden girmiş kelimelerde görülür. Bu diş-dudak ünsüzü; tonsuz, sürekli ve sürtünmelidir. Bazı alıntı kelimelerde de, kelime içinde yer alan “f” ünsüzlerinin, Yeni Uygur Türkçesinde “p”ye Dönüştüğü görülür.

asfalit “asfalt” *Fr.* (Hat,112)

yüsüf “Yusuf” *Ar.* (Hat,152)

şapigraf “teksir makinesi” (Hat,139)

capa “cefa” *Ar.* (G,200)

perq “fark” *Ar.* (Hek,204)

maarip “maarif” *Ar.* (Hat,147)

“**J/j**” sesinin kullanım alanı oldukça kısıtlıdır. Bu diş eti ünsüzü; tonlu, sürekli ve sürtünmelidir. Kelime basında Eski Türkçedeki “y” sesi, Yeni Uygur Türkçesinde “j”ye dönüşmüştür. Bu ses, incelediğimiz metinlerin sadece ikisinde tespit edilmiştir:

qajliq “inatçılık” (G,179)

bujuldap “süzülerek, akarak” (Hek,205)

Kazakistan’da kullanılan Uygur Türkçesinde “j” ünsüzü “y” nin yerini almıştır: *jil* “yıl”, *jigit* “yiğit”, *jul-* “yol-“⁸⁴

“Y/y” ön damak, akıcı, tonlu ve sürtünmesiz bir ünsüzdür. Alıntı kelimelerde kelime başında görülmezken, kelime içinde ve sonunda “y” ünsüzü korunmuştur.

tay “balya”⁸⁵ (Hat,86)

xiyal “hayâl” Ar. (Hat,107)

qaynit- “kaynat-” (Hat,135)

éhtiyat “ihtiyat, sakınma” Ar. (G,187)

keynig “takip” (G,189)

ximaye “himaye” Ar. (Hat,114)

yultuz “yıldız” (G,201)

keypiyat “keyfiyet” Ar. (Hat,128)

yétiş- “yetiş-” (Hek,205)

héssiyat “hissiyat” Ar. (Hat,131)

yézil- “yazıl-” (Hek,207)

piyade “piyade, asker, yaya” Far. (Hat,139)

Yeni Uygur Türkçesine Arapçadan girmiş kelimelerin açık son hecesinde bulunan “î” ünlüsü kısaltarak yerine “y” ünsüzü gelmiştir.

gerbiy “batıya ait” (Hat,147)

penniy “fennî” (Hat,147)

cenubiy “güneye ait” (Hat,)

mecburiy “mecburî” (G,179)

heqiqiy “hakikî” (Hek,211)

⁸⁴ Habibe Yazıcı Ersoy, ‘Yeni Uygur Türkçesi’, Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yay., Ankara 2007, s.367.

⁸⁵ *Balya*, bir ticaret malının keten bezi ya da benzeri bir gereçle sarılıp çemberlenerek veya metal tellerle bağlanarak denk durumuna getirilmiş biçimdir.

“**M/m**” ünsüzü; çift dudak ünsüzü, tonlu, genizden çıkan sürtünmesiz bir ünsüzdür. Uygur Türkçesindeki kelimelerle alıntı kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunan “m” ünsüzü korunmuştur.

men “ben” (Hat,148)
 mayaq “gübre” (G,179)
 mikyan “tavuk” (Hat,77)
 drama “tiyatro yazını” *Fr.* (G,157)
 mali “hizmetçi” (G,157)
 çimen “çim” *Far.* (Hek,204)
 malçı “hayvan bakıcısı” (G,157)
 xizmit “hizmet” *Ar.* (Hek,204)
 mayliş- “yağlan-“ (Hek,204)
 muhebbet “sevgi” *Ar.* (Hat,142)

“**L/l**” ünsüzü; ön damak ünsüzü, akıcı, tonlu ve sürtünmesizdir. Uygur Türkçesinde ve alıntı kelimelerde kelime başında, içinde ve sonunda bulunan “l” ünsüzü korunmuştur.

orival- “kapıl-” (Hek,205)
 halet “durum, hal” *Ar.* (Hek,204)
 qutuluş “kurtuluş” (Hat,77)
 callat “cellât” *Ar.* (Hek,204)
 öylen- “evlen-“ (Hat,78)
 exlet “ahlât, hıl” *Ar.* (Hek,206)
 béliq “balık” (G,191)
 paleç “felç” *Ar.* (Hat,77)
 lükçek “çeteci” (G,158)
 lekemliq “lakap” *Ar.* (Hat,78)

“**R/r**” ünsüzü, Yeni Uygur Türkçesinde ön ses olarak kullanılmaz. Ancak Arapça ve Farsçadan girmiş kelimelerde ön seste, kelime içinde ve sonunda bulunan “r” ünsüzü, Yeni Uygur Türkçesinde korunmuştur.

resvaçiliq “rezillik” *Ar.* (G,196)
 derex “ağaç” *Far.* (Hek,209)
 terep “taraf” *Ar.* (G,197)
 imaret “hayır evi” *Ar.* (Hek,209)
 şeret “işaret” *Ar.* (G,190)
 külümsir- “gülümse-” (Hat,82)
 rext “kumaş” *Ar.* (G,195)
 açközlük “açgözlülük” (Hat,80)

“**B/b**”; çift-dudak ünsüzü, “p” ünsüzünün tonlusu, süreksiz ve sürtünmelidir. Alıntı kelimelerdeki “b” Uygur Türkçesinde korunmuştur.

burun “burun” (Hat,80)
 mecbur “mecbur” *Ar.* (Hat,85)
 bulaq “çeşme” (Hat,88)
 burader “birader, kardeş, arkadaş” *Far.* (Hat,95)
 böri “kurt” (G,167)
 tembur “tambur” *Ar.* (Hat,148)
 batur “kahraman” (Hek,211)
 tekebburane “kibir gösterme” *Ar.* (G,192)

“**D/d**” sesi; dış-diş eti ünsüzü, “t” nin tonlusu, süreksiz ve sürtünmelidir. Yeni Uygur Türkçesine Arapça ve Farsçadan girmiş kelimelerde ön seste bulunan “d” ünsüzü korunmuştur.

domilaq “yuvarlak” (Hek,205)
 peyda “peyda, açık, belli” *Far.* (Hat,156)
 yardım “yardım” (G,175)
 daim “daim” *Ar.* (Hat,121)
 dervaz “kapı” (G,201)
 dap “def (enstruman)” *Far.* (Hat,122)
 dost “arkadaş” *Far.* (G,202)
 donkixot “Don Kişot” *İsp.* (Hek,213)
 çamadan “bavul” (Hek,204)

“**C/c**”; dış eti ünsüzü, süreksiz ve sürtünmelidir. Genellikle alıntı kelimelerde önde, içte ve son seste bulunan “c” ünsüzü korunmuş; ancak Eski Türkçede iç sesteki “c” ler Yeni Uygur Türkçesinde “ç”ye dönüşmüştür.

(Uyg.) neççe “kaç, nice, ne kadar” < nece, neçe (ET) (Hek,205)⁸⁶

çüce “civciv” (Hat,125)
 vucud “vücut” *Ar.* (Hat,137)
 ceñ “cenk” *Far.* (Hek,212)
 cacı “ceza” (G,158)
 aciz “aciz” *Ar.* (Hat,150)
 camaet “cemaat” *Ar.* (G,159)
 micez “sinirli” (Hek,212)
 hucum “hücum” *Ar.* (Hek,213)
 cümik “musluk” (Hek,204)

⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, Çev. B.Atalay, C.1, 2.baskı, Ankara 1985, s.419.

“Ç/ç” sesi; dış eti ünsüzü, tonsuz, süreksiz ve sürtünmelidir. “Ç” ünsüzü, Uygur Türkçesinde korunmuştur.

aççıq “öfke” (Hek,204)
 çömül- “çömel-” (Hat,93)
 çétig “kenar” (Hek,213)
 söz-çöçek “dedikodu” (G,161)
 küçük “küçük, yavru” (Hek,213)
 çuçun “tahtakurusu” (Hek,204)
 çakçak “şaka” (Hat,124)

“G/g”; ön damak ünsüzü, “k” nin tonlusu, süreksiz ve sürtünmelidir. Uygur Türkçesinde “g” ünsüzü çoğunlukla korunmuştur.

gez “kez” (Hek,213)
 kembegel “fakir, ihtiyar” (Hat,97)
 bürgi “pire” (Hek,204)
 Ademgerçilik “insanlık” (G,163)
 eger “eğer” (Hat,99)
 gepke “yine, yine de” (G,162)

“P/p”; çift dudak ünsüzü, tonsuz, süreksiz ve sürtünmelidir. Alıntı kelimelerde bulunan “f” ünsüzü, Yeni Uygur Türkçesinde “p” ye dönüşmekle birlikte iç ve son seste “p” ünsüzü korunmuştur.

pepil- “koru-, yetiştir-” (G,177)
 insap “insaf” Ar. (G,159)
 körpe “körpe” (Hek,204)
 perq “fark” Ar. (Hek,204)
 pete “nikah” (G,161)
 capa “cefa” Ar. (Hat,125)
 apa “baba” (Hat,131)
 paleç “felç” Ar. (Hat,77)
 penciri “pencere” (Hek,204)
 pelsepe “felsefe” Ar. (Hek,205)
 parçe “parça” (G,172)

“T/t” diş-diş eti ünsüzü, tonsuz, süreksiz ve sürtünmelidir. Bu ünsüz, Uygur Türkçesinde genellikle korunmuştur.

toğri “doğru” (Hek,206)
 tes “tez, çabuk” (G,187)
 tañ “şafak” (Hat,132)
 ata “ata, baba” (Hat,138)

taza “taze” (Hat,78)
toxta- “sor-” (Hek,206)
elvette “elbette” (G,190)
alte “altı (sayı)” (G,163)
xeter “heder, ziyan” Ar. (G,166)
kitab “kitap” Ar. (Hat,79)

“**K/k**”; ön damak ünsüzü, tonsuz, süreksiz, sürtünmelidir. Yeni Uygur Türkçesinde kelime başında ve sonunda ve alıntı kelimelerde korunmuştur.

çakpelek “su çarkı” (Hat,93)
pelek “felek, kader” Ar. (Hek,209)
bilek “bilek” (G,179)
mehkem “mahkûm, zorundalık” Ar. (Hek,210)
köñlek “gömlek” (Hat,93)
palaket “felaket” Ar. (Hek,208)

“**V/v**”; dış-dudak ünsüzü, tonlu, sürekli ve sürtünmelidir. Uygur Türkçesinde “ve” bağlacı dışında kelime başında “v” ünsüzü bulunmamaktadır. Alıntı kelimelerde de ön seste ve iç seste bu ünsüzün kullanıldığı örnekler bulunmaktadır. Kelime sonunda ise “v” li örneğe rastlanmamıştır.

tova “tövbe” Ar. (G,179)
savab “sevap” Ar. (Hat,96)
vaqit “vakit” Ar. (Hat,101)
tesvir “tasvir” Ar. (Hek,211)
mavu “keşke” *Far.* (G,180)
bağven “bahçıvan” *Far.* (Hek,211)
mötiver “muteber” Ar. (Hat,118)
veqe “olay” Ar. (Hat,97)

“**Z/z**”; dış-diş eti ünsüzü, tonlu, sürekli ve sürtünmelidir. Yeni Uygur Türkçesinde kelime başında “z” ünsüzü bulunmamaktadır. Ancak kelime içinde ve sonundaki “z” korunmuştur. Alıntı kelimelerde ise “z” ünsüzü korunmuştur.

zey ”rutubet” (Hat,140)
zérik- “bık-”(Hat,143)
zörür “önemli” (G,201)
zaye “zayi, yitik, boş, yok olmuş” Ar. (G,158)
xizmit “hizmet” (Hek,204)
küñdüz “gündüz” (Hat,101)
qeğez “kâğıt parçası” (Hek,204)
tenze “sergi” (Hat,77)
merez “maraz, hasta” (G,158)

“**S/s**”; diş-diş eti ünsüzü, “z” nin tonsuzu, sürekli ve sürtünmelidir. Uygur Türkçesinde ve alıntı kelimelerde ön, iç ve son seste korunmuştur.

siñli “kızkardeş” (Hat,148)
 séliq “vergi” (G,159)
 sayra- “öt-”(G,180)
 selli “sarık” (Hat,79)
 petnus “tepsi” (Hat,79)
 asmin “asuman, gökyüzü” *Far.* (Hek,204)
 isliş- “islen-”(Hek,206)
 östeñ “dere” (G,159)

“**Ş/ş**”; diş eti ünsüzü, tonsuz, sürekli ve sürtünmelidir. Kelime içinde ve sonunda, alıntı kelimelerin başında, içinde ve sonunda korunmuştur.

şivekzin “ayakkabı” (Hek,204)
 aşvaqti “yemek vakti” (Hat,140)
 şax “budak, delik” (G,159)
 işik “eşik” (Hek,205)
 tunuşturuş “aracılık, vesile” (Hat,77)
 yoşur- “gizle-”(G,160)
 şam “mum” (Hek,204)
 çüşinet- “anlayabil-”(Hat,78)
 işli- “çalış-” (G,160)
 şive “şive” *Far.* (Hat,94)

“**H/h**” ; gırtlak ünsüzü, tonsuz, sürekli ve sürtünmelidir. Yeni Uygur Türkçesinde kelime içinde ve sonunda “h” ye rastlanmamaktadır. Alıntı kelimelerde ise kelime başında, içinde ve sonunda “h” sesi korunmuştur.

hécir “kese” (Hek,204)
 herp “harf” *Ar.* (Hat,98)
 rehmet “rahmet” *Ar.* (G,168)
 höküm “hüküm” *Ar.* (Hek,204)
 ruhset “ruhsat, izin” *Ar.* (Hat,127)
 haşar “çalışma kampı” (G,159)
 heriket “hareket” *Ar.* (Hek,204)
 ehmek “ahmak” *Ar.* (Hat,141)
 hésab “hesap” *Ar.* (G,165)
 hedise “hadise” *Ar.* (Hek,209)

“**N/n**”; diş-diş eti, genizden çıkan, tonlu ve sürtünmesiz bir ünsüzdür. Yeni Uygur Türkçesiyle yazılmış metinlerimizde, “neççe (kaç, ne kadar)” soru kelimesi dışında kelime başında kullanılmadığı görölmüştür. Alıntı kelimelerde ise kelime başında bulunmaktadır.

nan “ekmek” *Far.* (Hek,204)
 vicdan “vicdan” (Hat,137)
 aylin- “dolaş-“ (G,200)
 nuqti “nokta” *Ar.* (Hek,204)
 kéni “hadi” (Hat,145)
 çapsanrak “çabucak” (G,188)
 kartini “manzara” (Hek,204)
 kona “köhne, eski” (Hat,146)
 yénik “hafif” (G,160)
 ene “işte” *Far.* (Hek,205)

A.2.2.Ünsüzlerle İlgili Ses Olayları

A.2.2.1.Ünsüz Uyumu

Sertlik – yumuşaklık uyumu göz önüne alındığında Yeni Uygur Türkçesindeki ünsüzlerin bu kurala göre yan yana geldiği görülür.

başqa “başka” (G,)
 éytişti “söyledi” (Hat,)
 mektepke “mektebe, okula” (Hek,)

Ancak bu uyumu bozan bazı ekler de vardır:

minnetdar “minnettar” (Hat,)
 göşgirdiçi “börekçi” (Hat,)
 sevebçi “sebepe olan, sebepeçi” (G,)
 gepdanliqiçu “lafçı” (G,)

A.2.2.2.Ünsüz Türemesi

Arapçadaki nispet i’ sinin yerini “y” ünsüzü alır ve böylelikle telaffuzdaki uzunluk “y” ile karşılanır.

cenubiy “güneye ait” (Hat,148)
 siyasiy “siyasî” (Hat,150)

Arapçadan giren sözcüklerin bazılarında da iyelik ekinden önce “y” sesi kullanılmıştır.

ezayim “vücudum” (Hat,95)
 arzuyum “arzum, isteğim” (Hat,135)

“*Harva (araba) (Hat,)*” kelimesinin başında “h” türemesine de rastlanmaktadır.⁸

Uygur Türkçesindeki bazı sözcüklerde, Türkiye Türkçesindeki gibi ikizleşme (difting) yoluyla ünsüz türediği görülür.

uşşak “çocuk, ufaklık” (Hat,144)

uşşak-çüşşek “ufak tefek” (Hat,144)

ikki “iki” (Hat,145)

hemmisi “hepsi” (Hat,154)

ussul “usul” Ar. (Hat,122)

memnu “memnun” (Hek,210)

A.2.2.3.Ünsüz Düşmesi

Uygur Türkçesinde bazı kelimelerdeki r, t ve h ünsüzlerinin düştüğü görülür:⁸⁷

töt “dört” (Hat,77)

dereh “ağaç” Far. *diraht* (Hat,88)

Resululilla “Resulullah” Ar. (Hat, 97)

İlla – billa “İllâ billah” Ar. (Hat, 134)

A.2.2.4.Ünsüz Değişmesi

A.2.2.4.1. b- > m-

men “ben” (Hat,124)

min- “bin-“ (Hek,210)

meñiz “beniz” (Hat,124)

maña “bana” (Hat,180)

A.2.2.4.2. b- > p-

pürkül- “bükül-”(Hat,124)

pütün “bütün” (Hat,132)

piç- “biç-” (Hat,149)

A.2.2.4.3. f > p

⁸⁷ Rıdvan Öztürk, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1994, s.21.

Arapça ve Farsçadan girmiş kelimelerdeki “f” ünsüzü “p”ye dönmüştür.

muqapat “mükâfat” (Hat,114)

iltipat “iltifat” (Hat,121)

ipade “ifade” (G, 193)

vapa “vefa” (Hat,117)

A.2.2.4.4. s- > ç-

çaç “saç” (Hat,122)

çaçat- “dağıt-, saç-” (Hat,123)

çaçri- “sıçra-” (Hat,84)

A.2.2.4.5. -z > -s

emes “değil” (Hat, 123)

körmes “görmez” (G, 198)

A.2.2.4.6. -b- > -v-

xever “haber” (Hat, 126)

mötiver “muteber” (Hat, 92)

növet “nöbet” (Hat, 84)

elvette “elbette” (Hek,212)

A.2.2.4.7. t- > d-

Eski Türkçede ön seste bulunan “t” ünsüzü metinlerimizde bir örnekte “d”ye dönmüştür.

de- “de-, söyle-” (Hat,123)

B. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

B.1.Yapım Ekleri

Türkiye Türkçesindeki gibi, isim ya da fiil köklerine gelerek onları gövde durumuna getiren eklerdir. Bu ekler kimi zaman sözcüğün türünü değiştirmekle beraber kimi zaman da aynı türde başka bir sözcük türetir. Yapım ekleri bu özellikleri itibariyle dörde ayrılır:

* *İsimden isim yapanlar*

* *İsimden fiil yapanlar*

* *Fiilden isim yapanlar*

* *Fiilden fiil yapanlar*

B.1.a.İsimden İsim Yapanlar

+çe: Uygurçe “Uygurca” (Hat,135), Parsçe “Farsça” (Hat,86), şunçe “şu kadar” (Hat,89), neççe “ne kadar”(Hek,205), qançe “kaç tane” (G,159)

+çan/ +çen: Sıfat türeten ektir.

işçan “çalışkan” (G,157), hekiçan “herhalde” (Hat,94), tesirçan “etkili” (Hat,128), köyümçan “şevkatli” (Hat,95), éhtiyatçan “endişeli” (Hek,206), çéçen “akıllı” (G,191)

+çaq/ +çek/ +çuq/ +çük: Küçültme ve sevgi ifade eder.

yançuq “cep” (G,171), qorqunçaq “korkak” (G,176), ömüçük “örümcek” (Hek,204), qizçaq “kız çocuğu” (G,168), lükçek “çeteci” (G,158), oçuq “çocuksu” (Hat,133)

+çi: déhqançi “çiftçi”(G,158), bayveççi “zengin çocuğu” (G,158), oqutquçi “öğretmen” (Hek,205), oquğuçi “öğrenci” (Hat,147), xuşametçi “yalaka” (Hat,149), Gomindañçi “Gomindangçi” (Hek,206), manta yémekçi “mantı yemeği” (Hek,209), işlemçi “hizmetçi” (Hat,133)

+çil: Sıfat türeten bir ektir.

epçil “becerikli” (Hat,155), kemçil “kıt, eksik” (Hat,150), sinçil “dikkatli” (Hat,154)

+çiliq/+çilik: köpçilik “çoğunluk” (G,191), ensizçilik “endişeli” (G,202), sodigerçiliq “ticaretçilik” (Hat,134), veyrañçiliq “viranlık” (Hat,135), oqutquçiliq “öğretmenlik” (Hat,135), musapirçiliq “misafirlik” (Hat,141), dikketçiliq “dikkatçilik” (Hat,141), tilemçiliq “dilencilik” (Hat,148), gurbetçiliq “gurbetçilik”(Hat,149)

+darçiliq: atidarçiliq “babalık” (G,186), igidarçiliq “sahip olmak” (G,170)

+daş: savaqdaş “sınıf arkadaşı” (Hek,205), kérindaş “kardeş” (Hat,95), seperdaş “yol arkadaşı” (Hat,126), yoldaş “yoldaş” (Hat,130), adaş “adaş” (Hek,205), sirdaş “sırdaş” (G,180)

+din/+tin: Üleştirme ifade eden sayı sıfatları türetir.

béşidin “beşer” (Hat,86), birdin “birer” (G,190), uçidin “üçer” (Hat,89)

+duq: Alet ismi türetir.

cabduq “eşya” (G,168), sanduq “sandık”(Hat,102), orunduq “sandalye” (Hat,150)

+duruq/+dürük/+turuq: Alet ismi türetir.

boyunturuq “boyunduruk” (Hat,109)

+ge/+qa: İşlek olmayan bir ektir.

özge “başka” (Hek,208), başqa “başka” (G,158)

+gey/+key: İşlek olmayan bu ek yön ismi türetir.

teskey “kuzey” (Hat,133)

+gina/+giné/+qina/+kiné: Eklendiği isme küçültme ve sevgi anlamı katar.

azgina “azıcık” (G,161), budruqqina “sevimli” (Hek,207), yumşaqqina “yumuşacık” (G,198)

+qi/+ki/+gi/+gi: Yer ve zaman isimlerine aitlik anlamı katar.

burunki “önceki” (Hek,205), hazırki “şimdiki” (Hat,80), axırqi “sonu” (G,157)

+lap/+lep: Sayı sıfatlarına aşırılık anlamı katar.

miñlap “binlerce” (Hek,205) yüzlep “yüzlerce” (G,159)

+laq: İsimlere gelerek yer ismi türetir.

bağlaq “bağlık” (G,195), bulaq “çeşme” (Hat,120), otlaq “otlak” (Hek,211), yaylaq “yayla” (G,174),

+liğan/+ligen: Sayıca çokluk bildiren isim türetir.

yüzligen “yüzlerce” (Hat,149), miñliğan “binlerce” (Hat,88)

+liq/+lik/+luq/+lük: ustiliq “ustalık” (G,162), yaxşıliq “güzellik” (Hat,83), yağliq “yağlı” (Hat,83), resvaçiliq “rezalet” (G,196)

+mtul: İşlek olmayan bir ektir. Sıfatlara yakınlık anlamı katar.

qaramtul “karamsı” (Hat,112)

+nçi: tötinçi “dördüncü” (Hat,129), yettinçi “yedinci” (Hat,136), birinçi “birinci” (Hek,211)

+raq/+rek: Sıfatlara üstünlük anlamı katar.

yaxşıraq “daha güzel” (Hat,77), köprek “daha çok” (Hat,79), layıqraq “daha uygun” (G,161)

+sil/+sul: İşlek olmayan bir ektir.

yoqsul “fakir” (Hat,97)

+siz: köñülsiz “gönülsüz” (G,178), igisiz “sahipsiz” (Hek,207), namsiz “isimsiz” (Hat,92), savatsiz “cahil” (Hat,96)

Yabancı dillerden giren bazı ekler de kullanılmaktadır. Bu ekler, Arapça, Farsça ve Rusçadan alınmıştır. Eklerin bir diğer özelliği, alındıkları dillerde kelime olarak da kullanılmalarıdır. Bunlar;

bet-: betqiliq “huysuz” (Hat,124), betnam “iftira” (Hat,124)

bi-: biçare “çaresiz” (G,199), bikar “gereksiz, boşu boşuna” (Hek,207), bimene “uygunsuz” (G,171) bihürmetlik “saygısız”(G,172)

hem-: hemmisi “hepsi” (Hek,204) hemrahliri “yol arkadaşları” (Hat,129)

+dan: sudan “suluk” (Hat,141), siyadan “çörekotu kabı” (Hat,80)

+dar: kerzdar “borçlu” (Hat,99), duqandar “çoban” (Hat,109), hazidar “yaslı” (Hat,110), emeldar “makam sahibi” (Hat,127)

+xan: gülxan “gül bahçesi” (Hat,144), imtixan “sınav” (Hat,147), kitabxan “tebliğ eden, nasihat eden” (Hat,77)

+xana/+xune: satıraşxana “berber” (Hat,120), çayxana “çayhane” (Hat,121), méhmanxana “misafirhane” (G,189)

+xor: qanxor “gaddar, acımasız” (Hat,149), pitnixor “fitneci” (Hat,87), cazanixor “tefecî” (G,161)

+istan: Hindistan “Hindistan” (Hek,208), kebristan “mezarlık” (Hat,122), gülistan “gül bahçesi” (Hat,89),

+izm: Şamanizm “Şamanizm” (Hat,123)

+keş: ziyankeş “zarar çeken” (Hat,97), capakeş “cefakâr” (Hek,204)

+zar: çimenzar “çimenlik” (Hat,142), gülzar “gül bahçesi” (Hek,211)

B.1.b.İsimden Fiil Yapanlar

+a-: Tek heceli isimlere gelir.

tüze- “düzel-” (Hat,153)

+ay-/+ey-/+y-: Sıfatlara gelerek dönüşlü fiil türetir.

qaray- “karar-” (G,182),

+da-/+de-: gürülde- “gürültü yap-” (Hat,120), öpkide- “öfkelen-” (G,194)

+ğa-/+qa-/+ke-: Tek heceli sonu ünsüzle biten kelimelere gelir.

qargâ- “beddua et-” (Hat,129)

+la-/+le-: çişle- “dişle-” (Hat,89), esle- “hatırla-” (G,160)

+laş-/+leş-: davamlaş- “devam et-” (Hat,104)

B.1.c.Fiilden İsim Yapanlar

-ğa/-ge/-ge/-qa/-ke: külke “gülüş” (Hat,133), süpürge “süpürge” (Hat,84)

-ğan/-gen/-qan/-ken: çaqqan “ısıran” (G,175)

-ğın/-gin/-qın/-kin/-ğun/-gün/-qun/-kün: çüşkün “düşkün” (Hek,205)

-ğu/-gü/-qu/-kü(-ğa/-ge/-qa/-ke): sezgü “sezgi” (Hat,105)

-ğuçı/-güçi/-quçı/-küçi: oqutquçı “öğretmen” (Hek,206)

-m/-im/-um/-üm: bilim “bilim” (Hat,137), bölüm “bölüm” (Hat,155), kiyim “kıyafet” (G,180)

-ş/-iş/-uş/-üş: Fiil isimleri türetir.

biliş “biliş” (Hat,115), çüşüş “düşüş” (Hat,89), yürüş “yürüyüş” (Hek,207), beslişiş “tartışma” (Hat,93)

B.1.d.Fiilden Fiil Yapanlar

-a/-e-: ora-“biç-” (Hat,105)

-dir/-dur/-dür/-tir/-tur/-tür-: Ettirgenlik ekidir.

yazdur-“yazdır-” (G,175)

-ir/-ur/-ür-: Geçişlilik ekidir.

içür- “içir-” (G,163), keçür- “bağışla-” (Hat,117)

-iz-: Sadece bir örneği vardır. emis- “emzir-” (Hat,146)

-msira/-msire-: külümsire “gülümse-” (Hat,82), yiğlamsira “ağlamaklı ol-”, (G,199)

-n-: Dönüşlülük ekidir.

söyün- “sevin-” (Hat,124)

-r/-ar/-er-: çüşer- “indir-” (G,161)

-set-: İşlek olmayan bir ektir.

körset- “göster-” (Hat,129)

-ş-: İşteşlik ekidir.

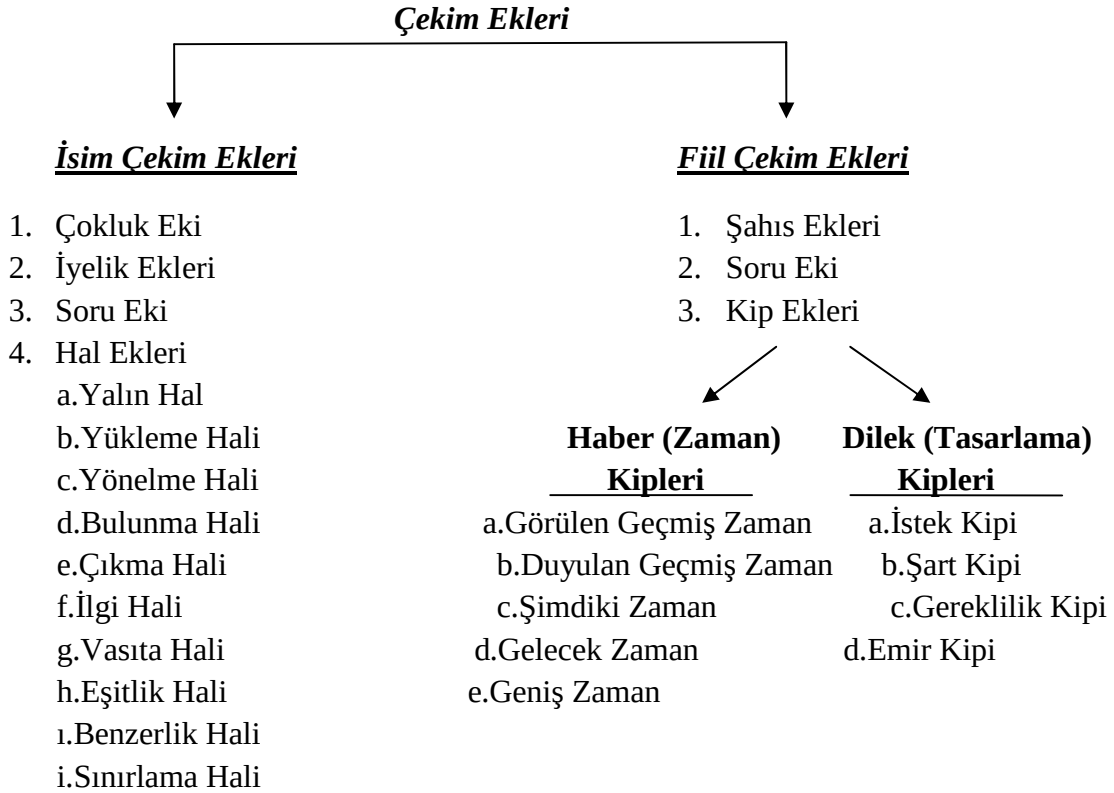
külüş- “gülüş-” (Hat,154)

-t-: Geçişlilik ekidir.

qorqut “korkut-” (Hat,155)

B.2.Çekim Ekleri

Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan çekim eklerinin tür ve özellikleri öncelikle şu başlıklar altında incelenir:⁸⁸

B.2.1.İsim Çekim Ekleri

B.2.1.1.Çokluk Eki: Uygur Türkçesinde isimlere çokluk anlamı “+lar\+ler” ekiyle kazandırılır.

Yigitler “yiğitler” (Hat,122); güller “güller” (G,157); ademler “insanlar” (Hek,208); künler “günler” (Hat,146); sodigerler “tüccarlar” (Hat,85); bağlar “bağlar”(G,160)...

Çokluk eki, düz-geniş ünlülerle (a,e) biten sözcüklerdeki “a” ve “e”yi daraltır: penciriler “pencereler” (G,157), menziriler “manzaralar” (Hat,88), balılar “çocuklar” (Hat,90), aşxanılar “yemekhaneler” (Hat,153) ...

⁸⁸ Rıdvan Öztürk, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1994; Sultan Mahmut Kaşgarlı, Modern Uygur Türkçesi Grameri, İstanbul 1992; Habibe Yazıcı Ersoy, ‘Yeni Uygur Türkçesi’, Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yay., Ankara 2007.

Türkiye Türkçesinde ince telaffuz edilen bazı kelimelerin Yeni Uygur Türkçesinde kalın sıradan çokluk eki aldığı görülür: til+lar “diller” (Hat,), iş+lar “işler” (G,)...

B.2.1.2.İyelik Ekleri: Bir varlığın ya da nesnenin kime veya neye ait olduğunu gösteren isim ya da isim soylu sözcüklerde kullanılan eklerdir. Bu eklerin Uygur Türkçesinde şahıslara göre çekimi şöyledir:

I.tekil şahıs	öy(ü) m “evim”(Hat,133)
II.tekil şahıs	öy(ü) ñ öy(i) ñiz “evin”
III.tekil şahıs	Öyi “evi”
I.çoğul şahıs	öy(i) miz “evimiz”
II.çoğul şahıs	öy(ü) ñlar “eviniz”
III.çoğul şahıs	Öyliri “evleri”

B.2.1.3.Soru Eki: İsmi fiile soru anlamıyla bağlayan bu ek, daima “+mu” şeklinde yuvarlak ünlüdür. “+kin,+ki” ekleriyle birlikte kullanıldığı zaman soru anlamına tereddüt ifadesi katar. {muşumikin “bu mu acaba” (G,181) }

emesmu “değil mi?” (Hat,95)

barmu “var mı?” (Hek,205)

rastmu “doğru mu?” (G,199)

B.2.1.4.Hal Ekleri: İsim ya da isim soylu kelimelerin, başka bir kelime türüyle ilgi kurmasını sağlayan ekli ya da eksiz durumudur. Yeni Uygur Türkçesinde hal kategorisi ve ekleri şu şekildedir:

B.2.1.4.1.Yalın Hal: Bu durumdaki kelimeler başka bir kelimeye bağlı olmayıp sadece hal eklerinden birini almaz. Çokluk eki ve iyelik ekleri yalın haldeki kelimelere ulanabilir: qiz “kız” (G,173), ruxset “ruhsat” (G,173), (aş)vaqti “(yemek) vakti” (Hat,133).

B.2.1.4.2.İlgi Hali: İsmi isme bağlayan bu ek Uygur Türkçesinde sadece “+niñ” şeklindedir. İlgi hali eki kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozmakta ve bu şeklini muhafaza etmektedir. Ekin asli görevi, isim tamlaması kurmasıdır.

yurtñiñ “yurdun” (Hat,119)

biriniñ “birinin” (G,172)

uniñ “onun” (Hek,207)

burniniñ “burnunun” (G,172)

B.2.1.4.3.Yükleme Hali: Yükleme hali Yeni Uygur Türkçesinde “+ni” şeklindedir. Bu eki alan sözcük geçişli fiillerin yüklem olduğu cümlelerde, yüklemden etkilenen öge konumundadır.

béşini “başını” (Hek,211)

buni “bunu” (Hat,78)

Nurni “Nur’u” (G,181)

ağziñni “ağzını” (Hat,149)

bizni “bizi” (Hek,206)

sizni “sizi” (G,184)

ularni “onları” (Hat,153)

Ancak tekil I. ve II. şahıs zamirlerinin yükleme halinde bu ek “+i” şeklindedir: *meni* “beni” (Hat,156), *séni* “seni” (Hek,207)

B.2.1.4.4.Yönelme/Yaklaşma Hali: İsmi fiile bağlayan bu ek için “+ğa/ +ge/ +qa/ +ke” kullanılır.

işlarğa “işlere” (Hat,135)

qarnıñğa “karnına” (G,174)

şeherge “şehre” (Hat,146)

B.2.1.4.5.Bulunma Hali: Yeni Uygur Türkçesinde bulunma hali için “+da/ +de”, “+ta / +te” ekleri kullanılır. Bu ek ünsüz uyumuna uygunluk gösterir.

tırnağında “tırnağında” (G,188)

hoylida “avluda” (Hat,118)

halda “halde” (Hek,204)

içide “içinde” (Hat,119)

üstide “üstünde” (G,189)

vaqitta “vakitte” (Hat,121)

B.2.1.4.6.Çıkma/Ayrılma Hali: Ünsüz uyumuna uygunluk gösteren bu ek için sadece “+din/+tin” kullanılır. Bu ek, eklendiği sözcüğe uzaklaşma anlamı dışında karşılaştırma, sebep anlamı kazandırır.

içkiridin “içeriden” (G,180)

mehellidin “mahalleden” (Hat,109)

közidin “gözünden” (G,184)

tereptin “taraftan” (Hat,114)

B.2.1.4.7.Vasıta Hali: İsmi araç, durum ve birliktelik anlamıyla fiile bağlayan bu hal edatın ekleşmiş halidir. Yeni Uygur Türkçesinde “bilén” edatı kullanılır.

nepret bilen “nefretle” (Hat,117)

kuruşka bilen “bardakla” (Hek,204)

qarañgulişişi bilen “kararmasıyla” (Hek,204)

Şanyu bilen “Şanyu’yla” (G,168)

B.2.1.4.8.Eşitlik Hali: Yeni Uygur Türkçesindeki eşitlik hali “+çe” ekiyle sağlanmaktadır. Eşitlik halinin yanı sıra kadarlık fonksiyonu eklenmek suretiyle “+çilik” eki de bu hal için kullanılmaktadır.

şunçe “şu kadar” (Hat,89)

öziçe “ kendisine göre” (G,160)

ademgerçilik “insan gibi” (G,163)

B.2.1.4.9.Benzerlik Hali: Uygur Türkçesinde bu hali, “+dek/+tek” edatı karşılar.

köñlidek “gönlü gibi” (G,169)

tagdek “dağ gibi” (G,169)

navattek “akide şekeri gibi” (G,177)

qiyaqtek “yassı ot gibi” (G,178)

B.2.1.4.10.Sınırlama Hali: Yeni Uygur Türkçesinde ismi fiile sınırlama anlamıyla bağlayan bu hal için “+giçe / +giçe / +qiçe / +kiçe” eki kullanılır. Yönelme hali eki ile eşitlik hali ekinin birleşmesinden oluşan ünsüz uyumuna da uygundur.

asmanğiçe “ gökyüzüne kadar” (Hek,204)

hazirgiçe “şimdiye kadar ” (G,167)

qaçanğiçe “ne zamana kadar” (G,163)

béşimgiçe “başıma kadar” (Hat,82)

çağqiçe “vakte kadar” (G,168)

çüşkiçe “öğlene kadar” (Hat,84)

keçkiçe “geceye kadar” (Hek,207)

B.2.2.Fiil Çekim Ekleri

B.2.2.1.Şahıs Ekleri: Fiil kök ve gövdelerini çekimli hale getiren bu ekler hareketi yapan ve harekete uğramış olan şahsı ifade eder. Şahıs ekleri üç başlıkta incelenir.

I. Tip (Zamir Menşeli) Şahıs Ekleri:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I.şhs. –men	-miz
II.şhs. –sen	-siler
III.şhs. Ø	Ø; -lar/-ler; -ş
kélipmen “gelmişim” (Hat,71)	kélipmiz “gelmişiz”
kélipsen “gelmişsin”	kélipsiler “gelmişsiniz”
kélip “gelmiş”	kélipler “gelmişler”

II. Tip (İyelik Menşeli) Şahıs Ekleri:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I.şhs. -(i, u, ü) m	-(i, u, ü) q/ -k
II.şhs. -(i, u, ü) ŋ	-(i, u, ü) ŋlar/ -ŋiz
III.şhs. Ø	- Ø; -lar/-ler; -ş
turidum “duruyordum” (Hek,204)	turiduq “duruyorduk”
turiduŋ “duruyordun”	turiduŋlar “duruyordunuz”
turi “duruyordu”	turidular “duruyorlar”

III. Tip (Emir) Şahıs Ekleri:

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
I.şhs. -y/-ay/ -ey	-yli/ -ayli/ -eyli
II.şhs. Ø	-(i)ŋlar/ -(u)ŋlar/ -(ü)ŋlar
-ğın/ -gin/ -qin/ -kin	-(i)ŋ/ -(u)ŋ/ -(ü)ŋ
-ğil/ -gil/ -qil/ -kil	-sila/ -sile
III.şhs. –sun	-sun
qalay “kalayım” (Hek,211)	qalayli “kalalım”

qal “kal”

qalıqlar “kalın”

qalsun “kalsın”

qalsıla “kalsınlar”

B.2.2.2. Kip Ekleri:**B.2.2.2.1. Haber Kipleri:**

B.2.2.2.1.1. Görülen Geçmiş Zaman: Eylemin anlatıştan önce yapıldığını veya yapılmadığını bildiren kiptir. Yeni Uygur Türkçesinde görülen geçmiş zaman, ünsüz uyumuna bağlı olarak “-di, -du, -dü, -ti, -tu, -tü” ekleriyle yapılır.

Bu çekim iyelik menşeli şahıs ekleriyle yapılır.

I.Teklik şahs. kirdim “girdim” çüştüm “düştüm, indim”

II.Teklik şahs. kirdiñ çüştüñ

III.Teklik şahs. kirdi çüştü

I.Çokluk şahs. kirdük çüştük

II.Çokluk şahs. kirdiñlar çüştüñlar

III.Çokluk şahs. kirdi-kirişti-kirdilar çüşti-çüşüsti-çüştilar

Görülen geçmiş zamanın olumsuz fiilden sonra olumsuzluk eki “-ma/-me” nin getirilmesiyle yapılır: körmidim “görmedim” (G,177) , barmidiñ “gitmedin” (G,159), uxliyalmidim “uyuyamadım” (Hek,206)...

Soru eki “-mu” bu çekimde şahıs ekinden sonra kullanılır: téçmusiz “iyi misiniz” (G,160), (ağritip) qoydummu “incittim mi” (G,162)...

B.2.2.2.1.2. Duyulan/Öğrenilen Geçmiş Zaman: Bu kip, Yeni Uygur Türkçesinde “-ğan, -gen, -qan, -ken” ekiyle karşılanıp anlatanın şahit olmadığı, eylemin anlatıştan önce gerçekleştiği kılış, durum ve oluş fiillerini ifade etmek için kullanılır.

Kalınlık incelik uyumuna uygunluk gösteren bu ekle I. teklik şahıs çekiminde, şahıs ekinin arasına kimi zaman “-di” getirilebilmektedir. III. şahıslarda da -du’lu şekli gelebilmektedir.

I.Teklik şahs. cayligen (di)men “hazırlamışım” (Hek,204)

II.Teklik şahs. cayligensen~cayligensiz/cayligenla

III.Teklik şahs. cayligen(du)

I.Çokluk şahs. cayligen(di)miz

II.Çokluk şahs. cayligensiler~caylışkenla~caylışkensen

III.Çokluk şahs. cayligen(du)

Şahıs zamiri menşeli şahıs ekleriyle çekimlenen bu kipin olumsuz ve soru şekli şu şekildedir:

Olumsuz

caylimigen(di)men~

cayligen emesmen

caylimigensen

caylimigen(du)

caylimigen(di)miz

caylimigensiler

caylimigen(du)

Soru

cayligen(di)menmu

cayligensenmu

cayligenmu

cayligen(di)mizmu

cayligensilermu

cayligenmu

B.2.2.2.1.3.Şimdiki Zaman: Fiil kök ya da gövdelerine “-vati” ekinin getirilmesiyle yapılır. Bu kipteki fiiller zamir menşeli şahıs ekleri alır.

I.Teklik şahs. kétivatimen “gidiyorum” (Hat,107)

II.Teklik şahs. kétivatisen

III.Teklik şahs. kétivatidu

I.Çokluk şahs. kétivatimiz

II.Çokluk şahs. kétivatisiler

III.Çokluk şahs. kétivatidu

Görüldüğü üzere ünsüzle biten fiillerde bu kipte fiille kip arasına dar ünlü türemektedir. Ünlü ile biten fiillere ise kip eki doğrudan doğruya getirilir: yéğilivatidu “düşman oluyor” Üçüncü şahıslarda ise “tur-” yardımcı fiilinin eklenmiş şekli “-du” şahıs eki olarak kullanılmıştır.

İkinci teklik şahısta nezaket icabı “-siz” eki kullanılabilir: yézivatisiz “yazıyorsunuz”

Kimi zaman da üçüncü çokluk şahısta çokluk anlamı “-ş-” ekiyle sağlanır: yézişivatidu “yazıyorlar” , kelişivatidu “geliyorlar”

Bu kipin olumsuz şeklinde kip ekinde önce “-may-/mey-“ eki getirilir. Türkiye Türkçesinde “değil” olumsuzluk edatıyla olumsuzluk ekinin kullanıldığı kelimenin bir arada kullanılması anlamca olumlu bir fiilin oluşmasının sebebiyet verir. Bu durum Uygur Türkçesinde olumsuzluk ekinin iki kez kullanılmasıyla sağlanır. Soru şeklinde ise, bazı fonetik değişiklikler (-mu >-m) söz konusudur. Uygur Türkçesinde olumsuz ve soru şekli şu şekildedir:

Olumsuz**Soru**körüştür**meyvat**imen “görüştürmüyorum”(G,162)körüştür**vat**amenmu~körüştür**meyvat**meymenkörüştür**vat**amsen

“görüştürmüyor değilim”

körüştür**vat**amdukörüştür**meyvat**isenkörüştür**vat**amizmukörüştür**meyvat**idukörüştür**vat**asilermukörüştür**meyvat**imizkörüştür**vat**amdukörüştür**meyvat**isilerkörüştür**meyvat**idu

Bir diğer şimdiki zaman çekiminde, yaygın olmasa da, “-maқта/-mekte” eki kullanılır. Fonetik değişimler bu ekin ikinci hecesinde, birinci ve ikinci şahıs çekimlerinde de görülür (e > i). Aynı zamanda, kipin olumsuz şeklinin *emes* edatıyla, soru şeklinin de kipten sonra gelen “-mu” ekiyle yapılır.

Olumsuz**Soru**körüştür**mekt**imen “görüştürmekteyim”körüştür**mekt**imenmu~körüştür**mekte** **emes**menkörüştür**mekt**isenmu

“görüştürmemekteyim”

körüştür**mekt**temukörüştür**mekt**isenkörüştür**mekt**imizmukörüştür**mekte**körüştür**mekt**isilermukörüştür**mekt**imizkörüştür**mekt**temukörüştür**mekt**isilerkörüştür**mekte**~

körüştürüşmekte

Yeni Uygur Türkçesinde bu fiil çekiminin “-p” zarf-fiilini alan eylemin *tur-*, *yüri-*, *oltur-* yardımcı fiilleriyle birlikte kullanılması şeklinde de yapıldığı görülür.

tosup **tur**idu “teşkil eder” (G,162)

kötürüp yürisen “taşıyacaksın” (Hek,208)

qilip olturisiz “yapıyorsunuz” (Hek,209)

B.2.2.2.1.4. Gelecek Zaman: Yeni Uygur Türkçesinde bu fiil çekimi üç farklı ekle yapılmaktadır. Gelecek zaman çekiminin ilk şekli, şahıs eklerinden önce getirilen “-i/-y” ile sağlanmaktadır. Bu ek ünlüyle biten fiillerden sonra “-i”; ünsüzle bitenlerden sonra “-y” şeklindedir.

qilimen “kılacağım” (G,165)

saqiyisen “iyileşeceksin” (Hat,105)

deymiz “diyeceğiz” (Hek,212)

İkinci şekli, “-idiğan/-ydiğan” ekiyle örneklenir: bilidiğan(di)men “bileceğim” (Hat,120), qilivatidiğansen “yapacaksın” (G,158), yetmeydiğan “yetmeyecek” (Hek,211)

Gelecek zamanın üçüncü şekli ise, “-gu” sıfat-fiil ekine iyelik ekinin getirilmesiyle gerçekleştirilir: baqqum “bakacağım”, kelguñ “geleceksin”.

Bu çekimin olumsuz şekillerine gelince, yine üç farklı durum söz konusudur. Kimi örneklerde “-ma/-me” eki, kimileinde *emes* ve *yoq* kelimesi kullanılır.

ölmeymen (Hat,108) bolmay**diğan**(di)men (G,163) baqqum yoq **ötken yoq** (G,160)

ölmeysen bolmay**diğansen** baqquñ yoq

ölmeydu bolmay**diğan**(du) baqqusi yoq

ölmeymiz bolmay**diğan**(di)miz baqqumiz yoq

ölmeysiler bolmay**diğansiler** baqquñiz yoq

ölmeydu bolmay**diğan** baqqusi yoq

Soru şeklinde, “-mu” eki şahıs ekinden sonra getirilir: yezimenmu “yazacak mıyım?”, içidiğansenmu “içecek misin?”. Üçüncü şekilde gerçekleştirilen gelecek zamanın soru şekli yoktur.

B.2.2.2.1.5. Geniş Zaman: Yeni Uygur Türkçesinde geniş zaman çekimi, “-()r” ekiyle yapılmaktadır. Fiillerin geniş zaman çekiminde zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. Olumsuz çekimi ise, Türkiye Türkçesinden, sadece bir sesin fonetik değişimi göz ardı edildiğinde pek de farklı değildir. Fiillere “-mas/-mes” eki getirilerek geniş zaman olumsuz çekimi gerçekleştirilir.

Soru şekli de diğer çekimlerdeki gibi, şahıs ekinden sonra getirilen “-mu” ile sağlanır.

	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>
dérmen “derim”(Hek,213)	démesmen “demem”	dérmenmu “der miyim”
dérsen	démessen	dérsenmu
dér	démes	dérmu

dérmiz	démesmiz	dérmizmu
dérsiler	démessiler	dérsilermu
dér	démes	dérmu

B.2.2.2.2. Dilek (Tasarlama) Kipleri

B.2.2.2.2.1. İstek Kipi: Yeni Uygur Türkçesinde fiillere istek anlamı üç farklı ekle kazandırılmaktadır. Bu eklerden ilki, “-ğay/-gey/-qay/-key” şeklindedir. Bu kipte, zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. İstek çekiminin bu ilk şeklinde fiillerin olumlu, olumsuz ve soru hali şu şekilde örneklenir:

(Hat,80)	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>
liñşitkeymen “kıınıldatayım” liñşitmikeymen		liñşitkeymenmu
liñşitkeysen	liñşitmikeysen	liñşitkeysenmu
liñşitkey	liñşitmikey	liñşitkeymu
liñşitkeymiz	liñşitmikeymiz	liñşitkeymizmu
liñşitkeysiler	liñşitmikeysiler	liñşitkeysilermu
liñşitkey(ler)	liñşitmikey	liñşitkeymu
~liñşitişkey		~liñşitişkeymu

İkinci şekil ise, metinlerde sıkça rastlanılan, birinci teklik şahıslarda “-ay/-ey/-y”, birinci çokluk şahıslarda “-aylı/-eyli” ekleridir.

soraymen	“sorayım” (G,171)
soraysen	“sorasın”
soray	“sora”
soraylimiz	“soralım”
soraylisiler	“sorasınız”
sorayli~sorayliler	“soralar”

Aynı zamanda fiil ve isim-fiillere getirilen “-ğü/-gü/-qu/-kü” eklerinden sonra bu fiillerin “kel-“ ve “bar” kelimelerinin bir arada kullanılmasıyla istek kipi çekimlenir.

kirgüm kelidu “gireyim” (Hat,154)	kirgüm bar / çıqip kélidu “çıkır”
kirgün kelidu	kirgün bar (G,194)
kirgüsi kelidu	kirgüsi bar

kîrgüimiz kelidu

kîrgüimiz bar

kîrgüiliri kelidu

kîrgüiliri bar

İstek kipinin bu çekiminin olumsuz şeklinde, “-ma/-me” olumsuzluk eki *kel-* fiiline getirilirken diğer halinde *bar* yerine *yoq* kullanılır: *kîrgüsi kelmeydi* “girmek istemiyor”, *kîrgüm yoq* “girmek istemiyorum”. Soru şekli ise, yine “-mu” ekiyle yapılır: *kîrgüm kelidimu* “gireyim mi?”, *kîrgüsi barmu* “girmek istiyor mu?”

B.2.2.2.2.2. Şart Kipi: Eski Uygurcadaki şart eki “-sar/-ser” Yeni Uygur Türkçesinde “-sa/-se” şekline dönüşmüştür. Bu kipte iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılır. Şart kipindeki fiillerin olumlu, olumsuz ve soru şekilleri şöyle örneklenir.

	<u>Olumsuz</u>	<u>Soru</u>
kirsem	kirmisem	kirsemmu
kirseñ	kirmiseñ	kirseñmu
kirse	kirmise	kirsemu
kirsek	kirmisek	kirsekmu
kirseñlar	kirmiseñlar	kirseñlarmu
kirse	kirmise	kirsemu

Kalınlık incelik uyumuna uyan istek kipi ikinci şahısların nezaket çekimlerinde daima incedir: *kirsîñiz* “girseniz”, *kirsîñizmu* “girserseniz”

B.2.2.2.2.3. Gereklilik Kipi: Uygur Türkçesinde bu kipi karşılayan belirli bir ek olmamakla beraber, gereklilik anlamı şart ekiyle çekimlenmiş bir fiilden sonra *kérek* “gerek”, *lazım* “lazım”, *şert* “şart”, *zörür* “zarurî” kelimelerinin yardımıyla kazandırılır.

izleş kérek	“aramalıyım”
alsañ kérek	“almalısın”
alsa kérek	“almalı”
alsak kérek	“almalıyız”
alsañlar kérek	“almalısınız”
alsa kérek	“almalılar”

Gereklilik kipinin bu ilk şeklinde olumsuzluk anlamı “-mi” ekinin şart çekimine getirilmesiyle ya da çekimin sonunda *emes* kelimesinin kullanılmasıyla kazandırılır: *kirmisem kérek* “girmemeliyim”, *sözlisek kérek emes* “söylememeliyiz”. Soru şekliyse çekimin sonunda kullanılan “-mu” ekinin getirilmesiyle oluşturulur. *alsaq kérekmu* “almalı mıyız?”, *kirmise lazımmu* “girmemeli mi?”

Fiillere gereklilik anlamı kimi örneklerde “-ış/-uş/-üş” ekini alan fiile iyelik ekinin getirilmesi ve bu fiilin kérek, لازم, şart, zörür gibi kelimelerle bir arada kullanılmasıyla sağlanır.

kütüşüm kérek	beklemeliyim
kütüşünj kérek	beklemelisin
~kütüşünüz~kütüşliri kérek	
kütüşü kérek	beklemeli
kütüşümüz kérek	beklemeliyiz
kütüşünlar kérek	beklemelisiniz
~kütüşliri~kütüşüşünj kérek	
kütüşü kérek	beklemeliler
~kütüşüşü kérek	

Gerekliliğin ikinci şeklindeki olumsuzluk çekimi *emes* ile yapılır: kütüşü kérek *emes* “beklememeli”, lişşilimiz لازم *emes* “kıpırdatmamalıyız”

Üçüncü tip gereklilik şekli “-maq/-mek” isim fiil ekini alan sözcükten sonra *kerek*, *lazim*, *zörür* gibi kelimelerin getirilmesiyle yapılır. Bu tarz çekiminde şahıs eki almayıp mecburiyet anlamıyla kullanıldığı görülür.

qilmek kérek	“yapmak gerek”
işlimek لازم	“çalışmak lazım”
sormaq zörür	“sormak zaruri”

Gerekliliğin son şeklinde “-maslik/meslik” eki kullanılır. Bu ekten sonra iyelik eki getirilerek sözcük *kerek* kelimesiyle bir arada kullanılır. Kipin soru şekli diğer tiplerde olduğu gibi, “-mu” soru ekiyle sağlanmakla beraber olumsuzluk çekiminde, ayrı bir olumsuzluk ekine gerek duyulmamaktadır. Bu kip zaten olumsuzluk bildirir.

baqmasligim kérek	“bakmamam gerek”
baqmasliginj kérek	“bakmaman gerek”
baqmasligi kérek	“bakmaması gerek”
baqmasligimiz kérek	“bakmamamız gerek”
baqmasliginlar kérek	“bakmamanız gerek”
baqmasligi kérek	“bakmamaları gerek”

B.2.2.2.2.4. Emir Kipi: Bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi her şahıs için ayrı kullanılan emir ekleri şunlardır.

Teklik

Cokluk

I.şhs: -y/ -ay/ -ey

-yli; -ayli/ -eyli

II.şhs: -Ø

-(i)ŋlar/ -(u)ŋlar/ -(ü)ŋlar

-ğın/ -gín/ -qín/ -kin

-(i)ŋ/ -(u)ŋ/ -(ü)ŋ

-ğil/ -gil/ -qil/ -kil

-sila/ -sile

III.şhs: -sun

-sun

küley

“güleyim”

küle

“gül”

~külgin~kürgil

külsun

“gülsün”

küleyli

“gülelim”

külünlar

“gülün”

~külüşsila

külsun

“gülsünler”

~külüşsun

Olumsuz çekiminde “-ma/-me” eki; soru şeklinde de kip ekinden sonra “-mu” eki kullanılır: *tökmisun*“dökmessin” , *başlımenlar*“başlamayın”, *kirsunmu*“girsin mi?” , *küteylimu*“bekleyelim mi?”

Emir ekinden sonra gelen “-çu” eki fiillere istek anlamı kazandırır. *külsunçu* “gülsün lütfen”, *sözliçu* “konuşayım”. Békiŋçu “düşünün” (Hat,91), (maşiniğa) olturguzuvalsınizçu “arabanıza alın lütfen” (Hat,143), (qoyup) tursançu “bıraksana” (G,158), satmisançu “satmasana” (Hek,205)

B.2.2.2.3.Fiil Çekimi: Kip ve kişi anlamı kazanmış fiillere “çekimli fiil” denir. Eylemlere kip ve kişi anlamı eklerle ya da eksiz kazandırılabilir. Çekimlenmiş bir eylemde her zaman üç unsur vardır:

Fiil + Kip ± Şahıs

B.2.2.2.3.1.Basit Kipli Fiiller: Tek kip anlamı kazanmış fiillerdir. Yeni Uygur Türkçesinde tek kipli fiil çekimini éyt- “söyle-” (Hat,96) fiiliyle örnekleyelim.

	I.Teklik Şahıs	II.Teklik Şahıs	III.Teklik Şahıs	I.Çokluk Şahıs	II.Çokluk Şahıs	III.Çoklu k Şahıs
Görülen Geç.Z.	<i>éyttim</i>	<i>éyttiñ</i>	<i>éytti</i>	<i>éyttik</i>	<i>éyttiñlar</i>	<i>éyttilar</i>
Duyulan Geç. Z.	<i>éytken(di)m en</i>	<i>éytkensen</i>	<i>éytken(du)</i>	<i>éytken(di)m iz</i>	<i>éytkensiler</i>	<i>éytken(du)</i>
Şimdiki Z.	<i>éytivatimen</i>	<i>éytivatisen</i>	<i>éytivatidu</i>	<i>éytivatimiz</i>	<i>éytivatisiler</i>	<i>éytivatidu</i>
Gelecek Z.	<i>éytimen</i>	<i>éytisen</i>	<i>éytidu</i>	<i>éytimiz</i>	<i>éytisiler</i>	<i>éytidu</i>
Geniş Z.	<i>éytermen</i>	<i>éytersen</i>	<i>éyter</i>	<i>éytermiz</i>	<i>éytersiler</i>	<i>éyter</i>
İstek Kipi	<i>éytgeymen</i>	<i>éytgeysen</i>	<i>éytgey</i>	<i>éytgeymiz</i>	<i>éytgeysiler</i>	<i>éytgey(ler)</i>
Şart Kipi	<i>éytsem</i>	<i>éytseñ</i>	<i>éytse</i>	<i>éytsek</i>	<i>éytseñler</i>	<i>éytse</i>
Gereklil ik Kipi	<i>éytsem kérek</i>	<i>éytseñ kérek</i>	<i>éytse kérek</i>	<i>éytsek kérek</i>	<i>éytseñler kérek</i>	<i>éytse kérek</i>
Emir Kipi	<i>éytey</i>	<i>éyt</i>	<i>éytsun</i>	<i>éyteyli</i>	<i>éytiñlar</i>	<i>éytsun</i>

B.2.2.2.3.2.Birleşik Kipli Fiiller: İki kip anlamı kazanmış fiillerdir. Kiplerden birincisi basit kiptir. İkincisi ise, ek-fiilin hikâye (idi), rivayet (imiş), ve şart (ise) kipinin ekidir.

B.2.2.2.3.2.1.Hikâye Birleşik Çekimi

	I.Teklik Şahıs	II.Teklik Şahıs	III.Tekli k Şahıs	I.Çokluk Şahıs	II.Çokluk Şahıs	III.Çoklu k Şahıs
Duyulan Geç. Z. “-mişti”	<i>éytgen(i)di m ~éytividim</i>	<i>éytgen(i)di ñ ~éytividiñ</i>	<i>éytgen(i) di ~éytividi</i>	<i>éytgen(i)d uq ~éytividuq</i>	<i>éytgen(i)diñ lar ~éytividiñla r</i>	<i>éytgen(i)di ~éytividi</i>
Şimdiki Z. “-yordu”	<i>éytivatatti m~éytmekt e idim</i>	<i>éytivatatti ñ~éytmekt e idiñ</i>	<i>éytivatatt i~ éytmekte idi</i>	<i>éytivatattu q~éytmekt e iduq</i>	<i>éytivatattinl ar~éytmekte idiñlar</i>	<i>éytivatatti ~éytmekte idi</i>
Gelecek Z. “-ecekti”	<i>éytattim~ éytiğanidi m</i>	<i>éytattin~ éytiğanidi ñ</i>	<i>éytatti ~éytiğani di</i>	<i>éytattuq~ éytiğanidu q</i>	<i>éytattinlar~ éytiğanidiñl ar</i>	<i>éytatti~ éytiğanidi</i>
Geniş Z. “-()rdi”	<i>éyter(i)di m</i>	<i>éyter(i)diñ</i>	<i>éyter(i)di</i>	<i>éyter(i)du q</i>	<i>éyter(i)diñla r</i>	<i>éyter(i)di</i>
İstek Kipi “-eydi”	<i>éytgidim~ éytmekçidi</i>	<i>éytgidiñ~ éytmekçidi</i>	<i>éytgidi~ éytmekçi</i>	<i>éytgiduq~ éytmekçid</i>	<i>éytgidiñlar~ éytmekçidiñ</i>	<i>éytgidi~ éytmekçidi</i>

	<i>m~ éytküm kelgen idi</i>	<i>η~éytkünj kelgen idi</i>	<i>di~ éytküsi kelgen idi</i>	<i>uq ~éytkümüz kelgen idi</i>	<i>lar~éytkünjl ar kelgen idi</i>	<i>~ éytküsi kelgen idi</i>
Şart Kipi “-seydi”	<i>éytsem idi</i>	<i>éytseñ idi</i>	<i>éytse idi</i>	<i>éytsek idi</i>	<i>éytseñlar idi</i>	<i>éytse idi</i>
Gereklilik Kipi “- meliydi”	<i>éytsem kérek idi~ éytişim kérek idi ~éytmek kérek idi</i>	<i>éytseñ kérek idi~éytişij kérek idi ~ éytmek kérek idi</i>	<i>éytse kérek idi~éytişi kérek idi ~ éytmek kérek idi</i>	<i>éytse kérek idi~éytişi miz kérek idi ~ éytmek kérek idi</i>	<i>éytseñlar kérek idi~éytişijla r kérek idi ~ éytmek kérek idi</i>	<i>éytse kérek idi~éytişi kérek idi ~ éytmek kérek idi</i>

Burada görülen en bariz özellik, “-maq, -mek + kérek idi” şeklindeki gereklilik kipinin hikâyesinde herhangi bir şahıs eki kullanılmamasıdır.

B.2.2.2.3.2.2.Rivayet Birleşik Çekimi

	I.Teklik Şahıs	II.Teklik Şahıs	III.Tekli k Şahıs	I.Çokluk Şahıs	II.Çokluk Şahıs	III.Çokluk Şahıs
Geç. Duyulan Z. “-miş”	<i>éytgen ikenmen~ éytiptikenme n~ éytivikenmen</i>	<i>éytgen ikensen ~ éytiptikense n~ éytivikensen</i>	<i>éytgen iken ~éytiptik en~ éytiviken</i>	<i>éytgen ikenmiz~ éytiptiken miz~ éytivikenm iz</i>	<i>éytgen ikensiler~ éytiptikensile r~ éytivikensiler</i>	<i>éytgen iken ~éytiptiken~ éytiviken</i>
Şimdiki Z. “-yormuş”	<i>éytidikenmen ~éytivetiptim en~éytivetipti kenmen~éyti vetiptimişme n~ éytivatidiken men ~éytivatidike nmişmen</i>	<i>éytidikense n~éytivetipt isen~éytivet iptikensen~ éytivetiptim işsen~éytiv atidikensen ~éytivatidik enmişsen</i>	<i>éytidiken men~éyti vetipti~é ytivetipti ken~éytiv etiptimiş ~éytivati diken~éy tivatidike nmiş</i>	<i>éytidikenm iz~éytiveti ptimiz~éyt ivetiptiken miz~éytive tiptimişmiz ~éytivatidi kenmiz~éy tivatidiken mişmiz</i>	<i>éytidikensile r~éytivetiptis iler~éytivetip tikensiler~éy tivetiptimişsi ler~éytivatid ikensiler~éyt ivatidikenmiş siler</i>	<i>éytidiken~éytiv etipti~éytivetip tiken~éytivetipt imiş~éytivatidi ken~éytivatidik enmiş</i>

Gelecek Z. “-ecekmiş”	éyt idiğaniken(+ miş)men	éyt idiğaniken(+ miş)sen	éyt idiğanike n(+miş)	éyt idiğaniken (+miş)miz	éyt idiğaniken(+ miş)siler	éytidiğaniken(+ miş)
Geniş Z. “-()rmiş”	éyterikenmen ~éyterimişme n~ éyterikenmiş men	éyterikense n~éyterimiş sen~ éyterikenmi ssen	éyteriken ~éyterimi ş~ éyteriken miş	éyterikenm iz~éyterim ışmiz~ éyterikenm ışmiz	éyterikensile r~éyterimişsi ler~ éyterikenmiş siler	éyteriken~éyter imiş~ éyterikenmiş
İstek Kipi “-eymiş”	éytmekçiken men~ éytmekçimiş men~	éytmekçiken sen~ éytmekçimiş sen~	éytmekçi ken~ éytmekçi miş~	éytmekçike nmiz~ éytmekçim ışmiz~	éytmekçikens iler~ éytmekçimişs iler~	éytmekçiken~ éytmekçimiş~
Şart Kipi “-seymiş”	éytsem iken	éytseñ iken	éytse iken	éytsek iken	éytseñlar iken	éytse iken
Gerekliklik Kipi “-meliymiş”	éytişim kérek idi ~éytmek kérek idi	éytişñ kérek idi ~ éytmek kérek idi	éytişi kérek idi ~ ~ éytmek kérek idi	éytişimiz kérek idi ~ éytmek kérek idi	éytişñlar kérek idi ~ éytmek kérek idi	éytişi kérek idi ~ éytmek kérek idi

B.2.2.2.3.2.3.Şart Birleşik Çekimi

	I.Teklik Şahıs	II.Teklik Şahıs	III.Tekli k Şahıs	I.Çokluk Şahıs	II.Çokluk Şahıs	III.Çoklu k Şahıs
Duyulan Geç. Z. “-miş olsa”	éytgen bolsam	éytgen bolsañ	éytgen bolsa	éytgen bolsaq	éytgen bolsañlar	éytgen bolsa
Gelecek Z. “-ecekse”	éytidiğan bolsam	éytidiğan bolsañ	éytidiğan bolsa	éytidiğan bolsaq	éytidiğan bolsañlar	éytidiğan bolsa
Geniş Z. “-()rse”	éyter bolsa	éyter(i)diñ	éyter(i)di	éyter(i)du q	éyter(i)diñla r	éyter(i)di

İstek Kipi “-mek iste- / -esim gelse”	<i>éytmekçi</i> <i>bolsam~</i> <i>éytkü</i> <i>kelse~</i> <i>éytküm</i> <i>bar bolsa</i>	<i>éytmekçi</i> <i>bolsa~</i> <i>éytkün</i> <i>kelse~</i> <i>éytkün bar</i> <i>bolsa</i>	<i>éytmekçi</i> <i>bolsa~</i> <i>éytkü</i> <i>kelse~</i> <i>éytkü bar</i> <i>bolsa</i>	<i>éytmekçi</i> <i>bolsamiz~</i> <i>éytkümüz</i> <i>kelse~</i> <i>éytkümüz</i> <i>bar bolsa</i>	<i>éytmekçi</i> <i>bolsaq~</i> <i>éytkünlar</i> <i>kelse~</i> <i>éytkünlar</i> <i>bar bolsa</i>	<i>éytmekçi</i> <i>bolsa~</i> <i>éytkü</i> <i>kelse~</i> <i>éytkü bar</i> <i>bolsa</i>
Gereklilik Kipi	<i>éytişim</i> <i>kerek</i>	<i>éytişin</i> <i>kerek</i>	<i>éytiş</i> <i>kerek</i>	<i>éytişimiz</i> <i>kerek</i>	<i>éytişinlar</i> <i>kerek</i>	<i>éytiş kerek</i>

C. KELİME YAPISI

C.1. Basit (Kök) Kelime: Yapım eki almayıp kök halini koruyan kelimelerdir. Bu kelimeler çekim eki alabilir.

yüz “yüz” (Hat,79)

dek “gibi” (Hat,99)

üçün “için” (G,160)

xotun “kadın” (G,168)

kerek “gerek” (Hek,205)

C.2. Türemiş (Gövde) Kelime: Yapım eki alıp anlamı genişleyen kelimelerdir. Bu kelimelerin türemiş halleriyle kök hali arasında mutlak suretle bir anlam ilişkisi vardır.

mal+çi “hayvancı” (Hat,130)

öl-üm “ölüm” (Hek,204)

sodiger+lik “tüccarlık” (G,157)

titre-ş-ke “titreme” (Hek,204)

küç+siz “güçsüz” (Hek,204)

su+gar- “sula-” (Hat,140)

C.3. Birleşik Kelime: İki ya da daha çok kelimenin birleşip tek kavramı karşılamasıdır.

héçkim “hiç kimse” (Hat,122)

herxil “herhalde” (Hek,211)

çimenxan “çimenlik” (Hat,)

birdinbir “yegâne, tek” (G,183)

etiyaz “ilkbahar” (Hat,150)

çayxana “çayevi” (Hat,121)

uşbu “işbu” (G,181)

D. KELİME TÜRLERİ

Türleri bakımından kelimeler;⁸⁹

D.1.İSİM

Varlıkları ve kavramları tanıtmaya yarayan kelimelerdir. Varlık kavramı, hem beş duyu ile algılanabilenleri hem de zihinde tasarlanıp varsayılanları kapsayan bir genelliktir. İsimler hal, iyelik ve çokluk eki alabilmekte ve şu türlere ayrılmaktadır:

D.1.1.İsim Çeşitleri

D.1.1.a.Varlıkların Oluşlarına Göre İsimler:

D.1.1.a.1.Somit İsim: Somutluk kavramı, hem maddi varlıkları hem de bunların uzantılarını kapsar. Bu varlıkların ayırımında tek ölçüt beş duyudur.

zuvar “dil” (Hat,118)

dümbe “ sırt” (Hek,207)

botulqa “şişe” (Hat,145)

tag “dağ” (G,194)

D.1.1.a.2.Somit İsim: Bu adlar, insan belleğinde bir şekil yaratmayıp zihinde tasarlanan varsayılan kavramların adlarıdır.

emgek “emek” (Hat,97)

ğeyret “gayret” (Hek,211)

xicalet “utanç” (G,162)

D.1.1.b.Varlıklara Verilişlerine Göre İsimler:

D.1.1.b.1.Özel İsim: Evrende bir tek olan varlıkların adlarıdır. İnsan, şehir, ünvan, hayvan, dil, din, ulus, mezhep adları şeklinde öbeklenir.

⁸⁹ Rıdvan Öztürk, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1994; Sultan Mahmut Kaşgarlı, Modern Uygur Türkçesi Grameri, İstanbul 1992; Habibe Yazıcı Ersoy, ‘Yeni Uygur Türkçesi’, Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yay., Ankara 2007.

Rodupay (Hek,210), Konvéret (Hek,204), Ürümçi (Hat,115), Ğulca (Hat,77), Hezrit (Hat,89), Eli (Hat89,), Şyencan (Hek,207), Ğunçem (G,157)...

D.1.1.b.2.Cins (Tür) İsim: Aynı türden varlıkları tanıtan adlardır. Bu adlar, kimi zaman aynı türden varlıkların birini, kimi zaman tümünü anlatmak için kullanılır.

köz “göz” (Hat,106)

gül “gül” (G,196)

adem “insan” (Hat,107)

öy “ev” (Hek,205)

taş “taş” (G,175)

bala “çocuk” (Hek,209)

D.1.1.c.Varlıkların Sayılarına Göre İsimler:

D.1.1.c.1.Tekil İsim: Çokluk eki (+lar/+ler) almamış adlardır.

kün “gün” (Hat,100)

qoli “eli” (G,193)

balam “çocuğum” (Hat,105)

D.1.1.c.2.Çoğul İsim: Çokluk eki (+lar/+ler) almış, aynı türden en az iki varlığı gösteren adlardır.

kişiler “kişiler” (G,192)

ademler “insanlar” (Hek,208)

yollar “yollar” (Hat,96)

cabduqlar “aletler” (Hat,99)

D.1.1.c.3.Topluluk İsmi: Bu adlar, çokluk eki almadığı halde birden fazla kavramı karşılar. Aynı türden varlıklar bir araya gelip niteliksel bir dönüşüme uğrayarak yeni bir varlık oluşturuyorsa buna “topluluk” denir.

aile “aile” (Hat,135)

sinip “sınıf” (Hat,151)

mektep “okul” (Hek,207)

xelq “ulus” (Hat,88)

D.2.SIFAT

D.2.1.Niteleme Sıfatları: Varlıkların niteliklerini (durum, biçim, renk...) bildiren kelimelerdir. Bir kelimenin niteleme sıfatı olabilmesi için, eylemsi özelliği taşımayan bir isme yöneltilmiş “nasıl?” sorusunun yanıtı olması gerekir.

yéşil reŋ “yeşil renk” (Hat,79)

qizil gül “kıızıl gül” (G,170)

kök çivik “mavi çubuk” (Hat,80)

Sıfatlar çekim eki almaz. Ayrıca Türkiye Türkçesindeki gibi, adlaşmadığı sürece sıfatın olduğu her yerde sıfat tamlaması vardır. Uygur Türkçesinde renk bildiren diğer sıfatlar şunlardır: *qara* “siyah” (G,170) , *pereŋ* “pembe” (Hat,116), *sérik* “sarı” (Hat,123), *qizil* “kırmızı” (G,178)...

D.2.2.Belirtme Sıfatları

D.2.2.1.İşaret Sıfatları: Varlıkların yerlerini işaret yoluyla belirten sıfatlardır. Uygur Türkçesinde kullanılan sıfatlar şunlardır:

bu yerge “bu yer” (Hek,205)

şu çağ “şu çağ” (Hat,89)

u yan “o yan” (Hat,82)

mavu ikki misra “işte bu iki mısra” (Hat,86)

mavu sütlerni “işte bu sütleri” (G,182)

avu “işte bu” (Hat,104),

eşu (*aşu*) “işte şu” (Hat,90),

muşu “işte şu” (Hek,204) Uygur Türkçesinin diğer işaret sıfatlarıdır.

D.2.2.2.Sayı Sıfatları

D.2.2.2.1.Asıl Sayı Sıfatları: Varlıkların sayısını kesin olarak bildiren sıfatlardır. Tüm doğal sayılar asıl sayı sıfatı olarak kullanılabilir. Bir kelimenin asıl sayı sıfatı olabilmesi için isimlere yöneltilmiş “kaç?” sorusuna cevap verebilir nitelikte olması gerekir.

Uygur Türkçesinde kullanılan asıl sayılar şunlardır:

Bir, ikki, üç, töt, beş, alte, yete, sekiz, toqquz, on, yigirme, otuz, ellik, atmiş, yetmiş, seksen, yüz, miŋ...

D.2.2.2.2.Sıra Sayı Sıfatları: Varlıkların sırasını ya da dercesini bildiren sıfatlardır. Bir kelimenin sıra sayı sıfatı olabilmesi için isme yöneltilen “kaçıncı?” sorusuna yanıt vermesi gerekir. Uygur Türkçesinde sıra sayı sıfatları, doğal sayıların sonlarına “+(i)nçi” eki getirilerek yapılır.

birinçi “birinci” (Hat,89), ikkinçi “ikinci” (G,189), üçinçi “üçüncü” (G,196), tötinçi “dördüncü” (Hat,95)...

D.2.2.2.3.Üleştirme Sayı Sıfatları: Çok sayıda varlığın, çok sayıda varlık arasında eşit olarak paylaştırıldığını bildiren sıfatlardır. Bir kelimenin üleştirme sayı sıfatı sayılabilmesi için isimlere yöneltilmiş “kaçar?” sorusunun yanıtı olması gerekir. Uygur Türkçesinde bu sıfatlar, doğal sayıların sonlarına “+din/+tin” ekinin getirilmesiyle oluşur.

birdin “birer” (Hat,81), ikkidin “ikişer”, üçdin “üçer”, töttin “dörder” (Hat,84) , beştin “beşer”, altıdin “altışar”, yettidin “yedişer”, sekkizdin “sekizer”, toqquzdin “dokuzar”, ondin “onar”...

D.2.2.2.4.Kesir Sayı Sıfatları: Eşit parçalar bölünmüş bir varlığın parçalarından birini, birkaçını ya da tümünü gösteren sıfatlardır. Bir kelimenin kesir sayı sıfatı sayılabilmesi için isme yöneltilmiş “kaçta kaç?” sorusunun yanıtı olması gereklidir. Uygur Türkçesinde “+din/+tin” ekiyle yapılır.

miñdin bir “binde bir”, beştin bir “beşte bir”...

D.2.2.3.Belgisiz (Belirsizlik) Sıfatlar: Varlıkların nitelik ve niceliklerini belli belirsiz bildiren sıfatlardır. Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan belgisiz sıfatlar şunlardır:

heçbir “hiçbir”, talay “çok”, özgé “başka”, köp “çok” (Hat,146), hérqaysi “her, her bir”, hérqandaq “her türlü”, pütün “bütün” (G,176), barçé “bütün, hepsi, tamamı”, hémmé “her, bütün”, hér “her”, bézi “bazı”, allıqandaq “herhangi bir”, allıqaysi “herhangi bir”, az “az” (G,180), bir “bir”(Hat,147).

D.2.2.4.Soru Sıfatları: Varlıkların nitelik ve niceliklerini soru yoluyla belirten, yanıtı sıfat ya da niteleme, belirtme öbeği olan sıfatlardır. Yeni Uygur Türkçesindeki soru sıfatları şunlardır:

qandaq “nasıl” (G,178), qaysi “hangi” (Hat,138), qançe “kaç” (G,189), neççe “ne kadar, kaç” (Hek,205), nediki “neredeki” (G,166)...

D.2.3.Sıfatlarda Pekiştirme: Bir sıfatın ilk ünlüsüne kadar olan kısmı alınarak bu parçanın sonuna “p” ünsüzü getirilir ve bu ünsüz sıfatın başına bir ön ek olarak ulanır. Yeni Uygur Türkçesindeki pekiştirme sıfatlarının başlıcaları şunlardır:

yépyéşil “yemyeşil”, qipqizil “kıp kırmızı” (G,178), tiptinç “dipdinç”, tiptirik “dipdiri”...

D.2.4.Sıfatlarda Derecelendirme: Sıfatlardan önce gelen kimi zarflar, sıfatların anlamını kısar ya da artırır. Yeni Uygur Türkçesinde bu amaçla kullanılan zarflar, “ej (en), nahayiti (son derece), intayin (gayet)” gibi kelimelerdir.

ej aliy caza “en ağır ceza” (Hat,115)

nahayiti amraq “son derece sevmek” (Hat,77)

nahayiti semiritip “son derece iyi (bakmak)” (Hat,78)

nahayiti yaxşı “son derece güzel” (Hat,80)

nahayiti bay ve mötiver adamlar “son derece zengin ve saygın kişiler” (Hat,97)

nahayiti qiziq “son derece kızılgın” (G,163)

nahayiti yaman “son derece fena” (G,196)

nahayiti bu sürlük kéçi “son derece korkunç bu gece” (Hek,204)

D.3.ZAMİR

Varlıkların adlarının yerine geçen bu kelimeler, adlar gibi hal ve iyelik eki alabilir, tamlama yapabilir.

D.3.1.Şahıs Zamirleri: Yalnızca kişi (insan) adlarının yerine geçen bu kelimelerin Uygur Türkçesindeki şekilleri şunlardır:

I. teklik şahıs: men “ben” (Hat,77)	I. çokluk şahıs: biz “biz” (Hat,79)
II. teklik şahıs: sen (nz.siz) “sen” (Hat,79)	II. çokluk şahıs: siler “siz” (Hat,101)
III. teklik şahıs: u “o” (Hat,79)	III. çokluk şahıs: ular “onlar” (Hat,103)

Şahıs zamirlerinin hallere göre çekimi şu şekildedir:

Yalın Hal : men (Hat,77), sen (nz.siz) (Hat,79), u (Hat,79), biz (Hat,79), siler (Hat,101), ular (Hat,103).

İlgi Hali : meniñ (Hek,207), séniñ (nz.sizniñ) (G,168), uniñ (Hek,209), bizniñ (Hek,211), silerniñ (G,181), ularniñ (Hek,211).

Yükleme Hali: meni (Hat,156), séni (nz.sizni) (Hat,87), uni (Hat,89), bizni (Hat,90), silerni (G,167), ularni (G,191).

Yönelme Hali: maña (G,199), saña (nz.sizge) (G,200), uniña (G,165), bizge (G,171), silerge (G,181), ularğa (Hat,93).

Bulunma Hali: meniñde, seniñde (nz.sizde) (G,163), uniñde, bizde (Hat,99), silerde (G,162), ularda.

Çıkma Hali : meniñdin, seniñdin (nz.sizdin) (G,162), uniñdin (Hat,102), bizniñdin, silerdin (Hat,152), ulardin (Hat,114).

Eşitlik Hali : meniñçe, seniñçe (nz.sizçe), uniñçe, bizniñçe, silerçe, ularçe.

Vasıta Hali : meniñ bilen, seniñ bilen, uniñ bilen (Hat,120), bizniñ bilen, siler bilen (G,165), ular bilen (Hat,131).

Sebeup Hali : meniñ üçün, seniñ üçün, uniñ üçün (Hat,145), bizniñ üçün, silerniñ üçün, ularniñ üçün.

D.3.2.İşaret Zamirleri: Varlık adlarının yerini işaret yoluyla tutan zamirlerdir. Bu zamirler, isim çekim eklerinden çokluk ve hal ekini alır. Yeni Uygur Türkçesinde yer alan işaret zamirlerinin başlıcaları çekimlenmiş halleriyle şunlardır:

Yalın Hal : bu (G,166), şu (Hat,146), u (Hat,147), munu “bu” (Hat,144), muşu “şu” (Hek,204), muşu “bu” (Hat,146), aşu/eşu “şu” (Hat,80), avu “bu” (Hat,83), meye “bura” (Hat,80), meşe “şurada” (G,170)

İlgi Hali : buniñ (Hek,210), şuniñ (Hat,81), uniñ (Hat,82), mununiñ “bunun”, muşuniñ “şunun” (G,197), aşuniñ/eşuniñ “şunun”, avuniñ “bunun”, meyenin “buranın”, meşenin “şuradakinin”

Yükleme Hali: buni (Hat,82), şuni (Hat,83), uni (Hat,83), mununi, muşuni (G,161), aşuni/eşuni, avuni (Hat,128)

Yönelme Hali: buniñğa (Hat,128), şuniñğa (G,161), uniñğa (Hat,130), mununiñğa, muşuniñğa (G,173), aşuniñğa/eşuniñğa, avuniñğa

Bulunma Hali: buniñda (Hat,141), şuniñda, uniñda (Hat,81), mununiñda, muşuniñda, aşuniñda/eşuniñda, avuniñda

Çıkma Hali : buniñdin (Hat,83), şuniñdin (Hat,83), uniñdin (Hat,84), mununiñdin, muşuniñdin, aşuniñdin/eşuniñdin, avuniñdin

Eşitlik Hali : buniñçe, şuniñçe, uniñçe, mununiñçe, muşuniñçe, aşuniñçe/eşuniñçe, avuniñçe

Vasıta Hali : buniñ bilen (Hat,94), şuniñ bilen (Hat,98), uniñ bilen (Hat,104), mununiñ bilen, muşuniñ bilen, aşuniñ bilen/eşuniñ bilen, avuniñ bilen

Sebeup Hali : buniñ üçün (Hat,121), şuniñ üçün (G,162), uniñ üçün (G,170), mununiñ üçün, muşuniñ üçün, aşuniñ üçün/eşuniñ üçün, avuniñ üçün

Çokluk şekli : bular (Hat,127), şular (Hat,132), ular (G,178), munular, muşular (Hat,104), aşular/eşular, avular (G,190)

D.3.3.Dönüşlülük Zamiri: Yeni Uygur Türkçesinde iyelik ekleriyle birlikte kullanılan dönüşlülük zamiri öz “kendi” kelimesidir.

özüm “kendim” (Hat,143)

özüñ “kendin” (Hat,143)

öziñiz “kendi” (G,165)

özümüz “kendimiz” (Hat,148)

özün “kendin” (Hat,143)

özünler “kendiniz” (Hat,145)

özüniz “kendi” (G,165)

özleri “kendileri” (Hat,127)

D.3.4.Belgisiz Zamirler: Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan, belirsizlik anlamı taşıyan zamirler şunlardır:

pütün “bütün” (Hat,123)

barliq “hepsi” (Hek,212)

hemme “hepsi” (Hek,204)

barçe “hepsi”

herneçe “her şey”

heçneçe “hiçbir şey”

herkim “herkes”

heçne “hiçbir yer”

herqandaq “herhangi bir şey” (Hat,120)

heçyer “hiçbir yer”

herqaysi “herhangi biri” (G,173)

heçnime “hiçbir şey”

herqaçan “herhangi zaman”

heçqayer “hiçbir yer”

herqañçe “her ne kadar” (Hat,100)

heçqayaq “hiçbir taraf”

héçkim “hiç kimse” (G,177)

héçnerse “hiçbir şey” (Hek,207)

hernime “her şey”

D.3.5.Soru Zamirleri: Varlık adlarının yerini soru yoluyla tutan zamirler şunlardır:

kim “kim” (Hek,211)

qañçiliq “ne kadar” (Hat,91)

qañça “kaçı”

neççiliq “ne kadar”

neççe “kaçı” (Hat,89)

qeyer “nerede” (G,192)

ne “nerede” (Hat,125)

qayaq “nerede” (G,181)

qeni “nerede”

qeyerde “nerede” (Hek,206)

D.4.ZARF

Eylemleri, eylemsileri, kendi türünden sözcükleri (zarfları) türlü yönlerden tamamlayan sözcüklerdir. Sıfatlarla zarfların ortak yanı, niteleyici ve belirtici sözcükler olmalarıdır. Ayrılan yanı ise, sıfatların adları, adıları; zarfların eylem ve eylem soylu sözcükleri niteleyip belirtmeleridir. Ayrıca zarflar, sıfatlar gibi çekim eki almaz.

D.4.1.Durum (Nitelik) Zarfları: Bir sözcüğün durum zarfı olabilmesi için eylem ve eylemseye yöneltilen “nasıl?” sorusuna cevap vermesi gerekir. Yeni Uygur Türkçesindeki bazı durum zarfları şunlardır:

yaxşı “güzel” (G,197)

undaq/ andaq “öyle” (Hat,86)

eski “eski” (Hat,154)

mundaq “böyle, şöyle” (Hek,209)

issiq “sıcak” (G,195)

tez “çabuk” (G,168)

toxtimay “durmadan” (Hat,144)

D.4.2.Zaman Zarfları: Yeni Uygur Türkçesinde zaman anlamı taşıyan bazı zarflar şunlardır:

bügün “bugün” (Hat,129)

avval “önce” (G,158)

ete “dün” (Hat,125)

kéyin “sonra” (Hek,208)

etige “yarına kadar” (Hek,207)

emdi “şimdi” (G,194)

D.4.3.Miktar (Azlık-Çokluk) Zarfları: Bir sözcüğün miktar zarfı sayılabilmesi için “ne kadar” sorusunun yanıtı olması gerekir. Yeni Uygur Türkçesindeki bazı miktar zarfları şunlardır:

kem “az” (Hat,110)

köp “fazla” (Hek,208)

ciq “çok” (G,193)

sel “biraz” (Hek,212)

téximu “daha fazla” (Hat,95)

D.4.4.Yer-Yön Zarfları: Eylem ve eylemsilerin yönünü bildiren zarflardır. Yeni Uygur Türkçesinde yer alan bazı yer-yön zarfları şunlardır:

beri “beri” (Hat,93)

neri “öte” (G,176)

taşqiri “dışarı” (G,192)

içkiri “içeri” (Hek,205)

yuqiri “yukarı” (Hat,116)

töven “aşağı” (Hek,212)

ilgiri “ileri” (G,192)

arqa “arka” (Hat,96)

D.4.5.Soru Zarfları: Yeni Uygur Türkçesinde soru anlamı taşıyan bazı zarflar şunlardır:

qaçan “ne zaman” (G,181)

qançiliq / neççiliq “ne kadar” (Hat,91)

D.5.FİİL:

Eylemler; iş, oluş ve durum bildiren sözcüklerdir. Bir sözcüğün eylem sayılabilmesi için çekim ekleri atıldıktan sonra kalan bölüme “-mek” eki getirilebilmesi gerekir.

Yeni Uygur Türkçesinde yer alan fiilleri anlamlarına göre örnekleyelim.

İş (Kılış): bölüş- “paylaş-” (Hat,82)

bur- “çevir-” (Hek,213)

Oluş: yaşar- “yeşer-” (G,163)

acizliş- “acizleş-” (Hat,77)

qaray- “karar-” (Hat,130)

Durum: ayrıl- “ayrıl-” (G,192)

davamlaş- “devam et-” (Hat,104)

tur- “dur-” (Hek,207)

kél- “gel-” (G,176)

D.5.2.Tasvir Fiilleri:

D.5.2.1.Yeterlilik: Eylemlere “yeterli olmak, gücü yetmek ya da olasılık” anlamı katan yeterlilik birleşik fiilleri, Yeni Uygur Türkçesinde “-a,-e,-y” zarf-fiil eki alan bir fiile “al-” kelimesinin getirilmesiyle yapılmaktadır.

béreleydu “öğretebilir” (Hat,87)

körsitelidi “sergileyebildi” (Hat,92)

D.5.2.2.Tezlik: Uygur Türkçesinde tüm çekimlenebilir eylemlerin sonlarına “ver-” fiiliyle beraber “-a,-e ” zarf fiil ekinin getirilmesiyle oluşur. Ünlüyle biten fiillerden sonra “-ver-” , ünsüzle biten fiillerden sonra “-iver-” şeklini alır.

kéliversun “geliversin” (Hat,100)

séliverdim “salıverdim” (Hat,105)

bériver “gidiver” (G,174)

D.5.2.3.Süreklilik: “yat-” fiilinin “-p” zarf fiil eki ile “-vat-, -ivat-, -uvat-,üvat-” eklerine dönüşmesiyle süreklilik anlamı kazandırdığı görülmektedir.

ağlinivatqan “gelmekte olan” (Hek,204)

uçuruvatqan “uçuruveren” (Hat,79)

Ayrıca “-p” zarf fiil eki alan bir eylemden sonra “yat-, yür-, otur-, tur-” fiilleri kullanılarak da süreklilik oluşturulabilir.

urup otur- “vurup dur-” (Hek,205)

yaltırap tur- “parlayıp dur-” (Hat,126)

D.5.3.Fiilimsiler:

Eylemlerden belli eklerle türemiş, iş, oluş, hareket anlamını koruyan; ad, sıfat ve belirteç görevli sözcüklerdir.

D.5.3.1.İsim Fiil: Eylemlerden “-mak, -mek, -iş” ekleriyle türemiş ve eylem anlamını koruyan isimlere denir.

-mak, -mek: Yeni Uygur Türkçesinin mastar eki olup fiilden fiil ismi yapar.

ketmek “götürmek” (Hat,120)

almaq “almak” (G,180)

-ş, -iş, -uş, -üş: Bütün fiil tabanlarına gelip, fiilde ifade edilen hareketin adını oluşturur.

ötüş “geçme” (Hat,126)

uruş “vurma” (Hat,137)

D.5.3.2.Sıfat Fiil:

-ğan, -gen, -qan, -ken: Fiilleri geniş zaman, şimdiki zaman ve geçmiş zamanda sıfatlara dönüştürür.

öy xizmitini qilidiğan vezipisi “ev işlerini yapma görevi” (Hat,84)

xeclenğan pul “harcanan para” (G,175)

-r, -ar, -er: Geniş zaman sıfat fiili olup Türkiye Türkçesinde bazen gelecek zaman sıfat fiili olarak da görev alabilir.

yoşurungidek cay “saklanabilecek yer” (Hat,94)

döni köndüridiğan öy “devleri dize getirecek ev” (G,181)

-mas, -mes: Olumsuz anlamda geniş zamanda sıfatlar yapar.

ölmes xizir “ölmez Hızır” (Hat,108)

-idiğan, -ydiğan: Gelecek zaman sıfat fiilidir.

pul bolidiğan nersiler “para kazandıracak şeyler” (G,172)

qoylargımu hucum qilidiğan donkixot “koyunlara saldıran Don Kişot” (Hek,213)

-ğu, -gü, -qu, -kü: Az kullanılan bir sıfat fiil ekidir. Kendisinden sonra iyelik ve devamında da “bar/yoq” kelimeleri getirilebilmektedir.

körgüm, uniñ keyerge bérıp néme iş qilişini bilgim kéletti “göresim ve onun nereye gidip ne iş yaptığını öğrenesim gelirdi” (Hat,121)

D.5.3.3.Zarf Fiil:

-p, -ip, -up, -üp: Asıl fiilden hemen önce gelip ardı ardına yapılan iki hareketi bildirir.

kilip “gelip” (G,182)

egip “eğip” (Hat,122)

Ayrıca bu ek birleşik kelime oluşumunda kullanılır.

sañgilişip tur- “yapışıp dur-” (Hek,204)

-may, -mey, -mayın, -meyin: Bu ek -a, -e, -y ile -p, -ip, -up, -üp eklerinin olumsuzunu yapar.

almay “almayıp” (Hat,156)

körmey “görmeyip” (Hat,102)

-ğuçe, -güçe, -quçe, -küçe: Fiildeki hareketin ne zaman yapıldığını bildirir.

qılğuçe “tamamlanıncaya kadar” (G,170)

kelgüçe “getirinceye kadar” (G,191)

körmigüçe “görmedikçe” (Hek,211)

-ğunçe, -günçe, -qunçe, -künçe, “ -ğuçe, -güçe, -quçe, -küçe” ekleriyle aynı anlamı yaratır.

-gili, -gili, -qili, -kili: Fiildeki hareketin ortaya çıkış sebebini bildirir.

bergili “vermek için” (Hat,99)

kelgili “geldiğinden beri” (G,191)

-ğaç, -geç, -qaç, -keç: Fiildeki hareketin yapılma zamanını ve sebebini bildirir.

alğaç “alırken” (Hat,98)

bolğaç “olduğu için” (Hat,84)

yégeç “yerken” (Hat,142)

-ğaçqa, -geçke, -qaçqa, -keçke: Fiildeki hareketin sebebini bildirir.

bolğaçqa “olduğu için” (Hat,136)

ketkeçke “gittiği için” (Hat,129)

D.6.EDATLAR:

Tek başına anlamı olmayan, sözcükler arasında girerek anlam ilişkisi kuran sözcüklerdir. Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan başlıca edatlar şunlardır.

D.6.1.Bağlama Edatları:

D.6.1.1.Sıralama Edatları: Eş görevli kelimeleri, kelime gruplarını ve yargıları bağlamak için kullanılır.

ve “ve” (G,189)

bilen “ve, ile” (Hat,155)

hem “ve, ile” (Hek,213)

D.6.1.2.Karşılaştırma Edatları: Kelime veya yargıları birbiriyle karşılaştırmak için kullanılır.

hem...hem “hem...hem”

mu...mu “de...de”

ne...ne “ne...ne”

D.6.1.3.Denkleştirme Edatları: Birbirinin yerini alabilecek iki unsuru bağlar.

yaki “veya” (G,186)

ya “veya” (Hek,209)

hahi “veya”

D.6.2.Cümle Başı Bağlaçları:

Karşıt yargıları bağlayan *peqet* “fakat”(G183,), *birraq* “fakat, ama”(Hek,207), *yalğuz* “yalnız, sadece”(G,185), *lekin* “fakat, lakin”, *emma* “ama, fakat”(Hat,155) gibi sözcüklerdir. “eğer, madem, gerçi” anlamına gelen *eger*(Hat,154), *mubada*, *gerçe*(Hat,149); “sebeup” anlamı veren *sevivi*, *çünkü*(Hek,212), *üçin*; “güya, sanki” anlamı katan *ğoya*, *ğoyaki*, *xuddi*(G,179), *becayiki*; sonuç ve açıklama ifade eden *belki/belkim* “belki”(Hat,123), *hetta* “hatta”(Hek,208), *eksiçe* “üstelik”(Hat,114), *halbuki* “halbuki”, *heligu* “herhalde”, *bolmisa* “öyleyse, yoksa”(G,176), *qaşki* “keşke”, *zadi* “zaten”(G,162), *yeni* “yani”(Hat,154), *éhtimal* “belki”(Hek,212), *nahayiti* “sadece”(G,187), *elvette* “elbette”(G,166)

D.6.3.Çekim Edatları: *kéyin* “sonra” (Hat,153), *avval* (Hek,213) /*burun* (Hek,207) /*ilgiri* (G,192) /*baldur* (Hat,153) “önce”, *başlap* (G,185) /*tartip* (Hat,108) “+den sonra/itibaren” şeklinde zaman ifade eden; *üçün* “için”(Hat,107) gibi sebep ifade eden; +*dek*/+*tek*, *oxşaş* “gibi, benzer”(Hek,207) anlamı katan; *bilen* “ile”(G,185), *arqiliq* “vasıtasıyla”(Hat,106) gibi birliktelik ve vasıta anlamı katan; *qeder* “kadar”, *qarap/toğra* “doğru”(G,184), *qarşi* “karşı”(Hek,206) şeklindeki yön ve sınırlama ifade eden görelilik, uygunluk anlamında kullanılan *köre*(Hat,156), *yarişa*(Hat,107), *muvaipiq*(G,183); *dair* “dair” (Hat,103) şeklinde edatlar kullanılır.

D.6.4.Ünlem Edatları:

Belli “iyi, harika” (G,172), *hebbelli* “mükemmel” (G,172), gibi hayranlık ifade edenlerin yanı sıra *hay* “hey” (G,176) gibi seslenme bildiren ünlemler kullanılır. Ayrıca *a* “ay, o”, *hey* “özlem ifade eder”, *veyey* “vah”, *vayyey* “ah, of, aman”(G,166) gibi duygu ünlemleri de kullanılır. Kabul ya da red ifade eden cevap ünlemleri şunlardır: *hee/he* “evet” (G,158) ,

yaq “hayır” (G,163) gibi ünlemlerin yanı sıra hürmetle kabullenme anlamı taşıyan *hoş* “evet” (G,201) ünlemi yer alır. Uyarı, soru ve hitap bildiren *tiş* “sessiz ol!” (G,194), *he* “ha?” (G,195) şeklindeki ünlemler de kullanılmaktadır.

METİN

Xatiriler

Ata – animiz

Dadam atuşniñ técen dégen yéridin Ğulca şehirige piyade çıqıp, metniyaz hacim sariyğa kélip çüşqéniken. U, tapanliri işşip mañalmay qalğanlıqtin, bir yurtluqiniñ xucrisida bir heptiçe yétip qaptu. Dadamniñ bu yerge kélip çapağa qalğanlıqini añlığan técenliqler dadamğa bir qançe mata bérıp, uni oqetke sélip qoyuptu. Dadam matalarni yézilarğa apirip sétip, bir az pul qiptu, bir yıldin kéyin ular dadamni öylep qoyuşqan bolsimu, emma dadam tüzükrek desmayisi bolmiğanlıqtin, oqiti yürüşmey turmuştin qisiliptu. Şuniñ bilen dadam Ğulcidin dörbilcin naxiyisige kétiptu. U bu yerde akisi qurban axunniñ bir qora qoyığa qarap yürgende, 12 – yili men tuğulğan ikenmen. Töt yaşqa kirginimde bovam __ apamniñ dadisi bizniñ ailini Ğulca şehirige qayturup keptu. Şuniñdin kéyin dadam akisiniñ bergen pulini desmaye qilip, gir bazirida yem – xeşek satidiğan bir tenze éçiptu. Desmayisi bir az köpeygendin kéyin, şu etraptin mata – çekmen satidiğan kiçiq duqan éçivaptu. Andin dadam tapqan pulini yigip Ğulca şeer içi orda mehellisidin kiçiq bir qora cay sétivaptu. Şuniñdin tartip biz şu mehelliliq bolup qaptuq.

Dadam ançe savatliq bolmisimu, qulaq mollisi idi. U namazni köp oquytti, qolidin tesvi çüşmeytti. Dadam apamni tala – tüzge çıqarmaytti, apamniñ ögzige çıqıp qalğınini körüp qalsa, seprasi örleytti. Şuniñ üçün, biçare apam sus yoruq çüşüp turidiğan zey öyde etidin keçkiçe öy işini qilatti, qoli boşisa yamaqçılıq, keşte tikiş işliri bilen şugullinatti. Tar hoylimizniñ üsti yépiq bolup, peqet birla orunda tünlüki bar idi. Apam hoylığa çıqsimu, künniñ sériqini tüzük körelmeytti. Axir apam ornidin turup mañalmas bolup qaldi. U maña nahayiti amraq idi. Menmu köp vaqit uniñdin ayrilip héç yerge ketmeyttim. Çüce mikyanniñ qaniti astıǵa kirivalǵandek menmu uniñ béqiniǵa kirip yaki aldida yükünüp, dümçeygen xalda béşimni quçıqıǵa qoyup olturatattım. Apam bolsa béşimni, dümbemni

zéríkmey siylaytti. Unıń yumşaq qollırı bedınımda aylanğanséri pütün vucudum érip kétivatqandek yaki yéniklişip qalğandek bolattım – de, apamnıń méxır – muhebbetliq quçıqıda şérin uyquğa çömettim.

Apam barganséri acizlişip, orun tutup yétip qaldı. Men unıń teritini tókettim, zéríkmey put – qollırını tutattım, hérip qalsam, köksige béşimni qoyup yatattım.

Men beş yaşqa kirginimde, apam paleç késili bilen alemdin ötti. Dadam bizni tamaklanduruş üçün pay – pétek bolup, hélila aldirap qaldı. Biz kündüzi yaxşıraq ozuqlanmıǵanlıqımız üçün, tań ata – atmayla béşimizni yotqandin çıqırıp nan sorayttuq. Dadam aldirap yürüp teret alatti – de, yotqannıń bir çétini qayrip girde nanni uştuq petnus bilen orunimizniń üstige qoyup, bamdatqa çıqıp kétetti. Biz ornımızdin qozǵalmayla nanni yep, petnusni ittirivétip yene uxlap qalattuq. Dadam bamdat namızidin kéyin bolidiǵan kitabxanlıqni anlap qaytquçe kün çıqatti. U kélip çay qaynatquçe aşvaqti bolup qalatti.

Dadam öy avariçiliqidin qutuluş üçün öylenmekçi boldı. Kışılernıń tunuştırışı bilen balılarnı ögeylimeydu dep, réximxan dégen palköz bir xotun aldı. «Köz bilen kördüńmu, qulaq anlıǵan yalǵan» dégendek, bu apımız ögeyliqi yoq ayal bolmay, belki kiçiq balını körse cuduni örleydiǵan bir ayal bolup çıqtı, biz üç oǵul, bir qız he démeyle bu apımızniń ögeylişige uçrigili turduq. Ikki aqam unıǵa tutuq bermey, dadam kelǵuçe öyge kirmey kéçip yüretti. Ögey apımız üç yaşqa kirgen sıǵlim zileyxani nan sorıǵını üçün çimdip bdenlirini kökertivetti, méniń końǵuzdin taza qorqıdıǵanlıqimni bilivelip, yançuqumǵa osurǵaq qara końǵuzni sélip qoyatti. Men qorqup çekirap, her terepke yügüreyttim. Ögey apam buni körüp hargıçe kületti. «Möşükke oyun, çaşqanǵa qiyin» dégendek dadam kelgende, u bizni: «nanni élip kéçip küçükke berdi», «patqaq kéçip, qiyim – kéçiqini bulgıdi» dep çekışturatti. Dadam bolsa ehvalniń tégi – tektini sürüştürmey, kir, topa – çanǵa mileńen epti – beşrimizni körüpla bizni urup kétetti. Orni kelgende şunimu éytip qoyuş kérekki, dadam qızıqqan, çus adem bolgini üçün «toń» dégen lekemliqmu bolup qalǵan. Şundaq bolsimu, u aq köñül, vicdanlıq adem idi. Şunja u birer mutihemniń başqa birini bozek qilǵanlıqini körse, çıdap turalmay, bozek qilinguçıǵa boluşup, cédelni sétivalatti. Yurt çońliriniń nalayık işlirini körse, yüz qarımay ularniń gépini ret qilatti. Şunıń üçün, ular dadam bilen gep talişıştin teptartatti... Her xalda, dadam bezibir aǵzi yumşaq, içi yaman, ikki yüzlime, xuşametçi, munapikliqtin xalırak adem idi.

Emdi yene ögey apımız toǵrisidiki gepke kéley: «köpniń közi köp» dégendek, bizniń ögey apımızdin körüvatqan künimizni qoşnimiz nisaxan momay çüşinetti. U bir küni dadamni öyige kiçkirip kirip:

_ Hay qadıraxun, işniń aldı – arkisini sürüşte qılmayla bu kiçiq balılarnı mavu xotunliridin yégen dekkisini az dep silimu uruvatidilıǵı. Avu kiçiq qızlırı zileyxanıń bedenlirini éçip qarap baqsıla, uni sili yoq vaqıtta çimdip çirkiritip, cénini yerge qoydı. Burnakün biçare balını péşayvandin yerge ittirivetti, - dédi yaqısını tutup turup.

Momay ögey apımızniń bizge sélivatqan azablırını birmu bir sözlep berdi. Dadam öyge çıqıp sıǵlimniń bedinidiki köklerni körüp gezeplendi. Şu küni keçqurun u qiynaǵısını çakirip kélip, unıǵa sıǵlimniń bedinidiki caraxetlerni kórsetti, boluvatqan ehvallarnı birmu bir dep kélip, xotuni bilen üzülüşip kétidiǵanlıqini oçuq éytti. Üç – töt kündin kéyin, rast dégendek, dadam bu xotundin çiraylıqçe acrışıp ketti.

Kéyin dadamniń şarapetxan dégen ayalı boldı. Unıńdin kéyin ziliha dégen kirgiz ayalǵa öylendi. Şundaq qilip, men bir neççe apını kördüm. Kélin bu kéyinki ikki apa bizge hergiz ögeyliq qılmıdı, bolupmu ziliha

apam maña bekmu amrak idi. Bu bestliq, ikki menzi kipqizil, qavul, tinimsiz işlep turidıǵan , köñli ken ayal idi. U atni nahayiti semiritip baqatti, güzel keşte tiketti, aş – tamakqa usta idi. Men şoxluq qilip, uniñ dümbisige sekrep çiqivalsam: «tola cénimni çiqarmay çüş» dep qaqaklap külüp kétetti. U «c» herpini «y» dep éytatti. Uniñ cénm dégenni yénim, coza dégenni yoza deydıǵan liqini dorap sekrep ketsem, aççıqı kéliş ornıǵa: «bala bolsa şox bolsa, bolmisa yoq bolsa» dégen temsilni éytip méni erqilitip qoyatti. Men bu oçuq köñül, xuşçakçak kirgiz apamǵa bek amrak bolup kettim. Şuniñ üçün, u tugutida ölüp ketkende, yette kün yiglıǵan idim.

Kona mektep

Bir küni dadam bamdat namizidin qaytip kirip, méni oyǵatti, qiyimimni qiyindürüp, yüz – qollirimni yuguzdi – de:

_ Hey, sen emdi yette yaşqa kirip, yoǵan la bir ezimet bolup qaldıñ, qara bu üsti – béşıñni! buniñdin kéyin burnuñni yéñiñge sürtme, qiyimiñni paqız qiy cumu? - Dédi yaqilirimni tüzep turup.

Başqa künlerge qarıǵan da dadam bugün méniñ taziliqimǵa alaxide dikket qilivatqanlıqini men ettigenliq çaydin kéyin uqtum.

Dadam kiçiqkine saqal taǵıki bilen sérık saqilini tucüpilep tariǵan din kéyin, sellisini başkidin oridi, piricisini qiyip men olturǵan coza yéniǵa kélip:

_ Kéni oǵlum tur, bugün din başlap molla boluş üçün kadem basisen, - dédi. Uniñ qolida kiçiqkine bir kitabçe sélingan kiçiq bir cilta turatti.

_ Dada, bu néme kitab? - Ornumdin turup soridim men.

_ Şer'i iman, - dédi dadam ciltiniñ bégini boynumdin ötküzüp, dadam şundaq dédi – de, nériki öyge kirip ketti.

Dadamniñ heriketliridin bugün méni mektepke apirip bérıdıǵan liqini bilip: «emdi koçılarda yügürüp yürüp oyniyalmaydıǵan boldum» dep köñlüm yérım boldı, şu çağda talaǵa qulaq saldim. Etiyazniñ şamilida balılar uçuruvatqan darkiratma leglekleriñ guñuldıǵan avazi anlandı. Men taket qilalmay ciltamni pulanlatqan péti égilǵa yügürdüm. U yerde aqam turdiniñ qizil, yéşil renge boyap, töt çasa qilip yasap bergen bir tahta darkiratma legliqi torusta éşikliq turatti. Buni men dadamǵa körsetmey tikip qoyǵan , uni men köprek dadam yoq çağlarda uçurup oynayttım. Çünki u méniñ leglek uçuruşumǵa ruhset qilmaytti. Hazir dadam öyde, uniñ üstige méni muşu turkida mektepke apirip bermekçi, men hemmini untup leglekni élišqa temşilividim, bu herikitimni dadam sézip qaldi – de, leglekni élip yirtip taşlıdi ve méni bir qaçat urup, yétiligençe mektepke élip mañdi. Men uniñ yénida yol boyı burnumni tartip, yiglamsirap kétip barattım.

_ Maçildima! oyunpez, ehmek,- dep pat – pat qolumni silkıp qoyatti dadam, _ oqup molla bolidiginiǵa xuş bolmay yiglavatkinini qara bu şumtekniñ, men saña yaxşılıqçe éytip qoyay, buniñdin kéyin oquşqa köñül bölmey koşımu koça yügürüp leglek uçursañ, xoraz soquşturup, it talaştursañ, gep anlımıǵan qulıqıñni yulup, qolunǵa bérimen...

Biz şəhər içi sépil yakisidiki ikki penciriliq paqar bir kona mektepniñ işiki aldığa kelduq. Bu «poqak mollam mektipi» dep atılatdı. Mektep içidin uşşak balılarnıñ varañ – çurunliri anlandı. Bu xuddi qariyağaç şaxlırı üstide uyandin buyanğa sekrişip viçirlişivatqan bir top quşqaçnıñ avazını eslitetti. Bizniñ işiktin kirişimiz bilen mollam: «hep – şük» dep tayakni aldidiki üstel hésabidiki keñ, éğiz bendenğe pakkide birni urdı. Sinip içi cim bolup qaldı.

Dadam:

_ Essalamuleyqum teksir!- dep oñ qolınıñ alkinini köksige qoydı, sol qolidiki dastixanğa oraqlıq bir petnus toqaçnı bolsa, mollamnıñ aldidiki bendenğe qoydı, unıñ üstige yançuqıdın bir neççe ser pul sélingan konvéritni çiqirip, petnusnıñ yénığa qoyup qoydı, _ oğlimiz zunun hezretliridin telim – terbiye éliş üçün bu mektepkə keldi. Buniñdin kéyin buniñ ustixanliri bizge, göşi canablırığa teelluq. Mubarek mektepliride oqup, obdan molla bolup çiqışını iltimas qilimiz,- dadam bəşini egdi ve oñ qoli bilen élip kelgen nersilirini körsetti, _ bu az bolsimu özlirige élip kelgen sovgitimiz, iltipət qilsila.

_ Hop, hop, nahayiti yaxşı, ilim – bilim bergeymiz, heşqalla, _ molla dua qilip, açközlük bilen konvéritni qatlap yançuqığa saldı. Dastixanni éçip nan, quymaklar qoyulğan petnusni ikki qollap kötürdi – de, _ hey mevlan bu petnusni derru boşitip çiq, _ dédi balılardın birige qarap.

Ot töt yaşlar çamısıdiki bir talipçak edep bilen petnusni bérıp boşitip çıqtı. Mevlan dégen bu oquğuçı mollam sirtqa çiqip ketse, unıñğa veqaliten oquğuçılarnı başqurup turıdınğan helpet idi. U balılarnıñ ders tekrarlışığa ve tertip saklıışığa başçılıq qilatti.

Dadam dastixanni élip qayıtp ketti. Men bolsam mollamğa qarap öre turattım. Mollam öçke saqal, gélida muşteq poqiki bar, yoğan burun, elliq yaştın aşqan, éğiz boy, sérikdan adem iken. Unıñ uzun tüklük kéşi astidiki çekir közliridin aççıqı yaman ademliqi bilinip turatti. Unıñ bəşida qapak selle, uçısında lenbök peşmet, bélide saqal tağıki bilen misvaq ésilğan yağlıq pota bar idi.

Mollam beş – alte kişi patqudek kigiz sélingan töt çaşa supınıñ bériki çétige sélingan beksem körpiniñ üstide çaşa qurup olturatti. Unıñ oñ teripide kiçiq bir coza, sol teripidiki tamnıñ tüvide bir gulaç, bezisi unıñdin uzun herxil tomluqtiki kök çivik hem çon kişiniñ başmaltikidek tayaklar bağlaqlıq turatti. Mollamnıñ aldidiki kirniñ tüvige qoyulğan yérım gezçe kenliqtiki éğiz putluq bendiñ hazırkı zaman üstiliniñ xizmitini qilatti. Unıñ aldi teripide adettiki bendiñler qoyulğan idi. Mollam maña aşu bendiñlarnıñ aldidikisini qoli bilen körsitip:

_ He oğlum, kéni olturğın,- dédi.

Men bendenğe kélip olturdum. Mollam avval balılara qarap bəşini lıñşıtti. Bu dersiniñni oquş, dégeniniñ işariti idi. Şuniñdin kéyin balılar derslirini ünlük tekrarlaşqa kırıştı, bir – birige oxşımaydınğan türlüq menidiki sözler bom ve inçiçe avazlar bilen arılışıp, mektep içi herilerniñ uvisığa aylandı.

_ Kéni ciltanıñni élip meyerge qoy, oğlum! _ dédi mollam maña qarap. Men ciltamni élip unıñ aldığa qoydum. U cilta içidiki kiçiq kitabçını élip:

_ Bu şer'i iman iken. Sen buniñ içidiqilerni yadlap bolğuçe kitabıñ yırtılıp, héçnémisi qalmaydu. Hay mevlan buniñğa kitabı targaktın birni keltür,- dédi.

Mevlan helpet qaznakqa kirip, qaliniñ yoğan quruq bir tağak ustixinini élip çiqip, mollamnıñ aldığa qoydı. Mollam mis siyadandiki qoyuq qara siyağa qumuş kelemni milep, targak bétige «e uzu...» Ni

xuşxet bilen yézip berdi. Targakniñ béşini sol qolumğa tutquzup, oñ qolumniñ körsetküç barmikini xetniñ bir çétidin basturup:

_ Euzu, he, keni oqu! – dédi mollam. Men u néme dése şuni dédim. U barmikimni sözüm söz yötkitip turdi. Birak men «recim» dégen sözge kelgende, «yecim» dep oquğan idim. U:

_ Hey, «yecim» emes, «recim» dégin, bolmisa menisi özgirip kétidu,- dédi. Men yenila «yecim» dep oqudum.

_ Estağpurulla! buniñ tili sémiz iken,- dédi mollam térikip.

U méniñ tilimni «y» din «r» ğa keltürüşni, bérilgen derslerni yada élivélişimni Mevlanğa tapşurdi, şer'i iman dégen kitabimni bolsa, tahta béşiğa élip qoydi.

Mevlan méni üçinçi qatardiki oquğuçı balılarniñ yéniga olturguzdi. Aldimizda kitab oquş üçün ikki teripige ikki – üçtin kések qoyulğan tahtay bar idi. Özimiz bolsak, zey yerge sélip qoyulğan zigir paxili üstide çaça qurup olturattıq. Oquğuçılar orun talişip, bir – biri bilen ceynekleşip varan – çurun kötürgende, mevlan helpitim uzun tayak bilen üsti – béşimizğa ayımay uratti, şu çağda biz yükünüp béşimizni töven sélip olturattıq. Helpetke boysunmay kökemiliq qilğan balılarni mollam aldığa çakirtip, bestliq balılarga hapaş qilguzup, yalıñaçlangan dümbisige kök tayak sungiçe uratti. Edebke çiqquçılar işikniñ yénida éşip qoyulğan «edeb» tahtisini élip sirtqa çiqatti. Kimki vaqtida kirmey, kéciqip qalsa, dümbisidin qan çiqquçe tayak yeytti yaki palaqqa bésilatti.

Palaqqa bésiş mundaq bolatti: noğuçtin tomrak bir qaltekniñ ikki teripige birdin töşük éçilip, uniñğa tasma ötküzilidu. Qavul ikki oquğuçı eyibqar balini onda yatquzup, ikki putini şu tasmiğa ötküzidu, andin uniñ putlirini hava tapan qilip, mollamniñ uduliğa toğrilaydu. Mollam cazalanguçı baliniñ ötüki yaki popuşiniñ çemi üstige bir gulaç çomak bilen bar kücini çiqirip uridu. Bala putini kimirlitalmay ağık azabidin çirkiraydu. Mektep içidiki barliq balılar qorqup cim olturişidu, beziliri közlirini çin yumuvalidu. Buniñdin yamanrak yene bir xil caza bar idi. U bolsimu, mekteptin qaçqan oquğuçini üç – töt balini evetip tutturup kélip, tapinini ustura bilen tilip, tuz sürkeş. Üçinçi xil caza: ders bilmeydiğan naçar balılardin birerini «tili sémizken» dep, tilini otturisidin yérik qumuş neyçidin ötküzüp sériş. Men bu cazalarni körgendin kéyin qorqup, şoxluq qilmaydiğan bolup qalдим. Bolupmu kéyinki cazadin bek çöçöp yürdüм. Çünki birinçi derstila mollam méni «buniñ tili sémizken» dégenidi. Şunja tinmay ders oquyttim, mollam qala targikiğa yézip bergen herplerni _ «iliptuziver en, iliptuzir in, iliptu peş'un» lardiki en, unlarni béşimni liñşitip ünlük oqup tekrarlayttim. Men asta – asta oyunperesliqtin kélip oquşqa bérildim. Şuniñ bilen, qala targikini taşlap şer'i imanni oquşqa kırıştım. Uniñdin kéyin heptiyek oqudum. Kéyin yene «sopi alla yar» dégen şéiriy kitabni oquşqa başlidim (bu vaqitlarda mektepke kirginimge töt – beş yıl bolup qalğan idi). Bu kitabqa qizikip qalğan liqim üçün mollam méni mahtaytti ve şéirlarniñ menisini çüşenmey yadlaydiğan savaqdaşlırimğa öğitiş üçün méni töt oğul, töt qizğa helpet qilip qoydi. Qizlar mektepniñ qilvi (kible) témi terepte ikki ret bolup olturatti. Men köprek közüмge issik körünge ak yüzlük, pombulaqkına, omak qiz heyriñsağa ders öğitettim, uniñğa sopi allayar şéirliriniñ menisini misra – misra boyiçe çüşendürüşke tirişattım. Mesilen, uniñda hekiket toğrisida mundaq ikki misra şéir bar idi:

Hek çırağıni yandurdi, qoydi,

Kim ani püvp dédi, saqali köydi.

Buniñ menisi, hekiket çirigi yénip turidu, uni püdep öçürivétimen dégen kişiniñ saqili otta köyidu, dégenliq idi. Men uniñğa şeirlarni ene şundaq oqup ögitip, andin menisi çüşendürettim.

Oğullardin gopur dégen qanşarlıq, mulayim bir savaqdişim bar idi. Tola çağlarda u yançuqığa navat sélip kéletti, yazda bolsa méve élip kéletti. Bir küni uniñ yançuqi téşilip kétip, şaptullarni avaylap élip méniñ aldımğa tizişqa başlıdı. Etraptiki balılar buni körüp bölüşivélişqa turdı ve uniñ yançuqlırıǵa qollirini tikişti. Ézilgen şaptulniñ suliri gopurniñ qiyimlirini şaltak qilivetqénidi. Gopur bolsa, térikmey külümsirep:

_ Boldi, boldi, péşimni qoyuvétinlar, tügidi emdi, ete cikrak alǵaç kéley,- dep qoyatti. U eslide bu nersilerni maña alǵaç kéletti, çünki men uniñ derslerni özleştürüvélişqa yardım qilattım. U méni yene cüme künliri bégıǵa başlap bérıp, mévige toyguzatti yaki mévini mektepke élip barsa, bulanǵa kétidiǵan liqidin qorqıp, her küni keçqurun öyümge eqilip bér etti.

Şundaq bolǵaçqa, durusrakini éytqanda, biz dost bolup qalǵaçqa, gopurǵa ve méhri issik körünüp qalǵan heyrinisıǵa derste köprek yardım qilattım. Bu ehvalni körüp yürgen qalǵan üç oǵul bilen üç qız méniñ üstümdin xetta türlük yaman geplernimu tapatti ve mollamǵa çaqatti. Bezide bolsa, u kitigurlar bilen koçida hargıçe muştlışattuq. Buniñ bedilige öyde atimizdin, mektepte poqak mollimizdin bedinimiz kökirip, qan çıquçe tayak yettuq. Lékin cédel – macıra tügimeytti, téxi edep kétip, ikki terep bolup uruşup qalattuq. Bir küni men héliqi kitigurniñ birini urup, qapikini yérıp qoydım. Mana şuniñ bilen menmu palaqqa buyruldım.

Mollam sellisini kozuqqa ilip, piricisini saldı, balılarga qarap öçke saqallirini titretken xalda:

_ Hay mevlan, zununni meyerge élip kel!- dep varkiridi.

Mevlan méni béliqimdin tutup sörep, mollamniñ supisi aldida turguzup qoydı.

_ Palaqni qaysıñ tutisen?- Dep sorıdı mollam.

Héliqi kitigur bilen uniñ aǵinisi cavab berdi:

_ Men, men...

_ Bas!- dep emir qıldı mollam.

Kitigur bala bilen aǵinisi yénimǵa yügürüp kélişti. Ular méni onda yatquzup, kön ötüklük ikki putumni qaltekniñ tasmisidin ötküzdi, andin qaltekni bir terepke burap, tasmini taza çin orıdı. Putlirim boǵulup zıñıldap ketti. Mollam alqanlırıǵa tükürüp, çomakniñ siliqlinip ketken sépini ikki qoli bilen sikimdap tutup, hava tapan bolup turǵan putumniñ tapiniǵa küçep turup birni urdı. Men:

_ Vaycan!- dep varkirap yiglivettim.

_ Tova, tova qıldım de,- dédi mevlan. Men mevlanniñ déginini dep putumni töven tarttım. Qaltek tutqan balılar bolsa, téximu éǵız kötürüp, dümbemni yerdin acritip boynumni qatlivetti. Mollam gezep bilen yene üçni urıvıdı, ötükmniñ paşnisi sökölüp çüşti. Tapinım otta köygendek bolup, aǵriki

béşimgiçe çıqti. Ağriqqa çidiyalmidim, putlirim işşip ketti, xetta keçqurun mekteptin qaytiş vaqtida hemme oquğuçılar bilen öre turup bille avazlıq oquydığan «veşşemsi» ni oquşqa turalmay qaldım. Hemme balılar ketkendin kéyin, dostum gopur méni hapaş qilip öyümge apirip qoydı. Men dadamğa xal éytip, poqak mollamniñ mektipige barmaydığan liqimni éyttim. Dadam maña nesixet qilip:

_ Mollisi urğan yerdin axirette qizilgül ünüp çıqıdu, ata – anisi bilen ustazlirini hapa qilğan adem qiyamette tonguz süritide kopup, dozahta köyidu. Şuniñ üçün, méni hem mollarıni hergiz hapa qilma, eger gepke qulaq salmay yene esqiliq qilsañ, mendinmu, mollarıdinmu yaxşılıq körmeysen, «cennettin çıqqan kök tayak, yügürtidu yalıñayak» dégendek bolisen,- dédi.

Üç künden kéyin putum yerge dessigüdek bolividi, dadam méni yene aldığa sélip mektepke apirip berdi.

_ Teksir, oğlimiz canablırini hapa qiliptu, buniñ üçün pékirliri namaqul,- dep qolini kökisge qoyup éñiştı dadam _ buniñdin kéyin yene şundaq gep anlımığan qulıqini sozaylı, bolmisa mektepke kélelmey qalidiken,- dadam mollamniñ putumni qardın çıqirip qoymaslıqığa ene şundaq dalalet bérıp qaytıp ketti.

Men şuniñdin kéyin zey, çarñ – tozanlıq bu kona mektepni, sepra micez poqak mollamni, bolupmu héliqi putumni sundurup qoygılı tas qalğan uzun saplıq çomakni yaman körüp qaldım. Orni kelgende şuni éytip qoyaykı, men bu nes çomaktin kéyin öçümni aldim.

Öç élišim mundaq boldi: ay rasa tolğan __ barat éyiniñ 14 – kéçisi yaşlar mehelligide bir yerge yigilip, tünek kéçisi ötküzüp, saz çélip, nahşa éytişidu ve sirtqa çıqıp türlük oyunlarnı oynaydu, gülxan yékip ot atlaydu. Koça oyunlirini başlaş aldida uzun hadığa qıydürülgen yağlıq qapakqa ot yékip, uni lavulditip, éğiz kötürüp mañıdu. Ular bu nahayiti çon meş'elniñ yoruqıda «veşşemsi» ni varkirap oqup, koça aylinidu. Buni «veşşemsi kiçiriş» dep ataydu. Men mana şu tünek küni __ ap'ak aydıñ kéçide savaqdışım abduq (ablaxan) bilen uçaştım. U bestliq, qavul ve qaram bala idi. Abduq maña: «poqak mollamniñ çomikini bugün keçte yoqitimız» dep koşuldı. Çünki umu alte kétim bu çomakniñ temini tétip körgenidi. Bugün uniñ yenliri türülgen qolida bir lahşigir turatti. Biz ikkimiz yügürgendek méñip poqak mollam mektipi aldığa kelduq.

_ Sen uyak – buyakqa mañgaç etrapqa qarap tur, birer kişi körünse, hayt de,- dédi abduq ve mektep pencirisini lahşigir bilen komuruşqa başlıdı. Men bolsam, sépil yakisini boylap, uyan – buyan yürüp közetçiliq qildim. Heş – peş déğüçe abduq pencirini komuruvetti ve çomakni élip çıqıp:

_ Hey zunun, meyerge kel,- dep méni kiçqardı. Men yügürüp kelgenidim, u yene mektep içige çüşüp, palaqni élip çıqti. Biz pencirini orniğa sélip qoyup, mehellige yügürgendek kettuq. Abduq:

_ Sen avu ot atlavatqan balılarnıñ yéniğa bérıp ot atlap tur, men buni teyyarlap kéley, _ dédi – de, arkisığa yénip, öz öyi teripige yügürüp ketti.

Men mehelligimizdiki balılarga koşulup: «barat keldi tuyduñlarmu, bizge quymak qoyduñlarmu?» Dep varkirap ot atlaş bilen avare boldım. Bir neççe şox bala hekniñ ögzisidin qoray oğrilap kélip tinmay ot qalaytti.

Abduq qaytıp keldi. U palaq yağıcını çomak sépige téñip uzartıp, çomakniñ béşığa eski pahta orap, uni yağqa çilap élip keptu. Biz çomakniñ yağqa çilangan béşığa ot tutaşturup, éğiz kötürgen xalda

mehellimizdiki uşşak balılar bilen éğiz – pes «veşşemsi» kiçkirip mañduq. Lavuldap yénivatqan çomaktin bezi – bezide abduqniñ yüzige qizik yağ tamçisi çaçrap köydüretti. U:

_ Bu paskina çomak köyüp tügevétiptmu méni qiynimakçı, varkiranlar balılar, çin – çin varkiranlar!- dep alğa qarap mañattı. Biz taki çomakniñ béşi köyüp üzülüp çüşkiçe koça aylanduq. Şundaq qilip, biz çomakni köydürüp, külini kökke sorup uniñdin öç alduq...

Kış künliri mektepke qalaydğan kömürni oquğuçılar özi élip kéletti. Biz her küni ettigende cilta asqan, qoltuqımızda bir parçe kisturulğan xalda mektepke kélettüq ve işikniñ sol teripidiki bulunğa kömürni taşlap yuqiri tereptiki paxal üstige bérıp olturattüq. Qolimizniñ qarisini çapan yaki köñlek péşige sürkivétip, kitablırimizni késekke mindürüp qoyğan tahtayniñ üstige qoyup açattüq – te, başlırimizni liñşitip ünlük oquşqa kirışettüq. Bu mektep birla éğiz öy idi, bu yerde kirik – elliq bala oquytı, lékin ularniñ oquydğan dersliri bir – birige oxşımayttı. Mollam növet bilen çakırğan da, bir yaki ikki bala uniñ aldığa bérıp, kitablırini éçip ders alattı. Bu bir éğiz öyniñ bir çétide otun, kömür, yene bir çétide eski coza, bendiñ, süpürge, gürcek, tahta béşida kitablar, mollamniñ etrapida caza qoralliri __ sunuq ve bağlaqlıq tayaklar turattı. Mollam yaz aylirida töt – beş balini derya boyığa evetip yava tallarniñ şunlıridin tayap kestürüp kéletti. Kıştin éşip qalğan qattik otun bilen kömürni töt bala zembil bilen mollamniñ öyige toşup apirattı bérüttüq. Bu hélila capalıq iş idi. Çünki balılar kiçiq bolgini üçün zembil sépiniñ töt uçini töt bala mürisige élip mañattı. Égir yük astida biçare balılar puşuldap, terlep kétetti ve mollamniñ öyige barguçe bir neççe cayda toxtap dem élıvalattı. Kömür cikrak yigilip qalğan çağlarda sekiz bala töttin növetlişip kötöretti. Uniñdin başqa yene bir ikki bala zembildin çüşüp qalğan kömürlerni térip mañattı. Quşnaçım kir yuğan yaki nan yakqan çağlarda mollam ikki balini öyige yademişişke evetetti. Ular şu küni keçkiçe su toşup, otun yérıp bérretti ve başqa işlargimu qarışattı. Démek, balılarniñ növetlişip mollamniñ öy xizmitini qilidiğan vezipisi bar idi.

Mollam maaşni oquğuçılar élip kelgen oquş bedilidin ündürüvalattı. Bunıñ nami «peyşenbılıq» dep atılattı. «Peyşenbılıq» __ oquğuçılar dersniñ türige qarap her peyşenbe küni mollamğa atap élip kéliidiğan melum pulğa qaritılğan . Oquğuçılar deslipide bir misqal tölise, eñ yuqiri oquğan da töt – beş misqalğıçe pul töleytti. Şu vaqitniñ hésabida bir misqal yigirme tiyin, beş misqal bir sum (tenge) idi. Biz bu pulni yarmak hésabida bérüttüq. Men téxi yéşimğa toşmığan çağlarda üç yarmakniñ kimmiti bir tiyin idi. Kéyin ikki yarmak bir tiyin boldı; Yarmak azlığan séri bir yarmak bir tiyin bolup qaldı.

Men bir misqal peyşenbılıq élip kéliidiğan çağlarda ikki yarmak bir tiyin bolğaçqa bir misqal (yigirme tiyin) üçün kirik yarmak eqilişim kérek idi. Yarmakni birdinbir sanap éliş qiyn bolgini üçün şu çağda yarmak sanini ölçeydiğan bir esvap bolidiğan . Bu «çen penzi» dep atılattı. U yüzi bir qançe yérım noqeş qilip oyulğan bir parçe tahtay idi, bu tahtayniñ yérım noqeş kirlirida élip kélingen yarmaklarniñ qançe tiyin yaki qançe misqal ikenliqini belgileydiğan sizikliri bar idi. Her peyşenbe küni mollam aşu tahtisini aldığa qoyup olturattı. Biz töleşke tégişliq yarmaklırimizni u tahtiniñ noqışige sélip sizikqa toğrılığan din kéyin, mollam élip sanduqığa salattı.

Abduq bir küni maña mollamni aldaş üçün mundaq bir çarini ögetti: yarmakniñ népiz, sérikrak bir xili bolidiğan , uni ciñçen dep atayttüq. Yene bir xili üç – töt yarmaktek kélınlıqta idi, uni qulule yaki tompur deyttüq. Dadam bergen bir misqal peyşenbılıq içidin aşundaq ciñçen yarmaklarni ilgivélip, uni tompurlarğa tégişettüq (sodigerler bir ciñçenge üç – töt tompur bérretti). Andin uni élip bérıp mollamniñ aldidiki yarmak ölçigüçige salattüq. Mollam sizikqa toğra kelgenliqi üçün, uni gep – söz

qilmayla gelvirige qoldurlitip taşlaytti. Démek, her peyşenbiliqtin beş – alte tiyinni qayrivalattuq, buniğa leglek tanisi yaki tağa alattuq.

Mollamniñ balilardin alidiğan yene bir xil kirimi bar idi. U bolsimu, birer bala bir kitabni tamamlap başqa kitabni başlığan küni pul, qiyimliq ve tamak eqilip, uniñdin dua alatti. Mollam pul ve rehtlerni özi élip, quymak bilen toqaqlarni balılarga tarkitip béretti hem şu küni oquguçılarni bir kün qoyuvétetti. Menmu supı allayarni tamamlap navayığa çıqqan künümde mollamğa héli bir nerse élip kelgenliqim üçün, mollam oquguçılarni bir kün azad qildi. Mollam yene nezir – çırağ, toy – tökünlerge çakirilip Konvérit alatti. Mundaq künlerdimu mollam bizni azad qilatti. Konvérit kelmigen künliri bolsa, mollam bizni çüşkiçe yaki kečkiçe qoyup bermey, qorsaklirimiz éçip biaram bolattuq. Mundaq ehval tolarak tekrarlansa, qorqumsız abduq: «mollamniñ öyide öçke, bizni qoymaydu çüşke» dégendek geplerni hemme balılarga tenj ögitip, tenj varkiritip éytquzatti. Mollam pütün balılarniñ özige tegküzivatqan bu hecvi gepliridin çöçüp, derru oquguçılarni çüşlükke qoyup béretti.

Biz barat kéçisi mollamniñ palaq ve çomaklirini köydürüvetkendin kéyin, u yene ilgirikidinmu yoğan tayaklarni teyyarlitip ésip qoyğan idi. Mollam abduqni yaman körgenliqi üçün, uni közidin yoqitişni oylap yürgen bolsa kérek, bir küni tahta bésidiki bir qur'an yoqilip ketti. Çékimçi balilardin biri: «qur'anni abduq oğrilap satti» dep çékişturuptu. Şuniñdin kéyin mollam abduqni ikki xil cazağa tartti: deslepte, uni hapaş qildurup, köñliqini qayrip, yalıñaç dümbisige beş tal kök tayak sunup ketküçe urdi. Uniñ dümbisi kir – kir tilinip, tirkirap qan çıqip ketti. Andin kéyin palaqqa tartip urup tapanlirini yérivetti. Uniñ yérilğan yerlirige tuz sürketti... Keçqurun nimcan bolup qalğan ağınimiz abduqni töt bala öyige apirip qoydi. Şuniñdin kéyin abduq öyide bir neççe kün yétip saqayğan dimu, bu mektepke kelmey qoydi. Kéyin mollam: «abduq mekteptin qaçti, tutup kéliñlar!» dep qavul töt balini evetqénidi, ularni abduq taş étip koğlivétiptu. Kéyinki künlerdimu u sépilğa çıqip poqak mollamniñ mektipiniñ pencirisige ikki – üç taş atti. Lékin u mollamğa tutuq bermey yürdi. Mollam bolsa uni qolğa çüşürelmey yürginige tit – tit bolup bizge: «senlerniñmu içinde yada taş bar» dep aliyip qoyatti.

Abduqniñ arkisiğa kiridu dep mollam mañimu soğuş nezerde qaraşqa başlıdi. Kéyin men bu mollamniñ qolida abduqniñ körgen küni körmey dep qorqup, bu mekteptin çıqip kėtişke mecbur boldum.

Mollamniñ zalimliqini dadamğa birmu bir sözlep bergenidim, dadammu maqul boldi. Şundaq qilip, sepra poqak mollamniñ mektipidin ebediy qutuldu.

Bir neççe kündin kéyin, dadam méni dolan dervaza yénidiki paqar mollamniñ mektipige apirip berdi. Bu mollammu méni oqutuştin köre köprek öy xizmitige saldi. Uniñ hoylisidiki bir barañ üzümge epkeşte su toşup quyattim. Quşnaçimniñ yügür – yitim işliri bilen avare bolattim, qalisığa helep étip bérıp bolup, koçılardin şapak térip kélettim... Bu mollamniñ biliminiñ tayini yoq iken. Men öy işliridin boşap mektepke kelgende mollamdin:

_ Mollam, men navayini oqup yürettim, kitabimni oğrilitip qoydum, emdi néme kitab oquymen?- Dep soridim.

Mollam bir az oylinivalğan din kéyin:

_ Emise çahar kitab tépip kelsenmu bolidu,- dédi. Men izlep yürüp, çahar kitabini tépip kélip mollamdin ders aldim. Men kitabni éçip mollamniñ aldida olturğimda, u kitabniñ baş teripidin mavu ikki misra şérni işaret barmiki bilen maña körsitip turup oqudi:

Abtda mykim bnami hda,

Kz do rf frydar hdim.

Men navayini oqup yürüp parsçe sözlerge tilim kélip qalğan liqi üçünmi, uni mollamdin tüzükre oqudum, kéyin uniñ ağızğa qarap tursam, héç gep çıqmidi.

Mollamdin men:

_ Menisi némikin?- Dep soridim.

_ Hazırçe menisini koşup oquşniñ haciti yoq. Her küni men oqup bergen boyıçe ikki misradin yadlaversen bolidu,- dédi mollam.

_ Teksir, bu sözler parsçe tursa, qurup yad élip uni çüşenmisem bolamdu?

_ Yadlaversen qulıqıñğa singenséri axiri çüşinip qalisen, mañ, bar, avval yada oquşni ögen.

Men öyge qayıp aqam turdığa çahar kitab oquğan liqimni, emma uniñ menisini bilmigenliqimni, men turmak mollammu menisini tüzükre éytip bérelmigenliqini, uniñ «yadlivalıñlarla boldı» dégenlirini dep berdim.

_ Belli, menisini uqmay tutidek sayrıñ niñ néme paydisi,- dédi aqam qaqaqlap külüp, _ undaq bolsa, paqar mollamniñ özimu içi qavaq dumbaq oxşaydu. Şuniñ üçün uniñ öziğe şağırtliridinmu quruq avaz çiqirip yadlap bérişnıla xalaydiken – de, ekel kitabıñni, men yadlıgıñniñ menisini éytip bérey.

Men oqup yürgen kitabimni uniñ qolığa berdim. U kitabni éçip:

_ Kéni, qaysi misralarnı yadlıdın?- Dep soridi.

Men deslepte yadlıvalğan yuqırıkı ikki misra şeırni körsitip oqudum.

Aqam héçqandaq duduqlımayla:

_ Başlaymen bu kitabni xudaniñ ismi bilen, çünki xuda ikki hep bilen yer, asmannı yarattı, dégen bolidu, sen emdi buni qoyup, mavu kitabni oquñ,- dédi ve tahta béşidin «hoca hapız» dégen başqa bir kitabni élip berdi, _ bu kitabni men héli burun oquğan . Buniñda acayıp çoñqur meniliq güzel şeırlar bar. Sen yadlığan larnıñ menisini bilivélişñğa men yardım bérıp turay, qorkmay oqı!

Aqam turdı qadir medriside nadirxan damollam dégen meşxur alimdın ders alattı, şunı u erebçe, parsçığa héli usta idi, xetta qur'anga mena éytattı. Birer kitab qolığa çiqıp qalsa, u kitabni derxal éçip, qurlırıña qızgın heves bilen köz yügürtüp çiqattı ve menisini zoqlıñp sözlep béretti.

Paqar mollam bizni tüzükre oqutmay, malay ornıda öy işliriña salgını salğan idi. Uniñ üstige, oqutqan şeırliriniñ menisi éytip bérelmeytti. Uniñmu poqak mollamniñ caza çariliridin başqa alaxide bir cazalaş usulı bar idi. U bolsa mundaq: saman tikidiğan köşükniñ bir çétidin bağlangan argamçiniñ ikkinçi uçını

torustiki limdin ötküzüp, hapa qilğan balini köşükke sélip torusqa tartip qoyatti. Biçare oquğuçınıñ put – qoli bir yerge yigilğan xalda keçkiçe ésiklik turatti. Men bu gelite cazadinmu héli çöçöp yürdüm.

Paqar mollam poqak mollamdınmu térikkek, aldirangu idi. «Égizniñ aççıqı kelse, paqarnıñ ceni çıqıptu» dégendek, u aççıqı kelse, ornida turalmay sekrep kététti, téxi xalıǵa baqmay başqa mektep molliliri bilen üstünlük talişip, oquğuçılirini başqa mektep oquğuçıliri bilen uruşqa salatti ve mekteplirige taş atquzatti. Bezi mektepniñ baliliri köpiyip avuşqa başlısa, u öz oquğuçıliriniñ qavul ve bestliqlirini toplaş peytini tallap uruşqa küşkürtetti. Soquşta küçlükrek çıqqan balini paqar mollam «xuşşere», «ezimet» dep tekdirleytti. Men bir küni şundaq uruşlardın birige qatnişip, yüz – közümnı morlitip, burnum qan öyge qayttım.

Men sumu, patqakmu qarım bolmay kéçip, ötükümnıñ tumşuqıdın paytımamnıñ çıqıp kélişi, tumikimniñ körpisi sökülüp sağılap qalığına qarımay, üsti – béşim topa – çañ yürettim. Şuniñǵa qarap ailimizde bezide méni «zunun aşıq» dep ataytti. Bügünki uruşta şundaq qıyapıtım üstige yüz – közümnı qanǵa boyap keldim. Méniñ bu ehvalımni körüp aqam turdı:

_ Hey, hey, mana bugün ciñ «zunun aşıq» bolup kepsen, mecnun, _ dédi ve başqa gep sorımayla aptuva bilen çılapçıni élip keldi, _ yüz – közüñni çapsan yugin, héli dadam kélip muşu eptiñni körüp qalsa, dunyaǵa kelginiñge toydurıdu.

Men yuyunup bolğan din kéyin, aqam mendin néme veke bolğan liqini sorıdı. Men mektepniñ ehvalını, mollamnıñ bizni başqa mektepniñ baliliriǵa uruşqa küşkürtkenliqini sözlep berdim.

_ Tova, mavu caxaletni körün, yakisini tutti aqam, _ men saña şuni éytip qoyayki, «hoduquş – quş» bilen «xuşşere» ademniñ ömrini kışqartıdu. Bu paqar mollam muşundaq köñli qarılıqı bilen qandaq qılıp oquğuçılardıǵa bilim béreleydu. Ereblerde: «eddarazon ehmekon, kesireton pitneton» (égiz ehmek, paqar pitnixor bolıdu dégen menide) dégen temsil bar. Bu paqar mollarıñ bir pitnixor adem iken. Oquğuçılardıǵa mundaq nadanlıq ve caxalet uruqını çaçıdıǵan bilimsiz kişide oqumisañmu bolıdu. Emdi bu mektepke barmayla qoy, men séni özüm öyde oqutıp qoyay, _ dédi. Şuniñ bilen, paqar mollam mektipige barmas boldım. Menla emes, başqa nurgun oquğuçılarmu barmas bolup qaldı. Bara – bara oquğuçılar aziyıp, paqar mollam mektipi yépilip qaldı.

Dar oyuni

Gulca şehiriniñ şimalidiki keñ bir döñlük cayda gulca hakim begliriniñ ecdadlırıǵa qaraşlıq kebristanlıq bar. Uniñ içide çon bir gümbez bolıdıǵan . Mana şu gümbezniñ etrapı «altunluq» dep atilıdu. Altunluqniñ gerbidiki pesliqte çon bir östen ekip turıdu. Bu su ötken caylar say boyı déyilıdu. Say boyıda tallıqlar, égiz ösken sögetliq bostanlar bar. Bahar ve yazda kişiler bu yerge top – top kélip oynap kététti. Altunluqniñ aldida tüz ketken qum – şégilliq bir meydan bolup, uniñ etrapidiki bulaqlar ve yapyşıl çimliq menziriler ademniñ köñlini açatti.

Bir yili baharda altunluq aldidiki sayda dar oyuni boldı. Şeher xelqi komurulup déğüdek altunluq terepke qarap kétip baratti. Menmu dadam bilen dar oyunini körüşke bardım. Say boyidiki keñ meydan, érik – östen, sazlıq, çimenzar ve égizliqtiki gümbez etrapı mıñlıǵan ademler bilen tolup kétéptu. Östen boylırida borılar bilen tosıp yasalğan vaqıtlıq qatar – qatar aşxanılar, çayxanılar,

navayxanilarnı; Sazlıq ve çimliqlardiki üsti yépilğan yaqi dereh sayilirini dalda qilğan samsa, qavap, aşlempun (maşlıg), doğap, piva, quvas satquçılarnı sanını éliš qiyin idi. Ular bes – bes bilen héridar kiçkirip tovlaytti. Tonur béşida yükünüp olturğan göşgirdiçi ustam bolsa, ak yektikidin yunluq meydisini çiqirip, oñ qolını alkinini qulıqıǵa qoyup: «yağ yeysen, şeker yeysen, birni yésen uh deysen, ikkini yésen su deysen» dep qapiyiliq sözler bilen varkiraytti. Çayxanılarda türlük sazlar çélinip, muqam ve negme – navalar bolup turatti. Ehli qasıplar héridarlarnı celp qiliş üçün, usta sazendilerge pulni ayımay bérıp, bir – birliridin üstünlük talışatti. Qaysi orunnıñ negme – navası qızıp ketse, héridarlar şu yerge köprek toplanatti. Bu yerde yene koşqar soquşturuş, it talaşturuş oyunlari bolup turatti yaqi xoraz, kekliq ve bödünilerni soquşturatti. Igliri yénilip qaçqan hayvan yaqi quşlarını yengüçi terepke ötküzüp bérretti. Tamaşıçılar bu terep yaqi u terep bolup pul tikişetti. Kimniñ hayvını yaqi quşı ǵalıp bolsa, şu terepni yaklıguçi tikken pulni meglup bolguçi tereptin nek sanap alatti. Şunıñ üçünmu, bundaq orunlarǵa adem köprek yigilatti. Yene üç – töt yerde meddahlar cengname ve rivayetlerni sözlep ademlerni toplıvalğan idi. Men başqa tamaşıǵa qarıǵan da rivayet anlaşıqqa qızıkqanlıqım üçün, qorsikimniñ açkınınu sezme, meddahniñ aǵzıǵa qarap qalattım. Bir kétim méni dadam yüttürüp qoyup izlep bir munçe avare bolup, axiri meddahni aldidin taptı – de, biliqimdin tutup xelq arisidin sörep çıqtı ve aççıqı bilen yanıkımǵa bir qaçat sélivédi, közümdin ot çaknap ketti. Aç qorsakqa samsa yéyişni ornıǵa, qarap turup bir şapılaq yévaldim. Her xalda şapılaqnımu bıqar yémigen ikenmen. Méniñ her terepke yügürüp yürüp, qorsikimniñ éçip ketkenliqini çirayimdin sezgen dadam samsa élip bérıp, qorsikimni toyguzup qoydı.

Birdinla dar baǵlangan tereptin sunay bilen dumbaq avazi yanrıdı. Mıñlıǵan ademler dar etrapıǵa yigilip, nahayiti çoñ daire hasil qilğan din kéyin, boyı éǵız, qametliq, renǵi sarguç kelgen haşım hacı darvaz köpçiliqke qarap:

_ Camaet, darǵa çıqıştin burun mollaq oyını ötküzimiz, _ dédi. Toxtap qalğan dumbaq – sunay yene çélinip, mollaq étiş başlandı. Haşım hacınıñ şaǵırtlıridin dar oyınıǵa enj ustisi toxtaxun dégen 15 – 16 yaşlardiki gunçe boy, ak yüzlük, çiraylıq bala idi. Yerde mollaq étişniñ enj ustisi qaramutuq, toǵruluq kelgen yigit idi. Mollaqnıñ qaltislrini ene şu yigit oynap körsitetti. U her türlük mollaq étiş, belidin yergıçe éǵılıp, yerdiki çinilerni aǵzıda çışlep, qollirida kötürüp yene mollaq étip çüşetti. U mollaq atqanda havaǵa kötürölüp, ikki – üç pérkirivétetti yaqi héç yerni tutmastinla beş – alte kétim mollaq étivétip toxtaytti. Mollaq oyını ceryanida ademler toluq yigilip boldı. Mana emdi dar oyını başlandı.

Qizil duhavidin ihçam şım – tucurqa qiygen, béşıǵa sérik selle orıǵan yalıñayak toxtaxun qolida uzun tenşek yaǵıçını tutup méñip, darnıñ çoñ kozuqı aldida qilviǵa qarap turdı.

Ustaz haşım hacim qilviǵa qarap munacat oqup dua bergendin kéyin, kipqizil renliq qiyimidiki omak yigit toxtaxun dar arǵamçısıǵa dessep, yuqırıǵa qarap méñip ketti. Tövende bolsa, daqa – dumbaq, sunay yanrıdı. Mıñlıǵan kişiniñ közliri toxtaxunǵa tiqilip qaldı. Darvaz sunayniñ pedisige keltürüp yötkigen putini oynitip yuqiri örleytti. Darnıñ uçidiki ravaqqa qarısınız, u doppinız yerge çüşüp ketküdek éǵız. Darvaz: birinçi açımakniñ yéniǵa kelgende, oñ tapinini sol paçıqıǵa tirep qoyup, yek ayaǵ bolğan xalda: «yapirim, şaxi merdan...!» Dep varkirap açımakqa ötüp olturatti, bu yerde u ikki – üç minut dem alğan din kéyin, yuqiriki __ ikkinçi açımakqa qarap mañatti, yuqiriki açımak yéniǵa yékin kelgende, u bir kadem bésip qoyup, yene arkiçe méñip, tövenki açımakkiçe qaytatti. Yene alǵa téz – téz méñip kétip bérıp, ikki putini ikki terepke kérip, birdinla arǵamçısıǵa minip qalatti. Mana şu çağda kişiler çöçüp «vay» dep tovlışıp kettetti. U emdi arǵamçısıǵa minip turup, ikki putini cüplep, ikki yakqa taşlap oynaydu, kéyin çaza qurup olturidu, yene birinçi açımakqa kélip, ikki közini çinj téñip mañıdu.

Unıñdin kéyin yene arkiçe méñip qaytidu, emdi ikki tapınığa ikki tehse bağlap, közi téñilğan xalda yene yuqırı örleydu. Yerde bolsa, kişiler hepsirep cimcit köz tikip turuşıdu.

Ene şundaq bir qançe xil oyunlarnı körsetkendin kéyin, u yuqırı örlep méñip, tahta ravaqqa bir – ikki çamdım qalğan da, béşini argamçığa qoyup, ikki putını asmanga tik kötürüp: «yapirim!» dep varkiraydu. Töwende haşım haci: «canlan kişini şemsi bostan etken, bir elemni gülistan etken, yapirim, şaxi merdan» dep sol qolını meydisige qoyıdu, oñ qolı bilen sol qolınıñ üstige paqilditip urup turup: «Hezriti Eli şaxi merdan hekki – hürmiti yolida atiginiñlarnı bergeysiler!» dep varkirap duağa qol kötürıdu. Ikki kişi dastixanniñ ikki uçıdın tutup éçip, daire aylinip top aldidin ötidu. Kişiler bolsa, yéniki pullirini dastixanga taşlaydu. Bezibirliri tesirlinip, üstidiki çapanlırını sélip taşlap bérıdu. Şundaq qılıp, nahayiti nurgun pul – nersiler toplanıdu. Darvaz yigit üsti yépılğan peşteht içige kirip ikki rek'et namaz oquydu. Dardin çüşüş vaqtıda u özi méñip çıqqan argamça bilen yénip çüşmey, peştehtin töwenge sañgilitip qoyulğan argamçıdın sıyrılıp çüşıdu. Şu çağda uni neççe minliğan adem orivélip, qol tekküzüp tavap qılışıdu. Adem üstige adem yamışıp, qolliridiki nanlarnı toxtaxunga sunıdu. U bolsa, sunulğan nandin bir çışleydu. Çışlengen nan igisi özini bextliq hésablap, nanni qoynığa tikip sekrep kétıdu. Bu çışlengen nannıñ igisi némişqa şunçe xuş bolup kétıdu? Çünki, unıñ xotunı tugmas bolsa, emdi darvaz çışlıgen bu nanni yep tuğarmış...

Oyundın kéyin toxtaxunni köpçiliq qoldın qolğa élip kötürüşti, beziler uni öz atlırığa mindürüp, beziler harvığa sélip öyige apirip qoymakçı boluşti. Haşım hacim bolsa, öziğe qayturup bérışni muraciet qilatti. Muşundaq gulgula bolup turğan da, ikki çerik topqa miltik tenjlep toxtaxunniñ yénığa keldi ve uni élip ketmekçi boldi. Bu qandaq iş?

Ili vilayitiniñ şu çağdiki dotiyiniñ alıqanat bir oğlı bolup, eşeddiy erke idi. Némini xalisa, şuni qilatti. U şu yerdiki yaş balılarnı eskerliqke tutup, acayıp pormıda qiyim qiygüzüp bir etret teşqil qilılalğan. U bu etretni egeştürüp yürüp şeerde ala – topılaj kötürretti. Şunıñ üçün, xelq uni «sarañ şoyı» dep ataytti. Hazır bu yerge kelgen héliqi ikki çerik eşu şoyiniñ eskerliri idi. Sarañ şoyı dar oyunını körgendin kéyin toxtaxunga heyran kélip uni körüp békiş üçün bu eskerlerni evetqéniken. Xelq toxtaxunni ularğa tutquzmay varkırışqa başlıdı, haşım hacim bolsa:

_ Hay xalayik, cim bolunlar, biz bulardın gep sorap baqaylı, _ dep xelqni tinçlandurdi. Héliqi eskerlerdin biri:

_ Şoyı canabliri bu balını bir körsem bérıdığan muqapatım bar dep bizni bu yakqa evetken, _ dédi. Haşım haci balını şoyiniñ aldığa élip barmısak, oyunimizni toxtitip qoymısın dep ensirep, derxal toxtaxunni sarañ şoyiniñ aldığa başlap mañdı. Menmu köpçiliqniñ arisida sıqılıp yürüp, ularniñ arkisidin egişip bardım. Şoyı samavarxanıda iken. U toxtaxunniñ u yer – bu yérini tutup kördi. Kéyin yigne aldurup, uni toxtaxunniñ otturañçı barmikiğa tikti, darvaz bala «vaycan» dep varkirişi bilen qolidin tirkirap qan çıqtı.

_ Vah, bunıñ céni bar ikengu? _ dédi sarañ şoyı külüp, _ men buni cinmikin dep oylaptimen.

_ Şoyı canabliri, bu bizge oxşaş haci heremniñ oğlı, hezriti eli şaxi merdanniñ şağırtı bolidu, _ dédi haşım haci.

_ Eli dégen kim u? _ dep sorıdı şoyı.

Sarañ şoyiniñ qilivatqan bu ehmiqane qiliqliriğa aççıqi kélip turğan bir adem:

_ Eli şaxi merdan dégen tağni zulpiqari bilen birni urup ikki parçe qilivétidigan batur, _ dédi gezep bilen.

_ Zulpiqar dégen néme? _ dédi şoyi.

_ Zulpiqar dégen bir silkise kirik gez bolidigan , bir çapsa kirik düşmennin qallisini alidigan qiliç, _ dédi aççıqı bilen héliqi adem.

_ Undaq bolsa bu evliyanin şağirti iken - de! _ dédi sarañ şoyi toxtaxunin şundaq égez bağlangan tik arğamça üstide qorkmay sekrep yürüp körsetken hevpliğ oyunliriğa emdi işinip.

Haşim haci toxtaxunni qolidin tutup yétilep samavar yénidiki supa üstige çıqip:

_ Ehli camaet, bugünki oyunimiz tamam. Ete dar üstidiki çigirik oyuni bolidu, _ dep varkiridi. Xelq qaytışqa başlidi. Men toxtaxunğa toymay qarap turattim. Dadam köpçiliğ arisidin méni çetke élip çıqip:

_ He aşiq, bugünki oyunni toyguçe körüp hargan sen? Yür, bizmu qaytayli, _ dédi – de, biliqimdin tutup ménip, harva izleşke kırıştı. Axir miñ tesliqte bir derce harva kira qilip öyge qayttuq...

Etisi dar oyunini körüş üçün yene çıqtuq. Bugün toxtaxun dar üstide ikki – üç xil oyun körsetti – de tézla peştakqa çıktı. U peştaktin yalguz baldaqliq çigirikqa ötüp, bir puti bilen bir baldaqni ilivélip pirkiridi, andin qoli bilen baldaqni tutup béşini töven, putini asmanda qilip bir qançe kétim aylandi, u bezide baldaqni bir qoltuqida kisivélip, bezde pükülgen paçakliri bilen kisivélip sangilap turatti. Ene şundaq bir – biridin qiyin oyun körsitvatqanda yerdiki ademler darvaz balidin hevpsirep, yürekliri éğip, unindin köz üzmeq qarap turuşatti, beziler bolsa ağzi éçilğan xalda kimirlimay heykeldek kétip kélişatti.

Emdi toxtaxun sol tereptiki ikki baldaq çigirikqa çıktı. Buniñdiki oyun ademlerni téximu çöçüterliq şeçiller bilen devam qildi. Üstünki baldaqni tutup turup uçuvatqan yigit birdinla qolini qoyuvetqénidi, tövenge çüşüp kėtiş hevpi hemmini serasimige saldi. Şu çağda u maxirliq bilen tövenki baldaqni tutup toxtap qaldi. Bu némişkimu ademni çöçütmişun? Biz buniñdinmu qorqunçluqraq bir neççe xil oyunni körduq: biri, baldaqqa bélini qoyup, put – qollirini sangilitip onda yatqan darvaz bala birdinla béşi bilen tövenge qarap siyrilidu. Biz: «toxtaxun emdi yerge tik mollağ étip çüşidigan boldi» dep turuşimizğa u yerge çüşmey, pütün téni bilen béşi töven xalda sangilap qaldi. U qandaq bolup hayat qalğan du deysiz? Bu oyunda toxtaxun birinçi kétim özini tövenge taşlığan da nahayiti çakqanliq bilen ikki putini baldaqniñ arğamça bağlangan ikki cétige apirip ilivalğan . Ikkinçi kétim özini tövenge taşlığan da tapininin dümbisi bilen baldaqni ilivélip, pütün gevdisi bilen tövenge sangilap turğan . Oylap békiñçu, buniñdimu barmakliri pütün gevdisini kötürelmey sella siyrilip kétip qalsa xalaq bolmamdu? Unindin başqa yene baldaqqa olturuvélip __ keynige uçuvatqan toxtaxun birdinla özini tövenge atidu. «He emdi u cénidin toyup özini yerge atti» dep dehşet içide qarisiniz, unıñ ikki puti bağlaqlıq xalda yene sangilap turğan . Eslide u uçuvatqan çağda bizge sezdürmey baldaq burcikige xalqa qilip bağlap qoyulğan çigirikqa putini ötküzüvalğan iken. Emma bu oyun darvazğa ançe qorqunçluq bolmisimu, tövendiki körgüçilerde qorqunç peyda qilatti.

Men muşu oyun munasiviti bilen mundaq bir veqéni eslep ötküm kélidu: yézidin aşliq élip kirip satqan bir déhqan bazardin nerse – kérek almakçi bolup yürgende, altunluqta dar oyuni boluvatqanliqini anlap, pulni yağliqqa çigip yançuqqa saptu – de, dar oyunini körüşke bu yerge kéliptu. Darvaz çigriktin

özini tövenge atqanda, déhqan qorqup kétép «yaalla» dep qolini kötürüp yakisini tutuptu. Şu ariliqta, peyt kütüp turğan celligür unıñ pulini yançuqıdın suguruvaptu. Déhqan ésini yigip yançuqını tutsa puli yoq. Bovay şu yerdila «alla , qalla» tovlap, etrapıǵa qarap, özini _ özi qaçatlap yıǵlıvétıdu. Bunıñdın biz bıçare déhqanǵa kelgen uvalçılıqni körüp éçinimiz, yene bir tereptin dar oyuni kışilerge qançılıq çoñqur tesir körsitip, séxirlep qoyǵan liqini bilimiz.

Bunıñdın bir neççe yıl burun bu yerge ottura boy, qanşalıq, qara burut, ottuz yaşlar çamısídiki bir darvaz dar tikip oyun körsetqénidi. U toxtaxunniñ körsetken oyunlırídın başqa darǵa ötük bilen çıqqan, béşǵa samavar qoyupmu mañǵan . Bu ikki dar oyunıdın kéyin kona hökümet dar oyunıǵa ruhset bermey, uyǵur xelqi qızikip köridıǵan bu oyun yoqap ketqénidi.

Şunıñdın on neççe yıl ötkendın kéyin dar oyuni yene peyda bolup qaldı. Bu dardı baǵlıǵan adem cuvazçı bolup, yaş vaqıtlırıda darvaz bolǵan iken, u cenubtin ilıǵa dar oyuni oynaş üçün nurgun toşunlarnı élip çıqqanda hökümet dairiliri unıñ dar oyunıǵa ruhset qılmaǵan . Neticide u nerse – kéreklirini sétip raşot qılıp, bir neççe yıl sergerdan bolup yürgen. Kün ötküzüşniñ qıyınlıqıda u axır bir cuvazçıǵa yallınıp, cuvaz heydep turmuş keçürgen. U kışiler arısıda dar oyunıǵa bolǵan qızıqışniñ küçlüklükini bilip, bir neççe ademege öziniñ darvaz ikenliqini sözlep bergen. Eger dar tikişke ruhset qılinsa, dar oynap bérıdıǵan liqini bildürgen. Bu gep yurt çoñlırıǵa yétip barǵan dın kéyin, bir neççe mötiver unıǵa igidarçılıq qılıp, unıñ dar oynışǵa ruhset bergen. Unıǵa yene kerz hésabıda, toşun, yaǵaç sétivalǵan hemde unıñ dar tikişge bir neççe ademni acritip yadremleştürgen. Şunıñ bilen, yene şu altunluqta dar oyuni körsitilişke başlıǵan .

Cuvazçı darvaz kirik neççe yaşlardiki közi eles vicik adem idi. Köp ademler unıñ darǵa çıqıp oyun körsitişge işenmeytti. Cuvazçı bu ehvalni sezgendin kéyin, öziniñ yéşi çoñıyıp qalǵınıǵa ve cismaniy cexettiki bezi acizliqlirıǵa qarımay pütün vucudi bilen dar oyuni oynaşqa kırışken. U cuvaz heydigende qıyidıǵan qiyimlirini sélivétip, qızıl mehmeldin qiyim qıyıp darǵa çıqqanıdı. U toxtaxunniñ oyunlırınıñ köp kismını körsitelidi, köz baǵlaş, tehse téñışlarnımu qıldı. Xetta arǵamçıda yügürdi. Emma çıgrik oyunda toxtaxunniñ körsetken oyunlırídın peket yériminila körsitelidi. Çünki u yaşta çoñıyıp qalǵaçqa, asanla hérip qalattı. Dardın çüşkende unıñ pütün ezayı terlep, qiyimliri hól bolup kététti. Unıñ qıyınılıp titrep, şümşiyip qalǵan éçinişliq ehvalını körgende ademniñ bek içi aǵrıytti. Şundaq bolsımu, etidin başlap u yene dar oyuni körsitişke başlıdı.

Mollaqçılıqni öǵınış

Men haşım haci darvazniñ şaǵırtlırı orunlırıǵan dar oyunını körgendin kéyin, dar oynaşqa hem mollaq étışqa qızikip, her künü şularnı dorap oynaşqa başlıdım. Mollaq étış usullirini sorap bilivéliş üçün darvazlar turidıǵan caynı izdep taptım. Ular qazançı mehelliside vaqıtlıq icare alǵan çoñ bir hoylıda turidiken. Men toxtaxunni nahayiti yaxşı körüp qaldım. Yaz künliri unıǵa her künü yel – yemiş, koǵun – tavuz apirip béréttim. U mulayım, şérin söz, köñli keñ bala bolgını üçün maña oyun qaidilirini zérıkmey çüşendüretti. Érinmey oynap körsitip bérétti. Özimu hoylıǵa ésip qoyulǵan çıgrik baldıkıda meşk qılıp turidiken. Men toxtaxunni bir kün körmisem, çidimaydıǵan bolup qaldım. Kündila baray désem dadamniñ: «nege yoqaldıñ?» Dep soraqqa tartışdın qorqattım. Şunja kün arılap yaki ikki – üç künde bir bérıp turattım. Şundaq qılıp, menmu derehke arǵamça baǵlap, çenze bilen aça qurup, qolumda tenşek tutup dar oyunını meş qılışqa başlıdım. Deslepte öǵze boyı yerge ménip çıquçe üç –

töt kətim yiqilip çüştüm. Bu méniñ birinçidin, qorkqanlığım, ikkinçidin, tenşekni toğrilap tutalmaslıqımdin bolğan iken. Çünki tenşek argamça ikki terepke éqip ketmey tik turuşta maşininin rolıǵa oxşaş eñ muxim nerse idi. Men kéyin cuvazçı darvaznıñ usulidin paydılınıp, tenşekniñ ikki uçıǵa oxşaş égirliqtiki qumni yağlıqqa çigip ésip qoydum. Bu usulniñ putni argamçıǵa çınrak dessitip turuşta yardımı bar iken. Axir men argamçıda méñip derehke çiqışni ögendim. Argamçıda kətivétip ikki putini ikki yakqa taşlap, argamçıda minip turuşni qilip baqqanıdım, qassilirim sürilip ağrip ketti. Şunıñ üçün, kiçiq bir yastuqni çatirikimǵa téñivélip argamçıǵa minişni ögendim, kéyin argamça üstidin ikki putumni çüplep, ikki yakqa étışni öginişke başlıdım. Şu çağda ögze boyı yerdin yiqilip, péşanem yérildi. Namsız barmikim qatlışıp, birinçi ügisidin çiqip ketti. Barmikimniñ çiqip ketkinini dadamgımu démostin yaki ornıgımu çüşürgüzmostin yürüverdim, çünki men bu oyunlarnı dadamǵa uqturmay meşk qilip yürügendim. Barmikim ağrip yürüp axir donay bolup saqaydı.

Dar oyunı öginimen dep héli peşva yégendin kéyin, uni taşlap qoyup mollaq étışni meşk qilişqa başlıdım. Men bu oyunni avval ikki qol bilen çakpelek bolup pirkiraşni öginiştin başlıdım. Andin kéyin béşimni yerge, putumni asmanǵa qilip turuşni ve béşimni töven, putumni tamǵa qilip qol bilen yerge tirep turuşni héli köp meşk qildim, şunıñdin kéyin putumni üstün qilip qolum bilen méñişni ögendim. Kéyinçe ondamǵa bəlimni éqip qol ve putumni yerge tirep öt putluq bolup turuşni ögendim. Bu şeqlini köp meşk qilip, melum vaqıt çénikqandin kéyin, avval beş – alte yaşlıq bir balını qorsikimǵa çiqirip héli vaqıt turguzattım, unıñdin kéyin qorsikimǵa bir balını, meydemge yene bir balını çiqirip turguzup kördüm. Buniñǵa bir az könükkendin kéyin aldiçe ve keyniçe égilip mollaq étip pirkiraşni ögendim. Bara – bara beldiñge çiqip dessep turup arkiçe égilip çüşüp, ikki alkinim bilen yerni tirep turidiğan boldım. Kéyin bu şeqlnimu terekqiy qildurup, üç cayǵa üç tal yarmakni yaki üç tal soqmaq taşni tik qoyup, ikkisini qolum bilen, yene birini bolsa, çişim bilen çışlivélip beldiñ üstide öre turidiğan boldım.

Yuqirikidek bir qançe mollaq şeqlirini öginivalğan din kéyin, koçılarda adem ve avun caylarnı bərip ularǵa mollaq oyunı körsitidiğan boldım. Adem yigış üçün dumbaq çéliš kérek idi. Şunıñ üçün, men buniñǵa mollaq étışni bille meşk qilip yürgen mehəllimizdiki qassapnıñ oǵlı heyderni tallıvaldım. Ikkimiz meslixtelişip dumbaq kermekçi boldı. Deslepte bir öçke térisini téqip kigqa kömüp qoyduq, bir neççe kün ötkendin kéyin élip qarısak, unıñ tükli ri tamamen yulunma bolup çüştı. Uni kona bir elgekniñ qasnikıǵa kərip dumbaq yasıduq. Kélişkinimiz boyıçe dumbaqni heyder çalidiğan boldı. Xelq yigilğan da men mollaq atimen. Heyder mollaq atqanda dumbaqni men çalimen. Köpçiliq tolarak méniñ oynap bərişimni telep qılattı. Çünki heyder mençiliq epçil oynıyalmayttı. Oyun körsetkenliqimiz üçün biz hek telep qılmayttuq. Çünki biz darvazlarnı dorap oynaş üçün, yeni özimiz oyun – tamaşıǵa bərilip ketkenliqimiz üçün oyun körsitettuq. Bezide bolsa, başqa mehəlliniñ baliliri bilen musabiqilişip oynayttuq. Tomuz künliriniñ biride su dervaziniñ taşkirisidiki samsipeznıñ balisi ilıçak bilen beslişip qaldım. Beslişış şerti boyıçe biz dervazidin yüz métirçe néridiki çon österniñ lévige putimizni asmanǵa qilip barmakçi boldı. Pellige bargiçe yötkigen qolimizniñ alkinini qorsikimizǵa urup mañimiz. Kim österni lévige burun barsa, şu on samsa utidiğan boldı. Ğalıplar terep bolğan kişiler bolsa, elliqtin samsa tikiştı. Biz köñleklerimizni sélivétip iştançak bolivalduq. Şu küni men bar küçüm bilen geyret qilip ilıçaktin on neççe kadem burun pellige yétip bərip, on samsa utıvaldım. Emma alqanlirim qiyindılarnı téqip, neççe yéridin qan çiqip ketti. Pütün bedinimdin ter quyulup, çöp – çöp höl bolup kettim. Köpçiliq çurkirişip méni alkişlidi. Aridin bir telve yigit çiqip: «beribir üstı – bəşin höl boldı, emdi birakla suǵa çömülüp çiq» dep méni kötürüp östenge taşlivetti. Özümni onşivalgiçe suǵa bəşimçe ikki – üç kətim kirip kətip, sudin aran çiqıvaldım. Héliqi telve men bilen samsixanıǵa bərip: «səni segitip qoydım – he?» Dep, men utıvalğan on samsini bille yédi. Nériki cozida bolsa, maña do çiqqan kişi

utuvalğan elliq samsini beş – alte kişi bilen bille oturup yevatatti. Bu telve ularniñmu kəşığa bérıp, ikki – üç samsini yep, bir samsini élip çıqıp ketti.

Men harduqumni élip, emdi öyge qaytay dep turuşımğa héliqi yüzi kəlin telve qazançılıq savur dégen bir balini başlap keldi.

_ Mollaqqı, mana emdi buniñ bilen beslişip kör, _ dédi aldimni tosup.

_ Qolum ağrıp ketti, emdi oynımaymen, _ dedim men.

_ Biñsi bar oğul bala xal éytmaydu, yür, _ dep qolumdin tarttı héliqi telve _ bu dégen qazançıdin çıqqan qaltis mollaqqı. Eger bu sendin kəlip qalsa, quliqimni kəsivétimen.

U méniñ unimiginimğa qarımay, ikki qoli bilen ikkimizniñ béliqidin tutup sörep, su dervaza aldığa élip bardı. Şu çağda, mehelle – mehellidiki balılar arisida mollaq oyuni evc élip, mollaqqılar köpiyip ketqénidi. Savur mana şundaq usta mollaqqı dep dañk çıqarğan . Eger men bunımu yəñsem «qaltis usta mollaqqı bolimengu?» Dégen oyda uniñ bilen beslişip oynaşqa maqul boldum.

Men öydin aş vaqti bilen çıqıp ketqénidim. Namazdiger bolguçe öyge kelmigenliqim üçün dadam méni izdep yürgeniken. U méniñ su dervaza öpçöriside adem toplaş mollaq oyuni körsitvatqanliqimni kişilerdin anlap, men oynavatqan cayğa atlıq izdep keptu. Qarisa men qiyimimni sélivétip béşim töven, putum üstün xalda qolum bilen méniñ yürgen. Dadam şu yerdin atlıq mañğan çe köpçiliqniñ arisidin ötüp qamça bilen qorsikimğa rasa kéliştürüp birni saldı. Men çöçüp kətip, çirkirap yigligan péti qaçtım. Dadam keynimdin atlıq koğlıdı. Men sépil yaqılap nağriçi terepke burulup xaniqaniñ arkisiğa kelgende, dadam maña yétişip attin çüştı, men yoşurungidek cay tapalmay, aldimdiki ériktiki suğa çüştüm – de, ömiligen pétim kövrükniñ astığa kirip yétivaldim. Dadam kövrük astığa éñişip: «çıq mayaqqa, yénip çıqsan hecnéme qılmaymen, bolmisa mollaq atqan put – qoluñni çekivétimen» dep tovlıdı. Men ünçiqarmay, oğri müşüktek közlimni parkiritip, şümşeygen péti kövrükniñ yoruq çüşüp turğan çétige qarap turdum. Men çıqmığan din kéyin, dadam nedindur uzun bir çenze tépip keldi. U méni şu çenze bilen çıqarmakçı bolup, uni kövrük astığa tikti. Dadam çenzini tartıp özini oñşivalguçe men kövrükniñ yene bir teripidin ömilep çıqıp nağriçi terepke qaçtım, u yerdin aydön terepke kettim. Dadam keynimdin atlıq koğlap kélivatatti. U yétişey dep qalğan da, şive koçisidiki at mañmaydığan egri – toqay östeni kiri bilen yügürüp, tam şoriliridin atlap ötüp dadamniñ inisi abdulla yavaşniñ öyige bérivaldim. Yaxşı, ular dervazini ilmaptiken, samanixaniğa kirip möküvaldim. Dadam bolsa çon yol bilen yürüp «hekiçan u muşu yerge keldi» dep oylap, tağamniñ hoylisiğa kirip, gunaximni sözlep bérıp méni sürüşte qiliptu. Tağam körmigenliqini éytısa dadam:

_ Cezmen muşu hoylığa kirdi, yoşurma, _ dep tağamğa qayıptu. Tağam:

_ Siz maña aççıqlanmañ, bu yerge kirse, men némişqa yoşurimen. Siz sel aççıqıñizni bésip öyde aram élip turuñ. Men etrapni izlep baqay, _ dep dadamni tinçlandurıptu. Kéyin tağam méni izlep samanxanidin taptı.

Men tağamğa ésilip yiglap:

_ Méni bugün qutquzuñ, bolmisa dadam urup put – qolumni çekivétidu, _ dep yalvurdum.

_ Emise, muşu yerde samanga kömülüp yétip tur. Men bir amal qilip séni élip qalay, _ dep samanxanidin çıqıp ketti.

Tagam bek yavaş, mis – mis adem idi, şunıñ üçün gepni boş, siliq ahañda qılatti, lékin tesirliq söz bilen herqandaq ademni éritetti. Birer kişi uni tillisa, u rengini héçqandaq özgertmey:

_ Burader, iman éytqan aǵzıñizni bulgımañ, xuda telipıñizge yetküzsun! _ dep qoyatti. Şunıñ üçün, kişiler uni abdulla yavaş dep ataytti. Dadam bolsa, bir égiz gepnimu kötürelmey muşt étışqa teyyar idi. Şuñıa hemme uni toñ qadir deytti, bir anidin tugulğan bu ikki kérindaş micezde ikki dunya idi. Mana bugün dadam uni tillap:

_ Xu munapik haramzade, _ dep haqaretlidi. Méni sörep aldığa élip kelmigini üçün, dadam uni bir neççe qamça urdi. Şundaq bolsimu tagam:

_ Bala kiçiq, nadan bolgini üçün şoxluq qilidu, atnıñ téyimu qiygitidu, öçkinıñ oǵlıqımu sekreydu emesmu, sadıǵañ kétey aqa! bu kétim men balini tilivalay, etigıçe obdan nesixet qilip apirip qoyay, _ dégendek bir munçe şérin sözler bilen dadamni éritip, méni élip qaldi.

Tagam vedisi boyıçe maña buniñdin kéyin şoxluq qilmasliq hekkide nurgun nesixet qildi ve etisi tünügünki qalaymiqançılıqta yoqitip qoyğan köñliqim ornıǵa yéñi köñlek élip qiygüzüp öyimizge apirip qoydi.

Şunıñdin kéyin, men dadamdın qorqup üç küngıçe cim yürdü. Tötinçi küni heyder bilen mesçitniñ öǵzısige çiqip, moriniñ aǵzıǵa kések tizduq, andın unıñ üstige béşimni qoyup putumni üstün qilip bir neççe minut turdum, axirida tamni tutup, putumni cüplep béşimçe tik turdum. Bu xever yene dadamǵa yétip bériptu. Lékin dadam şu küni maña gep qilmidi. Lékin etisi bamdattin kirip méni uhlavatqan ornumdin tartip çiqirip, tasma çulvur bilen bir neççini urdi ve polniñ astıǵa solap qoydi. U öydıqılerge maña héçnerse bermesliqni céqilep, özi ettigenliq çéyini içip bazarǵa çiqip ketti.

Men açlıqtin, tasma tégip tilinip ketken bedinimniñ azabidin zarlinip zey yerde yatattim. Pütün ezayım tor baǵlap ketken, u yer – bu yerdin çaşqanlarınıñ kitirlaş ve çirildaşlırı, paqılarnıñ yénimda sekrep qurkırışlırı sürlük anlınıp turatti... Aqam tagamniñ méni qutquzup kélişini iltimas qilip, sinlimni tagamniñkige evetivétiptu. Özi çüşte öyde etken çöçüridin bir apqur kötürüp kélip, polniñ hava kiridiǵan töşükidin méni çakirdi:

_ Zunun, polniñ astıǵa çüşidiǵan cayǵa dadam qulup sélip qoyuptu. Töşüktin çine patmaydiken, mavu yerdin qoluñni soz.

Men hava kiridiǵan töşüktin aqam koşuq bilen sunup bergen çöçürini yep, qorsikimni çala toyguzup cimip qaldım. Keçqurunluqi tagam kélip, yene dadamniñ tonjini yumşak, şérin sözliri bilen éritip, méni azad qildi.

Men kedirliq, köyümçan yavaş tagamniñ maña qilğan yademlirini untulmay, kéyinki vaqıtlarda unıñ balilirini hapaş qilip békip, xizmitini qilip berdim, şundaq qilip, kérindaşlar arisidiki yékinliq téximu küçiyip ketti.

Men güdek vaqitlirimda cüme mesçit dep atilidiğan çonj mesçitler bolidiğan . Ataklıq çonj mollamlar (ular damolla yaqi ölima dep atilatti) bu yerde erebçe, parsçe meşxur kitablarnıñ menisini sözlep béretti. Buniñda şağırt terikisidiki mollılar kitabnıñ ibarisini yeni eynini oquydu. Ustaz süpitidiki molla bolsa, menisini éytidu yaqi şerhleyp béridu. Mana bu kitabxanliq déyilidu. Eger damollam erebçige qamil bolup, etrapliq bilimge ige bolğan bolsa, menisini éytip yaqi şerhleyp, tıñşıguçılarnı kehrivadek özige tartivalatti. Mundaq ataklıq damolla kitabxanliq qilğan mesçitke kişiler hésabsız köp kéletti ve özlirini «men dégen palani alimniñ kitabxanliqıǵa barğan » dep mahtışatti. Kitabxanliq, köpinçe her küni bamdat namızı oqulup bolğan din tartıp, kün çıqquçe bolup turatti.

Qaysi mesçitte ataklıq damolla kitabxanliq qılışqa başlısa, dadam u yer her qançe yırak bolsimu, tañ ata – atmayla şu mesçitke ülgürüp baratti. U kitab anlaşıqqa bek qızıqatti, şunja qaysi mesçitte kim kitabxaniliq qilivatqanlıqını sürüştürüp turatti, dadam kitabxanliqta anlığan lirini bizge kélip birini qoymay sözlep béretti. U savatsız bolsimu, xatirisi küçlük idi. Dadam méniñ kitab sözlirini bérilip anılatqanlıqimni körüp:

_ Sen kitab anlaşıqqa bek qizikidikensen. Téxi balaǵetke yetmigen bolsañmu, etidin başlap men bilen bamdat namızıǵa bar. Damollamniñ öz aǵızın kitab sözlirini anla! acayıp yaxşı gepler bolidu. Buni anlığan niñ savabını éytip tüǵetqili bolmaydu, _ dédi xuşal bolup.

Etisi tañ seherde dadam méni oygitip qoyup, teret algılı turdı. Men aldirap qiyinip çıqtım – de, uniñ teret éliš usulıǵa zenj sélip qarap turdım. Aptuva boşıǵan din kéyin, menmu dadam qandaq qilğan bolsa, şundaq qilip teret aldim. Şuniñdin kéyin, dadam bilen qazançidiki çonj mesçitke qarap yol alduq. Dadam aldimda aldirap kėtip baratti, men uniñ sellisiniñ kisturulma uçıniñ şamalda lipildavatkinıǵa qarap oǵlaqtek sekrep arkisidin qalmay kėtip barattım.

Biz mesçitke kirip arqa septin orun alduq. Namaz oquǵan da camaet qandaq heriket qılsa, menmu şundaq heriket qilip namazni tüǵettuq. Kitabxanliq başlandı.

Téxi tañ yorimiǵan idi. Méhrab aldidiki kiçikine coziǵa qoyulğan lampa guva nur çéçip turatti. Damollam méhrabqa arkisini qilip çaza qurup, camaetke sepsélip ciddiy qıyapette olturdı. Ibare oqup bergüçi bolsa, uniñ aldida yükünüp xetküş (körsetküç) bilen kitab qurlirini éniklap oquşqa başlıdı. U bir neççe cümle oquǵan din kéyin, damollamniñ «xim...» Dégen avazi çıqışı bilen teñ toxtaytti. Damollam erebçe oqulğan sözlerniñ menisini éytip, çüşendürüşke başlıdı. Biz anılatqan kitabnıñ ismi «sexixulbuhari» namliq meşxur hedisler toplımı idi.

Men şuniñdin kéyin, nede kitabxanliq bolsa, şu yerge barıdiğan boldım. Bir kėtim men Muhemmed Peygemberniñ: «kişilerge menpeet yetküzgüçi _ yaxşı ademdur» déginini anlap, yaxşı adem boluş qoyida boldım: patqakqa pétip qalğan harvilarnı çiqirişqa yardım berdim, yiqılğan kişilerni yölep tartıp turguzup qoydım.

Adem mañıdiğan yollardiki taş, çalma ve qiyındılarnı bir çetke élivétiđiğan boldım. Çünki men özümму mundaq nersilerdin bir neççe kėtim peşva yep, putlirimniñ barmaklırı yara bolup ketqénidi. U zamanlarda maña oxşaş balılarnıñ köpçiliqı yaz künliri yalıñayak yürüşetti. Nahayiti bay ve mötiver ademlerniñ balilırıla yazda sendel yaqi betinke qiyıvalatti.

Kitabxanliqta anlığan lirim boyıçe, ademniñ yaxşısı __ xelqke payda yetküzgüçi, yamini bolsa ziyankeşliq qilguçi iken. Men bu yerde emgek ve heriket toğrisida anlığan lirimdin mundaq ikki veqéni eslep ötküm kélidu:

Birinçi veqe:

Bir küni bir bovay hasisiğa tayinip işik aldida cim oltursa, Muhemmed peygembirim aldidin ötüptu. Bovay ornidin turup salam bergeniken, u bovayniñ salimini iliq almay ötüp kétiptu. Bovay: «mending qandaq gunah sadir bolğan du, resulimiz salimimni kobul qilmidi, yüzümgimu qarimay ötüp ketti» dégenlerni oylap, gemge çüşken xalda béşini töven sangilitip, hasisi bilen yerni sicigan péti olturuvériptu. Muhemmed Peygember qaytivétip, yene uniñ uduliğa kélip qaptu. Şu çağda bovay derxal ornidin turup:

_ Essalamueleyqum! _ dep qol koşturup salam bériptu. Peygember:

_ Ve eleyqum essalam! _ dep bovayğa oçuq çiray bilen qarap méñiptu. U yigirme – ottuz kedom néri ketkendin kéyin, bovay uniñ arkisidin paypaslap yügürüp yétişip deptu:

_ Ya resululilla, canabliridin bir soal sorışim mumkinmu?

_ Kéni, kéni soran, merhemet.

_ Canabıñiz u terepke ötkende salimimni iliq almay ötkénidıñiz, qaytqanda salam bersem, oçuq çiray bilen cavab qayturup, gemkin köñlümni xursen qıldıñiz, bunıñ sevebini bilgüm kélur, _ dep soraptu bovay.

_ Men u terepke ötkinimde siz kimir qilmay olturğan ikensiz, qaytkinimde bolsa, her xalda hasıñizniñ uçı bilen yerni sicap heriket qilip turupsiz, _ dégeniken Muhemmed Peygember tebessum bilen.

Ikkinçi veke:

Uşşak beş balisi bar bir kembegel kişi: «Muhemmed peygembirim kembegel, gérip – miskinlerniñ xalığa yétidu» dégenni anlap, uniñ aldığa bériptu ve bala – çaqiliriniñ yémek – içmek, qiyim – kéçekliriniñ yoqluqı toğrisida uniñğa ehval éytptu. Peygember bolsa, qaznaktin töt gulaç kelgüdek bir tal qula (çigda işligen arğamça) élip çıqip, kembegelniñ qoliğa tutquzup qoyuptu. Bu kişi qulini sikimdap béşini töven salğan xalda bazadin ötüp kétip barsa, köpni körgen bir moysipit adem uniñdin:

_ Hey burader, némançe gemkin kétip barisiz? _ Dep soraptu.

Gemkin kişi:

_ Mavuni körün, _ deptu yerge qarap.

_ Némini?

_ Mavu qulini deymina.

_ Quliñiz néme boluptu?

_ Qula héçnéme bolgini yoq. Biz bir ailide yette can adem aç kélivatimiz, _ deptu gemkin kişi ulug – kiçiq tinip, _ peygembirimni maña oxşaş yoqsullarğa yardım qilidu dep aldığa xal éytip barsam, muşu qulini qolumğa tutquzup qoydi, oylap békiña, burader, bu qulini yégili bolamdu yaki keygili bolamdu?

_ Bu hékmetniñ tégige yetmepsiz, _ deptu héliqi moysipit, _ resulillanıñ sizge bu qulini bergenliqi cañğaldin otun bağlap eqilip sétin can baq dégenliqi.

Gemkin kişi moysipit kişidin işniñ maxiyitini uqqandın kéyin, «bersen yeymen, ursan ölimen» dep olturmay, yékin etrapın qahşallarnı térip eqilip, qulida bağlap sétiptu, şu küni u buniñ pulıǵa yette nan aptu. Etisi cañğalǵa bérıp tünügünkidin köprek otun bağlap élip kelgeniken, on nan aptu. Künde şundaq heriket qilivérıp, öyde nan üzümeydiǵan , uçilirida qiyim pütün bolidiǵan boptu. Şuniñ bilen, gemkin kişiniñ iş – heriketke qizginliqi éşip, ailisiniñ ehvalı yaxşilinişqa başlaptu.

Turdi qadir

Aqam turdi qadir etraplıq bilim igiligen, erebçe, parsçe, henzuçe, rusçe tillardin heviri bar adem idi. U medriste beş – alte yıl oqudı, kéyin penniy bilim aldı. Birak, buharaǵa bérıp kelmigenliqi üçün, damolla yaki muderris dégen atak alalmidi. Şuniñdek, kona cem'iyette penniy mektepler bolmigeni üçün oqutquçılıq qilişqa orun tapalmidi. Dadam men kiçiq çéğimdila vapat bolup ketti. Biz tirikçilik qiliş imqaniyitidin mehrum bolup gurbetçilikte qalduq. Axir aqam bezibir baylarnıñ etivarlıq baliliridin ikki – üçni öyige bérıp oqutup yürdi, buniñ bedilige ular bezi çağlarda azrak pul berse alatti, bermise hergiz sorımaytti. Kéyinçe akimiz mehelimizdin bir éğiz boş öy tépip, koçıda biqar oynap yürgen güdeklerni şu öyge yigip, savati yoqlarǵa xet, savati barlarǵa türlük bilimlerni ögitip turdi, emma bu, resmiy mektep yaki qursmu emes idi. Uniñ oquguçiliri xalıs kélétti, xalımisa kelmeytti, şuniñ üçün bu oquguçılarnıñ sani köpiyip bezide yigirme – ottuzǵa yétetti, bezide beş – altige çüşüp qalatti. Bu iştin aqam bir yarmakmu telep qilmay, balılarnı biqarǵa oqutatti. Menmu şu balılarǵa koşulup aqamdın ders élip yürdüm.

Aqam xuşxet yézişta pütün gulca boyıçe maxir kişi hésablinatti. U öyde olturup «muellim avval» (élipbe) ve «muellim sani» (hésab) namlıq ikki xil oqutuş kitabını qumuş kelem bilen yézıp çıqtı. Bu xetlerge her qançe dikket qılıñizmu, u metbeede bésilğan herplerdin perk qilmaytti. Kéyin aqam bu kitablarnı köpeytip yézişqa başladi. Buniñ biri bir ayda pütüp çıqatti. Men pütken kitabni bazarǵa élip çıqıp satattım. Alguçılar:

_ Qazan basmisıǵu, sen bu kitabni keyerdin aldın? _ Dep soraytti. Men bir kitabni ikki tengige satattım, andın şu pulniñ yigirme tiyiniǵa dabenciñ sey (toxu qordaq) qorutıp bir tehse leñmen yeyttim. Öyge bargan din kéyin aqamǵa bir sum seksen tiyinni bérıp:

_ Yigirme tiyinni raşot qilip qoydum, _ désem, _ boptu uqam, çapsan bérıp, mañimu bir dabenciñ (toxu qordaq) epqilip ber. Atmış tiyiniǵa bir hepte yégüdek girde alǵaç kel, _ dep seksen tiyinni maña bérıp, bir sumni yançuqıǵa salatti.

Buniñdin başqa, bir kitabpuruş tatar bovay aqamǵa qazan yaki bombayda bésilğan qur'anlarnıñ yırtılıp ketken varaklirini eqilip, her birini beş sumdin hek tölep köçertetti.

Biz ene şundaq pulluq bolup qalğan künliri ikki – üç kişiliq aş etküdek putluq qazınımızğa polu dümleyttuq, aqam medriste polu étip yürüp nahayiti usta bolup qalğan iken. Polu dümlengen küni xuddi héyt bolğan dek nahayiti xuş bolup kététtuq.

Bizniñ ramizan aylırıda polu yéyişimiz adettiki aylarğa qarığan da köprek bolatti. Şuña men bir ay ramizanda on kétémtçe polu yégen künlirimizni hazırmu lezzet bilen esleymen. Ramizanniñ qalğan yigirme küniñ tolısıda qattik nanni uvitip roza tutattıuq.

Dadımız ölgende uniñ qolidiki mata – çotaliri kerzge yetmey, öydiki cabduqlarmu seplep bérildi. Bizge peket şeher içidiki töt éğizliq öyi bar quruq cayla miras bolup qaldı. Dadamniñ kerzdar bolup kélişidiki seveb, mata sodisi qasatlışıp, nisi alğan matalırını xudiyaryüzidiki bir kişiniñ ho yérige tégişivetqéniken. Bu yerge dadam déhqançılıq qılmakçı bolup, u yerni alvan tölıyelmeı yerdin bezgen bir déhqandin kışta alğan iken, şunıñdin kéyin dadamniñ yürek késili kozgilip kélip etiyazda ölüp ketti. Şundaq qılıp, dadam déhqançılıq qılış meksitige yételmedi. Aqam ikkimiz bu yerni tériymiz dep yézıǵa çıqıp, héç işni qamlaşturalmiduq. Çünki, birinçidin, bizde koş – cabduq yaıi ulaǵ yoq idi. İkkinçidin, biz déhqançılıq işlirini bilmeyttuq. Şunıñ üçün, bu yerni öziniñ yérige koşup tériguçı bir déhqanǵa ortakqa bérıp, şeherge qaytıp kirduq. Meslixet boyıçe, biz küzde aşıq yigışıp bergili çıqıdıǵan ve çıqımniñ yérimini çıqqan hosuldin tölıydıǵan bolduq. Şundaq qılıp, ya yézıda turup déhqan bolalmay, ya şeherde yürüp sodiger, yaıi birer hünerven bolalmay qalduq.

Men mehellimizdiki su eqilip bérıdıǵan kişisi yoq aililerniñ süyini eqilip béréttim. Biz turǵan mehelliniñ su eqilidıǵan yéri su dervaza, dolan dervaza yaıi küre dervaziniñ sirtıda bolup, arılıqı héli bar idi. Şunıñ üçün, su toldurulǵan ikki soǵını qulıqıdin qaltek ötküzüp, arqan bilen çétip, éşekke toqulǵan lingiçakqa artıp élip kélettım. Mana muşundaq éşekke arılǵan soǵıda bir yol su eqilip bersem, öy igisi maña yaxşı bir vaq tamak bérétti. Suni mundaq toşuş yazda asan bolgini bilen kiş, etiyaz künliri tes idi. Bolupmu etiyazlıqı __ ademniñ tiziǵa çıqqudek patqakçılıq bolǵan çağlarda __ téximu qiyıǵa çüsetti. Şalaqlitip patqak keçken boyıçe éşekni heydep mañattım. Mundaq çağlarda éşek müdürüp patqakqa yiqılsa, ikki soǵa éşekni bésip layǵa çilinatti. Maña oxşaş bir güdekniñ éşekni kopuralmay hemme yéri patqakqa milengen éçinişliq ehvalıǵa rehmi kelgen birer merd adem çüşüp yölüşip berse, palakettin qutulup, patqakqa milengen éşek ve soǵılardıki yérım qalǵan su öy igisiǵe tapşurulatti. Eger undaq xalis, merd adem çıqmay qalsa, soǵınıñ töven teripidiki su çüşıdıǵan tüşükke qaplap qoyulǵan medektek kozuqni tartivétip, hemme suni ékitivétettım., Andin kéyin éşekni kopurup heydep, öy igisiǵe soǵılarnı quruq tapşurattım. Ya bolmisa, maña héli yaxşıliqı tegken ailini susız qoymay dep éşekni qayta östenǵe heydep bérıp, soǵılarnı suǵa toşquzup kélettım. Etiyazlıqı östenlerge patqak ékip çüşüp, sumu yundidek bolup qalatti. Şundaq bolsimu uni élip barmay ilaciñ qançe?

Men mundaq xalis xızmetlerdin başqa yene toy – tökün, nezir – çıraǵlarda yüǵürüp yürüp xızmet qilattım, baǵak tarkitattım, daş qazanlarǵa ot qalayttım, méhmanlar kelgende qoliǵa su alattım, dastıxan sélip, tavaq toşuyttım, kéçiliri bolsa, sevze kirip aşpezlerge qarışıp béréttım. Bezi séxiyrak aşpezge uçrap qalǵan da, u özümniñ qorsikini toıǵuzǵan din taşkiri keçqurun qaytqanda, ikki – üç parçe göşni öyünǵe alǵaç ket dep bérétti.

Soluma potamǵa çigip kelgen göşni aqamǵa berginimde, u xuşal bolup yeytti. Yene bir tereptin rehmet éytiş ornıǵa tene qılıp:

_ Sen aşıq abdaldek işikmu işik qatraydıǵan boluvaldıñ, _ deytti. Menmu uniñǵa boş kelmey:

_ Hey aqa, saña oxşaş kimirlimay oltursam, ağzimğa çivin çişip qoymamdu. «Égiz yügürüki başqa, ayağ yügürüki aşqa» dégen gep bar. Hekniñ işikige bérıp yügürmigen bolsam, ikki kündin béri yégen polulirıñ, mavu sen yevatqan göşler nedin kélidu? _ Deyttim.

_ Her xalda peskeşliq qilmaylı, uqam! _ dep qoyatti aqam.

U nepsidin, temexorluqtın xaliy yigit idi. Uniñ qol ilkide héç nerse bolmisimu, köksi – qarnı keñ, köñli nazuq idi. U öziniñ izzet – nepsige tégidigan birer égiz sözni anlap qalsa, kötörmey qaynap kétetti.

Aqam bazardin bir nerse sétivelişnımu tüzükre uqmaytti. U bir küni yalañ peltu qiyış üçün bir mağızindin barlıq pulıǵa yette gez (beş métirǵa yékin) qampulat sétivaptu. Men uni körüp, alǵan bahasını sorap kimmet alǵan liqini, başqa duqanlarda erzan ikenliqi éytqanıdim, u gezeplinip:

_ Mal satquçı maña, bunıñ bahası hemme duqanlarda oxşaş dep yalǵan éytiptu qara, _ dédi ve qolidiki rehtni: «yoqal, munapikniñ méli!» dep torusqa étivetti.

U zamanlarda rast gep qilidigan sodigerlerni tépiş tes idi. Emma aqam hemme ademni öziǵe oxşaş rast sözleydu dep biletti. «Otturida burun bolmisa, u köz bu közni yep qoyatti» dégen temsilni yadigimu élip qoymay: «herqançe bolsimu kişiler munapikliq boluştın qorkidu» dep işinetti.

U rehtni kimmet élip qoyǵaçqa, tikiş hekkini töleşke puli qalmıǵan idi. Men mehellimizdiki bir maşınıçıǵa bu ehvalni éytkinimda, aqamniñ ismini anlap:

_ Ependimge éyt, rehtni özi élip kelsun, hayal qilmay tikip bérimen, _ dédi.

Men kélip bu xuş xeverni aqamǵa désem, u:

_ Tikip bergen bilen mañısıǵa béridigan pul yoq. Sen yene bir bérıp éytip baqkin, tikip bermey késip bérelemdikin, _ dédi.

Men bu gepni maşınıçıǵa yetküzgenidim, ustam:

_ Mañısını pul tapqanda berse bolidu. Turdi ependim tartınmay kéliversun! _ dédi.

Aqam: «rehtni élip bar, tikip bermey késip bersun, men ölçep yézip bérey» dédi – de, bir kegezge boyını, yéñini, yakısını ölçep yazdı. Yene bir parçe kegezge çapanniñ şeklini sizip berdi.

Orni kelgende şunımu éytip öteyki, aqam héli epçil ressam idi, birak uni terekqiy qilduralmıǵan idi. Çünki uniñ adem ve hayvanlarınıñ resimini sizǵan liqini dadam körüp kélip:

_ Qiyamette bular sendin can telep qilidu. Bir céniñni özün alamsen yaki ularǵa béremsen. Balanıñ çoñıǵa qalisen, _ dep doq qilip, sizǵan resimlerini yırtıp taşlıǵan idi. Dadam aqamniñ bu geplerge pisent qilmay yene resim sizginini körse yaki anlap qalsa, uniñ qolini tüvrükke baǵlap: «resim sizǵan qoluñ muşumu?» Dep urup alkinidin qan çiqirivétetti.

Gepniñ öziǵe kéleyli: men şu küni ölçem bilen çapanniñ resimini ustamǵa körsitip, rehtni késip bérışini ötündüm. Maşınıçı ustam külüp ketti.

_ Yéñi moda iken, mana qarigina, resimni eceb kéliştürüp siziptu, _ ustam qolidiki işni qoyup resimge qarap héli tesliqte rehtni kesti. Emma qolumǵa bermidi, _ sen turdi ependimge bérıp éyt, men manca almay ikki – üç kündila tikip bérimen, _ dédi.

Men aqamğa ustamniñ déginini éytqanidim, aqam:

_ Hoy abdal, emdi méni kişiniñ hekkini bermeydiğan mutihem bol demsen? _ Dédi hapa bolup.

_ Ustam özi hek almaymen devatsa, qandaq mutihem bolisen? _ Dédim men.

_ Yak, men kişiniñ hekkini yéyiştin qorkimen.

_ Bérey déseñ puluñ bolmisa, ustam ehvalni uqup, biqarğa tikip bérişke razı boluvatsa, yene qorkidiğan néme iş bar?

_ Sen méni teyyar tap bol démekçimu?

_ Kişilerniñ qilğan yaxşılıqını bilmeydiğan taza caxil ikensen, _ dédim aççıqım kélip. Buni anlap aqamniñ oğisi qaynap ketti:

_ Ebu cehlñiñ nek özikensen, iblisniñ şağırtı. Çapsan bérıp rehtimni ekel. Bolmisa hamiriñni ézivétimen! _ u lahşigirni qoliğa élip kélividi, beder tikivettim. Şu qaçqançe maşiniçi ustamniñ kemişğa bérıp, aqamniñ çapanni tiktürüşke zadı unımayvatqanlığını éytip yalvurup, késilgen rehtni eqilip berdim.

Aqam késilgen rehtni qoliğa élip tekşürgenidi, ustam xetta puruçlirini mu qoymay yérım gezdin artuqraq aşqan rehtke orap qoyuptu. Aqam buni körüp:

_ He, işniñ yoli mana mundaq bolidu. Bu yoğan baş ustamniñ héli insabı bar adem iken. Kişiniñ hekkini qayrıvélıştin qorkidiken, _ dédi – de, uzun puruçlardin yıp çıqırışqa başlıdı ve ustamğa, mañimu rehmet éytti. Şundaq qilip, u bu çapiniñ puruçlardin çıqırılğan yıplar bilen qolıda tikip qiygenidi.

Aqam yoqsuzluqniñ derdini tola tartıp öpke késili bolup qaldı. U néme üçün sil késilige muptıla bolğan lıqini toluq çüşinetti.

_ Uqam, bu késilim ictimaiy késel. Mundaq déginim köp vaqıt quvvetliq tamak yéyelmesliq, bezide aç kéliş, pesilge qarap qiyim qiyelmesliq, gem – qaygudin qutulalmasliq bilen tépivalğan késel. Emdi bolsa, buniñdin qutuluş üçün yaxşırak ozuq kérek, sap havaliq cay kérek, roxlinidiğan şarait kérek, kiskisi iktisad kérek. Bu kérekliqlerni vucudqa çıqiridiğan yaxşı ictimaiy cem'iyet boluş kérek. Andin bu nersiler bar bolidu dégendek sözlerni köp qilatti, késilim etrapimdiqilerge yuqmisun dep tamak yeydiğan qaçiliriğa belge sélip qoyatti hem yénida saklap yürgen qutiğa tükürüp, kéyin uni köydürüvétetti. U yene:

_ Méniñ ömrüm kısqa bolup qaldı. Siler uzunrak ömür körünlar. Şuniñ üçün mendek kéçe – kündüz öydin çıqmay olturuvalmanlar, tirişip heriket qilinlar. Méniñ qaça – quçamda tamak yep qoymanlar. Mendin qalğan qiyim – kéçekni keymen, otqa sélip köydürüvétinlar, _ sözlerni köp tekrarlaytti.

Yüksek xisletke ige insanperver bu yigit _ méniñ aqam özi dégendek uzun ömür körmey, 26 yéşıda sil késili bilen kona dunyadin köz yumdı.

Satıraşxanıda

Değdarvaza qaravulxanisi yénida epçil bir satıraşxana bar idi. Bu yerde öçke saqal, yadangı, sel dümçekrek, yéşi elliqlerde bar bir kişi satıraşlıq qilatti. Niyaz satıraş isimliq bu kişiniñ duqini türlük resimler bilen zinnetlenen. Bu resimlerde türlük rivayet kehrimanliri, dive, periler; Cengname resimliri içide «bulbul goya» namliq çöçektiki béşi ademge, qalğan yéri quşqa oxşaydığan çon hem acayip reğdar qilip sizilğan . Tördiki bulunğa qoyulğan yağaç sanduq ve tahtibéşi türlük cengname ve rivayet kitablıri bilen toşqanıdı. Men bu satıraşxanidin kiraetxana ornida paydilinattım. Bu yerge yalguz menla emes, niyaz ustamğa çaç aldurgili kirgen kişiler ve başqa biqarçılarmu kitab anlaşı üçün toplanıttı. Niyaz ustam özi xet tonumayttı. Emma kitabperest, qulaq mollısı idi. U méniñ kitab oqup bérışimni bek yaxşı körüp qalğan liqi üçün, başqa savati bar kişilerge kitablırını tutquzmay, maña oqutıp anlayttı ve méni her küni töt közi bilen kütetti. Duqanğa kirip kelsem, ustam xuşal bolup kétetti ve baş ivitidiğan uzun – uzun nazuq barmaklıri çaç üstide oynaklap kétetti.

_ Hebbelli, oğlimiz bulbul goya keldi. Kéni – kéni, orun bérinlar! _ dep qilivatqan işidin qol üzüp maña orun boşitip, aldimğa éviz putluq bendiñni qoyup bérretti ve tünügün oquvatqan kitabni bendiñ üstige qoyattı, _ tünügün kelgen yeringe xetküç séliqliq. Hey – hey, taza qizik yérige kelgenidiñ – he! badereptar bilen kemiki eyyarlar taza élišivatattı, kéni şu yerdin başlimamsen, oğlum.

Men kitabni éçip oquşqa başlayttım, umu qilivatqan işini davam qilğaç anlayttı.

«Kemiki eyyar bir muellek éytip badereptarnı ézikurup qoydı. U qatmu qat öylerdin ötüp, meliqe dilsuz ésip qoyulğan cayğa kirdiler, uniñ yénida özi töt ser kélidiğan pütün bir öyni yaki ademni içige sélivalsa, yene töt ser kélidiğan qolbarını yénidin çiqirip, közni yumup açquçe meliqe dilsuzni uniñ içige sélip qaçtiler...» Men bu geplerni oquğimda, satıraşniñ qoli iştin toxtap:

_ Belli – belli, kemek eyyargá apirin, _ dep, kitabqa qolını sozattı. Men uniñ qoliğa qarap turginimda, _ he, he, kéni, oqi, uniñdin kéyin qandaq boldı? _ Déğiniçe aldimğa kélip, oquşqa aldirittı.

Oquvatkinim «cemşit» dégen cengname kitab idi. Buniñdin başqa bu satıraşxanida «rustimi dastan», «aba musellim», «kehriman qatil» dégenge oxşaş cengnamiler ve epsanıviy rivayetler pütülgen yastuqtek çon kitablار bar idi. Buniñ içide men qizikip oquydığan «çahar derviş», «tuti name», «miñbir kéçe», «ebu eli İbni sina», «şaxi maran» dégen kitablarmu bar idi. Cengnamilerge qarığan da bu kitablarda acayip – ğarayip, séxirliq vekeler bayan qilinatti.

Mesilen, men oquğan «İbni sina» da qatta alim tarihy téxiçe réallıq boyıçe yézilmay, séxirge süpitide yézip epsanılaşturulğan . Men ösmür vaqtimda bu kitabni oqup, uni alim süpitide tonumay, caduger derviş iken dep tonuğan idim.

Niyaz satıraş özi köp vaqitlarda bu kitabni anlaşıqa alaxide xuştar idi. Şuniñ üçün, men bu kitabni tamam qilğan din kéyin, uniñ telipige asasen:

_ Emise bğğündin başlap yene «ebu eli İbni sina» ni oqup bérey, _ dévidim, ustam xuşallıqıdin:

_ Şundaq qil, oğlum, ağziñğa navat sélip qoyay, _ dep qolumğa bir parçe navatni tutquzup qoydı.

Men yene bu kitabni éçip oquşqa başlıdım:

«Buharada akisi ebu eli İbni sina, inisi ebulharis dégen bir tugqan ikki bala bar iken. Ular mektepte oquvatqanda, ustazi ve savaqdaşliri bularniñ eqil – parasitige heyran kélişidiken. Bolupmu ebu eli İbni sinaniñ zérekliqige heyran kélişip, bir küni uniñ sezgürliqiniñ qançiliq dericide ikenliqini sinap körüş üçün, savaqdaşliri meslixtelişip, bir varak kegezni çandurmay uniñ olturidğan cayıǵa qoyup qoyuptu, İbni sina olturğan din kéyin dessep turğan yérige qaraptu, kéyin torusqa qaraptu. Yénida olturğan savaqdaşı:

_ İbni sina, némişqa astin – üstün qaraysen? _ Dep soraptu.

İbni sina:

_ Bügün yer bir az ösüp qalğan mu yaki torus sel peseygenmu néme? _ Dep cavab bériptu. Buniñdin oquguçılar heyran kélişip, çurkirişip astidiki kegezni körsitiptu. Bu ehvalni uqup, ustazi bularǵa qandaq ders bérelişini oylap, bisatidiki bar bilimni ularǵa töküptu. Ustazi hemme bilimni ayımay bergenséri, İbni sinalar zadila qanaet hasil qilmay soravériptu. Ustazi axir xicalet bolup:

_ İbni sina, méniñ silerge bérیدğan bilimim tügigenidi. Lékin siler qanaet qilmay, mendin soraverdinlar, emdi méniñ cavab bergüçiliqim qalmidi. Siler başqa cayǵa bérıp bilim alimen désenlar meyli, _ deptu.

Şuniñdin kéyin İbni sina:

_ Uqam ebulharis, bizniñ buharadin alidğan bilimimiz tügeptu. Buniñ bilen dunyada héç iş çıqırmıgudekmiz, _ deptu – de, inisini başlap seperge çıqıptu.

Bular şehermu şehir bilim alidğan cay izdep yürüp, axir quddusqa bérıp qaptu. U yerdin sürüştürüp yürüp, acayip bir bilim cayı bar ikenliqini uquptu.

Bu cay çon bir taǵniñ ğari bolup, bu yerge davut Peygember vapat boluş aldida, ilmiy simya ve ilmiy kimyaǵa dair pütün kitablarnı bent qilip qoyğan iken. Bu bir tilsimliq maqan bolup, her yili bir kétim kün çıqqandin başlap öz – özidin taş dervazisi éçilip, kün pétiş bilen yépilip qalidiken. Eger birer kişi bu yerdin kitab élip mańsa, dervaziǵa kelgen haman yépilip kélip çıqalmaydiken. Şuniñ üçün, héçkim bu yerdin kitab élip çıqalmaydğan tilsim bolup qalğan iken.

İbni sina bu ehvalni uqqandin kéyin, şu cayda bir yıl kélip, kéler yıl dervaza éçilguçe kitablarnı körüp çımaqçı boluptu. Öziniñ buharada ögengen ilmiy kimyasi boyıçe, danisi bir kün ozuq bolidğan boğursaktin öziǵe hem ebulharisqa üçyüz atmış alte taldin teyyarlap xaltıǵa qaçılaptu. Yene şunçiliq şam teyyarlap, dervaza éçilişini kütüptu.

Bahar ayliriniñ bir küni İbni sinalar seyle qilip yürgende, caqarçiniñ: «ańlimidim déme xalayik, koxi davut ğari éçildi. Ilim tehsil qilişni xaliguçılar ğapil bolmay yügürünlar» dégen caqarsini ańlap, nerse – kéreklirini kötürüp uçqandek ğarǵa kirip kétéptu. Neççe miñliğan kişiler kirip taş coza ve oyuqlardiki kitablarnı anda – munda körüp turğan da, keç kirip kélip dervaza yépiliş belgisi ańliniptu, kişiler sirtqa qarap yügürüşüptu, lékin İbni sina bilen ebulharis ikki bulunǵa möküvélip şük turğan iken, dervaza ğarkirap yépiliptu. Ğarnıñ içide bulardin başqa héçkim qalmıǵan din kéyin, ikkisi ikki cayda taş coza yéniǵa orunlişip, bir – biri bilen gepmu qilişmay kitab oquşqa kirişiptu.

Şu yosunda bir yıl ögengendin kéyin, dervaza yene ğarkirap éçiliptu, ular ikkisi sirtqa bille çıqip, bille öz yurtıǵa yol aptu. Bular şehir sirtidiki bir qumuşluq çigir yolda kétip bargan da, sekqiz atliq esker kélip,

bularni tutup bağlivaptu. Bu atliqlar eslide zindandin qaçqan ikki gunahqarni izlep yürgeniken. Ular çaçliri ösken, yüzleri sarğayğan İbni sinalarni zindandin qaçqan gunahqarlar muşular bolsa kérek dep tutup alğan iken.

Ular tutqun bolup heydilip kétivatqanda, İbni sina qutuluşniñ çarisini oylap, ebulharisniñ qulığığa:

_ Uqam bu palakettin qutuluşqa çareñ barmu? İlimiy simyadin qançiliq ögendin, eger uni işqa sélip qutulğidek hünirñ bolmisa, avval men saña yardım bérey, _ deptu.

_ Sen xatircem bolup özünñ qutuluş çarisini oyla. Men avu kövrükniñ yénigä bargan da özümniñ özleştürgen hékmitimniñ birinçisini körsitimen, _ dep héciyiptu ebulharis.

Dégendek, bular heydilip çon bir österñ kövrüki üstige kelgen haman, ebulharis özini suğa étiptu. Sekqiz leşker uni izlep héçyerdin tapalmaptu. U çüşken yéridila suğa baş çökürüp ğayib bolğan iken.»

_ Hebbelli, ebulharis yaraydu, _ uniñ bilen xoşlaşqandek, satıraş qolini pulañlitip maña qarap turup qaldi. Men tükürükümni yutup tinivalğan idim, satıraş usta yene, _ he, emdi ebu eli İbni sina qandaq qutuldıkin? _ Dédi taketsiz közliri bilen maña qarap. Bu gep bilen yene kitabni oquşni davamlaşturdum:

«İbni sina qumluq bir yolğa kelgende, qoli bağlaqlıq xalda yerge éñişip bir çimdim qumni élip, ağızini midirlitip çaçqaniken, qumluqta boran çıqip pütün caxan qarañgulişip, sekqiz atlıq sekqiz terepke uçup kétiptu. İbni sina bolsa, tuman içide ğayib boptu...»

_ Mana, mana, hebbelli, yaşap ket! buniñ hékmiti uniñdin qaltis iken – de, _ dédi satıraş yene iştin toxtap.

Bu, İbni sina toğrisidiki epsaniniñ kiriş kısmi idi.

Men satıraşxanida oquğan lirimni keçlerde mozduzخانidimu sözlep bérettim. 1933 – Yilki april özğirişidin kéyinla gézit, çurnal, kiraetxanilarni körüş imqaniyitige ériştuq. Şuningçe bolsa, satıraşxana ve mozduzخانilarda her xil cengname ve çöçeklerni añlap, éytip yürettuq.

Pirizixan momay

Xudiyaryüz yézisiniñ qumluq mehelligide bir parçe térilgu yérimiz bar idi. Biz téxi kiçiq bolğaçqa térikçilik qilalmayttuq. Şuñ bu yerde tağimizla térikçilik qilatti. Men haman éliš vaqitlirida tuluq heydep bérettim. Şu çağlarda, keç küzniñ bir küni, étiz kiridiki bir tüp aççıq alminiñ üstige çıqip, köñliqimniñ péşini iştinimniñ içige tiktım – de, toñ almini üzüp, köñliqimniñ yakisidin qoynumğa séliverdim. Birdemdila alma bilen qoynum pompaydı, yene köprek almakçı idim, lékin yamğur yégip kélip üstibéşim hól bolup ketkini üçün, alma üstidin séyirilip çüştüm.

Aç qorsakqa aççiq, toñ almini yevergenliqim hem yamgurdı qalğınım üçün békinimğa sancik turup qaldı. Yötelsem cénim çıqıp kétivatqandek ağrıytti. Lapas astidiki bulunğda tügülüp zarlinivatqanliqimni koşna qorudiki pirizixan momay anlap yénimğa keldi. Ehvalimni bilgendin kéyin, méhriban momay méni yölep öyige élip kirip davalıdı:

U bir sikim tertezni (tertez __ zigirdin kiçiqrek qızguç uruq) yiliman suğa çélip, bir parçe mata löngini suvap, békinimğa çaplap tañdı ve cuviğa orap yatquzup qoydı. Lönge bargan séri çaplışıp békinimniñ térisini qoruvıldı. Şu xalda uhlap qaptimen, keçqurun oyğan sam, sancik qoyup bérıp yaxşı bolup qaptimen.

Gélim ağrıdı dep kelgen çağlırimdimu pirizixan momay:

_ Tamikiñ çüşüp qaptu, balam, _ deytti – de, ikki barmikini qazanniñ küyisige suvap, tamikimni kötürüp qoyatti, şuniñ bilen gélim saqıyıp qalatti. Bezide qızıp isitma bolup qalğınımda, söget çiviklirini suğa çilap, dümbemge savap saqaytıp qoyatti. Bezide bolsa, tuz ve nan uvaqlırı bilen aşılap qoyatti ve: «eski tügmenliqke bar, ikki xotunluqqa bar, çıq, çıq!» dep esneytti.

Yéziğa çıqsamla, bu şepketliq momay yétimliqimge iç ağrıtip, xalimdin xever élip turatti. Qiyimlirimni yuyup, yamap béretti. Maña tomu tégip qalğan çağlarda qara örük, laza (muç) sélingan aççiq – çüçük şovigürüş étip bérıp:

_ Tumikiñni çökürüp qıyıp, qızık içip terlisen saqıyisen, _ deytti. Men şundaq qılıp saqıyıp qalattım.

Héli çon bolup qalğan çağlırim idi, bir küni yéziğa çıqıp pirizixan momayniñ öyige yoqlap kirginimde, uniñ béşi ağrıp yatqaniken, méni körüp derru ornidin turup ehvalimni sorıdı:

_ Çırayıñ sargıyıp qaptuğu, néme bolduñ, balam?

_ Ikki – üç aydin béri meydém ağrıp yürıdı.

_ He undaq bolsa, buniñ dorisi bar, _ momay konirap ketken sanduqını éçip, kiçiq bir xaltidin héliqi sancik dorisi _ tertezni çıqardı, uniñ bilen navatni soqup arılaşturup, kiçiqkine xaltığa saldı, _ buni bir çekim nasvaldek yep bersen, meyde ağrıkiñ saqıyıdı, _ dédı, u xaltini maña bérivétip. Şu dorini yep yürüp aşqazinimnu saqıyıp ketti.

Pirizixan momayniñ béşi ağrıp qalğan çağlarda etken çay étip içse ve çininiñ tégide qalğan çayniñ şamisini çaynısa saqıyıp qalatti. U uzun yıllar davamıda etken çayğa adetlinip qalğan idi. Öyde çay tügep qalğan çağlarda bolsa, xumari tutup ağrıp qalatti. Bundaq ehvalni sezginimde şeherdin çay élip çıqıp, uniñ duasini alattım.

Bahar ayliriniñ bir küni pirizixan momayniñ qava çekçiqini üzüp, başqa pilektiki çekçekke düm kömtürüp, boğquç bilen téñip yürgenliqini körüp sorıdı:

_ Moma, bu néme qilginiñiz?

_ Muşundaq qılıp qoysa qava oxşaydı, _ dédı momay. U çağlarda bu işniñ sevebini çüşenmeyttim. Gimnaziye de botanıqa oquğınımın kéyin, buniñ atiliq çekçekni aniliq çekçek bilen çağlaşturuş ikenliqini bildim. Momay yene qavılarnıñ yopurmaklırı çonıyıp hem köpiyip kėtip, pélek gollirini kömüvetse, uzun çivik bilen yopurmakları yuñ savığan dek savaytti. Asasiy gol pélek heddin artuq uç tartıp ketse, çimdap üzuvétetti, men uniñ pemidurnimnu şundaq qılıp yürğiniñi körğenidim. «Némışqa bundaq

qilisiz?» Dégen soalmıǵa: «mévisi köp bolidu» depla qoyatti. Emma unıń sebebini éytmaytti. Bunıńda néme sebebler barlıqı u vaqıtlarda mańa sir idi. Emma hosulnıń mol bolǵan liqini körüp turattım. Momaynıń davalas usulı addıy, ishletken doriliri erzan idi. Şundaq boluşıǵa qarımay, bergen ünümige ta hazirgiçe heyranmen.

Mesilen, quçaktiki balınıń közi yaki qulıqı aǵrip qalsa, anısıǵa: «balanńıń közige sütüńdin ségip qoy» deytti momay. Şundaq qılsa, rast dégendek balınıń köz, qulaqlırı saqiyip kétetti. Xetta bovaqnıń yüzi yérilip, yiriklişip qalsımu: «yüzige sütüńni témitip suva» deytti. Anisi şundaq qılǵan din kéyin, bovaqnıń yüzi siliqlişip parkiraytti.

Eger kiçiq balılar yiqilip kétip qalsa yaki béşi bir yerge tégip ketse, latıǵa tuxum sérikini sürkep, béşiǵa orap téńip qoyatti. Şunıń bilen balınıń ehvalı yaxşı bolup qalatti. Bu xil davalasni momay: «tenlep qoyuş» deytti. Eger bovaqnıń içi qattik sürüp ketse, qoy yégi bilen bulmak étip bérish arqiliq saqaytatti.

Momaynıń ménıń putumni ikki kétim héçbir çiqimsizla davalap qoygini ésimde:

Yalıñayak yürgen künlirimniń biride oń putumnıń ottura barmiki taşqa tégip _ peşva yep zehmilinip qaldı. Momay yer tozgiki (eski tam etraplırida, koqat arisida bolidiǵan , içide qara tozgiki bar uruqçıdek bir nerse) sélip saqaytip qoydı. Bu birinçi kétimliki idi. Ikkinçi kétimda putum mitkot bolup, oşuqum işşip ketti. Momay buni körüp: «göşi çöçüptu» dep, töge yunıni şaqarapqa çilap şopuq étip tańdı, kéyin ikki tuxum sérikini suvap, téńip qoyup saqaytti... Taǵam déhqançiliqtin az – tola kırım qilginidin kéyin, küz künliriniń biride, mańa yéńi qiyim – kéçek tikküzüp berdi. Bolupmu mesqaptin tiqilgen ötükmuge hevisim kélip nahayiti xuşal bolup kettim.

Yézıǵa çiqqanda, ötükmüniń topilirini sürtüp, qara gül suvap parkiratqandin kéyin, pirizixan momayǵa körsetqili kirgenidim, momay körüp:

_ Pah, pah, cénim balam; Yéńi qiyimlerni qiyip bir çirayliq ezimet bolup qapsengu, bolupmu ötükün bek yarişıptu, emdi putunımu peşva yémigüdek, _ dédi ve yéńi bökümni qoliǵa élip güllirini kördi – de, béşimni silap bökni yene qiygüzüp qoydı.

Men şeytan térisi dégen rehttin tiqilgen peşmitimniń yançuqidin qolyaǵliqimni élip:

_ Mańa qara, moma, téxi burnumni éytidiǵan qol yaǵliqimmu bar, _ dep mahtandim.

_ Taǵań buni élip bérıp yaxşı kiptu, ötükünı parkiritipla yürmey, yüz – közüńnimu pat – pat sürtüp, parkiritip tursañ, téximu yaxşı bolidu, unıńdin kéyin ap'ak qizlarmu sańa qarap qalidu. Obdan yasinip, del vaqtida çiqipsen. Bügün harpa, ete héyt, men cikla sańza saldım. Unıń üstige qizim çimengül ayemlep bir deste sańza élip keptu, nevrimiz modengülmu keldi, noruz aǵınerımu saǵliqni koziliri bilen heydep héli kélidu, senmu şular bilen ayemlep méhman bolup, bizniń öyde konup qal. Yür, öyge kir, _ dédi – de, qolumdin tutup öyge başlap ekirdi. Çimengül hedem qazandiki yaǵqa qiyikça sélivatqaniken.

_ Vay – vuy oǵlimiz yigit bolup qaptıgu, _ dep erqilitip qarşı aldi u. Moden qizmu tavar köñlek qiyip, hekiqiy modengüldek çirayliq éçilip kétiptu. Dégendek, noruz aǵinemmu qoy – kozilirini heydep keldi. Bügün keçte pirizixan momaynıń öyi xuşallıqqa çömdi, momay, yaǵ puritip yit ve tuxum poşqili saldı, qaymaklıq çay étip bizni méhman qilişqa başlıdı. Ménıń aldimdiki apqur çinige unimiginimǵa qoymay

dövilep sanza sélivetti, yep – içip, çinini yérimlitip turuşumğa: «kiçiqkine qaymikidin» dep çinemni yene ciklap qoyatti hem poşqal yéyişke zorlaytti.

Momay méhman qilimen dep méni héli qiyin ehvalğa çüşürüp qoydi. Çayni tügitip içişniñ qiyinliqi hem modengüldin iza tartış tuygusi bilen terlep qizip kettim. Momayniñ qizik parañliridin kéyin, qorunuşlirim bargan séri yoqilip yayrap qaldim.

_ Sanzini yenlar désem héç unimaysiler, eger coziğa sanza muşundaq dövilep qoyulginini hapizqam körgen bolsa, üstige düm çüşetti.

_ Hapizqam dégen kim u apa? _ Soridi çimenxan.

Momay türlük rivayet, epsanilerge ve letipe, çöçeklerge bay idi. U çimenxan hedemniñ soaliğa yarişa mundaq bir xelq letipisini éytip berdi:

_ Burun bu mehellide hapizqam dégen bir pañqay adem bar idi, uniñ xotuni bilen boyığa yetken qizimu pañ idi. Yaz künliriniñ biride, şu mehellige su növiti kélip, déhqanlar su tutuş üçün at çépişip yürse, hapizqam biridin:

_ Hay, hay, némige at çépip yürisiler? _ deptu.

_ Téxiçe bilmidiñmu, su kélidu, toğan salimiz, _ deptu héliqi déhqan.

_ He, he, ecep boptu, _ dep öyige yügürüptu hapiz, _ hey xotun, héyt keptu, héyt, sanza salmaymizmu, _ dégeniken, xotuni xuşal bolup:

_ Viyey, néme élip bersenlar bériñlar, _ deptu ve xuşalliqini qiziğa yetküzüş üçün yügürüptu. Anisi:

_ Hey qizim, uqtuñmu, dadañ héli insapqa kélip qaptu, «qandaq rehttin köñlek qiyisiler, tavardinmu, durduñdinmu» deydu qara, _ dégeniken.

_ Viyey, kimge bersenlar meyli, _ deptu qizi.

Bu letipini añlap hemmimiz hargiçe külduq.

_ Her qallida bir xiyal dégen mana şu, _ dédi momay. Modengülniñ yüzi anardek qizirip ketti. Bu qizilliq külkiniñ tesiridin peyda boldimu yaki uniñ xiyaliğa pañ qizniñ gépi tesir qilğan liqtin peyda boldimu çüşinelmidim, lékin u maña pat – pat köz kirini taşlap yerge qarivalatti. Modengül bilen ikkimizniñ tartinip olturğimizni pемligen momay qizik işlarni sözlep bériş arqiliq bizni téximu éçilip olturuş şaraitiğa ige qilmakçi boldi.

_ Qarañlar, héytniñ sanzisini yéyişni yaxşı köridiğan hapizqamniñ alemdin ötkinigimu héli vaqitlar bolup qaldi. Emma héyt yenila aylinip kétivatidu. Kişilerniñ ömri şundaq kiska bolidu, lékin xizir Peygemberla ölmeydu, _ dédi momay. Andin u yene mundaq bir rivayetni sözlep berdi:

«Xizir peygembirim bir zamanlar köz yetküsiz kenri bir ormanda kişilerniñ otun késivatqanliqini körüp ötüp kétiptu, yene bir devrlerdin kéyin bu cayğa kélip qarisa, héliqi ormanzaliq yoqilip, oniñ ornida bir derya peyda bolup qaptu. Deryaniñ kirgikida bir adem béliq tutup olturgudek, xizir Peygember béliqçiniñ yéniğa kélip:

_ Bu yerdiki orman nege ketti? _ dep soraptu.

_ Bu yerde esla orman bolğan emes, ata – bovimizdin tartip muşu deryadin béliq tutup kélivatimiz, _ dep cavab bériptu béliqçi.

Xizir ötüp kétiptu, caxanni aylinip yürüp bir devr ötkendin kéyin, yene bu derya boyıǵa kélip qaptu. Qarigudek bolsa, deryanıñ ornida qatta bir sazliq turgudek, sazliqta bir kişi pada békivatqudek. Xizir padiçidin:

_ Bu yerdiki derya kényi? _ dep soraptu.

_ Bu yerde derya némiş qilsun, bu cay ezeldin tartip sazliqqu? _ deptu padiçi.

Xizir yene bir qançe zamanlardin kéyin bu caydin ötüptu. Qarisa sazliqniñ ornida qatta bir şeher peyda bolup qaptu. Xizir restidiki bir duqandardin:

_ Bu yerdiki sazliq kényi? _ dep soraptu.

_ Bu cayda héçqaçan sazliq bolğan emes, ata – bovimizdin tartip muşu şeerde yaşıp kélivatimiz, _ deptu duqandar.

Xizir bir qançe zamanlardin kéyin bu yerge kelse, şeeriniñ ornida qumluq sehra peyda bolup qaptu, qum barxanliri yéniǵa tögilirini çöktürüp qoyğan qarvanlardin:

_ Bu caydiki şeher kényi? _ dep soraptu xizir.

_ Bu qumluqta qandaqmu şeher bolidu. Ata – bovimizdin tartip bu cay çöl – cezire idi. Bu yerde yantaktin başqa nerse bolmiğan , _ deptu qarvanlar.

Xizir heyran bolup öz yolıǵa çüşüptu.»

_ Mana qarañlar, ademniñ ömri kiska bolidu. Birer cayniñ sergüzeştisi kişi ömrige qarıǵan da nahayiti uzun gep, buni peket ölmes xizirla bilidu. Emma adamlarniñmu kiskqa ömrige özige layıq sergüzeştisleri bolidu.

_ Moma, emise adamlarniñ sergüzeştisleri toǵruluq sözlep bersiñiz, _ dep soridim. Momay tövendiki vekelerni sözlidi:

«Burun buhem isimliq bir adem ötgéniken. Etiyazliqı qar kétip, étizlar tavlashqanda, buhem bir parçe yerni térimakçi boptu. 13 – 14 Yaşliq balisıǵa sapanniñ sépini tutquzup, özi boyunturuqni gecgisige sélip yer heydeptu. Hérip – terlep tili sangilap kėtiptu. Buhemniñ bu qiyin ehvalini körgeñ bir ötkünçi sodiger:

_ Hay, hay, burader, qala ornida öziñizni koşqa sélip bek qiyin ehvalda qapsizgu? _ Dep soraptu.

Buhem béşini kötürüp sodigerge:

_ Hem éyin gürizet, _ dep cavab berip koş tartışni davamlaşturuvériptu, sodigermu öz yolıǵa çüşüptu.

Bir qançe yıl ötkendin kéyin, héliqi sodiger bir şeerdeki ésil mallar bilen liq tolğan duqan aldıǵa kélip, duqandardin bir qiyimliq kimhap sétivaptu. Zen qoyup qarisa, kimhap satquçi duqandar bay bir zamanlarda qala ornida yer heydevatqan héliqi adem iken.

_ Hay, hay, burader, bir çağlarda gecginizge boyunturuq sélip, yer heydigen kişi siz emesmu? _ dep soraptu.

_ He, toğra, men şu, _ deptu u.

_ Qandaq qilip munçe bay bolup qaldınız?

_ Hem éyin gürizet, _ deptu yine duqandar. Ötkünçi bolsa, heyran bolup öz yolığa kétéptu.

Héli zamanlardin kéyin bu ötkünçi sodiger yine bir şeherge kélip çüşüptu. Bu şeherde bir töhmetxorniñ töhmitige uçrap, şeher hakimi aldığa devağa bériptu. Hakim devani adilliq bilen sorap, ötkünçi sodigerni töhmetçidin qutquzup qoyuptu. Ötkünçi sodiger xuşalliqidin zen qoyup qarisa, bu héliqi kimhap satqan sodiger iken. U:

_ Hay, hay, teksir, burun duqandar idile, eceb hakim bolup qaptiligu? _ dep soraptu.

_ Hem éyin gürizet, _ deptu hakim. Ötkünçi yine öz yolığa yürüp kétéptu.

Bir zamanlardin kéyin héliqi ötkünçi yine bazardin ötüp kétévétip aşxanığa kirse, yüzi islişip ketken culcul qiyimliq bir adem oçakqa ot qalap, qalla – paqalçak ütlep olturuptu. Ötkünçi unıñğa zen qoyup qarisa, öziniñ devasini sorığan hakim şu.

_ Hay, hay, burader, siz héliqi şeherniñ hakimi idinizgu? Eceba, emdi qallipezniñ oçiqığa ot qalaydığan ehvalğa çüşüp qapsızgu? _ dep soraptu. Ot qaliguçi héçqançe xicalet bolmastinla:

_ Hem éyin gürizet, _ dep megrur xalda cavab bériptu.

_ Hay burader, siz acayip adem ikensiz, men sizni xil xil ehvalda uçrattım. Qaçanla sorisam: «hem éyin gürizet» deysiz, bu néme dégininiz? _ dep soraptu ötkünçi.

_ «Hem éyin gürizet» déginim, bu hem ötüp kétidu, déginim. Buni néme dep çüşenmey soravérisiz. Ehvalimniñ özgirip turuşı sözümniñ menisi emesmu, siz éytqandek, men acayip adem emes, belki bu zamanniñ özi acayip. Bilemsiz, méniñ étim buhem, menisi _ bu hem ötüp kétidu, dégenliq bolidu, _ deptu.

_ Bu hemniñ puti sak bolgini üçün şeherlerni kézip yüridiken. Bizniñ mehellidiki toqur hapizniñ ötüp kėtişi tes, piyade qandaqmu ötüp kéter? _ dédi noruz.

_ Unıñğa néme boptu? _ dep soridi momay.

_ Biçare, azgine yéridin alğan hosuli gelle – parakni töliyelme yamulğa soliniştin qorqup, éşikini sétip bériptu, emdi u mehellidin şehergimu kirelmeydu, _ dédi noruz.

_ Höküm qattik bolsa, lata kozuqmu yerge kiridu dégen gep şu – de, balam! _ dédi momay.

Bu maqal şu zamandiki biçare déhqanlarniñ alvan – yasakni tölimestin başqa çarisi yoqluqini çüşendüretti.

Pirizixan momayniñ şundaq hékmetliq sözlirige ve çöçek – rivayetlirige nahayiti qiziqattım. Bular méniñ yaş vaqtimdiki roxiy zéhnimge sélingan edebiyatqa qizikişniñ ündürmiliri bolup qalğan idi.

Pirizixan momayniñ yétimliğimde qatqan bəşimni siyliğan titrengü qollarını, güdek vaqtimda körsetken méhribanlığını ömrümniñ axirigiçe yad étip xatirileymen.

Bu xelq éviz edebiyatçısı, tecribiliq tebibe ve aqronom momay vapat bolğan çağda, méniñ güdek bəşimğa ata – anamdin ayrılğan vaqtimdiki qayguluq musibet çüşqénidi. Şuniñ üçün, men uniñ nevrisi noruz bilen cinazisi aldida hazidar bolup yiglap mañğan idim.

Bay kelender

Men 16 yaşqa kirgen yili tağam qumluq mehellisige koğun – tavuz tériğan idi. Yazliq tavuzi héli oxşidi. Uni şeherge ekirip sétip bəriş üçün tağam méni tavuz basqan harvini heydeşke tutuvaldi:

_ Men çoñ kövrük yénidiki baqqal qavul axun bilen sözlüşip qoydum, bu tavuzni udul şuniñ duqiniğa apirip çüşürüp ber, _ dep irgilo harviğa yüz tavuz bésip berdi.

Téxi tañ süzülmigenidi. Tağam harvini kətip méni şeherge yolğa saldi. Men bu yolda héli köp mañginim üçün qorkmay harvini ittiklettim. Çoñ yolğa çıqqanda tañ süzülüşke başlidi, yüzümge tañ şamili uruldi, mügdek basqan közlirim éçilip, harvini téximu ittik heydeşke başlidim.

Şeherge ikki çakirimçe qalğan da, yérilğan yar dégen yerge barginimda, torğat minip qolida sémiz bir kök atni yétekligen, üstige cende pirice, bəşiğa toquma qula qiygen, çéçi yelgisigiçe çüşken sérik saqalliq kelender aşiq atlrini yorgilitip kəlip harvamniñ yénida toxtidi – de:

_ Sedike balani yer, tova gunahni yer, hey yaxşı oğul, tavuziñdin bir – ikkini ber, _ dep ikki qolini kötürdi.

_ Bu sanakliq yüz tavuz, biz biri bilen sözlüşip qoyğan . U tavuzdin biri kem çıqsa almaydu, _ dédim çüşendürüp.

_ Gevsil'ezem hekkide bersen hergiz kem bolmaydu, mana buni ber, _ dep qamçisiniñ sépi bilen harviniñ aldidiki yoğan bir tavuzni türtüp körsetti. Men qolumdiki tayikim bilen qamçisini ittirivétip:

_ Yak – yak , bermeymen, _ dep atniñ bəkiniga birni urup, harvini heydep kettim.

Kelender qamçisini pulanlitip étini dévitip keldi – de:

_ Séxi cenniti, bəxil dozixi, bermemsen? _ dédi varkirap.

_ Bermeymen, _ dédim uniñ közige qadilip.

_ Bəxil bedbext, bermisen mana emise, _ dep üstibəşimğa qamça bilen bir munçe uruvetti. Men yerge çüşüp yiglap yürüp uniñ çalma attim. Zomiger kelender méni atliq koğlap yürüp yene bir neççe qamça uruvetti ve bir neççe tavuzni çekivetti. U yiraktin kélivatqan kişilerni kördi – de, at saldurup yéziga qarap kətip qaldi.

Men néme üçün uniñğa birmu tavuz bermey tayak yédim. U méni tonumigini bilen, men uni tonuyttim. Uniñ qara döñdiki kelender mehelligide héli obdanla beş – alte éviz öylük gülzarliq bir

hoylisi, ikki éşek, bir neççe bordaq qoy ve sémiz ikki éti bar idi. Unıñ ikki xotuni qollırıǵa altun üzük, qulaqlırıǵa altun xalqılarnı sélip puzur yürüşetti. Kelender hoylisida yoǵan bir öyni meydanxana qılivalǵan. Meydanxana déginimiz, qapak çilimda neşe çékidiǵan orun, bu yerde her küni öziǵe oxşaş aşıq dep atalǵan neşixorlar ve başqa bengiler toplanıp neşe çékişetti. Ular köpinçe azna künliri toplışivélip muqam meşreplirini meşk qilatti. Andin kéyin ramizan éyida bir aygıçe mehelle – mehelle gülxan yékip, tañ atquçe meşrep oqup, mehelle camaetliridin bir munçe nersilerni yigivalatti. Biz yaş balılar meşrep nahşilirini anlaş üçün, qara döñ ve roşenbaǵlarǵa çıqip turattuq. Şunıñ üçün men bu kelenderniñ ehvalini bilettim. Şu sebebtin men bu sérık saqal haramtamakqa tavuz bermigenidim. Emma u méni tonumay kiçiq körüp, yüzidiki evliya, aşıq, bıçare, kelenderliq niqabini qayrip qoyup, bozek qilǵan idi. Birak menmu kéyin unıñdin kéliştürüp intiqamimni aldim.

Bu veke mundaq bolǵan idi:

Küz künliriniñ biride men qumluq mehelliside tuluq heydep yürgende, méni qamçılıǵan héliqi sérık saqallıq aşıq kelenderniñ mehelliniñ kün çıqış teripidin kélivatqanlıqini körüp qaldım. U hamanlardin kepsen alǵan bir taǵar bugdiyini torgitiǵa, heklerdin yıǵqan yérım taǵarçe nénini yétekliqitiki kök étıǵa artıptu. Men derxal qorıq – tamlardin artilip, yügürgen péti koşnimiz rozaxunniñ oǵlı _ aǵinem noruzniñ yéniǵa bardım – de, héliqi aşıqniñ mehellige kelgenliqini éyttim. Ötkende men unıǵa bu aşıqniñ méni bozek qilǵan liqini sözlep bergende, pirizixan momayniñ bu nevrisi: «hep, bir küni qolǵa çüşse, séniñ öçiñni élip bérimen» dégenidi. Noruz mendin ikki yaşla çoñ, emma bek qorkmas, qavul bala idi. Biz noruzlarnıñ qorusida qaltek tutup marap olturduq.

_ Hey şeydibiılla, kelender keldi, bala kelmisun her qaysilirıǵa, sedike balanı yer, tova gunahni yer, atiginiǵlarnı bergeysiler, _ dep hoyliniñ otturisiǵa kelgende, men supiniñ yénidiki qariyaǵaçniñ arkisidin sekrep çıqip:

_ Mana saña atiginimiz, _ dep qaltekni tenlep aldıǵa bardım. U méni tonup, kétip turup qaldı. Noruz kélip, qaltek bilen unıñ goliǵa birni urup, atniñ çulvurini qolidin tartıp aldı.

_ Törem balilirim, méniñ néme gunaxım bar, men gevsil'ezemniñ muridi, pékir aşıq men, _ dep yalvurdi.

_ Hey zomiger, sen qandaq aşıq bolisen, sen méni yérilǵan yarda bulap urginiñni bilemsen, bulañçı oǵrı, _ dep unıñ evliyalarnı şépi keltürüp yalvurginiǵa qarımay, qariyaǵaçqa baǵlap qoyduq. U bir némilerni oqup varkiravergendin kéyin, mehellidiki kişiler yigilip, axir uni qoyguzivetti. Biz unıñ bir taǵar bugdiyini öziǵe qaldurduq, yérım taǵar nénini şu mehellidiki ikki yétim balisi bar bir kembegel tul xotunǵa apirip berduq. Bay kelender bolsa, bizdin qutulǵiniǵa xuş bolup, nanmu tilimey, şeherge qarap beder qaçtı.

Anarçi qari

Bizniñ orda mehellimizniñ kün pétiş teripide bir qoru bar, bu qorunıñ igisi bir sodiger adem. Hemmıla kişi bu ottura boy, aldıǵa éñişiprek kelgen, keke saqal, qoyuq uzun qaşlıq ademni anarçi qari déyişetti. Bu unıñ esli ismimu emesmu, hevirim yoq, men peket anarçi qari dégenni anlıǵan, esli ismini anlap baqmıǵan. Anarçi qariniñ üç burcek hoylisida yette – sekqiz éǵız öyi, moy bazirida bolsa 11 éǵız duqini

bar, peket bir duqinidila oğlu ançe – munçe moypuruçluq qilidu. Qalğan on duqanni kimmet bahada icarige qoyidu. Özi bolsa öy etrapidin néri ketmeydu. Anlaşımızçe, bu ademniñ altun, kümüş, dünyasi nahayiti köpmiş. Nurgun tilla akça ve altun sélingan bopisini kündüzi sanduqqa sélip, üstige özi orun yigip, kéçisi uni yastuq şeqlide béşige qoyup yatidiken. Buniñdin başqa, özidin başqa kişi bilmeydiğan kömüp qoyğan altun ve yarçen tengilirimu nurgunmiş. Démisimu bu adem héçqaçan öylirini başqa kişiğe rémont qildurmay, peket özila yalguz rémont qilatti.

Gulca şehirde etiyazlıqı biz kiçiq vaqıtlarda koçılar ademniñ tiziğa çıqqudek patqak bolup kététti. Tötinçi aynıñ axirliri aran qurup bolatti. Toñ téşilgendin kéyin suyulup omaçtek bolup ketken lay birer aygiçe at – harvilarnıñ ötüşi bilen çoltuqlap, pişip, tötinçi aynıñ içide qoyuqlışip, yumşak qara momdek bolup qalatti. Mana şundaq teyyar bolğan da, anarçi qari atmış yaşqa kirip qalğiniğa qarimay, koçidiki layğa azrak samanni çéçivétetti – de, yalañ tambilini yotisigiçe türüp, köñliqini sélivétip layğa çüşetti. Andin layni kiçiq baliniñ béşidek komulaç qilip ögzisige atatti.

Ögzige lay sélištin avval unıñ astiğa qandaq nersilerni salidiğan liqi toğrisida bir neççe éviz sözlep ötey.

Anarçi qarini uçratkınıñızda sol biliqiğe bir kona soqa sévet, oñ qolida uçida bir gériççe uçı uçluq tömür békitilgen hasa tutqan xalda körisiz. U uçrığan eski lata, eski kéviz parçisi, taşlinip ketken çem, keş ve mazğa oxşaş nersilerni hasisiniñ uçidiki uçluq tömür bilen sancip élip sévetke salidu. Şuniñ üçün, anarçi qarini köprek ehlet dövisi bar caylarda körüp qalisiz.

Anarçi qari évil yénidiki eski öyge toplığan héliqi eski – tüski nersilerni ögzisiniñ éviz – pes cayliriğa tekşilep caylaşturğan din kéyin, ögzige lay komulaçlırini étip andin üstidin suvaydu. Ustidin su çéçip turup alkini bilen yaki koza parçisi bilen siliqlap çıqıdu. Lay qurup qatqandın kéyin, xuddi asfaltit yatquzulğan yollardek qaramtul bolup yaltirap turidu. Koza parçilini yamgur süyi çüşidiğan no ornida péşayvan kirliriğa çaplap qoyidu.

U ögzisige héçkimni dessetmeydu, xetta birer qağa kélip konsimu, uni bar céni bilen varkirap, çalma étip koğlaydu.

Bir kétim men özimizniñ ögziside leglek uçuruvétip leglekni örletmekçi boldum – de, qizikçiliqta unıñ ögzisige ötüp kétiptimen. Anarçi qari méni körüp kélip tuydurmay şota bilen marap çıqıptu. Men bolsam, uni körmey tanini qoyup bérıp legliqimniñ éviz örliginige qarap turup qaptimen. Şu çağda béşimğa tars qilip bir tayak tegdi. Çöçüp arqamğa qarısam, anarçi qari iken. U közüme qadilip:

_ Hoy bedbext, haramzade şum, bu ögzide néme qilip yürisen. Putuñni çékivétimen, _ dep paçiqimğa urgili turdi. Unıñ parkirap turğan gezepliğ közini ve dingiyip ketken keke saqilini körüp, qorkkinimdin leglek tanisini taşlıdim – de, öle – tirilişimğa qarimay özimizniñ ögzisige qarap qaçtim. Emma umu arqamdın koğlap keldi. Men hoylimizğa çüşidiğan şotiğa barguçe tutulup kélişimdin qorqup udul kelgen caydinla hoyliğa özümni attim. Şu çağda yerge pakkide kérilip çüşkinimni bilimen, emma xoşumdın kétiptimen. Dehşetliq qari bu ehvalini körüp gippide tikivétiptu.

Xoşumğa kélip közümi açsam, péşayvanda yétiptimen. Ağzimdin köpük çıqıp, kovm – koşnilirimni héli ensizçiliqke salğan oxşaymen. Ménem çayqilip, dosunum işşip qaptu. Şuniñ bilen üç ay yétip saqaydim. Şuniñdin kéyin yılan çékivalğan adem ala argamça parçisini körse téni eymingendek, menmu anarçi qarini yiraktin körüp qalsam, ténim cuguldaydiğan bolup qaldi.

Anarçi qari nahayiti pihsik adem idi. Şuña u «hesis» dep nam alğan . U yeydiğan yel – yemiş, kent – gézek, dora – dermanlarnı türlük tügüçlerge çigivélip, bir neççe xil sanduqqa sélip qoyatti. Açıqlırını bolsa, bélişe élip yüretti. Xetta kélip içidiğan çéyinimu serlep élip, kiçiq bir xaltıǵa ügitip sélip, potisiǵa tügüvalatti. Çögündiki su qaynıǵan din kéyin özi potisidin çaynı élip ölçem bilen sélip bérretti. Nanni bolsa, sanduqqa sélip aǵzıǵın quluplap qoyatti. Çay vaqtıda nanni özi élip kélip bölüp bérretti.

Şu çağlarda kişiler pişşik, bexil adamlarnı körse, bu nek «anarçi qari» niñ öziken dep meşire qılışatti. Şundaq qılıp, men bu koşnamnıñ «anarçi qari» dep nam alğan liqini maxiyitini kéyinçirek uquvaldim. U yaş vaqtıda héli qavul adem bolup, ikki dañqañ sévetke anar qaçılup, epkeşni müriside kötürüp, cenubtin muzdavan bilen ilıǵa piyade élip çıqıp satqaniken. U ene şu yol bilen desmaye tolap, sodigerçiliq qılıp bay boptu. «Anarçi qari» dégen isim unıǵa ene şunıñdin kéyin sinip qalğan iken.

Hesen

Bizniñ öyimiz şeer içide bolǵını üçün şengen yamulǵa yékin idi. Bir küni men bir qañçe adamnıñ şu terepke aldirap kétip bargınını körüp: «bire iş boldimu néme» dep oylıdım – de, ularnıñ arksidin eǵışıp bardım. Şengen yamulnıñ taşkiriki hoylısı adem bilen tolup kėtiptu. Hoylinıñ kün çıqış teripidiki solaqxana terepke kişiler kisilip bérıp, bir – biriniñ mürisidin boyunlirini sozuşup qaravatatti.

_ Pey késidiǵan toqur aşu!

_ Rast, unıñ qolıda ustura, ilmek tömürdek bir nersiler turıdu?

_ Neştermu néme?

_ Hesen oǵrı mata yırtıvatıdıǵu, néme qilidiǵan du?

_ Putini tañıdu – de...

Köpçiliq arisida ene şundaq gepler boluvatatti, şu arıda palköz, qara saqal bir adem gepni bölđi:

_ Rast, buraderler, putini tañıdu. Némişqa putini tañıdu, uqamsiler? Eger putni paçaktın tizigiçe rasa mehkem téñjivetmise, késivétılgen oşuqnıñ astidiki lipek pey saqıyıp qalğan tekdişdimu adamnıñ boynı aldıǵa éǵılıp, béşi sañǵılap qalıdu. Hesen qaltıs çéçen yigit cumu, buni u yaxşı bilidiken. Ene qarañlar, u taza kéliştürüp, çapras qılıp mehkem téñjivatıdu, emdi péyini kessimu béşi aldıǵa sañǵılap qalmaydu...

Men pey keskenni körüş üçün kişilernıñ putliri arisidin ömilep ötüp, solaqxaniniñ işikige yékinrak bir yerge bérıp qarap turdım. İşiki ulug éçilğan taşkiriki solaqxana daliniñ otturisiǵa sélingan bora üstide sol yénini bésip, oñ putini sozup yatqan ottuz neççe yaşırdiki ottura boy, bugday öñ, qayırma qara burut, yaltırak qara közlük bir kişini kördüm. Unıñ baş teripi aldıda ikki – üç mehbus «pañ» mu yaki qatarmu, işqılıp, bir tahtiçakqa uruq tizivatatti. Ançe uzun ötmey ular hesen bilen pañ oynaşni başlıvetti. Cazani icra qilidiǵan pey kesküçi toqurmu unıñ putini tilip, péyini tartıp késivetti. Hesen perva qılmay, gıñ qılğan avazmu çıqarmay, oñ qoli bilen pañ uruqlirini qattık – qattık urup, külümsirep tutup oynavatatti.

_ Pah, némidégen oğul bala bu!

_ Ezimet, batur ikensengu?

_ Ağzini mitmu qilip qoymayda...

Her xil mahtaşlar her tereptin anlinip turatti, men avval hesenniñ merdane keypiyatıǵa qarap hoduqmay qarap turğan idim, kéyin uniñ putidin aqqa qanni körüp, qorkkinimdin yiglivettim.

Kéyin pey kesküçiler hesenniñ yarisıǵa eski mazni köydürüp bésip qoyuşı.

1920 – Yilliri hesen baylarnı qorqutidıǵan héli atalıq «oğrı» idi. U addiy puqralarnıñ héçnémisini almaytti. Eksice baylarnıñ ambarlıridin oğrıvalǵan mallarnı maqansız, ténep yürgen gérip – gurbalarǵa bölüp bérretti yaki aç – yalıñaç qalğan larnı toyundurup, qiyim – kéçekliq qilip qoyatti. Şunıñ üçün uni kembegeller yaxşı köretti, ximaye qilatti. Baylar bolsa, uni nahayiti yaman köretti, uniñdin qorqatti. Şunı ular şengenge pat – patla uniñ üstidin erz bérıp turatti. Şengen yamulmu uni bir neççe yilgiçe tutalmay, «kimki uniñ bar yérini xever qilsa, üç yüz ser tenge, eger tutup berse, miñ ser tenge muqapat bérilidu» dégen élanlarnı arqa – arkidin çiqiratti, şundaq bolsimu, ular hesenni tutalmıǵan idi. Bir küni hesen çoñ kövrüktiki samavarxanida çay içip olturğan da, üç yüz ser pulǵa ige boluşni xalıǵan bir dellal uniñ samavarxanida olturğan liqini şengen yamulǵa bérıp dep qoyuptu. Şengen yamul derxal ikki lozuñ bilen on çérikni samavarxanıǵa evetipétiptu. Buni sezgen hesen ulardin qandaq qutuluşni oylavatqanda, samavarxana xizmetçiliridin biri uniñǵa arkidiki kömürxaniniñ pencirisidin çüşüp kéçip kėtişni éytiptu. Hesen bu meslixet boyıçe kéçip çiqip, çériklerge tutuq bermeptu. Lozuñlar bilen çérikler uni tutalmıǵan din kéyin, samavarxanidiki xizmetçilerni urup, çine – çeyneklerni sundurup, qaynavatqa çoñ samavarlırını örüvetqéniken. Yene bir küni hesen bir qañçe gérip, musapirlarnı aşpuzulǵa yigip ularǵa tamak élip bérivatqanda, şengen yamul xever tépip, uni tutuş üçün yigirmiçe çérik çiqarğan. Ularnıñ yétip kélişi bilen hesen aşpuzuldin çiqip çoñ koça bilen qaçqa. Çérikler uni koǵlap yürüp, şeher sépili tüvige qapsıvalǵan da, sépilniñ astıǵa kélipla ğayıb bolup ketken. Şundaq qilip, hesen bu kétimmi çériklerge tutuq bermigen.

Mundaq veke bir qañçe kétim bolǵan din kéyin xelq ağzıda: «hesen oğrı xisletliq adem, uniñǵa ğayıbtin medet bar» dégendek gep – sözler tarqılıp yüretti. Eslide hesenniñ evliya yaki cinlar bilen néme alaqsı bolsun. Uniñ xelqke yékip ketken ikki qaramiti bar: birinçisi, u yoqsullarǵa gemxorluq qilidu, cazanixor baylarnıñ bolsa cacisini béridu. Şunıñ üçün, uni addi ademler özlirini qutquzuǵı dep qarap, uni ximaye qilidu. Ikkinçisi, u nahayiti çebdes çambaşçı. Mesilen, uniñ qara mehmeldin qiyıvalǵan şim – tucurkisi xim, çakqa qilip tiqilgen, téz heriket qilişıǵa héçqandaq putlaşmaydu. Putıǵa qiyıvalǵan ésil rehttin tiqilgen yis paşniliq parkirap turidıǵan çakqa ötükiniñ ikki konçıda ikki ötkür henciri bar. Uni eger bir neççe adem qorşıvalsa, u derxal ikki konçidin ikki hencerni birakla suguruvélip, oynitip yaki étip yürüp, bösüp çiqip kétidu. Uniñ yene şunisi acayıpki, égiz tam yaki sépilǵa duç kélip qalsa, hencerlırını biriniñ keynidin birini sancıp, ésilip yaki mollaq étip üstige çiqip kétidu. Démek, héliqi yigirmi çérik sépil tüvige qapsap alǵan da, hesenniñ ğayıb bolup kėtişimu mana şundaq hencer oyuniniñ qaramitidin bolǵan.

Emise hesen qandaq bolup yamulǵan çüşüp qaldı?

Hesen yaz künliri ili deryasi tereptin atlıq şeherge kélivétip, aydönj mehellisiniñ cenubi teripidiki döñlükler ve yadañlıqlardin ötüp, kérem begniñ hoylisiniñ arkisidiki çoñ östenj boyıǵa kélip qalidu. U östenj boyıda yelpünüp turğan ot – çöpni körüp, aç qalğan étini birdem otlitvélişni oylap etrapqa

nezer salidu, héçkim körünmeydu. U atnıñ bésidin yügenni çiqirip, putini çulvur bilen çüşep otlaşqa qoyuvétidu. Özi bolsa, xatircem xalda östern boyida sozulup yatidu. Hesennıñ bu yerge kélip xatircem yatkınını ücme üstidiki balılar yiraktın körüp qalidu – de, kérem begke bérıp xever qılıp qoyidu. Gevdiliq, gopey, yoğan qorsak yalaqçı kérem beqe bir munçe pul hem abroyğa ige boluş meksitide, hesenni tutuvélişnıñ çarisini oylaydu. Axirida u mundaq bir amalni tapidu: déhqançe yasangan , qollirida ketmen tutqan ikki kişi su yaqılap hesennıñ yénigirak kelgende su talaşqan bolup muştılışidu, hesen ularni acratmaqçı bolidu. Şu peyitte soquşuvatqan ikki déhqannıñ qaysisiğa ep kelse, şu kişi ketmen bilen hesenni urup yikitidu. İş kérem begnıñ oyloginidek başlinidu. Uni démisimu kéçidin béri yol yürüp uyqusız qalğan hesennıñ közlerige uyqu yigilidu, u östern boyida mügdep yétip birdemdila uyquğa kétip qalidu. Kérem beg pursettin paydılınıp pılan boyıçe ketmenliq ikki kişi bilen bille kélidu, ular hesendın yigirme – ottuz kadem nérísida varkirap – carkirap muştılışidu. Hesen çöçüp kopup, ularni acritişqa kélidu. U soquşuvatqanlarğa yaxşı geplerni qılıp baqsimu, ular bésilmaydu, belki acratqanséri heddidin éşip, ketmenlirini kötürüp bir – birige diveylişidu. Şu çağda hesen ulardın birini quçaklap kötürüp ménjişige yene biri ketmennıñ çuldisi bilen hesennıñ golığa birni uridu. Hesen deldənşip arkisiğa örülidu – de, unıñ özige düşmen ikenliqini uqup, konçidiki hencerge qol sozidu. Bu çağda kötürüp néri apargını ketmen bilen on ceynikige uruvétidu. Hesen emdila sol qolını işqa salguçe yétip kelgen kérem beg bar küçi bilen hesennıñ tiziğa ketmennıñ çuldisi bilen birni uridu. Hesen tizlangan péti yiqilip çüşidu. Mana şundaq munapikliq xiyle – mikri bilen mert yigit hesen qolğa çüşüp qalidu.

Gunahqar üçün birla kétim caza höküm qılınışı kérek idi. Emma şu vaqıttiki şengen hesenge putinıñ péyini késiş ve en aliy caza ___ kepesdarğa éşiş cazalirini höküm qilidu. Hesennıñ péyini késişni şengen özi aldirapla höküm qilğan . Emma namert şengen hesennıñ saqiyivélip yene heriket qilişidin qorqup, uni cingə oxşaş qorqunçluq adem süpitide teriplep, ürümçi cançunığa melum qilğan . Ürümçi cançunı hesenni darğa éşip qiynap öltürüşke hökümlar evetken. Bu hökümlar keçkünñ bir küni şengen yamulnıñ taşkı dervazisiğa çaplangan idi.

Şu küni bu hökümlarını körüş üçün adamlar yamul terepke keyni – keynidin kétip baratti. Bügün néme iş bolğan liqini biliş üçün menmu kişilerge egişip şengen yamulığa bardim. Yamulnıñ élan çaplinidığan yérıde bir top adamlar olışılğan , ular hesenni darğa éşip öltürüş toğrisidiki hökümlarını oquşmakta idi. Köpçiliq içide:

_ Tova xudayım, bu néme iş?

_ Xannıñ hökümi bir deydiğan idigu?

_ Hey... Xan ağızi maymun dégen muşu – de.

_ Biznıñ hesetxor, namertlernıñmu telipi şu.

_ Hesendek qorkmas, merdane yigitni közdin yoqitiş açköz, qorkqak, cazanixor baylarnıñ paydisi üçün – de, _ dégendek şav – şuv gepler boluvatatti. Bezi könli yumşak adamlar köz yéşi qılıp, tükürükini teste yutatti. Beziler yakisini tutup xudağa séginatti.

Yamulnıñ birinçi dervazisidin kirgendin kéyin, ikkinçi dervazisiniñ taşkiriki ikki teripide ademnıñ boyidin bir gezçe égiz, üstı tar, astı teripi keñ ikki kepes turatti. Bu, ademnıñ paçıqidek çenziler bilen salasun qılıp yasalğan , üstidin adem bésini çiqirip éşip qoysa, putı yerdin bir gulaççe kötürülüp turidığan adem kepisi idi. Men eklimge kelgendin béri şu kepesler etrapida mökü – mökülen oynap

yürgen bolsammu, buniñ némige kérek nerse ikenliqini bilmeyttim. Mana bugün uni yağaççılar yerge yatquzup, uniñ adem boyni kirgüzüldiğan töşükiniñ kırıstürüldiğan kısımlirini ve şalaqlap qalğan çenze yağaçlırını rémont qilivatatti.

Etisi kün neyze boyi örligende, men koçığa çıqqanıdım. Bugün kişiler tünügündinmu tola idi, ular top – top bolup şengen yamulğa kétép baratti. Menmu xelqke egişip mañdim. Yamulniñ birinçi, ikkinçi ve üçinçi hoyliliriğa adem liq toluptu. Üçinçi hoyliniñ yuqiri teripide şengen içkiriki hoylidin çıqip sorak qilidiğan datañ dep atilidiğan paqar sehne bar idi. Datañniñ ikki teripidiki taştın yasap qoyulğan, ağzını éçip çışlırını körsitip turğan ikki şırniñ heyqili ademge xiris qilip turidu. Datañniñ yuqiri teripide ikki yakqa éçilidiğan der perde işik qanatlırığa ikki ecdixanıñ süriti çüşürülgen. Bu ecdixalarnıñmu ağzi éçilip, zeherliq qızıl tili çıqip turidu. Ademlerni eykendüridigini yılan ve çayan süretliq datañniñ aldığa qızıl pererñ tartılğan üstel qoyulğan, uniñ üstide töt tehse sey (qoruma) ve bir hécir harak qoyup qoyulğan.

Lozuñ, yayı, tunçı ve mulazımlar datañniñ ikki teripige tizilip, acayıp sürlük bir avazda némidur bir néme dep varkirıǵan idi, datañniñ yuqiri işikliri éçilip, şengen çıqip keldi. U alçañlap üstel üstel yénidiki alaxide hazırlanğan orunduqqa kélip olturğan din kéyin: «gunahqar keltürölsun!» dégen buyruq anlandı. Şu çağda ikki tereptiki atarmen – çaparmenlerniñ «hop!» dégen avazımu teñ anlandı.

Şuniñdin kéyin boynida kovuq, zencir, qolida qoyza, putida kişini bar bir mehbus élip kirildi. Pestiki üstel aldığa tizlandurup olturguzuvaldı. Bu mehbus hesen idi. Şengen cañcündin kelgen hökümnamini oqup berdi. Tunçı uyğurçıǵa tercime qildi. Andin kéyin ölümge höküm qilingan belge _ «xan oqi» ni ikki icraçı hesenniñ dümbisige qadap qoydı. Şengen ornidin turup:

_ Séniñ ömrün bugün axırlaştı. Köñlünge qalğan arzu – armanlırın bardur, şuniñ üçün axirki ömründe séniñ köñlünge élivéliş üçün bu ziyapetni teyyarliduq. Harakni içip, seyge (qorumıǵa) éǵız teg, _ dédi qoli bilen üsteldiki harak, seylerni körsitip. Şu çağda bir icraçı harakni, yene bir icraçı bir çoqa seyni hesenniñ ağzıǵa yékin eqilip tutqanıdı, hesen béşi bilen birni üsüp, harak qaçısını pare – pare qilivetti. Şengen «sa» dep varkirap üstelni bir tépip örvetti. Yayılar yopurulup kélip, hesenni tutup kepezge solıdı. Hesen şengenniñ oñ yénida turğan kérem begke varkiridi:

_ Hay kérim beg dégen munapik, ǵalça! men bu ketime qutulalmıdım. Teliyın oñ keldi. Méniñ birdinbir arminim séni çeylep, micip taşlaş idi, orundiylalmıdım...

Pütün adem kérem begke nepret bilen köz tiktı. Üç at ketilğan töt çaklıq yemçük harviǵa hesen solanğan kepes sélinde. Uni töt yayı töt tereptin tutup olturguzdı. Harviniñ aldı – keynide sekqızdın on alte çerik gunahqarnı yalap mañdı. Harva bazar koçılırını arılap kétép baratti. Neççe minliğan adem harviniñ aldı – keynidin egişip kéletti. Harva gulca şehriniñ eñ çoñ baziri _ taşlepkinin yénidiki töt koçıǵa kelgende, ademler bargan séri köpiyip, koçılardıǵa patmay qaldı. Men emdi bir tenzikeşniñ éǵız bir sanduqı üstige çiqivélip hesenge qarıdım. Uniñ üstide qara mehmel şim – tucurqa, putida tom tumşuq «éngilizçe» parkırak ötüq (u vaqıtta bundaq ötüqni şu namda atayttuq), qolida qoyza bolsımu, qara mehmel qalpkini (birige kirlatqan bolsa kérek) kirlap qiyıvalğan idi.

_ Hay xalayik, _ dédi u béşini tik tutup varkirap, _ mendin razi bolunlar! rencitken yérım bolsa keçürünlar, _ u béşini liñşitip xoşlaştı, yene béşini kötürüp, _ emma méni tutup bergen munapiklardın, cazanixor baylardın, méni ölümge höküm qilğan darınlardıñ herǵızmu keçürüm sorımaymen. Xoş buraderler, amin!... Etraptın «amin» dégen avazlar anlandı.

Harva çonj kövrüktin ötüp qara dönge qarap mañdi. Harva tesliqte qara dönñin üstidiki égiz – pes bir meydanga çıqip toxtidi. Şengenmu mepe bilen bir qançe çerikniñ ximayiside şu cayğa kélip toxtidi. U mepidin çüşüp, raslap qoyulğan bir teyzige çıqip orunlaştı. Andin kéyin, hesen sélingan kepes caza meydanığa keltürüldi. Töt icraçı şengenñin «as» dégen qol işaritini körüp, kepes üstidiki tahtayni ikki yakqa séyridi – de, hesenñin béşini yérım dairiliq ornidin çiqirip, boynini tahtay bilen kiriştürüp kisti, andin uni sañgilitip qoyuvetti. Hesenñin béşi boynığıçe töşükke kisilip, puti yerdin bir gez égizrek kötürülüp qaldi. Bu ehvalni körüş üçün neççe miñliğan adem dönge çümülidek yamışip çiqivatatti.

_ Yaalla, yaalla!

_ Perveydigarım, özün körüp turidiğan sen – he!

_ Xudavende kérem, bu qandaq caza?

_ Tova, tova!

_ Vay ésit! _ dégendek hesretliq, nadametliq zarlaş avazliri her yaktin quliqimğa kirip turatti. Men qorqup, topa – çarj içide ussap gélım qurup, tükürükümni yutalmay qalğan bolsammu, néme üçündür xelqtin qalmay dönge yamışattım.

Yenliri ceynikigiçe türülgen bir palköz callat kepestiki penniñ bir çétige bolğan bilen pana uratti, _ pana kisqanséri yérım daire kirişip, hesenñin boynini siqatti. Callatniñ paniğa toq – toq qilip urğan bolkisi goya qarap turğuçılarniñ yürikige urulğan dek yürekni qattik silkitetti. Axir hesenñin boyni bilektek inçiqirep, ağızidin köpük çıqti, közliri téşiğa tépip, yüzi kökerdi. Şundaq qilip, bu keyser adem bu bivapa dunyadin xoşlaştı...

Yağaç astidiki yigit

Bizniñ öyimiz orda mehelliside bolğaçqa, hékim beg gocamniñ ordisida néme işlar boluvatqanliqini uqup turattuq. Men üç – töt ağınem bilen yazniñ issik künliriniñ biride mesçitniñ aldidiki meydanda topidin kir sélip çönek étip, topa pomlap, koğunluq yasap oynavatattuq. Şu çağda sépil yakisidiki koçidin top – top atliq déhqanlar orda dervazisiğa qarap kélişti. Birdemdin kéyin orda aldidiki momilarğa bir neççe yüz at bağlandi. Biz: «néme iş boldikin» dep oyunimizni taşlap, orda hoylisığa barduq. Orda hoylisiniñ yuqirisığa sélingan der – perdiliq imaretniñ péşayvinidin dervazigiçe bir neççe yüz déhqan ikki qanat bolup turuptu. Hoyliniñ otturısında bolsa, çapras qilip qoyulğan ikki leher yağaç astığa koşuma qaş, çirayliq bir yigit düm yatquzup basurup qoyuluptu. Uniñ put – qolliri yağaçqa mehkem bağlivétilgeniken. On gulaççe kélidigan bu uzun leher yağaçniñ çapras qilingan arikliqidin yigitniñ béşi çıqip turatti, yüzleri bolsa pemidurdek qizirip, ter tamçiliri quyulup turatti.

_ Can aqılar, golum uyup ketti golum, rexim qilip qoltuqumni sel boşitip qoyunlar! _ dep zarlinatti yigit. Köpçiliq arisidin bir reximdil déhqan uniñ yéniğa kélip mürisidin bağlangan arqan tügüçni sel – pel boşitip qoymaqçı boluvidi, lembuq perice qiygen salapetliq biri:

_ Hay davixor, h rrek. Sen c nin din toydu nmu?  apsan arqan a yan, uning a rexim qilgini ni gocam anlap qalsa, dunya a kelgini ge toyisen, _ d di.

Bu ikki qanattiki ki ilerni n aldida turg n liri y za qattiliri ve m tiver zatlar bolup, reximdil d hqan a qayivatqan ki i mana  ularni n biri idi.

Toplang n ki iler bir ne  e saettin b ri h kim beg gocini n  yidin  iqi ini zarikip k tmekte. Birdinla p  ayvan otturisdiki ba dat e i ikni n ikki qaniti   ildi.

_ Gocam  iqti.

_ H kim beg gocam... _ D gen s zler bilen etrap  av –  uv bolup ketti. Ademler avval keddini rustlap tik turu ti. H kim beg gocini n  iqkinini k rgendin k yin qol ba lap, b  ini  gip cim bolu ti.  giz boyluq, bugday  nl k, qatma tenliq kelgen h kim beg goca i iktin asta  iqip, ikki putini n u ini to ra qilip, asta – asta y tk p p  ayvanni n otturisi a keldi ve toplan n larg a bir k z y g rt p qoyup, yiraklarg a qarap cimgina turdi. Uni n u isida nil re  movut perice, yaz bolsimu b  ida mehsum e qama tumak, putida ke liq  t k bar idi. U h ligi e zuvan s rmey cimecit turup, b  ini sel – pel li  itti – de, arkisi a  r l p, i iktin kirip ketti.  l k  lip kirivatqan g rdek cimip qal an hoylida yene varan  –  urun  k t r ldi. Ya a  astidiki yigit bolsa, yene qattik zarligili turdi. M ni n uning a bek i im a rip ketti, k   m yetmisimu men uni bo itip qoymaq i bolup, uni  irmap qoy an a am ini tutup tartip baqtim. L kin h liqi m tiver ademlerdin biri:

_ Yoqal,  um, _ dep ma a varkiridi. Men bu ha aretni anlap  m iyip yene n ri kettim. Emma  u vaqitki e ademlerni n ba ri mundaq ta liqini bilmeyttim. M ni n ata – anisidin y tim qal an t nim h liqi bi are yigitni n nalis a  idimay titreytti, y rek – ba rim otta k ygende  biaram bolatti, n me qili imni bilmey  angirap qaldim. H kim beg goca yene  iqti, u yene bayikide  sel turuval an din k yin, heykelge can kirgende  o  qolini pulan latqanidi, ademler d rride qilip atliri terepke ma di. Bir kisim ya lar ya a  astidiki yigitni bo atqili ba lidi.

Bir ne  e ki i payp etek bolu up gocamni atqa mind rdi. U yurtni n aldida, qal an lar arkida y r p, ya a tin bo itil an yigitni bolsa yigirme – ottuz adem qolini arkisi a ba lap piyade  lip ma di. Medrisni n aldi a kelgende camaet attin     p gocamni n arkisidin mehkime  er'ige kiri ti. H li bir vaqit  tkendin k yin ba laqtiki yigitmu mehkimige  lip kirip k tildi. Her tereptin kelgen ki iler mehkime aldi ve medris etrap a tolup ketti. Men xelqni n arisida siqilip y r p h  n mini k relmey, axir n me boluvatqanliqini uqu     n mehkimige y kin  rik boyidiki t rekni n  stige  iqiv lip, topli ival an ki ilerni n  stidin qarap turdum. Qazi – elem aldida sorak boluvatatti. Emma gep biz bar yerge toluq anlanmaytti. Peket i ik aldidiki ki ilerni n paran liridinla topni n i ide n me bolivatqanliqini an e – mun e uqup turgili bolatti.

_ Ikrar boldimu?

_ He, he, emdi ikrar boldi.

_ Qizni  lip qa kini rast iken.

_ Qizni n ismi  o luq, yigitni n ismi ibdimin iken.

Ibdiminge seksen derre uru  buyruldi. «Alla, tovva» d gen avaz anlandi. D mek, derre uru  ba lang n idi.

Derre déginimiz, üç – töt kevetliq bulğari çem arisiğa qum élingan yağaç sépi bar palaq. Palaqni urğuçı ceynikini kötürmey, cazalanguçiniñ yalıñaç goliğa uridu. Eger qolini kötürüp ursa, urulğuçı bir neççe derridin kéyinla xoşidin kétidu. Qaide boyıçe uruldi dégendimu gunahqarğa peketla kirik derre uruş buyrulidu. Mana bugün bolsa, ibdiminge seksen derre uruş höküm qilindi. Şuniñ üçün, kişiler bu yigitniñ hayati hevp astida kélivatqanliqidin ensireytti.

Ibdiminge kirik derre urğuçı kişiler arisida ançe şav – şuv bolmidi. Derre elliqke yékinlaşqanda guduraş, varañ – çurun başlandi.

_ Hay, hay, _ poqak sopiniñ ceyniki sel kötürülüp ketti.

_ Yak – yak, bolmidi.

_ Nalayik.

_ Atmış boldi, hey bolmay qaldi.

_ Yaalla, yaalla, yetmiş... Beş...

_ Xoşidin ketti.

_ Yetmiş sekqiz... Ölidigan boldi, _ dégendek avazlar anlinip turatti.

Axir tilep élišmu kobul qilinmidi. Seksen derre urulğan din kéyin, tugqanliri bixuş xaldiki ibdiminni zembil bilen mehkime şer'idin élip çıqip irgolo harva bilen sehrağa élip kėtişti.

Ibdiminniñ üstidin qilingan höküm icra qilinip bolğan din kéyin, xelq tarap kėtişti. Lékin uniñ néme bolğan liqini hazırçe héçkim bilmeytti. Emma duqanlarniñ aldidiki bendinlarda olturup, bu toğruluq parañğa çüşken ademlerniñ sani nahayiti köp idi. Men ibdiminniñ néme üçün muşunçivala dehşetliq caza tartilginini bilip baqmaqçı bolup, duqan etrapığa olišivalğan kişilerniñ arkisiğa kélip zonzuyup olturdum – de, tövendiki vekelerni uquvaldim.

Sultanveys dégen çon bir yézida xal – oqiti yaxşı bir déhqan bar iken. Uniñ ikki – üç yüz qoyi, elliq – atmış qalisi bolup, qalilarni ibdimin dégen héliqi cazalangın yigit baqattiken. Qalilarni baqidigan yer yéziniñ şimaliy teripidiki tar dep atilidigan tağliq cay bolup, tağniñ kistan ornidiki éviz yolidin ötkende nahayiti güzel çimenliq sazliq bar. Buniñ şerk teripide çon bir su gürüldep ékip turidu. Sayniñ üstide yene acayip çirayliq tağ ve cilgilar bar (menmu kéyinki vaqitlarda bu tağ yolliri arqiliq ménip, açal bilen ciñ naxiyisige bargan). Ibdimin qala békip yürüp, tağ arilirini köp arilaydigan bolğaçqa, idirlarda ve éviz tağ bağirlirida éçilgan çoğluq güllirini ve bölcürgenlerni her küni déğüdek térivalatti. Uni qaytqanda hocayinniñ xuddi çoğluq gülige oxşaydigan qizi çoğluqqa sovğa qilip turatti. Ibdimin bu hocayinniñ öyige kelgende 14 yaş idi. U 17 yéşiğçe qoy baqti. Şundin tartip hazirğıçe qala békivatidu, u hazır 20 yaşlarda bar. Çoğluq gül bolsa 17 yaşqa kirip qaldi. Bu qiz öziğe oxşaş çoğluq gülini tegdim qilip turidigan bu yigitni çoğluqtin xetta öziniñ ténidinmu artuq yaxşı körüp qalğan idi. Tağdin çoğluq gülni toşuguçı yigitmu bu öydiki çoğluq gülni cénidin eziz köretti. Şuniñ üçün, uniñğa bu adimizattin tugulğan çoğluq tağdiki tebiettin tugulğan çoğluqqa oxşaşla xuşpurakliq ve güzel séziletti. Çoğluqniñ çoğluqni körüşke teşnaliqini sezgen ibdimin bahar kélip tağda çoğluq güliniñ éçilişini taketsizliq bilen kütetti. Çoğluq éçilişi bilenla u herqandaq xeterliq caydin qorkmay, tağ – édirlarga yamişip çoğluq güllirini térıp kéletti. Bu ikki çoğluq gülniñ munasiviti otturisida kelbi ot bolup yürgen ibdimin tağni

yanritip nahşa éytatti. Tebiyyki, tağ çoğluqi öy çoğluqini eslitetti. Öy çoğluqiniñ köñlini tağ çoğluqini térip eqilip özige qaritivalğan idi.

Muşundaq xuşpuraklıq, lezzetliq yaz künliriniñ biride bu ailidiki ibdiminniñ yaxşı köridiğan çoğluq gülini nizam şanyu dégen bir aksaqal kéri üzüp élip ketmekçi boldi. Buni anlığan çoğluq nale - zar eylep, nizamniñ ayıgi astida qalmaq, ibdiminniñ çékisidiki puraklıq çoğluq bolup kélişini telep qildi. Atisi bolsa, «ibdiminniñ séni çékisige gül qilip kisquçılıq xali yoq, çünki buniñ üçün daramet lazim» dep unimidi.

Şuniñdin kéyin, çoğluq ibdimin bilen meslixtelişip bu ailidin çet bir yakqa kéçip ketmekçi boluşti. Ibdimin saddiliq bilen bu çoğluq gülni özi bilidiğan tağ arisidiki édirlarda éçilip turidiğan çoğluq güller arisiğa apirip qoymaqçi, yeni uni tağ ariliridiki adimizat yoq, etrapı gül – çimen bilen tolğan , süzük bulaqlar oxşup turğan , mecnuntallıq güzel menzire içide uniñ bilen maqan tutup, bextliq yaşap kélişni arzu qilğan idi.

Ular şundaq şérin xiyallar bilen yürgende, çoğluq gülniñ bu ailisige nizamniñ çoğluq gülni orap alidiğan tavar – toqısı, yep – içidiğan mal – dunyasi kélişke başlıdı. Bu ehvalni körüp, çoğluq bilen ibdimin bir küni ap'ak aydıñ kéçide ibdimin bilidiğan héliqi tağ arisiğa piyade kéçip ketti. Ibdimin çoğluq gülni köp yerlerde hapaş qilip kötürüp mañğan idi. Emma ular arzu – armanlırığa yételmidi. Çoğluq gül nizamniñ tömür tirniki bilen micildi... Ibdimin bolsa, siler körüp ötken cazani tarttı, yencildi.

Hélim aşiq

Aldi bilen mata köynikiniñ üstidin inçiçe sulma pota bağlıvalğan , yalañ tambiliniñ bi puşkiki yoq, yalıñayak, béşi yağak, arqa çéçi bolsa gecgisige çüşüp turidiğan ; Yüz – közliri kir, put – qolliri dereh kovzikidek yirik, meyde térisi gelvirniñ könikidek körünidiğan , şalañ saqal, sel égizrek kelgen bir adem bar idi, uni xelq hélim aşiq dep ataytti. U bazar koçiliridin ötse, hemme kişi uniñğa iltipat bilen qarişatti. Xususen, duqan, aşpuzul, navayxana, çayxana igiliri uniñ öz duqiniğa bir kirip ötüşini töt közi bilen kütetti. Menmu bazarğa barsam, bu aşiqni bir körgüm, uniñ keyerge bérıp néme iş qilişini bilgim kéletti, şuniñ üçün, uni koçılarda körüp qalsam, arkisiğa kirivalattim.

Hélim aşiq kiş künlirimu yalıñayak yüretti. Rehmi kelgen kişiler uniñğa ötüq, keş yaki mesilirini béretti. U bu nersilerni élip ayıgi yoqlarğa bérivétip, özi qar – muz, patqaklarni yalıñayak dessep yüretti. Bezibir çağlarda bolsa, samavarxanılarniñ şeğasida yéqılğan ot döviliri çörisidiki qaynak su bar çögünlerni puti bilen ittirip örüvétip, kipqizil köyüvatqan kömür çoğlirini yalañ puti bilen çéçivétetti. Andin kéyin, çoğ üstide birdem turuvélip etraptiki çoğlarğa tapinini sürkep öçürivétetti. Samavarçılar bolsa, buniñğa hergiz hapa bolmay, eksiçe: «xudağa şükür, bugün bizge amet keldi» dep xuş bolatti. Hélim aşiq aşxana aldığa kélip qalğan çağlarda mantipez «yapirim» dep qasqanni kötöretti. Aşiq bolsa, xor çiqip turğan qasqandiki mantidin birni élip ağziğa salatti. Buni körgen mantipez xuş bolup kétip: «yapir, amet keldi, amet», «bergen iltipatiñğa şükri» deytti. Eger hélim aşiq navay tonurdin nanni soyuvatqanda kélip qalsa, u derxal issik girdidin birni élip qoynığa salatti. Ular uniñ bu iltipatiğa

şükri qilişatti. Çünki ehli qasıplar hélím aşiqni evliya dep qarap, unıǵa étıqad qilişatti. Şunıñ üçün u birer nersini alsa, şu nersiniñ qasıplırı emdi ronak tapımız dep özlirige teselli béretti.

Maǵa oxşas yaş balılarnıñmu unıǵa hélila étıqadı küçlük idi. Bunıñmu sebebi bar. Çünki köp kişiler unıǵa pul yaki nerse berse almaytti. Yaki gepmu qilmaytti. Emma bezibir çağlarda, xoşı tutup qalsa, u bezi ademler bergen pulni élip qoynıǵa salatti. Bundaq vaqıtta pul bergüçini kişiler orivélip tebriklişetti, undaq kişi baş boluşqa muyesser bolǵan kişi hésablinatti. Aşiq bezibir künliri héli kişilerniñ pulini élip qoynıǵa salatti – de, küre dervazisi terepke qarap téz – téz yürüp kétetti. Mundaq vaqıtlarda biz bir qançe bala unıñ arkisidin qalmaq yügüreyttuq. Aşiq bolsa, küre dervazisidin taşkiri çıqıp hendek tüvige baratti, u hendek içidin qara layni oçumlap élip, sépil yakisiǵa eqilip toplaytti (bu cay daim déǵüdek paskina sular ékip kirip, qara patqak bolup kétetti). Andin kéyin aşu layǵa taşlaytti. Bu pullarnıñ içide bir somluq maylıq lata tiza, seksen tiyinliq kegez pul, ottuz üç tiyinliq «govaz», ikki misqallıq mis peyze, bir misqallıq tuç yaki yaǵaç peyze hem başqa mis yarmaklar bolatti. Hélím aşiq bu pullarnı layǵa arılaşturup komulaç qilip bolǵan din kéyin, toqaç nandek raslap sépil témıǵa çaplaşqa başlaytti. Biz néridin qarap turattuq. Eger yékin kelsek, lay étip bizni koǵlaytti, lékin u tillimaytti, oşuqçe gepmu qilmaytti. Hélím aşiq héliqi pullar arılaştırulǵan lay toqaçlarnı tamǵa yékip bolup, lay qollirini topıǵa sürkep uvilaytti. Andin kéyin qilviǵa qarap, qolini éǵız kötürüp dua qilatti – de, arkisiǵa qaytıp şeherge kirip kétetti. Bu hadise köprek kün olturup, upuq qizirip şepek cilvilinivatqan vaqıtqa toǵra kéletti. Aşiq ğayib bolǵan din kéyin, biz lay toqaçlarnı tamdin soyuvélip, içidiki pullarnı avaylap çiqirişqa heriket qilattuq, talaş – tartış qilip muştılışattuq, lay toqaçlar bilen bir – birimizni urup, üstibéşimizni patqak qilivétettuq. Bizniñ bu cédilimizge bezide çoñ kişilermu arilişip qalatti, ular bizni acratmaq bolup özlirimu pul talişip kétetti.

Hélím aşiq héçkim bilen gepleşmeytti. Unıñ yene bir gelite xisliti şuqi, u ehletxanida yaki yol üstide uçrıǵan kegezlerni térivélip, nanni çaynap, héliqi kegeznıñ arkisiǵa suvap, şeher dervazisi içidiki élan çaplinidıǵan orunniñ etrapıǵa yépişturup qoyatti, andin kéyin yene ikki qolini éǵız kötürüp her xil baş – ayıǵı yoq sözler bilen bir némilerni oquytti. Mesilen, unıñ mundaq sözlerni déǵenliri ésimde:

_ Anlıdınmu xalayik, bu canıñǵa qoyıqaptin kelgen caqar! bedbehlerni çépiş kérek. Cin _ şayaton, yavayı mehlıq, dive – pirilerni tutuş kérek. Zuluqlarnı yutuş kérek, hay, hay, sen buyaqqa öt, sen uyakqa öt, sözlime, tiliñni késimen – he, mana hazir, tiliñni çıqarma, bu qoyıqap!... U mana şunıǵa oxşas sözlerni oquytti, bundaq sözlerni gerçe uqqili bolmisimu, yene héç mena çıqmaydıǵan nurgun qapiyiliq sözlernimu nahayiti téz – téz sözlep kétetti. Sözlep harǵan din kéyin qoynidin yene bir munçe quruq kegezlerni çiqirip, keynige tükürüp bir qançe yerge çaplap qoyatti, andin kéyin aldı – keynige qarımay téz – téz yürüp kétetti.

Hélím aşiqni kişiler evliyadek köretti. Çünki u köp çağlırını eski gümbez içide, kona kebristanlıqta ötküzetti. Bazarǵa ayda bir – ikki kétim déǵüdek çıqıp qoyatti. Emma bir neççe küçükni qoynıǵa sélivalidıǵan patmıǵan, her küni déǵüdek qala müngüzlırını boynıǵa ésip, şu qala müngüzı bilen özi urup, yüzlırını kökertip, başlırını yérivétidıǵan mamutqa oxşas sarañlar künde déǵüdek koçılarda yüretti, kéçiliri bolsa, aşpuzullarnıñ oçıqı aldidiki künde éǵınap yatatti...

Çoqan bahşı

Çoqan bahşi koşuma qaş, axu köz, uzun kirpik, süt reñ, ottura boy, ottuz yaşırdiki güzel bir ayal idi. U pire oynavatqan öyniñ etrapidin nurgun yigitler egip kételmey, tañ atquçe avare bolup yürüşetti. Emma çoqan bahşi öziñiñ etrapida pervane bolup yürgen bu mestanilerge héçbir iltipat qilip qarimaytti. Şuniñ üçün u pire bolğan öyge poxur, bivek yigitlerni kirgüzmeytti. Eksişe harak içmeydiğan , beş vah namaz oquydiğan sopi kişilerni ve ayallar bilen bizdek güdeklerni yigivalatti. Şuniñ üçün u pire oyniğan da dap çélip, gezel oqup bériş üçün ikki közi ema hesen qari dégen dapçini tallivalğan idi. Çoqan bahşi keyerde pire bolsa, bizge oxşaş pirige hevesqar yaş balılar hesen qari dapçı bilen yunus qari dégen dapçini yétilep élip baratti. Şuñ men pire bolidiğan öyge kirivéliş üçün köpinçe hesen qarini yétilep, uniñ dap ve hencer sélingan xorçunini kötürüp barattım.

Çoqan bahşi acayip maxir bahşi idi. Uniñ pire oyuni tertipliq ve sürlük ötetti. Pire muqaminiñ kiriş kısmı _ «avuş» oqulup bolup, negme ve ussul pedisi başlangan da, u tékimigä çüşüp turidiğan çaqlirini çuvup, yerge sörilip turidiğan uzun ak şayi köñliqini qiyip, «tug» erapini çögilep ussulğa çüşetti. U pirkirigan da şayi köñlek köpüp, étiki öyde liq olturğan kişilerniñ aldigiçe yétip kéletti. Bu ayalniñ piriliqini şayi köñliqini égez kötürüp turğan köksi, ak köñliqiniñ üstini çömkep uçup, yelpünüp turğan qapqara çaqliri, lepildep turğan kirpiki astidiki cadu közliri qarap turguçılarni meptun qilatti. U pirkirigan da kélişken keddi – qamiti ve qara yiptek yelpünüp turğan çaqliri arisidin körünüp turğan ak çéhrisi kişini rivatlerdiki perizatlar muşundaq bolidiğan oxşaydu dégen xiyalğa çömdüretti. Uniñ ussuli hekiketenmu cuşqun ve nepis idi.

Çoqan bahşiniñ bu güzel ussuli yene qarap turguçılarniñ köz aldida siliq xiyaliy qartinilarni gevdiëndüretti. Mesilen, u ikki qolini ikki terepke sozuş ve yigış arqiliq birer nersini tutuvalğan , uni başqılarga çéçip bérivatqandek heriketlerni ipadileytti. Bu mezmun cexettin késsel yuqturğuçı cinlarni yigivélip, pire oynatquçı öy igisiniñ késlini şularniñ özige irgitip qayturup bérivatqan menige ige idi. Pire oyniğuçı çoqan bahşiniñ bu heriketliri uyuqlarniñ şamanizm diniy étiqadiniñ asaritidin qalğan ipadiler idi. Uniñ oynap bergen ussuli körgüçilerge zoq bégişlaştin taşkiri, sirliq qorqunç tuygulirimu çaçatti. Şuniñ üçün, u addiy bir senetqarlar emes, belki nahayiti sürlük, acayip – ğarayip xisliti bar, ğayibni bilgüçi bolup tuyulatti.

Uniñ ğayıptin pire oynitivatqan késelge körsitidiğan bir türlük siri «çirağ yékiş» dep atilidu.

Buniñ üçün öyde başqa çirağlar öçürülüp, çoñ noqça (çivikqa pahta orap, su yéigä çilangan pelküç) yéqilidu. Bahşi uni késelniñ közige eqilip:

_ Otniñ içige qarañ, _ deydu. Késsel pütün dikkitini yigip otqa tiqilidu. Bahşi qaramet körsitip:

_ Ene qarañ, tamni atlap sizniñ aldinizğa kélivatqan, tükliiri salvarap ketken yoğan bir ala it qoyruqini kötürüp, çişlirini xicaytip, közlirini parkiritip sizge qarap turidu, kördinizmu?

_ Şundaq, şundaq kördüm, _ deydu késsel noqçidin közini üzmei.

Bahşi yene titrengü avaz bilen:

_ Emdi avu bulunğa arkisini qilivalğan , çaqliri çuvuq, kipqizil közliridin ot çéçip, sizge xiciyip qarap turğan sérik xotunni kördinizmu? _ Deydu késelge.

_ He, he, kördüm, kördüm, _ deydu késsel.

Üç sodiger bilen seperde

Tağam abdulla yuvaş bezide az – tola moyçılıqmu qilip qoyatti ve tére – tesek qurutup satatti. Men uniñdin tére qurutuşni, eltére, mariye, tülqilerni işleşni öginivaldim. İşleş dégen mundaq bolatti: qorolup qalğan yaki takir mariye (mariye __ sağlıq qoynıñ yunı toluq çıqip yétilmey taşlığan kozisiniñ takir térisi, buniñ güllük bolgini kimmet baxalıq bolidu), eltériler erzan bahada sétivélinip, arkisiğa su pürkülidu ve tartısturup kénéytilidu, yunı güllendürülüp, yaman yerliri késip taşlinip yamilidu, molun, tülkige oxşaş moylar nemdep süzülüp, içige paxal tikip başkidin qurutulidu, andin kéyin moyğa képek çéçip, savap parkiritilidu. Buniñdin başqa men sugur, bersuq (borsuq), sésik güzem (sésik küzen), ağmıxanga oxşaş hayvanlarınıñ tériliriniñ yağlırını kirip, körkem qilip işleşni bilivaldim.

Tağam bir küni maña:

_ He mana, bu işiñ yaraydu, tirikçiliq qilişiniñ yolını bilivéliş kérek, senmu on yette yaşqa kirip qaldıñ, emdi birer oqetniñ béşini tutmisañ, qandaq öy – oçaklıq bolisen, ete bizniñ öyge bargın. Men saña elliq som desmaye bérey. Sen deñlerge bérip, yéza – kirlardin kelgüçilerdin sürüştürüp, tére – tesek sétival, uni callap (moyçı sodiger) lerge satsañ, payda alisen, _ dédi.

Mana şuniñdin kéyin, men deñmu deñ izlep yürüp déhqanlardin, kirdin kelgen çarvıçılardin qoy, öçke ve mozay térilirini, müşük, toşqan, ağmığan térilirini bazar bahasidin sel erzanrak élip, paydisiğa satidiğan boldum. Maña oxşaş tére yigidiğan lar köpiyip tére tamalmay qalğan çağlırimda bolsa, şeherdin çıqip yéza yollirida kélivatqan at – harvılarını tosıp tére alidiğan boldum. Dunyada asan iş nede bar, maña oxşaş yol tosidigan lar köpiyip, bu herikitimmu teske çüşqili turdi. Men başqılardin qizginip, tañ seherde yolğa çıqip, beş – on xetta on beş qilométr yol méñip, tére izligen künlirim boldi. Uçrığan la kişi mélini erzan bahada bérip qoymaytti. Bezi giri ade mler bazar bahasidin neççe hesse üstün baha éytatti. Çünki ular şunçe uzak yergiçe tére izdep kélişkendirin kéyin, mélimniñ bahası bek éşip ketse kérek dep oylap, biz sorigan bahaga bermeytti. Saddirak, mertrek kişilerni uçritalmay keçkiçe qatrap yüridiğan künlirim tola bolatti, kişniñ qattik soğuş künliriniñ biride on beş çakirim yol yürüp aran dégende bir yava toşqan térisini sétivaldim. Uni potamğa kisturup, muzlap calaqlap titrigen xalda öyge qarangu çüşkende yétip keldim.

U zamanlarda sodigerçiliqmu alaxide bir kesp idi. Şuniñ üçün, daim bazar ehvalını bilip turuş, nersilerni élip sétiş peytini igilep turuş kérek idi. «Otturida burun bolmisa, bu köz u közni yeydu» dégen temsildek, bir – birini aldap yeydiğan hadisiler köp bolidiken. Men aldımçılıqni bilmigenliqim üçün, tartınçaklıq qilip yürüp, bu kesipke taza layiklaşalmidim. Qandaq qilip tirikçiliq qiliş oyida béşim kétip yürgende, tağam maña:

_ Sen sodigerçiliqniñ yolını tapalmay yürisen, men saña bir yol körsitey, _ dep moy yigip kéliş üçün manasqa evetip üç sodigerge koşup qoydi. Biz bu üç sodiger bilen mundaq kélişivalduq: men üç yüz tenge pulumni desmaye qilip öz étimğa minimen (ularniñ her birsiniñ neççe yüz miñ tengidin desmayisi bar idi). Yolda ularniñ atlırını konalguga çüşkende yétilep sovutimen. Kéçiçe atlırını baqimen, seher kopup atlırını toquymen; Çüşken cayda polo étip bérimen. Ular alğan tére – teseklerni tizimlap depterge çüşürüp bérimen. Ular bolsa, méniñ ve étimniñ yémek – içmek ve yatak

raşotlirini kötüridu, méniñ azgine üç yüz tenge pulumğa ular erzan uçrığan mallardin élip béridu. Şundaq qilip, méni sodigerçiliqke ögitudu.

Biz yuqiriki şartler boyıçe gulca şehiridin manasqa qarap yolğa çıqtuq. Men cinğa bargiçe héli capa tarttim, tañ seherde atlinip, kün patkiçe yol yürüp, çarçığan da denge çüşüp aram almayla, töt atni birer saatçe yétilep sovutimen, denge élip kirip qañturup qoymen. Şuniñdin kéyin bazargä çıqip göş, yağ, sevze, piyaz, gürüş tépip kélip polu étimen, men polu dümleşni nezir – çirağ, toy – tökünlerde aşpezlerniñ xizmitini qilip yürüp öginivalğan idim. Uniñ üstige, aqammu medriste oquvatqan çağlirida, taliplargä polu étip yürüp usta bolup ketkini üçün, öyde maña ögitip qoyğan idi. Şuğa méniñ etken polurum üç sodiger yoldışımğa bek yarap ketti. Ular ta aylap yürüp qaytquçe her küni keçte polu yeydiken. Şuniñ üçün ular yol – yoldiki denlerde mehsus qazan, cavur, kepkür ve gürüş eqilip qoyğan iken, her küni konuşqa çüşken denge polu dümlinip turidiken.

Men tamaktin kéyin, qazan – qumuçni yigışturup bolupla atlarga béde toğrayttim, yem tasqayttim, oqurlarni tazilayttim. Baş toxu kiçqarğan dila yene ornumdin turup, tañşurup qoyğan atlarni otqa qoyattim. Bezide téxi atlardin xever alğaç, tañ atquçe uhlımay, ikki – üç kétim ot salattim. Tañ atqandin kéyin bolsa, atlarni sugirip, yem bérıp, töt atniñ éger _ cabduqlirini yigip retleyttim, andin atlarni toqup, minişke teyyarlap qoyattim, şuniñdin kéyin ettigenliq tamakniñ hazirlıqini qilattim.

Yolğa çıqqanda, etidin keçkiçe atniñ üstide oturup, bayavan – çöllerni kézip ötüş bek zérikişliq idi. Men seperdaşlırimniñ içi puşup, uyqusirap, bésiniñ sañgilavatqan qiyapitini körüp, ularğa pirizixan momamdin anlıvalğan letipe ve çöçeklerni sözlep bérışke kirışettim. Sodigerler nahayiti xuş bolup mendin razi bolatti, kéyinçe ular méniñdin muşundaq çöçeklerni anlap rehmet éytip, ağızımğa navat sélip qoyidığan boldi. Menmu bularni xuş qilsam, bodisi bar (paydisi köp) mallarni maña ötünüp béridu dégenni oylap, her küni konalguda yaxşı xizmet qilattim, yolda yürgende qızık – qızık çöçeklerni sözlep bérıp roxlundurattim. Burun anlığan çöçeklırimni seperde körgen ve anlığan lirimğa koşup, kénéytip icadiy usulda sözleyttim.

Bir küni ular qandaq adem raxet körgen bolidu dégen mezmunda söz talişip, her qaysisi bu toğruluq öz çüşençilirini ve arzulirini éytışti.

Xotunperes birsi:

_ Eger qaşlıri kelemdek, közliri yaltirap turğan qapqara çaras üzümdek, ak yüz, menzi anardek, çışlıri sedeppek, levlıri qızıl yaqutteq, belliri bir tutam bolğan , ikki tal sumbul çéçi tékimida soylap turğan , gunçe boy, çiraylıq yaş ayalıñ bolsa, bextiñniñ éçilgini şu, _ dédi közlirini oynıtıp.

Pulperes birsi:

_ Çiraylıq xotunuñ bolğan bilen bextiñ éçilmaydu, uniñgimu pul bolsa bolidu, bolmisa séni taşlap kétip, hesrette qalduridu. «Akisi pul, çimende gül» deptiken, puluñ köp bolsa, qoluñni nege sozsañ şu yerge yétidu, güzel nazininlar aldingä kélip égilip turidu. Démek, raxetni pulğa ige boluş bilen tapqılı bolidu, şuğa avval mana buni toldur, _ dédi çöntikini urup.

Mensepperes birsi:

_ Her ikkinjarniñ qolğa keltürgen némissi bilen raxetke yettim dégili bolmaydu. Uniñ üçün qatta emelda boluş kérek. Eger padişax bolup qalsañ, _ dédi xotunperesni körsitip, _ mavu işkivazniñ arzu

qilginidek xotundin kirikni algili bolidu. Pulğa teşnalarnıñmu muradi hasil bolup, hezinisi altun, kümüşke tolidu. Némini telep qilsa, şu némisi tel bolidu.

Bular üçi özliriniñ çüşençilirini ispatlaş üçün bir qançe misallarnı keltürüşti, héçqaysisi bir çüşençige kélişmide. Axir ulardin biri maña qarap:

_ Sen kiçiq bolsañmu bu toğruluq oylogınıñni dep baqkına, _ dédi. Başqilirimu méniñ pikir qatnaşturuşumni soradı.

Men ata – anamdin kiçiq kélip, yétimçiliqte sersan bolup, şu vaqıtlardiki gurbetçiliq turmuştı xatircem bolalmay yürgenlirim köz aldımğa keldi – de:

_ Raxet dégen xatircem boluştı, _ dédim ve mundaq bir çöçekni éytip berdim, _ burunki zamanda avat çon şeherniñ sirtida çonqur bir yar bar iken. Şu yarıñ boyida ösken çon bir toğrakniñ yénidiki kepide bir yamakçı yaşıydiken. Bu cay çon yol boyığa yékin bolgını üçün ötkén – keçken kişiler yamakçiniñ aldığa kélip, yırtılğan ötü – popuqlirini yamitidiken. Şularniñ içidiki kömürçiler birer parçe kömür, otunçılar birer qoltuq otun, baqqallar birer koğun, tavuz yaki yel – yemiş bérıp ötidiken. Déhqanlar bolsa, birer şın aşıq bérıdiken. Yamakçı yaşıydığan yarıñ astida bir tügmen taş çörgiligidek su ékip turidiken. Yamakçı bu suğa ağzi tetür qilip toqulğan bir sévet içige küncüre sélingén sévetni sélip her küni etisi unıñğa çüşüp qalğan bir neççe tal béliqni süzüvélip, şorpa qilidiken. Şundaq qilip, unıñda yémek – içmek, aram élip yatıdığan cay gémi bolmaydiken. Su boyı del – derehliq, çimenzar, havaliq bolup, ademnıñ roxını kötürıdiken. Emma tonuş – biliş kişiler kélip: «sen dégen muşu yurtniñ padişaxiniñ kona dostı, némişqa unıñ aldığa bérıp birer emel sorımay, muşundaq eski bir gemide olturup bıçare xalda can saklaysen, dostuñ bolsa, nazu – német, şayı – etles içide raxet – saadetliq kün keçürıdu» dep unıñ bésini ağritidiken. Bundaq gepler yamakçiniñ qulıqığa kirivérıp, axir umu bir emeldar bolup, nurgun dunya yigip, alıy imarette olturup, ésil tamaklarnı yep, çirayliq xotun élip baqqusi keptu. Künlerniñ biride u bu meksitini éytiş üçün kiçiqide bille oynap, bille oquğan savaqdışı ___ yurtniñ padişaxiniñ xuzurığa kirmekçi bolup, orda işiki aldığa keptu. Emma unıñ qiyimliri eski bolgını üçün, qaravullar unı içkiri kirgüzmeptu.

_ Siler kirip padişaxqa: «canabıñız bilen öz vaqtida birge oquğan savaqdıñız sadiq dégen kişi keptu, xuzurıñızğa kirışni telep qilivatıdu» dep békinlar, eger ruhset qilsa kirey, bolmisa qaytıp kétey, _ deptu yamakçı. Qaravullar dégenlirini yetküzgendin kéyin, padişax derru unı içkiri kirgüzüşke buyruptu.

Padışa kona savaqdışını oçuq çiray kütüvaptu ve türlük nazu – német ve ésl taamlar bilen méhman kiptu. Andin kéyin sazendilirini çakirtip, negme – nava qildurup, savaqdışiniñ köñlini kötürüptu. Axirida padişax savaqdışidin bu yerge kéliştiki meksitini soraptu.

Yamakçı izzet – ékram bilen şaxqa égilip:

_ Hörmetliq dostimiz, canabi padişax aliyliri, men ve sili güdek vaqtımızda bille oqup, bille oynap çon bolğan iduq. Vexalenki, muşu künlerge kelgende özliri padişax bolup, mana muşundaq altun tac qiyip, tehtke çıqip, tenđişi yoq raxetke yétiştile. Men bolsam, del – dereh astida yamakçiliq qilip, omaç içip, gemide turimen. Ikkimizniñ turmuşı asman bilen zémindek perk qilidu. Men bunıñğa heset qilmisammu, el – camaet: kedinaz dostuñğa bérıp, ehvalıñni éytip baq, şaximiz birer emel bérivetse, eceb emes, _ dep bésimni aylanduruvetti.

_ Xoş burader, emelge teşnalargu saña şundaq deptu, emdi sen özerj néme telep qilisen? _ Deptu padişax.

_ Maña birer caynıñ hakimliqini bersiniz, _ deptu yamakçı.

Padişax ikki qolını tizığa urup qaqaqlap külüp, kéyin unıñğa qolını sozup, tehtniñ üstide sangilap turğan tac qadalğan dairiliq qubbini körsitiptu:

_ Hey burader, avuni kördüğmu, men şaxlıq tehtige çıqqandin béri qılda bağlap béşimğa sangilitip qoyulğan bir tügmen téşiniñ astida olturimen. Şu xalette neççe patman kélidigan bu tügmen téşi üzülüp kėtip, unıñ astida yancilip kétermenmikin dégen vexime içide yaşıymen. Eger méniñ can dostum, xalısar sen hakimliqtek kiçiq bir emelni sorigçe, muşu padişaxlıqimnıla sora, men saña muşu tehtni ötünüp bérey, sen padişax bol, men séniñ gemenge bérip xatircem turay, bunıñğa néme deysen? _ Deptu.

Yamakçı zėrek padişaxnıñ bu hékmetliq sözini mulaxize qilip, unıñ maxiyitini çüşiniptu – de:

_ Burader eziz, senmu öz işiñni qil, menmu öz işimni qilivėrey, _ dep ordidin çıqip kėtiptu.

Dėmek, xatircem bolalmisiniz, çiraylıq xotun alsınızmu, altun, kümüş, pullarnı dümbinızge yüdüp yürsınızmu, padişaxlıq tehtige oltursınızmu, héç aram alalmaysız. Duhava körpide yatsınızmu, tikennıñ üstide yatqandek bolısız...

Seperdaşlırim méniñ çöçiqimge qayıl bolğan dek, üçlisi tenla béşini lıñşitti. Ötenge yėtip bériş üçün téxi héli uzun yol yürüş kėrek idi, şunıñ üçün ular qizik, emma uzunrak yene bir çöçek éytip bérişimni iltimas qilişti. Men ularnıñ iltimasını yerde qoymay, «göher tipivalğan déhqan» dégen acayıp bir çöçekni başlıdim. Çöçekniñ tesirçan peytleri sözlinivatqanda, seperdaşlırim méni étimniñ tizginini silkiştin, qamça uruştınmu azad qilip, biri étimniñ çulvurini tutti, yene biri étim arkida qalay dégende sağısiğa qamça urup turdi. Şundaq qilip, méniñ qolum boşap téximu qizgin sözlep, qollirimni rivayettiki türlük hadisilerge maslaşturup heriket qilattim. Şu yosunda biz tötimiz uyul bir top bolup, qizgin keypiyat içide yol azabını bilmey konalğuğa bérip qalattuq.

Ular maña: «bundin kéyin sen uyquñni uhlaver, biz növet bilen öz atlırimızğa koşup séniñ étiñnımu baqımız. Hem her künü seherde étiñni toqup, séni égerge qoltuqlap çiqirimiz, sen bizge yol boyı çöçek éytip bersenla boldı» dédi. Men xelq edebiyatınıñ xuzurlandurguçı küçiniñ şarapiti bilen bu üç sodigernıñ étiñni békiş, toquştin mana şundaq azad qilindim.

Biz şiho ve manas naxiyilirige bargan din kéyin, ularnıñ desmayısı köp bolğan liqtin, köprek uçrığan tere – tesseklerni özliri alatti, méniñ pulum az bolgini üçün, bahası erzanrak parçe – purat eltėre, mariyilerni maña qalduratti. U etrapta birer ay yürgendin kéyin, alğan mallirimizni éşekçilerge kirağa bérip, özimiz gulciğa yol alduq. Mariyilerni bolsa, yénik hem pulluq bolgini üçün, çon xurcunlarğa qaçılup, öz atlırimızğa artıp mañduq.

Biz cinğa kelgendin kéyin meslixet qilip, açal bilen gulciğa çüşüp kėtidigan bolduq. Çünki çon yol bilen mañsak, gulciğa beş – alte künde aran yėtip barattuq. Eger tağ arisidiki çigir yol bilen davan éşip yürsek, tağ içide bir konupla ilığa yėtip bargili bolatti. Şunıñ üçün, etisi tañ süzülüşi bilenla açalğa qarap yol alduq. «Qalla astı» tüzlenliqi (burun bulañçılarnıñ başlıqiniñ qallısı élinip éşip qoyulğan cay) ni básip ötüp, tağ arisiğa ötidigan qayça égiziğa yekin qaydiki davan yėniğa kelgende keç kirip,

şivirğan çıqip ketti. Şuniñ bilen davan tüvidiki qazakların yığaç öyide konup kelişqa mecbur bolduq. Bu yerge bizdin avval elliq – atmış eşekke tuz artqan töt eşekçi çüşqéniken. Ular şivirğan da tağ arisidin yol tépip ménişqa ilac qılalmay, bu yerde üç kün yétip qaptu. Biz tötimiz öy igiliriniñ: «hazir tötinçi ay bolsimu, bu davanniñ üsti yaylaq bolğaçqa qar kélín, téxi yol éçilgini yoq, siler uquşmay bu terepke kélip qapsiler. Cıñğa qaytip çon yol bilen mañsañlar bolarmikin» dégen sözlirige könmey, seher turupla qaramliq bilen yolğa atlanduq.

Biz davan üstige çıqip, tüzlenge çüşkiçe tizgiçe qara kéçip yol tépip yürduq. Çüştin kéyin şivirğan küçiyip kétip yol tapalmiduq. Ya arkiğa yénişni, ya aldığa ménişni bilelmey ğaŋgirap qalduq. Şuniñdin kéyin atlarni tağ qaptalliri terepke burap yol izliduq. Bezi caylarda qar atniñ qarnigiçe kéletti. Mundaq vaqıtta atlar qarni köksi bilen buzup, yol éçip mañattı. Bezi caylarda bolsa atlarniñ puti yerge tegmey, qorsiki bilen qar dövisige ésilip qalattı. Mana şundaq ehval astida tötimizniñ atliri qattik sinakqa duç keldi. Bezide uniñ, bezide buniñ éti yol buzup mañattı. Qalğan üçimiz şuniñ açqan yoli bilen mañattuq. Axirida üç sodigerniñ danlıq yorğa atliri dermani kétip, yol buzalmay qaladı. Sodigerler qattik qayguğa çüşti. Şivirğan uşqiytip, qulaqlirimizni uçuruvetti, köz çanaklirimizni qar – muz qaplap ketti, biz héç yakqa iliriliyelmey, caylirimizda turup qalduq. Muşundaq égir peytte méniñ körümsiz, yégir, kotur étim köksi bilen qarni buzup, qaptaldin qorsiki bilen töven séyirilip yol açtı. Yolda hemrahlimniñ atliri oynaklışıp mañğan peytlerde, méniñ koñur étim béşini sélip astirak mañattı. Sodigerler méniñdin:

_ Bu biçare qaşaŋni nedin alğan sen? _ Dep soridi.

_ Bu harva tartip, tuluq tartip, canğan esqatqan at. Silerniñ atliriñlardek silap – siypap baqqan etivarliq mal emes, _ dédim men ularğa. Mana bugün bu çağa çénikqan koñur étim tötimizniñ hayati hevp astida qalğan da öz qaramitini körsetti. U héli yerlergiçe yol buzup yürüp, axir ikki puti yerge yetmestin, qorsiki bilen qarda ésilip qaladı – de, béşini qarğa qoyup yattı. Qarap tursak, atniñ issiki bilen qarlar érip, atlar çöküp, éger aran körünüp qaladı. Biz emdi atlarni yétilep piyade mañattuq. Şundaq hepilişip yürüp, kéyin bizge mundaq bir eqil keldi: méniñ ğan cuğamda bağlaqlıq bir parçe ak hoten kégizi bar idi, emdi biz hérip qalğan atlirimizniñ üstidiki xurcun ve éger – toqumni élip qoyup, qar üstige sélip qoyğan kégizimizniñ üstidin avval birimizniñ étini dessitip, uni töt – beş gulaç nériğa apirip qoyattuq. Andin kéyin ikkinçimizniñ étini şu terikide dessitip mañguzattuq. Kéyinçirek birimiz atniñ çulvuridin tutup, birimiz quyruqini qayrip, yene birimiz qulıqıdin tartip sörep, bir az cayğa apirip qoyup kélip, başqılarniñkinimu şundaq qılattuq. Atlarni mölçerlep qoyğan yerge apirip qoyğan din kéyin, yénip kélip xurcun ve éger – toqumlarni dapqur bilen élip barattuq. Peket téz qar bar yol tépiş üçünla tağ qaptılidiki qar üstige béşi çıqip turğan qorayni nişan qilip mañattuq. Biz tizimizda bezide meymimizgiçe qar kéçip piyade yürginimizde ibraxim isimliq sodiger qardin putini çiqıralmay, bir pay qalıçı qar astida qaptu. U qolini tikip yürüpmu qalıçini tapalmidi. Çünki qar asti érip ketkeçke su bolup ékip turattı. Namazdiger vaqtida şivirğan yene küçiyip ketti. Biz tağdin éşip kétidigan cayğa pat – pat qarap qoyattuq, köz yétim cayda qayça belдем köründi. Ene şu yerge barsak hayat qalattuq. Şuniñ üçün biz meslixeleşip: «at ve xurcunlirimizni dések, bu yerdin hayat çiqalmaymız, çünki keç kırışke bir – ikki saet vaqt qaladı. Eger kéçisi muşundaq şivirğan da qar üstide yétip qalsak, hayatimizdin ayrilimiz. At ve nerse – kérekler candin eziz emes, şunja hayatimizni qutulduruş üçün, ene şu qayçidek körüngen cayğa qol tutuşup piyade mañaylı» déyiştüq. Emma bizniñ pikrimizge ibraxim dégen sodiger koşulmıdı. U: «siler ketsenlar kétéviriñlar, men bu xurcunni béşimğa qoyup, muşu yerde yatimen. Hayat qalsam xurcunumni élip kétimen, bolmisa muşu xurcunumniñ üstide can bérimen» dep yigligili turdı. Uqsak, uniñ perte gélem xurcunida neççe miñ som pul, qama, mariye ve ak tengiler bar iken. Bu

nersiler unıŋa cénidin eziz idi. Emma biz üçimiz unıŋ dunyasını emes, «yaxşı yoldaş yolda yoldışını taşlap ketmes» dégen temsil boyıçe ibraximni taşlap kėtişke qıymıduq.

Biz qandaq qılış lazımlıqı hekkide oylinip, biz aldımızğa qaraymız, bir arkımızğa qaraymız. Nek şu peyitte biz kiçiq davan astidiki yağaç öyde bille kongan eşekçiler tuz artqan eşeklerini heydep, bizniñ mañğan yolimiz bilen kélivatqanlığını yiraktin körüp qalduq. Biz ularniñ hayatidin hevpsirep: «hay eşekçiler, bu terepke mañmanlar, xeterliq, ölisiler!...» Dep bar küçimiz bilen varkirıduq. Şivirğan barğan séri küçiyip ketti. Hava tumanlışıp ularniñ anlığan – anlımığan lıqını uqalmıduq. Qatqan qar atlarnı kötörelmıgını bilen, piyade mañğan da bizni kötöretti. Şuniñ üçün, bizge atlarnı manguzuş eñ égirğa çüşti. Men kültük qardin putumni çiqırmay, harğan liqimdin étimni çulvurıdin tutup, tizlinip alğa sürülettım. Yoldaşlırim unıŋ quyuquıdin tutup alğa tartattı. At bolsa bar geyriti bilen alğa yulqunup, köksi arqılıq qarnı yérıp yol açattı. Yoldaşlırim:

_ Hey canıvar, körümsiz bolginiñ bilen duldul ikensen! _ dep mahtaytti. Men biraz démimni élıvalğan din kéyin, unıŋ péşanisini silap qoyup yene alğa intilişke kistayttım. Etrap barğan séri qarangulaşmakta. Biz hedep nişan qılğan tağniñ açımak égiziğa qarayttuq. «Ah xuda! bizni şu yerge yetküzgin!» dep hesret cékettuq.

Méniñ bıçare capakeş, oruq, yégir konjur étimniñ şu küni körsetken geyriti méni uni candin eziz körüp, ta ölgıçe qoldin çiqarmay békişimğa kesem içküzdı. Her xalda ademde ümid ve geyret üzölmise, dehşetliq şaraitlardin qutuluş mumkin iken. Biz şu küni özimiz piyade, at, éger, toqum ve xurcunlırimizni dapqur qilip yürüp, héliqi qayça körüngen tağ égiziğa kelduq.

Biz namazşam bilen gör sayniñ içige kirduq. Bu, ikki égiz çon tağniñ üsti ikki gulaççe acrilip, boş qalğan caydin asman körünüp turidığan öñkür tağ yoli iken. Bu kisan tağ yoli etrapidiki taş arilirida nurgunlığan qoylarnıñ ölüki yatattı. Bu bolsa, bizdin bir kün avval biz bésip ötkén yoldin koş emçek yaylıqığa bivaqıt köçürölgen töt – beş qora qoyniñ dehşetliq şivirğan 'ğa uçrap ölgenliri iken. Démek, malçılar elliq pirsent maldin muşu etrapta ayrilip qaptu. Biz bu yerge qaş qarayğan da kélip, cénimizni qutquzup qalğan iduq. Biz bésip ötkén caylarda qançılığan qoylarnıñ ölüki qarğa kömölüp qalğan lıqını bilmeymız. Biz bu yerde téxi can talişivatqan qoylarnımu kördüq. Men müşüktek bir qara koziniñ ölüp qalğan anisiniñ emçiqini émivatqanlığını öz közüm bilen kördüm. Süt çiqmığan séri unıŋ tumşuqi ölüq saqlıqniñ yélinini qançitattı. Men bu éçinişliq ehvalni körüp, özimizniñ hayatimizniñ hevp astidin qutulğan liqığa şükür qildim. Emma kozığa içim ağrıp, uni biz tünimekçi bolğan öñküрниñ içige kötörüp kirdim.

Biz yoğan taşlar sangilap turğan bir öñkür içide aram alduq. Atlarnı bolsa, bir – birige çétip qoyduq. Ularmu putlirini sozup yolda yétişti. Biz bir – birimizdin serenge ve yémekliq sürüştürduq. Biridin bir qap serenge çiqti. Yene biriniñ xurcunidin bir bolaq kent, yene biriniñkidin bir qallek navat çiqti. Lékin ularniñ xurcunidin qorsak toygudek başqa nerse çiqmıdı. Méniñ xurcinimda şihodiki sinlim yolluq tutqan toqaçtin beş – alte dane qalğan iken. Men bu yağlıq toqaçni hériş ve açlıqtin dermani qalmığan seperdaşlırimniñ aldığa _ xurcun üstige élip qoydum. Hemmsi xuşallıqtin: «sen hasiyetliq yigit ikensen» dep xuş boluşup müremge urup ketti. Biz bu toqaçlarnı kent, navat bilen koşup yéduq. Qurup ketken gallirimizni nemdeş üçün bu yerde su yaki qarmu yoq idi. Şuniñ üçün men qaranguda gör saydin çiqip, bizni ettigendin béri qıynığan qardin qalpikimğa toşquzup élip keldim. Qarnı çaynap yep unıŋdin derdimizni çiqardıq – te, ün çiqarmay sozulup yétip uhlap kettuq. He rast, biz tamaklinivatqanda men héliqi yétim kozığa kentni çaynap ağziğa sélip qoyğan idim. Umu méniñ qoynumda puşıldap tögölüp yattı. Tebietniñ reximsiz vehşiy yavuz qoli bu kiçiqkine kozıçakniñ anisini

xalaq qilip taşlığan idi. Biçare koziçak bolsa, öz béşığa kelgen bextsizliqni sezmay, ölük anisini émivatqan éçinişliq ehvalini eslep, qattik qayğuğa çömdüm. Égir musibetniñ tesiri içide anamnıñ ölümünü eslidim. Men şu çağda beş yaş ikenmen. Men anam can üzuvatqanda, unıñ yénida bolgıñım üçün, u méniñ kiçiqkine çapınımnıñ péşini tolğap çin tutuvalğan . Çoñ apam péşimni acritip élip, méni hapaş qilip yürüp hoylida yigligan idi.

Etisi biz öñkürdin çıqip erkin nepes alğan da, hava éçilip, kün neyze boyi örligenidi. Gulaçlırimizni kérip, keddimizni rusliduq. Atlarmu haduqlirini çıqirip orunliridin turğan idi. Derru cabdunup yolğa çüştuq. Bir az ménip gör saynıñ nériki çétige ötüş bilen acayıp bir menzirini kördüq. Oñ tereptiki tağnıñ étikide yiladek tolginip ketken yarıñ astida keñ bir say bar idi. Say boyidiki térek şaxlırı yapıyşıl yaprak çıqirip, selkin şamalda tevrinip turatti. Térek ve tallar arisidin argamça boyi kenliqte astidiki taşlırı körünüp turidığan süzük su örkeşlep ékivatatti. Tağnıñ nériki qaptilidiki örük yağaçlırı bükkide çéçeklep ketken bolup, etrapida gül heriliri uçup yüretti. Sunıñ boyidiki yéşil duhavidek çimenzarliqta tiqilgen kégiz öy aldida bir neççe adem yoğan qazanlarda göş pişuruvatatti. Etrapta bir munçe qoy – kozılar otlap yüretti. Bu menzirini körüp, hayacınımnı basalmay:

_ Mana qarañlar, dozah bilen cennetniñ arisi bir gulaçla iken, _ dep varkirivettim. Yoldaşlırimmu maña koşulup, pestiki su boyida olturğan ademlerge qarap:

_ Hay, hay...! _ Dep varkiridi.

Men şuçağdiki hayacanlangan bu héssiyatımnı ve oxşıtip qilğan sözümnı axirgiçe unutmamymen. Çünki adem bayıla dehşetliq menzire içide yaşıstın ümidini üzgendin kéyin, birdinla hayatnıñ yene kedirliq güzel menzirisige kirip kéliş zoqını ipadilep bérişke tili acizliq qilsimu, emma dilida mengü xatire qalidiken.

Pestiki ademler ornidin turup, qollirini pulanlitip bizni çakırıştı. Ularnıñ körsetken teripi bilen peske çüşüp ular bilen körüştuq. Xal – ehval soraşqandin kéyin, ular davan astidin bizdin bir kün avval muşu etrapqa qoy köçürüp mañan kişiler ikenliqini bildüq. Démek, bizdin avval şivirğan 'ğa uçrap ikki miñ qoydin miñ qoyi xalaq bolğan biçariler şular iken. Ular biz yoldiki şivirğan da xalaqet girdabida can talişivatqanda, bu cennetke yétişqéniken. Etrapteki derehlerge xalal qilip öltürüvalğan qoy göşlırını ésip qoyuqtu. Qazanda bolsa, liq toldurup sélingan qoynıñ göşi pişivétiptu. Biz bu güzel cayda çüşkiçe aram élip, atlarnı otqa, özimizni göşke toyguzduq. Andin qoyçılarga teselliy bérıp, yene yolimizğa çüştuq.

Tag arisidiki suni yaqılup, ademni meptun qilguçi güzel menzirilerni tamaşa qilip, koş emçek yaylıqıdin ötüp, kün patqanda tağ bağıridiki tar dégen yéziğa kélip çüştuq. Biz kongan qoru ottura xallıq bir déhqannıñ qorusı iken, bu yerdin ötken yoluçılar méhmanxana hésabida muşu qoruda konup ötidiken. Saxibxan nahayiti xuşxuy, merd ademler iken. Öy igisiniñ ayalı qol – qolığa tegmey heriket qildi. Biz yüz – qolimizni yuyup olturup bolguçe çay teyyarlidi. Dastixan sélingan coziğa dairisi bir quçak kélidığan çoñ népiz ak nandin beşni qatlap qoydi. Üstide bolsa, süt bilen yugurup yakqan, yüzi yağlışıp turğan töt dane toqaç bar idi. Çoñ bir qorida keltürülgen qaymaklıq etken çaydin başqa yene, coza üstige pişşik hem ham qaymaktin ikki çoñ çine qoyuldi. Bahar mezgili bolğan da ili yézilirida süt, qaymak mol bolidu. Biz ikki saetçe vaqıt mezze qilip, ikki – üç apqurdin etken çay içiştuq. Kéyin, héli vaqıt ötkendin kéyin béde toğrap, atlırimizni otqa qoyduq. Emdi yataylı dep tursak, saxibxan harduq éşi içinlar dep unimiginimizğa qoymay aş köki purap turidığan ügre aş keltürüp qoydi. Axir unıñdinmu bir – ikki çinidin içip bir az aram aldıq – te, yétip qalduq. Şu kéçisi men bexiraman uyquğa kétiptimen.

Emma qalğan üç seperdişim tañ atquçe köz yummay nale – zar qilişip çıqıptu. Ettigende kopup qarisam, ularniñ közliri kipqizil şelperdek qizirip kétiptu. Ular yenila ikki qoli bilen közlirini tutup: «alla tova» éytişip, özlirini tamğa uratti. «Közimizge yinje tikqandek boluvatidu, qandaq qilarmız» dep qahşaytti. Öy igisi tecribiliq adem iken, u:

_ Közünlarni qar çékiptu. Buniñ çarisi başni çümkep qarda xordiniş, başqa çare yoq, _ dédi köyünüp.

Bularniñ nale – zarini anlap toplaşqan kişiler bu üç sodiger bilen bir kün qar dénjizida çömülüp yürüp héçnéme bolmiğan méniñ közümgé heyran bolatti. Çünki menmu ular bilen bille, hemme yéri qar bilen qaplangan tağ – édirlarda azab – oqubetni bille tartip yürgenlerniñ biri. «Méniñ közüm qandaq xislet bilen bularniñkidek bolmay sak qaldi» dep oylap, özümme heyran qaldım. Axir buniñ sebebini taptuq. Méniñ béşimda çörige mehmél tutulğan kirgizçe qalpak bar idi. Şivirğan urup gecge – péşanilirim tonlap çimildigan da, qalpakniñ qayrimisini çüşürüvetqénidim. Méniñ közüm qara mehmélge duç kélip turgini üçün qar çékip kétiştin saklinip qaptu.

Eslide biz palaketke uçriğan u cay altinçi aylarda kelsiniz, pütün etrapı duhavidek yaltirap turidigan yapıyéşil otlaqlıq, gül – çimenliq yaylaq iken. Şu etraptiki tüzlenliq, édirler bolsa, san – sanaksız mal – varanlar yayrap otlap, semirip kétidigan , süt- qaymak, süzme – kétik, kimiz, şirne bağlap pişip turğan bölcürgenliri bar cennettek cay iken. Emma biz vaqitniñ reximsiz sinikiğa duç keptimiz. Bizniñ tartqan azabımız özimizniñ şoridin boptu.

Méhmandost saxibxan déhqan bizni etisi yene aş vaqtigıçe süt – qaymak, kétik bilen kütti. U köz ağrikiñiñ qattik azabini tartivatqan üç seperdişimni davalaş üçün atlandurup, tardin töven bölükey goliğa başlap keldi. Teskey ciralar arisini izdep yürüp, çigliq bir cayda toxtap kétip qalğan qarni tapti. Çigqa ot qalap üç parçe taşni qizitti, andin kéyin közlirini qar çakqan üç seperdişimniñ béşini çapan bilen çümkep, taş üstige az – azdin qar sélip xordatqan idi, ularniñ közliri ağrıştin toxtap, azaptin qutuldi. Şuniñdin kéyin köyümçan méhmanxana igisi bizni atlandurup şeherge yolğa saldi. U maña çakçak qilip:

_ He yigit, sen téxi bulardin yaş ikensen, emma yoldaşliriñdin tecriben çonrak iken. Buniñdin kéyin, béşiniki mavu neççe yilliq paydisi bar kirgizçe qalpikiñni taşlimay kirlap qiyip biz terepke kelsen, men saña ikki menzi anardek kipqizil kirgiz qizdin birni élip bérimen, _ dep xuşal külke bilen bizni uzitip qoydi.

Biz bölükey golidin ötüp, gulca şeher yolığa çüşkende, arkimizdin yétişip kelgen ikki atliq kişi bilen körüştuq. Ular bizdin bir kün kéyin şivirğan toxtap héliqi davan astidin bu terepke atlangan lar iken. Biz davan astidiki qazak çarvıçılarnıñ: «cudun toxtığan da atliniñlar, bolmisa hevp astida qalisiler» dégen teklini kobul qilmay, qaramliq bilen yolğa çıqıp, dehşetliq azab tartqanliqimizni ularğa sözlep berduq ve bizniñ izimiz bilen yolğa çüşken éşekçilerniñ ehvalini ulardin soriduq.

Ular bizge, bizniñ mañgan liqimizni körüp töt éşekçi tuz artilğan éşeklirini heydep yolğa çıqqanliqini sözlep berdi. Ularñiñ déyişice, biz yoldin ézip ketken cayda ularmu iz koğlişip yürüp, biz çüşüp qalğan égir ehvalğa qaptu. Bizniñ: «arkığa qayt» dep varkirap şeret qilğan liqimizni sézip, ikkisi: «qaytayli» dése, caxilrak ikkisi: «aldimizdiki töt atliq ötüpla ketse, bizmu bu yerdin salamat ötüp kételeymiz» dep unimay méñiptu. Ikkisi bolsa, bu ikkisiñiñ gépige koşulmay, arkisiğa yénip, xupten mezgilide davan astidiki yağaç öyge tuzlirini taşlap, ottuz éşiki bilen miñ bir capada hayat qaytip keptu. Ikki éşekçi

bolsa, biz bésip ötkən, atnıñ tuyıki yerge yetmeydigan cayğa kélip, yigirme neççe éşiki bilen qarğa kömülüp ölüptu. Bütün téxi bayırak ularnıñ yoldaşliri atlıq izlep kélip, ularnıñ ölükini tépiptu.

Men bu şum xeverni anlap, biçare éşekçilerge bek éçinip qayguğa çömdüm. Ademler tirikçilik yolida her xil veke – hadisilerni baştin keçüridiken. Beziliri turmuşnıñ mana şundaq dehşetliq hadsiliridin savaq élip, tecribiliq bolup qalidiken. Beziler herqançe égir vekelerni körsimu, azrak raxetke yétişse, körgen künlirini untup, özlirini bilelmey qalidiken.

Mesilen, kirik yol yürüp her türlüq yol azabini körgen, «yol azabi __ gör azabi» dégen xelq temsilini anlığan elli – atmış yaşlıq éşekçiler davan astidiki qazak yigitnıñ: «tötinçi ayda, bolupmu, bügünkidek hava tutulup turğan da bu yaylaq tereptin yürüşke bolmaydu» dégen tecribiliq meslixitige perva qilmay, qandaq yaman akivetke qaldi – he?! Bizmu atlirimiz bilen qançılıq azab çektuq. Xetta xalaq boluşqa tas – tas qalduq. Mana qarañ, héliqi ikki éşekçi yigirme neççe éşiki bilen xalaq boptu. Tecrube – savaq dégen qatta bilim. Unıñğa riaye qılmağan lar nadan – de.

Biz kéçidin béri kongan öy igisi __ tecribiliq déhqan mende nahayiti çon tesirat qaldurdi. Mesilen, biz çarçap öley dep qalğan da, u oçuq çiray qarşı élip, «bir hargan 'ğa gep qilma, bir açqanğa» dégendek, u bizge quruq gep qilmay, merdliq bilen acayip yaxşı tamak bérıp, özimizni ve atlirimizni bir kéçe asrap aram aldurdi. Öziniñ toplığan tecribisi bilen üç seperdişimniñ dehşetliq ağırvatqan közlirini evliyalardek bir saetniñ içidila qar bilen davalap saqaytıp qoydı. Bu némidégen ésil, merd, aliycanap adem! dunyada mana muşundaq ademler köp bolsa, kişilerniñ munasiviti acayip yaxşı bolup, otturida burun bolmisimu u köz bu közni yémeytti, «hemme adem öz kömçigila koqas tartmas idi». Birak mundaq xalis, tecribiliq, xelq üçün işleydigan ésil ademler nahayiti az – de...

Biz şu küni namazdiger mehelde gulca şehirige yétip kelduq. Gulca yazlıq menzirisi acayip çiraylıq, gül – gülistan, bağı – bostanlıq şehir bolsimu, şu zamanlarda etiyaz pesli koçiliri patqak destidin ademni yirgendüretti. Biz atlirimizniñ tizida şalaqlitip patqak kéçip, restidin ötkende, sodigerlerniñ dikkitini celp qılğan bolsak kérek, ahşimi öyümge keyni – keynidin töt – beş callap kélip, meniñ néme élip kelgenliqimni sürüştürdi. Eltére, mariye élip kelgenliqimni uqup özlirige sétip bərişni ötündi ve başqılarga bu nersilerni élip kelgenliqimni éytmasliqimni céqilep, meni mahtap: «manğan derya, yatqan boriya» dégendek heriket qıldıñ, mana emdi yaramlıq adem bolup qapsen. Xuda xalisa qatta adem bolisen, _ déyişti. Ular yene bu işta maña yardım bérigidigan liqini, köp payda yetküzüdigän liqini éytıştı. Beziliri men xalığan priyomçı (térilerni sortqa ayıguçı) arqiliq yaxşı bahada sétivalidigan liqlirini éytti. Men: «bolidu, biz téxi héli kelduq. Harduqimizni élip, mélimizni qolimizğa alğan din kéyin sétip béreyli» dep, ularni yolğa saldim.

Lékin etisi ettigende, men téxi ornumdin turmıgan da, héliqi ikki sodiger öyümge yene kirip meni oyğattı, xurcundiki mélimni çiqirip körsitişke kistidi. Unıñ biri doğvarçı bay bolup, biri bizge tugqan bolidigan qurban dégen priyumçı idi. Men mallarni körsitişke qacılıq qılğan idim, qurban sala – sulu qilip, tugqançılıqimizni şépi keltürüp, meniñ menpeitim üçün xizmet qilidigan liqini bildürüp yalvurdi ve: «ezbirayi xuda, men silerdeki yétimlarnıñ paydisini közleymen» dep kesem içti, şunıñdin kéyin men işinip, xurcundiki mariye ve ağımixan térilirini élip ularğa körsettim. Ular bu nersilerni körüp qizikti – de, sétivéliş üçün mehkem ésilidi. Xetta meniñ sirtki qiyimlirimni qiyip, yüzümni yuyuşumgimu imqan bermey, sortqa ayrip bahasını toxtam qilişti, héli çin turup baha talaştım, tağam kelsun andin satay depmu baqtım. Lékin qurban: «mana tağarjmu men, saña can – ciger kérindaşmu men, séni hergizmu köydürüvetmeymen, illa – billa» dep yürüp, melum bir bahada mélimni élip, qolumğa uçidin elliq som tutquzup qoyup kėtişti.

Kéyin eltérem kelgen haman, xupten vaqtida ular yine kélip maña étibar bergen bahada mallarni élip kėtişti.

Bu sepirimde capa tartqan muşekkitimge layik üç yüz som pulum alte yüz som boluptu. Démek, men tenmu – ten paydığa ige boptimen. Emma kéyin uqsam, mendin mal alguçılar üç yüz elliq som payda aptu. Bay callap qurbannıñ dellallıq xizmiti üçün elliq som bérıp, özi bolsa méniñ üç ay yol azabi __ gör azabi tartıp alğan üç yüz som paydamni üç saette ündürüvaptu. Démek, men téxıla sodigerçiliqte ham ikenmen, turmuş tecribilirige اساسlanmay, semimiyetsiz geplerge işiniptimen.

Her xalda, qandaqla bolmisun, heriket qilip toplığan pulum bilen aqamni öylendürüvaldim. Şunıñ bilen aile veyrançılıqıdın qutulup qalduq. Düm bolup qalğan qazinimizdin yine xor çıqışqa başlıdı.

Dadam bilen aqamniñ otturısında

Dadam yéniliqni kobul qilmaydığan , xurapi ekidilerge mehkem çaplışıvalıdığan , micezi çus adem idi. Aqam bolsa, yéniliqqa, türlük bilimlerni igilivelişqa qızıqatti. Köp çağlarda unıñ izdinip işlevatqan işliri dadamniñ qarşılıqıǵa uçrap turatti. Mesilen, eñ avval aqamniñ qandaq mektepte oquş mesilisi üstide dadam bilen aqamniñ otturısında mundaq bir toqunuş bolğan liqi ésimde.

Aqam oquş yéşığa yetken çağlırida gulca şehirde uyğurçe penniy mektepler yoq idi. 1920 – Yilliri musabayuplar teripidin gulca şehirdeki medris yénida yéniçe penniy mektep éçildi. Unıñda yirik muellimlerden istanbulda oqup kelgen abdurahman şaxidi, tursun endi, türklerden turgut ve hélil endi ve başqa ziyalılar oqutquçılıq qilatti. Aqam turdi qadir mana şu mektepte oquş üçün dadamǵa telep qoydı. Aqam bu çağda erepçe «şer'i vaqai» dégen kitabni oqup, kona diniy mektepni tamamlıǵan idi.

Dadamniñ aqamniñ yéniçe penniy mektepke kiriş telipini ret qilip:

_ Emdi sen pen oqup dehriliq yolıǵa kedom qoymaqçımu? Xiyalıǵni cem qil, medriske kirip talip bolisen! _ dédi.

_ Dada, menmu şehirimizde penniy mektep éçilişini arzu qilip yürgenidim. Bu arzuyummu emelge aştı. Emdi men muşu yéni mektepte oquymen, _ dédi ket'iyliq bilen aqam.

_ Bolmisa, mehemmet imin goza qarimniñ öyige bérıp, muhteserva qaidin ders al, _ dédi dadam.

Meksitige zit bolğan teklipler aqamniñ oǵisini qaynitip qoydı:

_ Dada, siz némişqa méniñ meksitimni peket çüşenmeysiz?! Men şunçe yillar arzu qilğan mektepniñ işiki mehelimizdila éçilğan tursa, némişqa şu mektepke kirip oquşumǵa ruhset qilmaysiz, men pen oquymen, pen! _ dédi u küçinip.

_ Hey begerez, néme u pen dégen? Imanmu?!

_ Kişilerni quşteq havada uçquzğan , béliqtek suda üzgüzgen pen şu!

_ U yakqa kedom basquçı bolsañ, putuñni çakimen!

Bu talaş – tartiş héli vaqitlargiçe davam qilsimu, axir dadam aqamniñ telipini qandurmidi.

Dadam kitabxanliqtin qalmaydigan , mollamlarniñ söhbetlirige qulaq sélip yürüp qulaq mollisi bolup qalginı üçün, diniy mesililerdin héli köp nersini sözleytti. Bu ketime aqamgimu u:

_ Çonlar néme dese maqul bol, bargı qanaet qil; Savab bolidigan işni qil, gunah bolidigan işlarğa zadi ayağ basma! tanla mehşergada qara yüz bolup qalmay, yoruq yüz bol, _ dégendek nurgun nesixet qilip, uni mecburiy déğüdek medriske yolğa saldı. Bir coza, ikki çine, aptuva, çilapçılarnı menmu dadam bilen kötürüşüp, aqamni taliplar xucrisıǵa apirip caylaşturup qoyduq.

Aqam melum vaqit talip bolup yürdi, emma pat – patla medris yénidiki héliqi penniy mektepni egip yuretti. Abdurahman endi uniñ bu mektepke kirip oquş iştiyakini bilgendin keyin, uni mektepke kabul qilmakçi boldı. U özimu dadam bilen ayrim sözleşti ve terekqıyperver kışiler arqiliqmu xizmet işlep yürüp, axir dadamni maqulğa keltürdi. Şuniñdin keyin aqam mektepke kirip oquş pırsıtige ige boldı ve yettinçi sinipni ela dericide püttürüp çıqtı.

Aqam acayip xuşxet yéziş ve resim sızış maharıtige ige idi. U xurapiy adetlerni zañliq qilidigan hecvıy resimlerni sızıp, péşayvannıñ tüvrükige çaplap qoyatti. Bir küni u işanlarnıñ özini ğayıbnı bilidigan sirliq adem dégen çüşençisini murtlırığa şındürüp, nerse – kérek toplaydigan yaman nepsini zañliq qilip resim sizdi. Resimde boynı inçiqe, uzun, béşi qazandek, barmaklırı aridek, çışlırı tömür gürcektek acayip set bir mehlıqni sızıp, astıǵa: «nepsi ger süretke kelse, süriti işan kélur, qollırı ara kebi, çışlırı tişan kélur» dep yézip, tüvrükke mihlap qoydı. Buni dadam körüp yırtıp taşlıdı ve aqamni koǵlap yürüp dumbalıdı. Çünki dadam sopı bolğan liqi üçün işanlarnımu meşire qilişqa koşulmaytti. İkkinçidin, kimki süret sizsa, şu süret qiyamette sizguçidin can telep qilidu dégen xurapiy étiqadqa emel qilatti. Şuñıa dadam aqamniñ süret sizginini körüp qalsa, mana şu sözlerni tekrarlap cédel qilatti. Aqam keyinçerek maña at ve ademniñ yéniçe turğan resimlirini kérindeş bilen sızışni öğitişke başlıdı. Men bir küni atniñ süritini sızışni meşk qilivatsam, tuyuqsız dadam kirip qaldı, sizivatqan resimni körüp, kegezlirimni yırtıvetti ve qaçitimğa ikki şapılaq sélip:

_ Turdı dégen haramzade sénimu qardın çiqirişqa başlaptu. Qiyamette céniñni bunıǵa bersen, özün xudanıñ aldıǵa qandaq barisen? _ dep varkıridi ve: _ ikkinçi yene süret sizsan, qoluñni mana muşundaq sundurup taşlaymen, _ dep qolumdıki kérindeşni sundurup taşlıvetti.

Men qorqup ketime, ikkinçi süret sızışni ögenmidim. Aqamniñ: «bu kimmetliq senet, öğinivélış kérek» dégen sözlirini mu anlımidim. Men aqamniñ sözlirige qarıǵan da, dadamniñ xurapiy sözlirige işinettim. Çünki dadam méni ibadet ve kitabxanliq qilidigan caylarğa egeştürüp baratti. Undaq caylardın ve dadamdın: «heveske bérilse, mömin ve yavaş bolmısa, dozahqa çüşidu» dégen köp ketime anlap, dadamniñ déginini qilsam, axirette dozahqa çüşmey, cennetke kirimen dégen çüşençide idim. Şundaq bolsimu, aqam méniñ bu kona qaraşlırimni tüğitişke yardım qilip, daim senet toǵrisida, pen toǵrisida ve yénliqlar toǵrisida sözlep bérretti. Dadam bolsa, yuqirikidek koniliqqa ündeytti. Bu ikkisiniñ otturısında men talaşta qalğan idim.

Dadam muteessip, çala mollılardıñ, xelq tili bilen éytqanda «kigiz kitab» dep atilidigan epsane sözlerge çin yépişivalidigan bolğaçqa, u bizni dozahqa çüşidu dégen vexime bilen qorqutatti. Mesilen, bir yéringe süydük téğip ketse, dozah otı şu yerdin tutışidu. Namaz oqumıǵan kışige qiyimniñ péşi téğip ketse, dozah otı şu yerdin başlap köyidu dégendek sözlerni qilip qorqutatti. Aqam muzıqa öğinişkimu hevesmen idi, bir küni u dutar sétivélip çélişni meşk qilişqa başlıǵan idi, dadam körüp kélip:

_ Hay turdi dégen caxil, emdi muşu yaman işni qilgili başlıdınmu, dutar bar öyge perişte kirmeydu, uqamsen?! _ Dédi gezep bilen.

Aqam dadamni zanlıq qilip:

_ Undaq bolsa, men ölgende görümge dutar ekirip qoysun, munkir – nekir dégen periştiler u yerge kirmey, gör azabidin qutulup qalay, _ dédi. Dadam unıñ heciviy gep bilen özini meşire qilivatqanlığığa aççıqı kélip, sérik burutliri titrep ketti, közliri alaydı:

_ Hey bedbext, ağzıñdin bundaq nalayik, qupurluq sözlerni çıqarma, dutar dégen dozah çömüçi. Bundaq nersini öyge yolatma, _ dep kélip, dutarnı aqamniñ bésığa bir urup paçak – paçak qilivetti. Mende bu éçinişliq tesir kozgıdı. Aqam téxi emdi «davançıñ» dégen pedige çélişni öginivalğan ve maña çélip bergenidi. Dutarnıñ adem roxini canlandurguçı cezibidar avazi ménimu özige celp qilivalğan idi. Şundaq qilip, biz süret sizişni öginiş ve muzikiğa iştiyak bağlaş hevisidinmu mehrum bolğan iduq.

Aqam ösmürlükide ene şundaq işlarnı qilip, dadamdın héli köp tayak yégenidi. Menmu tayaktın quruq qalmığan idim. Men aqamdın nahayiti ikki yaşla kiçiq idim. Aqamniñ dadamniñ çüşençisige zit işlarnı qilip tayak yéğini maña savaq boldı. Şuña men dadamdın qorqup, déğiniñi qildim, öyde qala, eşek, qoy baqtım. Yaz künliri keçkiçe sırtın ot orup, bazardın şapak térip kélettım. Andın helep étip, mallarğa qarayttım. Téxi on ikki – on üç yaş bolsammu, tañ seherde ornumdın turup, taharet élip, dadam bilen bille bamdat namızığa çıqattım. Bir küni biz bamdattın qaytip öyge kirsek, aqam bexiraman uhlatatqaniken. Bu ehvalni körüp dadamniñ can – péni çıqtı – de, gezep bilen orunda yatqan aqamniñ yalıñaç bedinige at – eşekniñ yügenliri bilen bedinidin qan çıquuçe urup ketti. Yene bir küni dadam aqamniñ melle çekmende, yéñi moda bolğan gelepi şım tiktürüp qiygenliğini körüp, «rusçe iştan» ni némişqa qıydıñ dep gezipige çidimastın dérizidiki qaça gülñi unıñ bésığa bir atqanıdı, bıçariniñ bésı yérilip, yüz – közi qanğa boyılıp ketti. Men dadamniñ buniñğa qanaetlenmey, dehşetliq qiyapette yene aqamni uruş üçün etraptıñ tayak izlevatqanlığını körüp, su toşuydığan soğiniñ qaltikini tonurnıñ içige yoşurup qoydum ve koşnimizni çakirip aqamni yene qattık tayak yéyiştin qutquzuvaldim. Dadam bolsa aççıqıdın yanmay: «mundaq yaman işlarnı qilişqa vucudun qandaq çidaydu, hey munapik bedbext, vicdan barmu sende!» dégen sözler bilen tillavatattı.

Dadamniñ ağzıdın çıqıvatqan yuqiriki sözlerniñ menisini u çağda çüşenmeyttım. Héli zamanlar ötüp, az – tola oquğan , ictimaiy mesililerge arılaşqandın kéyinla munapik néme, vicdan néme dégen soallarğa cavab tépişqa başlıdım. Munapik yalğan çı, xiylişer, sözi bilen emeliyiti oxşımaydığan aldımçı iken. Vicdan dégen munapiklik ve qara köñüllükni yaman köridiğan , adaletsizliq ve başqılarnı bozek qiliş hadisilirini körse azablinidiğan , insapni közde tutidiğan roxiy keypiyat iken.

Eslide aqam dadam yamanlıq qildiñ dep yuqirikidek atalgular bilen tilliğan kişilerdın emes, u yaxşı niyetliq, insaplıq, bilim xumari, vicdanlıq, ot yürek yigit idi.

Men dadam bilen aqamniñ bu koniliq bilen yéñiliq otturisiğiki ziddiyiti toğrisida bezibir vekelerni esliginimde, dadamni selbiy cexette eslep öttüm. Eslide dadammu xurapiy çüşençe tesiride qalğan liqı bolmisa, bozek qilingan kişiler üçün yaqa yırtidiğan , adaletni söygüçi, vicdanlıq adem idi. U yurt qattiliri dégenlerniñ nalayik işliriğa yüzidila reddiye béridiğan , xuşametni yaman köridiğan , toğra késer, keskin haraktérge ige bolgini üçün, yuqiriki tebike ehli dadamğa başta éytip ötkendek «qadir toñ» dep lekem qoyğan idi.

Yuqirikidek toqunuşlardin kéyin, men qandaq işlar yaxşı, qandaq işlar yaman ikenliqini çüşünivélişqa tiriştım. Axir uni tapqandek boldım. Méniñ oyumçe, kişiler üçün çüşençe mesilisi en muxım ve en murekkep mesile iken (çünkü oxşaş bir işni her xil adem her xil çüşinidiken).

Aqam edebiyat – senetke qızıqattı, şunja u maña uniñ tesirini ötküzüşke tirişattı. «Mana qara, körgenla molla Navai şéirlirigä mene éytmaydu, yeni uniñ oxşıtış – sélişturuş bilen keltürgen sözlirini çüşenmeydu» dégenidi. Özi bolsa, Navainiñ şéirlirini qızikip oqup çüşendürüp, şerxilep béretti. Arılap uniñğa teklid qılıp bezi şéirlarnımu yazğan idi. Men uniñ molla hapız dégen kişiniñ heyrintsa dégen qızını yaxşı körüp kélip, uniñ şenige Navai şéirliri teklidide yazğan bir şéirini körgenidim. Uniñdin pekett:

Qollirıñğa xine yakipsen kirmizi,

Lale irursen molla hapızniñ qızı.

Dégen ikki misrasi ésimde qaptı. U maña yene Navai, şırazi şéirlirini oqup yéşip béretti, şeyh seidi héqayilirini oqup bérıp tehlil qilatti. Men seidi héqayiliriniñ hékmetliq vekelirige qızikip, gülistanni etivarlap saklap yürdüım, pat – patla uni oqup bérışni aqamdin ötünettım. Dadam bolsa, Navai ornığa «qul goca ehmed», seidi ornığa «çahar kitab» ni oquşqa dalalet qilatti. Bu ikkisiniñ méni qaysi terepke başlavatqanlıqını bargan séri çüşinişke başlıdım. Omumen, aqam méni ilğarlıq yolığa, dadam bolsa, qalaq sopızim yolığa sélişqa urunğan iken.

Men tebiitim cexettin ak köñül ve tesirçan bala idim. Natoğra işlarnı yeni bireriniñ orunsız azablangan liqini körginimde éçiniş içide biaram bolattım. Birer bextsizliq toğrisidiki héqayını anlıgınimda yiglap kétettım. Erleri ayallirini urğan da yaki ata – aniliri balilirini urğan dimu azaplinip gezepke tolattım. Öyimizde bireri ağrip qalsa, tamak yéyelmey ve kéçiliri uhliyalımay qalattım. Güdek çağlırimdila méniñ roximda: némişqa köpçiliq azab – oqubet tartivatıdu, ularğa yardım bérışniñ çarisini qılğili bolmasmu? _ Dégen soal tugulğan idi. Bu méni edebiy eserlerni yéziş arqılıq bu mesililerni yorutup bérışke ilhamlandurdi.

Ilim izleş yolida

Men bala vaqtimda kona diniy mektepte kitab oquşni ögengen bolsammu, xet savatimni öz – özümدين öginip çiqirılğan idim. Kona cem'iyette diniy mekteplerde oquğan lar molla bolatti, ular diniy işlarnı başquratti yaki ottuz pare qur'anni yadlıvélip qarı bolatti. Buniñğa yétiş üçün neççe on yıl oquyttı.

1933 – Yılki april özgirişidin kéyin, şıncañda medeniy – maarip işliri yolğa qoyulup, zamaniviy yéñi mektepler éçildi. Emdi yéñi éçilğan mekteplerde bir neççe yıl oqupla yéñi zamanğa layık bilim igisi bolup, birer orunda xizmet qılış imqanıyiti tuguldi. Şuniñ üçün mendimu bundaq mekteplerde oqup bilim éliş iştiyaki küçeydi.

«Ürümçide türlük mektepler éçilptu, ottura mekteplerge kirgen oquguçılarga qiyim – kéçek ve teminat bérilidiken...» Dégen xeverlerni anlap, yol raşoti üçün pul yığışqa başlıdım. Bu pulni qandaq yığışınıñ gémını qılıp, axir mundaq çarını taptım:

April özgirişidin kéyin, aqam turdi qadir xizmet qılış üçün ürümçige ketti. U héli bilimlıq ve usta xettat bolgını üçün, ürümçide çıqıdığan «şıncañ géziti» niñ maqalilirini laziğa yézıp bér etti. Çünki deslepki şıncañ géziti şapigrafta çıqışqa başlığan idi. Aqam gézit çıqırışqa héli aktip xizmet körsetkenliqi üçün, taşkentke oquşqa çıqıdığan yüz oquguçınıñ biri bolup, birinçi türkümde «sağı» (ottura asiya dölet univérsitéti) ğa oquşqa ketqénidi. U bu aliy mektepte alğan turmuş yardım pulınıñ hemmisige déğüdek maña türlük kitablarnı evetip bér etti. Men uyğur, özbék, tatar, qazak edebiyatıǵa dair kitablarnı oqup yürüp bediyy edebiyatqa qizikip qaldım. Şunıñ üçün, edebiyatqa dair bezi kitablarnı élip kélip, buniñdin poşkinniñ özbékçe bir tomluq tallanğan şéirlar toplimini, beş xil edebiyat hristumatsiyisini, hadi taktaşnıñ bir şéirlar toplimini, gorkiniñ «ana» romanını lotpulla mutellipke tekdim qıldım. Hésab ve tebietke dair kitablarnı bolsa, yol raşoti üçün sétip pul toplıdım.

Méniñ yigqan pulum yüz som bolğan idi. Eger şu vaqıttiki anda – sanda uçraydıǵan sodigerlerniñ maşinisıǵa kira tölep çüşsem, elliq – atmış som kira hekki alıdu. Pulumniñ tenğdin tolisi kiraǵıla ketse, yol raşoti, mektepke kirivalguçe bolıdığan yémek – içmek, deñcalıq üçün serp qılışqa qalğan azgine pulum némige dal bolıdu dégen qaygu bilen kira tölimey olturuvalıdığan maşına yaqı harva izleşke başlıdım.

Üçinçi aydin tötinçi ayǵıçe bir ay izlinip mundaq imqaniyetke yétişelmidim. Oquşqa qizgınlıqım nahayiti yuqırı bolgını üçün, bir ay yol yürsemmu piyade mañay dégen iradige bel baǵlap qoydım. Del şu çağda ürümçige kent ve gezmal kira qılğan harvikeşke yoluqup qaldım. Bu harvikeşniñ töt ırgulu harvisi bolup, u aldidiki harvini heydep, qalğan üç harviniñ étini harvilarnıñ arkisiǵa qatar çétip mañmakçı iken (u çağlarda ikki çaklıq ili harviliridin bir qançisini bir – birige çétip, bir qançe harvikeş qarvan bolup yüretti). Men bu harvikeş bilen mundaq kéliştım: birinçi ve ikkinçi harvini harvikeş özi heydeydu. Üçinçi ve tötinçi harvini men heydeymen. Her qaysimiz özimiz heydigen atnı özimiz yol boyı békip, harviǵa koşımız. At – harviniñ deñcalıqı ve başqa raşotlirini harvikeş özi kötürıdu. Men bolsam, peket harviǵa olturğınım üçün kira ve deñcalıq tölimeymen. Emma yémek – içmikim özümde bolıdu. Kéçe – kündüz işliginim üçün harvikeştin hek almisammu, uzun yolda piyade, yalguz ménjıstın, kira ve konalgu hekki töleştin qutulğınımǵa xuş bolğan idim.

Gulcidin çıqıp, üç kün yol yürüp keñsayǵa yékin bargınımızda tötinçi harva qatanǵa çüşüp kélip oqı sunup ketti. Harvikeş péşanısige bir şapılaq urup aldıǵa keldi – de:

_ Hey qasapet! sen dikket qılıp heydimey, harviniñ oqı sundı, tölep bérisen, _ dep turuvaldı ve qamçisini pulanlitip qorqutup, oq üçün mendin bir neççe som pul ündürüvalmakçı boldı.

_ Sen keyer bilen heydisen, arqandiki harvilarmu şu yer bilen mañdı. Culıqı çıqıp ketken harvañniñ ölükini maña artamsen, _ dep menmu boş kelmey varkiridim. U yene qamçisini kötürüp aldıǵa déveylep yékin keldi. Menmu derxal yol çétide turğan müşüktek bir taşnı qolumǵa élip heyve qıldım.

Başqa seperdaş harvikeşler arıǵa çüşüp, méniñ hocayinimni eyiplep, bizni epleştürüp qoydı. Harvikeş bu etrapın oq tapalmay, arkisiǵa yénip losugunǵa ketti. Men bolsam, atlarnı békip, harvilarǵa qarap qaldım. Bu yerde üç kün avare bolup, harvini oqlıǵan din kéyin yene yolǵa çüştuq. Harvilar davanǵa örlep tik cayǵa kelgende, atlar çarçap toxtıǵan haman axirki harviniñ ikki çakıǵa taşnı tirep qoyuş

vezipisini men orundap mañdim. Şuñğa koş muştumdek taşlarni ikki qolumda kötürüp yürüp, davan aşkıçe çiliq – çiliq terge çömülüp héçbir dermanım qalmaytti. Tağ – davanlarnıñ ve sentey, sitey, utey ariliqidiki şégilliq çöl – cezirilernıñ azabını tartıp, yene üç kéçe – kündüzde daxiyenzige yétip barduq.

Harvikeşler etisi atlarni dem aldurimiz dep yolğa çıqmidi. Ögünü aşvaqtı bilen «harvini qataymu» dep öyge kirsem, yette – sekqiz harvikeş tavqa qurup, kimar oynaşqa çüşüp kétiptu. Bizniñ hocayın harvikeş soalmıǵa cavabmu bermey, xetta maña qarapmu qoymay, siliqlap qoyulǵan zey yerdin oşuqlarni térişke başlıdı. Andin kéyin bu oşuqlarni alkinıǵa tizivélip, «dettişam» dep étip, alkinı bilen meydisige pakkide uratti. Men yérım saetçe bu kimarvazlarnıñ uruşuvatqan xorazlardek bir – birige hörpiyip turǵan qıyapıtige qarap öre turdım. Cavab bolmıǵan din kéyin, axır qaytıp çıqıp kettim. Çüştin kéyin yene hocayınımni izdep bardım. Qarısam işikni içidin takıvaptu, tınşap baqsam yene: «tike, ate, do barmu, dettişam» dégen avazlar çıqıp turdı. «He, bugün bular bar küçi bilen kimarǵa kirişip kétiptu, ete mañsa kérek» dep oylap deñdin çıqıp bazar çögilep yürdüm.

Namazdiger vaqtida qaytıp kélip tınşısam, yene şu ehval. Égilǵa kirip qarap baqsam, oqurda héçnéme yoq. Bıçare atlarnıñ qorsaklırı yéli çıqıp ketken poñzektek içige kirip kétiptu. Deñcadın töt baǵ béde élip, ikki bégini cadoda yoǵan – yoǵan toǵrapla oqurǵa sélip çıqıp kettim. Kéyin _ namazşam bilen égilǵa kirişimge bıçare atlar maña telmürüp qarap kişneşti. Ularnıñ bu avazidin: «yérim baǵdin bergen bédeñni yep bolduq, qorsakqa dalda bolmıdı, ussapmu kettuq» dégendek mena bilinip turatti. Men ularni quduq yénıǵa élip çıqıp, qanguçe suǵarǵan idim, ularnıñ beziliri başlırını lınşıtip purqurıp qoyuştı. Buniñdin eqıllıq bu hayvanlarnıñ: «rehmet, rehmet» dégendek ipadiliri çıqıp turatti. Atlarni oqurǵa baǵlap, qalǵan ikki baǵ bédini yene toǵrap sélip berdim. Camaet xuptendin yangan mezgilde ularǵa yem töküp berdim. Kimarvazlarnıñ bugün talaǵa çıqqanlıqını yaqı tamak yégenliqını körmidim. Men bolsam, bugün çüşte aşpuzulda lenmen, keçte bolsa manta yep qorsikimni toyguzdım. Atlarmu béde bilen arpa yep qorsaklırını toyguzdı. Men yene ular kimar oynavatqan öyniñ işiki yénıǵa kélip yoçuqıdin qarıdım. Çıraǵpaydiki diñulunıñ lavuldap çıqıvatqan yoruqida harvikeşler téxiçe at, harva ve xelqniñ kiraǵa bergen mallirini untup, xetta öziniñ qorsikiniñ açqanlıqınımu sezmey, pütün vücudı bilen kimar oynaşqa bérilip kétiptu.

Men şu küni kéçide neççe kétim kopup, atlarǵa ot berdim. Harvilardiki yükke qarıdım. Arılap kimarvazlarnıñ işikini tınşap baqtım. Ular haman şu keypiyatta: «dettişam...» Dep tovlışatti.

Yolǵa çıqıvérey désem, bu méniñ ihtiyarımdeki iş emes. Kimar oynap zaye qilivatqan harvikeşlerniñ bu yaman herikitini toxtıtıp qoyay désem, ya buniñǵa pétinalmaymen. Gep qılsam, hocayınım men bilen uruşıdu, xetta qaltek bilen urup bésimni yérivétiştin yanmaydu. Musapırçılıqta unıñ bilen teñ kélelmeydiǵan liqimni çüşinip, deñcanıñ dervazisi yénidiki taşta şümşiyip olturdım. İçim puşup dikket bolǵan séri, nihayet bu kimarvaz harvikeşlerni ğayıbane tillap, ularnıñ yamanlıqı toǵrisida öz – özüm bilen sözlişip qoyımen. Deñniñ hocayını néme uçun bularnıñ yaman işini bilip turup tosimaydu, hökümetke melum qilip deñdin koǵlivetmeydu, buniñda bir sir bar. Yaqı men sakçıǵa bérıp bu sirni melum qilaymu? Yakey, men ömrümde mundaq işni qilip baqmıǵan , unıñ üstige men bérıp bularni çaksam, deñca méni bu yerdin koǵlaydu, harvikeş harvisiǵa çüşürmeydu. Palaket yene özümge kélidu dégendek xıyallarni qilimen. Dikketçiliqtin axır bolmay yene atlarni baqımen, yüklerge qarap qoyup, bazar aylinimen.

Bu dikketçiliqniñ üçinçi küni bazar aylinip yürüp şopañana aldıǵa bérıp qaldım. U yerdiki uzun qara poqey yénıǵa qoyulǵan bendinje harak içip olturǵan bir sérik yigit bilen uçrışıp qaldım. U ciñ naxiyisi etrapidiki qazak balilirini oqutidiǵan kül'ötenj başlanuq mektipiniñ oqutquçisi iken. Xuşxuy,

şeytanrak, ğarmon çelişni bilidigan bu tatar yigitniñ ismi reup iken. U gulcidin cingä kétévétip, étini denge qoyup, harak içivéliş üçün bu duqanğa kélip olturğan iken.

U méniñ bilen salamlışıp körüşkendin kéyin, qara bir hécirğa töt ser harak quydurup maña tutti. Men harak içip baqmıgan liqimni éytip içişke unimidim. Reup tatarçe cirlap, qazakçe, uyğurçe aldar qusa ve nesiridin ependi letipilirini sözlep, méniñ çigiş köñlümni éçivetti. Emma harak içiştin qorqup:

_ İşiniñ, men zadi harak içip baqmıgan , harak içiştin qorkimen, _ dédim.

_ Némidin qorkisen ibdeş (ağine, dost), özün hapidek körünisen, mana buni qağıp cibersen köñlünğ éçilip cennetke kirgendek bolisen, _ dep hécirni lévimge tegküzdü.

Men hécirni uniñ qolidin élip poqeyge qoyup:

_ Harak içken ademniñ imani kirik kün ténidin cuda bolup aylinip yüridiken. Eger şu kirik kün içide ölüp ketse, imansız kétidiken, _ dédim uni pikiridin yanduruş üçün.

_ Bo osuruq gep, _ dédi reup qolini şiltip, _ sen ehmek ikensen! imaniñni élip kétermiş? Bu nesiridin ependiniñ teret sundurginidek gep.

_ Mesilen, u qandaq gep!

_ Mesilen, nesiridin ependi bir küni ékin suniñ boyida olturup teret élivatqanda puti téyilip kétip keşini su ékitip kétiptu. Ependi keşidin ayrılğan putini kötürüp «tart» qilip birni qoyuvétip: «al teritiñni, ber keşimni!» dep suğa qolini sozuptu. Mana şundaq gep, _ dep reup méni küldürdi ve unimiginimğa qoymay, türlük qizik gepler bilen axir héliqi töt ser harakni içirivetti. Bezilerniñ: «içmekke harak aççıq, içkendin kéyin tatlıq» déginidek, bu töt ser harakni bek qıynılıp yutup boluşumğa ağzımdin aççıq bus çıqqandek boldi. Nahayiti az vaqıttin kéyin iç puşugum, gem – gussemer keyerlerge uçup kettikin, köñlüm éçilip şérin keyip sürüşke başlıdım. Yéñi tépişqan ağinem bir létirliq sudanğa harak toşquzup élip, sol mürisige ésivaldı, oñ mürisidiki ğarmunini élip:

_ Kördünğmu, mana külgünçek bolup qaldıñ, bu yaxşı harak, pérvay (birinçi dericiliq) cün, tocu, cür indi pağuleyit étermiz (oynaymız), _ dep ğarmonini bazardıla çalğan boyı, méni bazar sirtidiki çoñ bir östenğ boyığa başlap bardı. Östenğ etrapı sögetliq ve yéşil çimenzar idi.

Reup ğarmunni söget şexiğa sañgilitip élip qoyup, yañquqliridin beş – alte tuxum çiqirip, yéşil çim üstige tizip qoydı. Tuxumlarniñ içide bir dane ham tuxum bar iken, uni élip, burulkisiniñ rémunığa zencir bilen ésivalğan kelemturaçniñ uçığa tumşuqını urup teşti – de, içidikini sümürüp içivetti. Kéyin tuxumnıñ éçilğan töşükini kéñeytip, rumqa teyyarlardı. Rumkiğa sudandiki haraktin toşquzup quyp, aldı bilen özi içti ve aldın soyup teyyarlap qoyğan pişşik tuxumi zaqusqa qilip yédi. Mañimu şu terikide bir rumqa harak tutqanıdı, men yalvurup zadıla içqili unimidim.

_ Hey, sarliqiniñni qilacatirsenguy, anday bolsa, sėniñ sözünğçe bu tuxumni, bizçe bu cumurtqani aşap (yep) tur, _ dep qazakçe, tatarçe, uyğurçe arılaş sözlep, yene arqa – arkidin üç – töt rumqa harak içip, ğarmon çélip tatarçe cirlaşqa başlıdı. Men tuxum yéğçe anlap olturdum.

Uniñ avazi carañliq ve yekimliq idi. Goya uniñ avazi östenğdiki süzük suğa arılışıp, şıldirlap aqattı. Etrapimizdiki yaşarğan sögetlerniñ yéñi çiviklirini tolğap oynavatqan selkin şamallar bilen koşulup yiraklarğa uçup kettetti.

Xususen, uniñ ahañini canlandurup éytqan, ademniñ héssiyatini urgutidıǵan , çoñqur meniliq, yékimliq tatarçe koşakliri mundaq idi:

Enikey méni tuvǵan çağda,

Ak bölevge bölegen.

Ömrüñ bolsun dep tilegen,

Bextiñ bolsun démegen.

Sandugaçniñ balalari

Nége ségiz bolmaǵan .

Şol dunyaniñ raxetleri

Nége tégiz bolmaǵan ...

Mana bu, bextni, muhebbetni, arzuni oxşıtış usuli bilen tesvirlep béridiǵan çoñqur meniliq, mervayittek tizilip parkirap turidiǵan güzel sözler méni öziǵe celp qilivaldı. Pemimçe, bu oyunkeş yigit iç puşuridiǵan hayatta keniǵa patmay harakqa bérilip, öziñiñ köñlini xuş qilip yüretti. Men bolsam, bu yerde yipsiz baǵlinip kélip, zérikip yürgen adem idim. İçim puşup néme qilarimni bilmey turginimda, men bu xuşxuy nahşıçı yigitke yoluqup kélip köñlüm kötürölüp qaldı. Şunja men uniñǵa icil bolup, keçkiçe arkisidin egişip yürdüm. Uni aşpuzulǵa ekirip méhman qıldım. Vaqıt tapsam, uni izdep kül'ötenge bérişqa vede qilip, adrisini yézivaldım. Kün patqanda uniñ bilen xoşlışıp denge qayttım. Deñniñ aldıǵa kelsem, hocayın harvikeş deñniñ yénidiki taştıa béşini çatirikıǵa sangilitip olturuptu. U méniñ kelginimni sézip béşini kötürdi ve meyüs xalda telmürüp maña qaridi. Uniñ çekir közliri olturuşup, girde saqiliniñ tükleri tetür örölüp, ham sémez yüzi topa çiray aptu. Omumen, epti – beşirisidin qaygu – hesret, aççıq elem tartivatqanliqiniñ ipadisi melum bolup turatti. Men uniñ bu xalitini körüp: «he, bu utturuvetken oxşaydu» dégen oyǵa keldim.

Denge kirip uquşup baqsam, harvikeş hocayinim rast utturuvetqéniken, utturuvetkendimu anda – munda emes, yénidiki pütün nek pulni, xorcunidiki hemme qiyim – kéçiqini xetta töt at – harvisini birakla utturuvétip ǵańsa – cisa bolup qaptu. Bu ebleh téxi méniñ harvisini heydep berginimni, bu yerge kélip bir neççe künden béri atlırini békip, nersilirini közitip berginimni hésabqa almastin, méniñ emdi nege bérıp, nede turuşum bilenmu qarı bolmastin mendin pul soridi.

_ Beş – on som pul bérıp tur, tamak yévalay, - dédi u. Men öz ehvalimni éytip pul bermidim.

_ Héç bolmisa, çapiliqni peseytiş üçün harakqa bir som bolsimu bergin, _ dep yalvurup turuvaldı u.

Men sirttin xuşal – xuram keypiyatta qaytip kelgenliqim üçün külüp turup:

_ Sen méni neççe künden béri avare qilip, zériktürüp buruhturma qıldın, men buniğa çidimay mana hazır ömrümde birinçi kétim harak içtim. Emdi sénin hapiliqniğa pul tölgiçiliqim yoq, _ dep yataqqa kirip kettim.

Etisi emdi men çüşüp heydeydigan at – harvilarmu yoqalğan liqtin, hocayinnin maña tölügüdek deñcaliq pulimu bolmıgan liqtin, méniğ üç – töt kün konginm üçün deñcaliqni özüm tölidim. Bu yerdin ürümçi terepke mañıdigan birer maşına yaki harva uçritalmay bir kün avare boldum, axir bazardin töt girde nan élip, uni qiyim – kéçiqim sélingan xurcunğa sélip, müremge arttim – de, piyade ürümçi terepke qarap yolğa çüştüm. Atmış klométr yolni ikki künde bésip, ciğ naxiyisige yétip keldim.

Hérip tapanlırim qapirip ketkenliqtin, etisi mañalmay yol boyığa çıqıp harva tosıp olturdum. Uçrıgan harvikeşlernin bezisi yüküm égir, adem salalmaymen dep unimidi. Yene bezisi bolsa, yuqiri kira hekki bérışimni telep qilip turuvaldı. Kün çüş bolguçe yol boyıda olturup qorsikim éçişqa başlıdı. Bazarğa bérıp tamak élip yéyişke, birinçidin, pulumni ayıdım; İkkinçidin, yoldin néri kétip qalsam, birer ep harva ötüp kétip qalarmikin dep ensirep, hécyakqa barmay xurcundiki bir girde nanni quruq yep olturdum. Gélip qurup, esnek tutuşqa başlıdı. Del şu çağda ciğ baziri tereptin bir qara maşına çıqıp kélivatkinini körüp qaldım. Qolumdiki nanni derru xurcunğa sélivétip, yolniğ otturisiğa çıqıp «ya xuda, şopurğa özün insap bergeysen!» dep ikki qolumni kötürüp turğan idim, bextimge yarışa, şopur aldimğa kélip maşinini toxtattı. Gezmál bésilğan maşininiğ üstide ikki kişi olturattı, men ularni tonudum. Biri doğvarçı sodiger ekremniğ inisi abliz, yene biri uniğ hésabçisi idi. Abliz qoyuq qaşliri astidiki yoğan közlirini alaytip, méniğ topa basqan çirayımğa tiqildi:

_ Hey zununmu sen, bu yerde néme qilip yürisen, maşininiğ aldidin néri tur, _ dep oñ qolini kötürüp yolniğ çétini körsetti. Men maşininiğ yéniğa ötüp:

_ Ablizqa, men ürümçiğe oquşqa kétip barattım, harvidin ayrılıp qaldım, maşiniğa olturguzuvalsınızçu?

_ Dédim. U méniğ qurup ketken qaniyimdin xikirap çıqqan pes avazimni aran anlap ve biçare qiyapitimni körüp içi ağridimu néme, héçqandaq gep qilmastinla:

_ Çiqe, _ dédi. Uniğ könlide néme barlıqini uqmaymen, emma men rexim – şepket qildi dégen oy bilen nahayiti xuş boldum – de, yénik xurcunumni maşiniğa taşlap çıqıp, arkidiki boş cayda olturdum. Maşına alğa qarap yürüp ketti. Şu küni keçte tallıqqa bérıp kondi. Etisi tañ süzülüş bilenla yolğa çıqıp, şihodimu toxtimay aş vaqti bilen küytün deryasığa yétip bardı. Deryağa kelkün kélip, lay su örkeşlep akmakta idi. Elliq yaşlardiki qara çanğa saqal rus şopur qaramlıq bilenla ulug suğa maşinini salğan idi, ğalcirlaşqan su maşininiğ aldi kısmı __ qaputtin örkeşlep ötti. Maşininiğ mator kısmı suğa çilişip öçüp, herikettin toxtap qaldı. Şopur béliğiçe suğa çilişip yürüp her xil amallarni qilip baqti, birak maşinini ot alduralmidi. U maşına bilen hepileşkenséri su ulgiyip, gezmalniğ suğa çilişip hevpi tuguldi, şuniğ üçün hocayin ve xizmetçiler suğa çüşüp, gezmallarni nériki kirğakqa toşuşqa toğra keldi. Ular yardım qilip méni maşiniğa olturguzuvalğan liqtin, menmu ular uçrıgan palaketçiliqke qarap turalmayttım. Héç ikqilenmestınla sirtki qiyimlirimni sélivétip, iştançak bolup suğa çüştüm. Hocayin başlıq töt kişi kün patquçe toxtimay nériki kirğakqa yük toşuduq, bolupmu men ularniğ qilğan yaxşılıqini közde tutup can pidalıq bilen işlidim. Suniğ qattık uruşı ve derya astidiki taşlarğa putlışış sevebi bilen ikki – üç kétim suğa yiqilip çüştüm. Yene bir kétimde domilap kelgen taş oşuqumğa tégip caraxetlendim. Qan ékip tursimu, oşuqumni lata bilen ténjip, aksaklap yürüp yük toşudum.

Şu küni kéçisi hocayin bilen boğaltir yük üstide quruqraq orun tutup uhlap qaldi. Şopur bilen men zey şégil üstide qattik bérzinitni yépinça qilip tañ atquçe titrep, uhliyalmay çıqtuq. Sayniñ taşliri ténimge pétip biaram bolginimda, uyğur xelq dastani «taxir _ zöhre» diki munu koşak ésimge çüşti:

Beziler kériğiçe héçnéme bilmes,

Beziler çénikidu yésida.

Yigit yatsa bir kün etles körpide,

Bir kün yatidu sayniñ téşida.

Etisi kün neyze boyi örligende, hocayin bilen boğaltir ornidin turup, birer nerse tépip naşta qilişniñ qoyığa çüşti. Şopur bolsa, deryaniñ kirgikiğa bérıp, kéçidin béri qum qaplap yérin kısmi su astığa çöküp ketken maşinisığa qarap zonzuyup olturup hesret çeketti. Men kéçiçe tonlap çıqqanliqim üçün, tañ süzülüp etrapni körgüdek bolğan dila kopup, su leylitip çiqirivetken ve taş arilirida bésilip qurup qahşal bolup qalğan uşşak – çüşşek otunlarni térip yük yéniğa toplavatqanidim. Mana üçinçi kétim héli yirak yerlerdin bir qoltuq temeç térip kelginimde ablizlar ornidin turuptu. Men şopurdin serençe sorap élip gülxan yaktim. Qalğan üç otniñ çörisige kélip olturup, tünügün çüştin béri héçnéme yémigenliqini, barğan yerdila teyyar tamak yeymiz dep, yolğa nan – pan ve yeydiğan başqa nerse élivalmığan liqlirini bir – birige tapa – tene qilişqa başlıdi.

_ Mana emdi naşta qiliş üçün qandaq qilimiz? _ Dédi boğaltir ablizğa qarap.

_ Şihoğa bériş kérek, _ dédi abliz başqa gep qilmay.

_ Şihoğa? _ Boğaltir ornidin turup, kelgen terepke qaridi, _ u yerge bérıp – kéliş üçün ottuz qilométrçe piyade yol yürüş dégen aç qorsakqa asan gepmu?

_ Mende üç – töt girde nan bar. Şuniñ bilen naşta qilğaç turayli, kéyin bir gep bolup qalar, _ dédim ablizğa qarap. Üçilisi xuş bolup orunliridin turuşup ketti:

_ Hebbelli, _ dédi hocayin.

_ Yaraysen uqam, keni çiqar néniñni, _ dédi boğaltir. Uyğurçe sözni çüşinidiğan rusmu öz tilida:

_ Vot haraşo (mana yaxşı), _ dep müremge urup qoydi.

Men cinğa alğan töt girdidin biriniñ yérimini yégenidim, qalğan yérimini özüm élip, üç girdini üçige berdim. Ular nanni quruq yégili başlıdi.

_ Toxtanlar, maşiniğa su quyidiğan çélekniñ çörisige taş qoyup qaynitayli, _ dédimmen. Boğaltir bilen şopur koşuldi. Birak abliz:

_ Lay suni qandaq içimiz? _ dédi.

_ Bu qumluq lay su bolğan liqi üçün çapsanla astığa oturup süzülüp kétidu, _ dédim – de, yérim çélek su eqilip, çon – çon üç taşqa çélekniñ tüvini sulap, astidin ot yékip birdemde qaynattım. Déginimdek, bir azla kütqéniduq, qaynatqan süyüm héli süzülüp qaldı. Yolğa élıvalğan quruşqamğa qaynaksu élip seperdaşlırımni méhman qıldım.

Ular gallırığa turup qalğan nanni qaynak su bilen yutup naşta qılivalğan din kéyin, méni turmuşta özliridin tecribiliq ikenliqimni mahtışıp, emdi maşinini qandaq çiqiriş ve uni qadaq cöndep ménış, şuningçe tamakni qandaq qılış toğruluq meslixeke çüşti. Şopur etraptiki taşyol işçiliriniñ békettiridin traktor uquşup, maşinini çiqirip bérişke sözlişidigan boldı. Men şihoğa bérıp, nan – pan, başqa yémekliqlerni toşup turidigan boldım. Uniñ üçün hocayın méniñmu qorsikimni toyguzup turidigan boldı.

Meslixe boyıçe men hocayındın pul élip, bir tağar bilen ikki xaltını kötürüp, piyade aksap yürüp şiho bazırığa kettim.

Bazardın on dane nan, qoynıñ pişqan ikki qala – paqalçıqı, ikki kérin, bir qilo kent, çay, tuz, bir botulqa harak salğan tağan i dolamğa artıp, axır péşin bilen derya boyığa yénip keldim.

Bu yerdiki qılınğan maşinılarga yalvurup, sudiki maşinini çetip héç bir çiqıralmay, avare bolup turuptu. Bolupmu biçare yaşanğan şopur üstibéşi lay, çöp – çöp su bolup, körmigenni körüptu. Ular kozupkiçe qum qaplap ketken maşına bilen hepilişip, qorsaklırı éçip, çarçap ketti. Ablız hocayın cili bolup, üsidiğan yer tapalmay turğan iken, méni körüp:

_ Némançe kéçiqtiñ, qorsak éçip öley dep qalduq, _ dédi gezep bilen. Menmu boş kelmey:

_ Boğaltır bérıp – kéliş üçün ottuz qilometr yol ménış kérek dédigu, tağar kötürüp ottuz qilometr yolni piyade ménış asan işmu, xalımdın ketti örülüp çüşqili tas qaldım. Boldı men barmay, silerge nerse lazımsa, özünler bérıp eqilinlar, _ tağarnı yükniñ töpisiğe ırgıtıp attım. Şopur biçare tola işlep qorsiki bek éçip ketken bolsa kérek:

_ Niçévo, rébiyata, daytı helib (kérek yoq, bala, ekel nanni), _ dédi – de, qolidiki layni qalla – paqalçakni körüp xuşal boldı, _ ahay, qak haraşo, tibir istopqa dıçon nt çalqa ito (hey, némidégen yaxşı, emdi 100 gram cün yoqte, bu zaye kettidigan boldı), _ dégenidi. Men tağarga mehkem orap sélingan bir botulqa harakni élip kórsettim. Dikketçiliqte qalğan biçare şopur botulkini qolığa élip éğiz kötürgen boyı:

_ Qak haraşo? Oçın haraşo, ti omi (némidégen yaxşı? Bek yaxşı boldı. Sen eqilliğ ikenen) dep sekrep ketti. Botulqa ağıdiki medekni çışlep taşlıvetti, botulkiniñ ağızını ağızığa tikip, töt serçe harakni gurtilditip yutuvetti.

Başqılar tamak yéyişke başlığan da, men harginimğa qarımay çélekte çay qaynıtışqa koptım. Kéyin şopurnıñ zorlışı bilen tata yigitidin öginivalğan harakniñ keypini bu yerde ikkinçi ketti sürüp, qalla – paçak yéyişke başlıdım.

Maşinini her xil amal qılıpmu sudın çiqıralmay, axır sürüştürüp yürüp, çon bir traktorga elliq som hek tölep, maşinini qum bésip ketken caydın çiqarguzduq. Biçare şopur kona maşinini birmu bir çuvup, eñ uşşak zapçaslırıçe qumdin tazılaşqa çüşti. U zapçaslarını latıda értatti. Bezi kiçiq tüşük zapçaslarını püdep, bezi tüşük (neyçe) lerni şümeytti, aptap ve yamgur – yéşingimu pervay qılmay işleytti.

Men térip kelgen qahşal temeçlirim bilen kéçiliri uniñ yéniğa ot qalap bérettim. Şopur ene şu gülxanniñ yoruqıda maşına astıda oñda yétivélip, uhlimay timisqilaytti. Men gülxan yénida kirpidek tügülüp uhlap, arilap kopup yene otun salattim. Hocayınlar bolsa, gezmal taylirini etrapqa tizip, üstige bérzinitni yépip çédir yasap, içide xorek tartip uhlaytti. Men tañ yoruşı bilenla şeherge bérıp, nerse – kérek élip kélettim. Bezi künlerde göş alğaç kélip, çélekte şorpa qaynitattim. Muşu yosunda töt kéçe – kündüzni ötküzduq. Maşinimu cöndeldi. Şundaq qilip, ürümçige qarap yolğa çıqtuq.

Maşinimiz keçqurun sancığa yétip bargan da, bazargá barmay beş – alte qilométr béri bir caydiki canzığa bérıp toxtidi. Şu küni bu yerde konup qalduq. Tañ atqanda hocayın:

_ Zunun axun uqa, maşına ürümçige kirmeydiğan boldi. Çünki şıñ duben her yaktin kelgen maşınılarni seysige tutup cenubqa mañduruvatqudek. Şuniñ üçün, biz yükimizni muşu yerde çüşürüp qoyup, maşinini gulcığa yanduruvétimiz. Sen bir ama qilip ürümçige özün kirip ket, _ dédi.

Sancığa yékin kélivalginimğa şükri qilip:

_ Muşu yergiče bolsimu eqilip qoyginiñlarğa rehmet, emise men ürümçige baridiğan birer harva uquşay, _ dep xurcunumni dolamğa sélip ménjişqa temşeldim.

_ Quruq rehmitiñni qoyup uqa, az – tola maşına kirasi tölep ket, _ dédi abliz.

_ Kira töleymenmu téxi, _ dédim tükürükimni yutup. Hocayinniñ kira hekki toğrisidiki gepni anlap hoduqup qalğan idim. Sevebi, bular méniñ bir yurtluq yétim bala ikenliqimni bilip maşınığa olturguzuvaldi dep, ulardin minnetdar bolup yürgenidim. Ikkinçidin, menmu bularniñ béşiğa kün çüşkende, yeni derya boyidiki palakette putumnıñ caraxet bolginiğa qarimay, héli köp işliriğa qarışıp bergenidim. Şuniñ üçün, ular mendin hergiz kira hekki almas dégen oyda idim. Méniñ bu oylirim birdinla quruq xiyal bolup çıqtı, uniñ üstige, yénimdiki ayap yürgen pulni ulargá bəriş méniñ béşimğa tuyuqsız qaltek tegkendenk tesir qildi.

_ Qançe tölisem bolidu? _ dédim ağırınğan xalda.

_ Gulcidin ürümçige baridiğan lar yetmiş som töleytti, sen cinğdin sancığıçe olturup keldiñ, atmiş som bersen bolar, _ dédi abliz.

_ Atmiş som?!... _ Men ablizğa qarimay, meyüs xalda közümni çimilditip boğaltırğa qaridim. Méniñ boğaltırğa boynumni kisip qarışimda hocayn maña rexim qilmay uval qilgilivatidigu, sen bolsañ biçarilerge héli reximdil adem idiñ, maña yardım qilip kira hekkini alguzmigin, héç bolmisa azrak töletküzüşke yardım qil dégen menidiki şepket tileş bar idi. Lékin bu ümidimni biqar bolup çıqtı. Çünki boğaltır:

_ Uqa, sendin kira almisakmu bolatti. Özün körüp turupsen, yolda palaket bésip, abliz nurgun çiqim tartti. Şuniñ üçün az – tola kira bermisenmu bolmas, _ dédi

Şundaq qilip, men yardım kütken şepketliq boğaltırniñ sala – sulusi bilen kirik som tölep, şu küni beş – alte qilométr piyade yol yürüp sancığa bardim. U yerdin yağaç basqan bir daçey harviğa beş som kira tölep, namazdiger bilen ürümçige yürüp kettuq.

Harviğa yağaç cik bésilğaçqa harvini éviz – pes, patqaklıq caylardan tartıp çıqırmay, kéçiçe avare bolup, köprek piyade yürüdü. Tanğa yékin ürümçi şehrige kirdüq ve çon kövrük yénidiki bir denge kélip çüştuq.

Emdi bu çon şeerde nege bérıp, nede turuşumni bilmey qaldım. Yénimda peket ottuz somla pul qaptı. Bu azgine pulum tügise, birer mektepke kirivalguçe qandaq tirikçilik qılışımni oylap yürüginimde, gulca şeer içilik tonuşum éli hemrayup bilen memtili cilanopqa yuluqup qaldım. Ular taşkentke çıqıp oquş üçün imtihan bérıp ürümçiye kelgeniken. Ular çon kövrük yénidiki gerbiy bağçıda turuşidiken. Ularnıñ meslixiyeti boyıçe menmu «taşkentke çıqıdğan oquguçi» dep şularnıñ arisiğa kirivaldım ve ürümçide hemme vilayettin kelgen oquguçılarnıñ kem qalğan ve bu yerde doxturnıñ tekşürüşidin ötelmey qalğan oquguçılarnı tolduruş üçün, boş orunğa imtihan bérıp, taşkentke çıqıdğan oquguçılar qatarında tamak ve yataqqa érişivaldım.

Her qaysi vilayettin kelgen yüzge yékin oquguçi 1937 – yili pılan boyıçe belgilengen oquşqa çıqalmay bağçıda turup qaldı. Sevebi, şér şisey teripidin maarip nazaritiniñ nazirliridin bir neççisi keyni – keynidbn «hain» dep qolğa élinip, bizni igidarçılıq qılıp yolğa salıdğan bolmay qalğan idi. Yaz boyı qilidğan işmu yoq, hecleydğan pulmu yoq... Men gulcida oquşqa teşna bolup yürgen çağlırimda ilim – bilim «kişilerni yaman turmuştın qutulduuşnıñ birdinbir yoli» dégen çüşençe bilen, meripetni tergip qilidğan «caxaletnıñ capası» namliq bir draminiñ deslepki layixisini qurup, kegezge çüşürüp qoyğan idim. Şu vaqıtta yene ézir alvan – yasakta veyran bolğan déhqan bovaynıñ qizi çimennıñ sergüzeştisini tesvirleydğan beş boğumluq vezindiki «çimen» dégen poémimu yazğan idim. Ürümçiye kéliş vaqıtında men bu ikki esirimnıñ qolyazmılrını bilge alğaç kelgenidim.

Deslep yazğan héliqi dramini qayta özgertip toluqlap éli hemrayop, cilanop, abduqadir zununlarnıñ meslixiyeti bilen ürümçi sehnisinde oynimakçi boldıq. Oyunni hazırlap, qoyuş, tégişlik orunlar bilen sözlişip testiklitış qatarlıq teşqiliy işlarğa hemrayopni belgiliduq. Men bolsam, réçissorluq qılışni ve balılrını penniy mektepte oqutuşqa bérişke unımaydğan muteessip, bengi bovaynıñ rolini üstümge aldim. Cilanop bovaynıñ oğlu mehsutnıñ rolini oynimakçi boldı. Mehsut dadisidin bisorak kéçip bérıp oqup, doxtur bolup kélip, bovayni ézir késeldin, sinlisini tilemçiliqtin qutquzup yaxşı künge yétiştürıdğan yigit rolini mecit dégen yétimçilikte ösken tatar yigit almakçi boldı. U, bu rolni nahayiti tesirliq oynıdı. Nadanlıqtın zeherlinip ölgen inisiniñ roliğa emin dégen özbék yigiti çıqtı. Hemişe dap çélip oynaydğan ehmet yarı bahşiniñ roliğa çıqardıq. Biz dramini on beş kün répitisi qılğan din kéyin, uni şu vaqıtıdiki nengünde (cenubiy kovuqta) kinoxana qılğan bir denge oynap çıqtıq. Çırağ yekiş üçün bir sodigerdin bir put bénzin kerz alduq. Qiyim, déqoratsiyelerni ölkiliq uyğur uyuşmisi bérıp turdı. Her künü oyun béletliri nahayiti çap – çap sétılıp turdı. Üç kün oyun qoyuş davamında yette – sekiz yüz som pul toplıduq.

Oyundın çüşken pulni teksim qiliş üçün bir hey'et saylap çıqışqa, şular kimge qançilik berse razı boluşqa birdek kéliştıq. Hey'et: aptorluq hekkim, réçissorluq qilginim ve baş rolini alginimni hésabqa élip, maña omumiy kirimnıñ elliq pirsentini, yeni üç yüz elliq som berdı. Éli ekber dégenge qiyiminiñ yélin ikenliqini, unıñ üstige keçküz bolup qalğan liqini hésabqa élip, yüz som acritip berdı. Dapçı ehmet yarigimu qiyim – kéçiqi cul – cul bolğaçqa, yüz som acritip berdı. Qalğan pulni artistlarğa, oynığan roliğa qarap, yigirme – ottuz somdin teksim qılıp berdı. Köprek hek alğan lar kişilik qiyim – kéçiqimizni teyyarlıvalduq ve bir kéçe ziyapet ötküzüp, oyunni hazırlaşqa qatnaşqan barlıq yoldaşlarnı kütüvalduq.

«Caxalet capası» __ méniñ bediiy edebiyatqa qizikişim başlangan din kéyin, yeni 1936 – yili yézıp çıqqan tunci dramam idi. Buni özimiz sehnige élip çıqqandın kéyin, şu yili yazda yézidiki qava barıñıda

olturup yézip çıqqan «çimen» namliq poémamni élan qiliş üçün gézitxanıǵa élip bardim. Tehrirler: baş tehrirge (şu çağda gézitxana ve maarip işliriǵa sovétliq mensur endi mes'ul idi) qol qoydurup kelsen, bésip bérimiz, _ déyişti. Birak baş tehrirniñ işi köp bolup, bir cayda muqim turmıǵan liqi üçün, uni ikki hepte izlep tapalmidim. Gézitxana ve maarip nazariti etrapida öz helekçilikimde bolup yürüp, şén şisey ayup qari («barat celigür» dégen héqayiniñ aptori), turaxun qari, merup endi, hélil sattari, qasimcan kembiri qatarliq yazguçi, şairlarnı başqa atakliq kişiler qatarida tutup kétiptu dégen geplerni anlıdım. Kéyin men poémamni testiklap béridiǵan mes'ul kişinimu tapalmidim. Çünki u kişimu ğayıp bolǵan idi. Eser basidiǵan orunmu bolmıdı. «Hey bu nersemni neşir qildurimen dep qatrap yürüp, menmu balaǵa yoluqup qalidiǵan 'ǵa oxşaymen» dégen qorqunç bilen otqa tutruq qilip, «çimen» din ada _ cuda boldım (I. Mutellip uni körgende: «bu çirayliq isim iken» dégen. U kéyin muşu isimliq bir drama yazǵan). Edebiyat – senetniñ yéñi bahari edila çéçek atqanda, ölkimizde uniñ çéçeklirini hazan qilidiǵan cudun _ çapqun kötürülgenidi. Méniñmu edebiyatqa kadem qoyǵan baharimniñ deslepki yéşil «çimen» i bu cudunluq künlerniñ şepiside köyüp külge aylandı.

Mana qar uçqundap kişmu yétip keldi. Biz ilim izleş yolidiki birer yüz yaş, yol üstidiki qarvanlardek baǵdiki bir neççe yerge gülxan yékip, uniñ etrapida kün ötküzüp yürmekte iduq.

Bir küni çüştin kéyin gülxan yénida éli hemrayop dutar, abduréşit tembur, ehmetyar dap çélip nahşıǵa çüşqénidi. Baǵqa tuyuqsızla bir qançe maşına kirip keldi. Aldı – keynidiki töt çorj maşinida pilimot ve beş atar miltik tutqan, yanliriǵa bombılar asqan yüzçe esker bar idi. Bu maşinılarnıñ otturısidiki piqapta bolsa, şén şisey olturǵan idi. Bizdin elliq kedemge yetmeydiǵan orundiki çorj su boyıǵa kelgende, şén şisey maşinidin çüşti ve tallar saye taşlap turǵan su boyıǵa kélip zonziyip olturdi. Qoyuq qaşliq, yapılaq yüzlük bu adem ak peliyini çiqirip, sémiz qolini suǵa tikip, taşlarnı şaraklitip oynaşqa başlıdı. Bu qol, tebiy menzirini körüp héssiyatqa bérilgen şairniñ qoli bolmastin, eziz xelqimizniñ keniǵa boyalǵan callatniñ qoli idi.

Saz nahşılar toxtap, hemmimiz kimirlimay cim bolup qalduq, xetta men bir tal otunni tizimǵa qoyup uştıǵan péti turup qaldım.

Éli ekber:

_ Balılar, balılar qarañlar, daximiz şén duben bizge qaravatıdu, _ dep piçirlidi.

_ Ağziñni yum, sarañ, _ dédi éli hemrayop hoduqup (éli ekberniñ lekimi sarañ idi). Bu sarañmu ikkinçi gep qilmay cim boldı. Eger meclislerde callat şénniñ nami sözligüçiniñ ağzidin çıqsa, xuşametçilerniñ kişilerge tañini boyıçe zaldiki pütün adem derru ornidin gürride kopuşi kérek idi. Bu yerde ekber sarañniñ ağzidin bu «ulug» isim çıqqan bolsimu, biz kimir qilmay olturup qalǵan iduq. Sevebi, hemmimiz birdinla gürride turuştin éhtiyat qilǵan iduq. Çünki maşininiñ qabinkisi aldidiki pilimotlarnıñ qaniyi biz terepke qarap turatti.

Dehşetliq şén doben baǵni seyle qilip qaytqandin kéyin, bizniñ kimler ikenliqimizni sürüşte qilǵan bolsa kérek. Ikki kün ötüpla maarip nazaritidin bir kişi çiqip, bu yıl taşkentke oquguçi çiqirilmaydiǵan liqini, bizniñ ürümçidiki ottura mektep ve sifenlerge kirip oquşimizni uqturdi.

Şuniñ bilen, ottura mektepke teksim qilingan oquguçılar qatarida tötinçi qararlıq sinipqa oquşqa kirdim. Başqa bir kisim oquguçılar sifenge kirdi. Biz gerçe taşkentke çiqip oquş imqaniyitige ige bolalmisakmu, u yerdiki saǵoda oqup kelgen oqutquçılarda oquş pursitige ige bolduq. Bu çağda

sifenda xivzollayup, seypullayup, hacyup, ottura mektepte bolsa, abdurahman muxidi, qadir hesen, aripoplar asasiq oqutquçilar idi.

Orni kelgende şunimu éytip qoyuş kérekki, méniş deslepki «caxaletniş capasi» namliq héliqi dramida anisidin yétim kélip, gurbetçiliqte kelender bolup sersanliqta yürgen qizniş rolini acayip tesirliq oynap, tamaşıçılarniş közidin yaş akquzğan tatar yigit, qiyim – kécek ve başqa teminati yaxşıken dégen oy bilen sakçıları teyyarlaydığan qursqa oquşqa kirdi. Uniş akiviti bizge qarığan da téximu yaman bolup ketti.

Şu vaqtidiki munapik callat li yinçiniş qol astidiki mehsus sakçılar şıncañniş her qaysi yéridin «hain» dep tutup kélingen neççe yüzligen ziyaliy ve namdar kişilerni türmilerge solap, mehpiy öltürüşke başlığan idi. Yaxşı teminatqa érişni mekset qilip, sakçılar mektipige oquşqa kirgen héliqi tatar yigit qanxor callatlarniş qolida tökülgen bigunah kişilerniş qanlirini kéçişke mecbur boptu. Dramida yétim qizniş rolini élišta maharet körsetken biçare artisimiz callatlarniş yirginişliq qolida dehşetliq qurban bolğan kişilerniş cesetlirini toşup közdin yoqitidığan harvikeşniş rolini aptu. U melum vaqit ölük toşuğan din kéyin, munapik qanxor şén dobenniş öz cinayi qilmişliriniş izini yoqitiş üçün élip bargan herikitide kirginga yékindin qatnaşqanlar qatarida bir kéçide ketli qilip ucuqturuluptu.

Biz oquşqa kirgen ottura mektep béymindiki (şimaliy kovuq) döñde -- yañ cañcün (yañ géniral) hökümraniş qilğan zamandiki «goduñ şüytañ» dep atilidığan kona mektepniş ornida idi. Bir gulaççe yürüş ariliqi bolğan hoylılarniş ikki teripidiki her bir xucrida beş oquguçi yatattı. Xucrilarniş kona pencirilidin çiqirilğan meşniş qaniyidin kiş künliri kötürülgen is bilen yürüş yolimiz qaplinip kétetti, biz éñişip yürüp siniplarga yüğüeyttı. Her bir yatakqa bir heptide yüz ciñ (elliq qilo) kömür bériletti. Bu kömür töt küñge aran yétetti. Qalğan künliri soğuqta yatalmastin, ambarlarniş quluplirini çekip, kömür oğurlaşqa mecbur bolattı yaki başqa siniplarniş pencirilirini komurup, u yerdiki meşke qalaşqa işltilidığan kömürlerni élip çiqattı. Şuniş bilen, ambarniş qulupini çakqan oquguçılar tertip mudiri teripidin sorakqa tartilip cazalinatti. Siniplar ara oquguçılar kömür talişip muştlişip qalattı. Soğuq qattik bolup yatalmay qalğan çağlirimizda yataktiki coza, orunduqlirimizni yérip qalap kétiş ehvalliri yüz bérıp turatti. 1937 – Yili aşıq kemçil bolup, küñde bir – ikki vah şifen (gürüş sorpa) içip, açlıq derdini tartip oquyalmay qalğan küñlirimizmu boldi. Heptide bir yaki ikki kétim moma (xornan) bergende, nan talişip das ve cozılarni sundurup, aşxana içide topılañ çiqirattı. Mektepte ehval égir bolğaçqa oquguçılar arisida «açtin yaki istin» ölidığan boldıq deydişan gepler ihtiyarsız çiqip turatti, şuniş üçün bireri ağrısa «açtinmu yaki istinmu» dep qoyattı.

Dégendek yataklardiki kistañçılıq, soğuq tégiş, çusa, pit, meynetçiliq destidin hem toygudek tamak yémigenliqtin, nurgun oquguçılar késel bolup kétitti, etiyazğa çiqqanda uyğur sinipidiki oquguçılardinla yigirme neççisi öldi. Siyasiy havaniş destidin bolsa, bir neççe oquguçi «hain» ve «buzuq unsur» dep tutulup ketti.

Şundaq égir şaraitta men bu yerdiki mektepte bir yil oqup, 1938 – yili gulciğa qaytip kettim. Gulcidiki yétim balılar mektipi «heyriye» de bir yil oqutquçılıq qilip, acizlap ketken ténimni ve qiyim – kéçiqimni ruslivaldim.

1939 – Yili yene ürümçiğe kélip, saybağda éçilğan yéza igiliqi téhniqumiğa imtixan bérıp, çarvıçılıq bölümige oquşqa kirdim. Bu yerde bir yil oquğan din kéyin, yazlıq tetil boluş aldida, bizniş sinipniş oquguçıliri meslihet qilip kélerki oquş yilida éçilidığan ağronomluq sinipiga uyğur oquguçılarnimu kobil qiliş toğrisida şén dubenge erz tuttuq. Çünki ağronom sinipida her xil déhqançılıq maşinilirini,

traktorlarni quraşturuş, heydeş işlerini ögittetti. Şunıñdek bu yerde ilmiy asasta térikçilik qiliş işlerini oğınip çıqqılı bolatti. İkkinçidin, bu sinipni oqup çıqquçılar şu vaqıtlarda yéza igiliq işlerini başquridiğan idarilerge başliq bolatti. Çarvıçılıq, suçılıq ve mal doxturluqni oqup çıqquçılar aşundaq idarilerniñ qol astida işleytti. Şunıñ üçün bu sinipta oquş arzuymız éşip, ikkinçi kétim ötünüş yazduq. Bunıñmu cavabi çıqquçe yazliq tetil bolup, yurtimizğa __ aile körüp kélişke kétip qalduq.

1940 – Yili küzde, men mektepte vaqtida qaytalmay, gulcida yene bir ayçe turup qaldım. Şunıñdin kéyin, ürümçi dorixanisiniñ maşinisiga elliq som kira bérıp yolğa çıqtım. Maşına süydünge kelgende toxtap tamakqa mañduq. Biz aşxanida tamak yevatkinimizda, ürümçi dorixanisida işleydiğan coci dégen tatar yigiti bilen uçrişip qalduq. Birdem parañlaşqandin kéyin, u méni sirtqa işaret qildi. Men derru sirtqa çıqtım.

Coci yénimğa kélip pes avaz bilen:

_ Men ürümçidin tünügün yolğa çıqqanıdım, bu yerge emdi kélip turuşum. Silerniñ mektepte bolğan ehvalni avularniñ aldida éytip bériş epsiz boldi, şuna séni bu çıqışqa işaret qildim, ehval égir... Dédi.

_ Éytkina, qandaq ehval, _ dédimmen ciddiylişip.

_ Silerniñ siniptiki oquguçılarniñ tolisini, bugün on neççe kün boldi, qolğa aldı.

_ Néme üçün?

_ Siler şénj dubenge erz bergen ikensilergu?! Şunıñ üçün bolsa kérek.

_ Erz berginimizni sen kimdin anlıdın?

_ Silerniñ tertip mudiriñlar abliheydin.

Şu vaqıtta ciñsacüy (sakçi idarisi) niñ ottura dericiliq mekteplerniñ tertip bölümlirige oquguçılarga köz – qulaq boluşni mehpiy tapşurğan liq hekkidiki gep – sözlerni anlap turattuq. Şunıñ üçün mektepniñ tertip bölümi bizniñ şénj dubenge erz tutqanlıqimizni bilişi cezmen idi. Çünki erz bériş aşqara iş, unıñga oquguçılarniñ köp kısmi qol qoyğan . Unıñ üstige, oquguçılar arisida gep toşup turidiğan xeverçilermu héli bar idi.

Cociniñ maña yetküzgen şum heviri arilap birer oquguçiniñ yérım kéçide yoqap kėtişidek hadise bolmay, belki sinip boyıçe tutqun qilişteq qorqunçlıq hadise bolgini üçün, men ürümçige bérıp oquşni davam qilduruştın vaz keçtim. Emdi maşına kirası üçün bergen pulumni ve şıñlılırimni (yük – taklırimni) yandurup élişim kérek idi. Men şopur bilen hocayinni eyveşke keltürmekçi bolup, derru mağizindin ikki botulqa harak eqilip, buni ular tamak yevatqan üstelge qoydım ve bir tehse sey buyruttım. Dorixana qadiri nurzat bilen şopur méniñ séxiliqimdin memnun bolup harakni iştiha bilen içiştı. Ular keyp bolğan din kéyin, men ularga ürümçige bəriştin yaltıyıp qalğan liqimni, kirağa bergen pul ve nerse – kéreklirimni yandurup bərişini iltimas qildım. Ular heyran boldi ve méniñ ehmekliq qilmaslıqimni éytti. Men ularniñ geplirige qulaq salmay, derxal maşınığa çıqıp şıñlılırimni (yük – taklırimni) yerge taşlıdım. Andin ulardin kirağa bergen pulumni qayturup bərişni sorap çin turuvaldım. Şopurniñ qaniyini harak bilen yağlıgım obdan iş boptiken. U xuş keypliqtı men terep bolup, nurzatni kistişip berdi. Hocayin nailac yénida qalğan ottuz beş somni qayturup berdim. Men qalğan on beş som pulumdin hem ular sopun sélip turğan bir xurcunimdin kéçip, etisi gulciğa qayttım.

Şuniñdin kéyin, mektepniñ bosugisıǵa baralmay, ili vilayetliq uygur uyuşmısınıñ sanayinefise ömikige kirip artis ve edebiy hadim bolup qaldım. Kéyinçirek medeniy maarip bölüminiñ mudiri bolup işlidim.

Heyriye mektipi

April özgirişidin kéyin, yeni 1933 – yilidin başlap şıncañda medeniy – maarip işliri yolǵa qoyuldi. Bu çağlarda gulca şehiride öktebir inqilabidin kéyin sovét ittipakida evc alǵan medeniy – maaripniñ tesiri küçlük bolgini üçün, maarip xizmiti téz canlinip ketqénidi.

Sovét ittipakidin kelgen hüseynbeg, damolla razi, meruf seidige oxşas maaripçılar ve yerliqlerdin mehemmet yüsuf haci, naman axunǵa oxşas maaripperver kişiler yéñi éçilivatqan mekteplerge can dili bilen yardım körsitişke başlidi. Mekteplerniñ sani köpiyiş bilen bilim élişqa teşna bolup yürgen balılarnıñmu sani yildin yılǵa aştı. Ige – çakisi yoq yétim – yésir balılarnıñ oquş mesilisini hel qiliş üçün biz yuqirida namini atıǵan zatlar, yurt arisidin iane toplaş bilen yétim balılarnı oqutidıǵan ikki sinipliq bir mektep éçip, unıǵa «heyriye mektep» dep nam berdi. Şuniñ bilen, deslepte bu mektepniñ pütün teminati şepketliq kişilerniñ heyr – éhsanıǵa tayinip hel qilindi.

Emma bu «heyriye mektep» tiki balılarnıñ oquş şaraiti naçar bolup, siniplar yétişmey, yétim balılarnıñ bilim élişi qiyinlaşqanlıqini körgen méhr – şepketliq ayxan ana dégen ayal, qazañdiki astı – üsti tahtayliq on alte éğizliq öyini çon bir hoylisi bilen «heyriye mektep» ke ötküzüp berdi. Eyni yillarda bir ayalniñ bu maaripperverliq roxi cem'iyette çon tesir kozgidi. «Heyriye mektep» oquguçiliri qolliriǵa bayrak tutup, yuqirida biz namini atıǵan zatlar bilen ayxanniñ qorusıǵa bérıp, uni medxiyligen nahşılarnı éytıştı. Bu heyvetliq koşunni körgen méhriban ayxan ana közige yaş élip: «silerdek yétim balılardıǵa qilǵan heyr – sahavitim téxi yéterliq emes, men buniñdin kéyin qolumdin kélidıǵan barliq yardimimni silerdin ayımaymen» dédi. Şuniñdin kéyin, yétim balılar ayxanniñ qorusıǵa köçüp kélip, bu mektepniñ nami bir mezigil «ayxan ana mektipi» dep ataldi. Ayxan ana vedisige binaen qiyimi yoq oquguçılardıǵa qiyim – kéçek, oquş raşotlirini bérıp turdi, turmuşı naçar oquguçılarnı tamaklandurǵan din taşkiri héyt – ayemlerde barliq oquguçılardıǵa héytliq mezeler tizilǵan dastixan hazirlap berdi.

Kéyinçe «heyriye mektep» 1937 – yili söser hacim tekdim qilǵan içkiri – taşkiri yigirme neççe éğizliq öyi, ambar ve çon bégi bar qoruǵa köçüp kélip, dölet igiliqidiki 10 – mektepke aylandi. Emma bu mektepke şeherdiki kelenderliq qilip yürgen balılarnı, yéza – kışlaqlardiki yétim balılarnımu kobul qilǵan idi. Söser hacim bu mektepke öz cayini tekdim qilǵan din sirt, oqutquçı – oquguçılarnıñ turmuşigimu yardım qilip turatti. Mektepke öy – maqanı yoq balılar üçün yatak ve tamak teşqil qilindi. Bu mektepte 300 neççe oquguçı ve on neççe oqutquçı bolup, yette yilliq közge körünge ruştıye mektep bolup qalǵan idi. Men bu mektepniñ muellimi aǵinem mutellip qasimniñ teklipi bilen 38 – yildin 40 – yilǵıçe muşu mektepte oqutquçı bolǵan idim. 38 – Yili deslepte tertip mudirliqıǵa

kötürölüp, 1939 – yili ilmiy mudirliqqa östüm. Emma tertip mudirliqqa belgilengen yilda nurgun qiyinçılıqlarnı tarttım. Çünki «heyriye mektep» oquğuçılırı arısında koçılardıñ yigip kélengen bir neççe güdekler bar idi.

Ularınñ beziliri kelenderliq qılıp can baqqan bolsa, beziliri uşşak – çüşşek oğrılıq ve celigürlük qılıp kün keçüretti. Ularınñ tolisi kündüzliri aşxana, qavaqxana etraplırıda yürüp hektin aşqan tamaklarıñ talışıp yep – içip, bir – biri bilen muştılışıp yürüp harğan da kəciliri baqqallarnıñ qarivatlırı astıǵa kirip yatattı, yaki közetçiler koğlısa, boluñ – puçqak ehletxanılarda uhlap qalattı. Kiş künliri bolsa, aşxanılarnıñ oçaklırı etrapını talışıp kirpidek tügülüp yétişattı. Ve yene ige – çakisiz qalğan balılar pitlap ketken bolup, tolisiniñ başlırı taz, bedenliri timak yarısı idi. Omumen, mundaq güdekler ata – ana terbiyisidin mehrum bolup qalğan liqi üçün her xil yaman xuylarǵa gırıptar bolup qalğan idi. «Heyriye mektep» oquğuçılırınıñ köpçiliqi yoqsullarnıñ baliliri bolup, ata – anisi, terbiyiçiliri barlırınıñ köpçiliqi edeb – qaidiliq, mulayim bolattı. Men tertip mudiri bolginim üçün yuqırıda sözlep ötkén terbiyisiz kélip cismaniy ve roxiy terepte yaman illetlerge gırıptar bolup qalğan güdeklerni cismaniy ve roxiy tereplerdin saǵlamlaştıruruşqa barlıq vucudum bilen tirişattım. Şunıñ üçün, muhemmet mehsum muhemmet imin helpet haci, abla mehsum, sayım axunlarǵa oxşaş meripetperver kişilerge éytip ularınıñ qiyim – kéçek, orun – körpilirini tüzeştürettim. Taz ve yarıdarlarǵa dora aldurup, séstiralar bilen birlişip, taz balılarnıñ bésini çatirikimǵa kisip yot sürettim. Kéyin bir xil may dorini sürkeyttim. Mekteptin qaçqanlarıñ izleyttim. Yamanlıq qılğan larnı sorak qılatım.

Sergerdanlıq turmuşqa bek adetlinip qalğan bir neççe güdek mektepnıñ tertip – tüzümige könmey pat – pat kəcip kétetti, bir neççe serxil oquğuçını saylap ularnı tutup kélişke çiqıratım.

Bu oquğuçılar qaçqunlarıñ bezide izlep tapalmayttı, bezide izlep yürüp bezilirini tutup alsimu, 3 – 4 i bir bolup, tutup alquçılarǵa muşt étip yaki yiraktın taş, çalma étip ularnı qaçurup yoldaşlırını qutquzup yene kəcip kétetti.

Kiş künliriniñ biride mekteptin kəcip ketken üç tazçaknı héli qavul üç oquğuçımız bir kün izlep tutalmıǵan din kéyin men ular bilen kélişip, etisi tañ atar vaqtıda yemiş bazarǵa yékin caydiki deñ aldida uçaşmakçı boluştı. Şu küni ahşımı ularnı qandaq tutup kélişni xiyal qılıp tüzük uhliyalıǵan idim. Toxu üç kiçirğan dila ornumdin turup dégen cayǵa baldur yétip bardım. Bir qolumda türülgen çige şoyna, bir qolumda uzun tal tayak bar idi. Oquğuçılar kélip qolumdiki nersilerni körgendink kéyin:

_ Ependim, qolıñızdiki nersilerni néme qilimiz? _ Dep soradı.

_ Çige bilen oğrı müşüklerni bağlaymız, tayak bilen heydeymız, _ dep cekiştım.

Mundaq qaçqunlar tolarak yemiş bazırıǵa yékin caydiki turdı şumpennıñ aşxanisi oçaklırı aldida yaki taşlepkege yékin caydiki ismayıl zañnıñ aşxanisi oçaklırı aldida yatattı. Biz avval pem bilen turdı şumpen aşxanisiǵa yékinlişip, oçak bésidiki külge putını tikip, bésini biliqige qoyup, küçüktek tügülüp yatqan birini körüp, uni kimirlatmay tutup alduq. Bu abaq iken. Men unıñdin qalğan ikkisini sorıǵan idim, u bizni ismayıl zañnıñ aşxanisi aldıǵa başlap bardı. Qarisak, ubuq bilen imik (ular öz ara bir – birini şundaq kisqartıp atışattı) putlırını bir – biriniñ qorsikıǵa tegküzüp peşlırı bilen yépip aptu. Başlırını bolsa, qoltuqlırıǵa tikişip, oçak etrapıda çembirek bolup uhlap yétişiptu. Biz ularnımu tuydurmay tutuvalduq. Birak biz ularnı qoldın tutup, mektep terepke élip kétivatsak, ikki yüz métr mañar – mañmayla ubuq bizdin yulqunup çiqıp, yemiş bazırı terepke kəcip ketti. Men bir oquğuçı bilen ikki tazi tutup turduq. Yene ikki oquğuçı bolsa, ubuqnı koğlap kėtişti. Ular yérım saettin kéyin:

«uni yemiş bazirigçe koğlap bargan da ğayib bolup ketti, izdep héç yerdin tapalmıduq» dep qaytıp kélişti.

_ Ubuq bek xıyliger tülke, siler uni izdep tapalmaysiler! _ cürünlar men uni asmanğa çıqıp ketse putidin, yerge kirip ketse koqulisidin tartıp çiqirimen, _ dédım.

Qizikçirak bir oquğuçum:

_ Ependım, unıñ yağak béşida koqulisi bolmisa qandaq tutısız? - Dep çakçak qılğan idi, men:

_ Siler baya mavu şöynini néme qilisiz dégen idınlargu, he mana, unıñ tutidığan koqulisi bolmisa, bu şöyna bilen boynidin bağlap tartimen, _ dédım. Şundaq külüşmek bilen obul heyynı akturuşqa tutunduq. Bir saetkiçe etrap, buluñ – puşqak, xetta tenze ve qarivat tégilirini ahturup tapalmıduq. Axiri men pem bilen sinçılap yürüp, tenziçiniñ quluplaqlıq yoğan bir eski sanduqı astidiki it küçükleydiğan bir orektin uni baykidim. «Hekiçan bu heyyar taz ubuq bolsa kérek» dégen perez bilen sanduqniñ astidiki bir gériçtek boş caydin qolumnı tikip tayak bilen héliqi qara nersini turtqénidim, u midirlidi. Oquğuçılarnı çakirip: «ene kördünlarmu? Obul dégen heyyar taz şu bolmay néme?» Dégenidim, ularmu bunı bayqap: «şu, rast şu iken, ependım siz bunıñ hemme ehvalini bilginiñiz üçün tayaknımu biqarğa almaptikensiz» dep çuquruşup heriket qilişip, tayak bilen uni turtıp varkirap, axiri sirtqa çiqarduq. Şuniñ bilen, obulni her tereptin mehkem tutup, mektepke élip kettuq. Koçılardin yigip kelgen sergerdan balılar arisida yamanlıq qilidiğan balılardin bir qançisi bolsımu, lékin obul hemmisidin tolarak eski işlarnı qilidiğan tülke idi. U mektep içi ve sirtida qilip yürgen yaman xuylırını öz aldigila qilmastın, bezi yavaş balılgımu yuqturattı. Mesilen, koçılardin mektepke yigip kélingen sergerdan balılar içide on _ on bir yaşlar etrapida keyme taz bir ercenze (argun) bala bar idi (unıñ atısı henzu, anısı rus bolup, yétim bolup qalğan din kéyin, koça baliliri qatarığa kirip qalğan iken). Unıñ burunki ismi qole bolsımu, koça baliliri islam dep atışıvaptu. Islam sérik tüklük bačkidek vicik bolup, beş – alte yaştek körünetti. U toşqandek çebdes, zérek bala idi. Men unıñ taz yarılırığa yot ve maylıq dorılarnı sürkep yürüp, pak – paqız saqaytıp özige layık ihçam qiyindürüp qoyğan idim. U derstimu yüz numur alatti. Uygurçe ravan sözleytti. Oqutquçılarnıñ hemmisi unıñdin razi bolup mahtışattı. Umu oqutquçı ve mektep xizmetçiliriniñ buyruğan işlirini déginidek orundap turattı. Mektep taziliq xizmetçisi mesturixannıñ işliriğa pat – pat qarışıp béretti.

Mana muşu islamnıñ vicik hem çakqanlıqıdin paydilinip obuq uni aldap, öziniñ oğrılıq qilmişığıa şerik kiptu. Yeni mesturxan aylıq maaşını alğan bir küni unıñ balılar yatıknı tazılaşqa çıqıp ketken vaqtını paylap turup, mesturixannıñ eyniki sunğan dérise köznikidin vicik islamni öyniñ içige kirgüzüp, unıñ téxi sanduqığa sélip ülgürmiğen kirik som pulını yançuqıdin oğrılup alduruptu. Mesturxan etisi puli yoqalğan lıqını bilip, mektep mudiri zöhre appay ve maña erz qılğan idi. Biz bu pulni kimniñ alğan lıqını sürüştürüp tépip, igisige tapşuruş üçün ciddiy heriket başlıduq.

Men guman qılğan balılarnı ayrim yigip, ularğa pul yoqalğan lıqını uqturup: «uni birerınlar balılıq qilip, oynışıp alğan bolsanlar, qayturup bersenlarla boldi. Eger alğan kişi aşqare qayturup bérıştin endişe qılsa, men bugün tertip bölüm işikini etmey qoyimen, pulni şu bölüm içige qoyup qoysıla boldi. Eger etidin qalsa sürüşte qilip tépip cazalaymız» dep bir sotqa vaqtını ötküzivettim. Emma ikki küngeç guman qılğan balılarnıñ iş – heriketlirige dikket qilip yürgenidim, xış tam yénida toplışıp oynavatqan balılarga közüm çüşti. Uların arisida ikki bala tompur tiyinni tamğa étip qaysisiniñ atqan tiyini aldinkidin yirakrak çüşse, bir kempüt utidığan musabike terzidiki oyunni oynavatqaniken. Bularnıñ biri islam bolup, u yénilip bir kempüt berse, imik unımay üç kempütüni tartıvaptu. Şuniñ bilen, u maña

yoluqup qaldi. Men ehvalni sürüşdürüp unıñ yañçuqida bir çaŋğalçe kempüt barlıqını bilip qaldım. Munçe kempütıni nedin alğan lıqını sorısam, u duduqlap cavab bérelmidi. Men islamni bölümge ekirip, silap – siypap sürüşte qılğan idim, ubuqniñ keynige kirip, unıñ körsetmisi bilen mesturxannıñ sunğan ram töşükidin öyge çüşüp, kozuqta ésigliq turğan çapannıñ yañçuqidin pulni élip, ubuqqa berginini, ubuq pulni sanap kirik somdin beş somni ayrip, islamni aşpuzulğa ekirip rasa méhman qilip;

_ Sen epçil çaşqan yene maña esqatısen, mavunimu ye, _ dep bir çaŋğal kempüt élip bergenliqını sözlep berdi. Men obulni tertip bölümige yalguz ekirip, keçkiçe türlük usullar bilen sorap terbiye bérip, héç ikrarğa keltürelmidim. Qiynap qorqutup pulni tapşurtay désem, oquğuçılarga ten cazası bermesliq toğrisida maarip idarisiniñ uqturuşı bolğaçqa, uni uralmidim. Emdi buni sakçı idarısı arqiliq hel qiliş üçün butxana yénidiki peyçuso (sakçıxana) ğa apirip sakçı qadırğa ehvalni éytıp, obulni cazalap bir terep qilip bérişini ötündüm. Sakçı qadiri: «biz mundaq kiçiq oquğuçılarnı cazalap sorak qilmaymız, bu işni mektep özi bir terep qılsa bolıdu» dégendin kéyin, obulni mektepke yandurup keldim.

Emdi néme qılmak kérek?

Men bu soalni mundaq yeştim:

Koçidin yigip kelgen balılardın töt oquğuçı qatnişidığan bir guruppa teşqil qilip, ular bilen muzakire ötküzüp, islamni obulniñ aldida turguzup, öziĝe obulniñ oğriliq qiliş toğrisida qandaq körsetmilerni bergenliqını ve pulni alğan din kéyin uni néme qılğan lıqını bayan qilduruş. Başqa töt oquğuçı obulniñ mektep intizamıĝa nalayik qılğan işlirini birmu bir aldıĝa qoyuş, yene bir tereptin ülge körsitiş arqiliq qayıl qiliş terbiyisi élip bériş. Bunıĝda biz tertip – intizamĝa boysunup, tirişip oqup oqutquçılarnıñ kedirlişige, pütün oquğuçılarnıñ hörmitige ige bolğan tursunniñ iş – izlirini unıĝa sözlep bérişni lazim taptuq.

Biz kélişkinimiz boyıçe oquğuçılar derstin çüşüp ketkendin kéyin, keçqurun obulni tertip bölümige ekirip otturiĝa alduq ve pilanimiz boyıçe yuqiriki işlarnı unıĝ aldidin ötküzüp, qılmişliriĝa ikrar boluşını hem mesturxannıñ pulini tapşurup bérişini sorıduq. Emma obul ya ha, ya şa démey, yerge qarap cim turuvalğan idi, méniñ seprayim örlep közüme qaraŋguluq tiqildi, gezipimge çidimay, maaripniñ körsetmisini qayrip qoydum – de, tartmamdiki üç kirliq bambuq palaqni çiqirip:

_ Mavu caxil bedbehniñ qolini tutup, üstel üstige çiqirinlar! _ dep buyruq qildim. Töt oquğuçı uni tartip eqilip, üstel üstige qolini tartip bastı.

_ Alkiniñni aç!! _ dep varkiridim.

Eceblinidığan yéri şuqi, şunçe yaxşı geplerge unımay qaclıq qılğan obul mertlerçe alkinini éçip, közüme tiqilip qarap turdı. Men uni ayap turmay pütün küçüm bilen palaq urdım. U bolsa, çişini çişlep bir tolgunup alkinini yumuvaldı.

_ Açe alkiniñni namert! _ dep varkiridim men. Méniñ ikki künden béri şunçe qılğan sözlirim tesir qilmıĝan unıĝ kelbige namert dep varkiriĝan sözüm tesir qılğan bolsa kérek, u alkinini keñ açqan péti, üç palaq urğuçe yigip almay tutup berdi. Alkini qizirip köpüp çiqti. Üç palaqtin kéyin u qolini silkip kötürüp:

_ Cürünlar, men pulni hazır tapşurımen, islam çaşqannıñ dégenliriniñ hemmisi rast... _ Dep aldimizĝa ötüp, mertlerçe çamdap bölümdin çiqti. Biz unıĝ keynidin mañduq, obul bizni at égiliĝa başlap kirip,

torustiki boriniñ kiridin qolini tikip iki gériççe tom quşumni tartip aldi ve uniñ içidin pilte qilip orap tiqılğan ottuz beş som pulni çiqirip méniñ qolumğa tapşurdi.

Bu vekede: «obulni ten cazasi bilen qayil qildim» dep özümni akliyalmaymen. Çünki pidağogiqa qaidiside oquğuçılarga ten cazasi bériş meni qilinidu. Bu méniñ şu çağdiki şaraitta amalsız kélip, éñimğa sıñip qalğan kona çarini caxilliq bilen tekrarlığan liqimni körsitidu. Obulniñ qayil bolup ikrar boluşini tayak zerbisidin boldi dep çüşengendin köre, roxiy terbiyedin bolupmu qayil qılış, úlge körsitiş terbiyisiniñ türtkisidin boldi déyiş kérek. Çünki biz obulğa ten cazasi bériştin burun uniñ éñiğa bu toğruluq héli köp çüşençilerni sıñdürgeniduq. Bu ibretliq çüşençiler uniñ roxida kéleçekte tesir körsitidigan alaxide küç bolup qalğan idi. Yene bir tereptin kona cem'iyettiki yaman ictimaiy tesirler uniñ haraktérini iplaslandurup qoyğan bolsimu, lékin uniñ merdane iradisini çiritip bolalmığan idi. Şuniñ üçün méniñ «namertliq qılma» dégen sözüm uniñğa tayak zerbisidin küçlükrek tesir qilip, uniñ roxida «namertliq qilip qarilanguçe, mertliq bilen ölgen yaxşı» dégen çüşençini peyda qilğan idi. Şunja u hécnémidin qorkmay, her qandaq cazani mertlerçe kobul qilip dadil alğa ilgililgenidi.

Ğunçem

(Üç perde beş körünüşlük drama)

Qatnaşquçılar

Ğunçem	Eqillik, işçan qız, 17 yaşlarda
Nurum	İşlemçi yigit, 20 yaşlarda (Ğunçemniñ aşiqi)
Zorixan	Ğunçemniñ anisi, 50 yaşlarda
Meşrep	Şanyuniñ maliyi, 30 yaşlarda
Patemxan	Meşrepniñ anisi, 48 yaşlarda
Turğan	Yallanma déhqan, 25 yaşlarda
Amantay	Şanyuniñ malçisiniñ 20 yaşlardiki oğlu
Aznibaqi	Kembeğel déhqan, 50 yaşlarda

Yaqup	Kembeğel déhqan, 35 yaşlarda
Ömer Şan̄yu	Poméşçik, 45 yaşlarda
Şervan	Ömer şan̄yunin̄ xotuni, 38 yaşlarda
Séyit	Ömer şan̄yunin̄ oğli, 17 yaşlarda
Basit	Ellikbéşi, 40 yaşlarda
Haşimbay	Qoşumçe sodigerlik qilidigan bay déhqan, 45 yaşlarda
Yayilar, bir qançe er	Ayal déhqanlar ve yigitler.

Birinçi perde

Ġunçemnin̄ dadisidin qalğan hoylisi, sehninin arqa teripi almiliq bağ bolup, hoyla bilen bağni talda toquğan qaşa ayrip turidu. Sol teripide öynin̄ işiki ve penciriler körünidu, unin̄ aldida çéçekligen kava barin̄i, baran̄ ve qaşa etrapida çirayliq éçilğan türlük güller baharnin̄ axirqi mezgili, ġunçem boranda qéqilip ketken almilarni sévetke térip yürüp naxşa éytidu.

Almilar pişay deptu,

Şax – şéxida mey bolup.

Yar bizdin yamanlaptu,

Bulut tosqañ ay bolup.

Men baraymikin unda,

Yar kélermikin munda.

Yarğa yar kérek bolsa,

Qol sélip kéler munda.

(Baranğa kélip, almilarni yérip qağ salidu).

Axşamqi boran aççıqini almilardin aptu – de, Tonj almilarni tazimu qéqivétiptu.

(Qolida otıǵuç, zorixan kiridu).

Zorixan: Nème qilivatidıǵansen qızım, otyaşlarnı ot bésip kétéptu, ikkimiz bir bolup, otivetsek bolatti.

Ǵunçem: Boranda qéqilip ketken almilarnı qağ sélivétey.

Zorixan: U...Y paydısi yoq işni qoyup tursañçu, uni bikar vaqtında qilivalarsen. Avval mavu otyaşlarnıñ işi zörür emesmu. Otqa qéqildurup qoysaq, şunçe qilğan emgikimiz zaye bolup kétidu.

Ǵunçem: Heş – peş déǵuçe mavu sévettikini caylivétimen. İssiqiñ éşip qalğan çağlarda qağ su çilap bérimen emesmu apa. Şu vaqıtta xoy iş kiptiqensen qızım dep qalarsen.

Zorixan: U sözünǵu rast sqızım, bizniñ başqa déhqançılıqımız bolmıǵandın kéyin tériğan otyéşimizǵa yaxşıraq karisak bolidu. Avval qorsaq toyidıǵan işqa yügür, maqulmu, almlar ussap kétéptu, uni suǵırış kérek idi, baǵniñ şorilirini toraş kérek idi. Héliqi erke – taytañ ikki bayveççi hélitinla pişmiğan kök almilarnı oǵrılaşqa başlaptu. Xoymu toyup kettimǵu şu ömer şañyunıñ şumlıridin.

Ǵunçem: Alma bilenla qanaetlinidu demsen ularni, tünügün keçqurun gugum çüşkende boran çiqışqa başlıdıǵu?

Zorixan: He.

Ǵunçem: Boran almilarnı qéqivettimikin qarap baqay dep baǵqa çiqsam, séyit dégen mañqısı şoridin çüşüp katektin toxu oǵrilavatidu, yoǵan çalma bilen gecgisige birni qoydum.

Zorixan: Öltürüp qoyup balaǵa qalma, u cuvaynimekni yene.

Ǵunçem: Béşini yésun haram tamaq, téxi aǵzını yaman qilip urǵılı kélivatidu, kösey bilen dümbisige birni qoyuvidim, éşekte turup yıǵlavatmamdu... (Külüp kétidu)

Zorixan: U öktemlerniñ destidin qandaqmu kün alar kişi.

Ǵunçem: He boptula dep qoyup bersen béşinǵa çiqivalidu. Bikar telep toymıǵurlarnıñ cacisini bériş kérek.

Zorixan: Biz qandaq cacisini béreleymiz, ésinidin çıqtımu, bultur almlar emdila pişay dégende şu séyit dégen merez kéçisi töt lükçekni egeştürüp kirip nème qildi? Bizni qañǵır – qaqsitip turup, közimizçe almilarnı qéqip, taǵar – taǵarlap élip çiqip ketkenidıǵu. Ellikbéşigá erz qilsam, şañyuǵa bérin deydu, şañyuǵa barsam «boldi, men uniñ edibini bérıp qoyay» dep yolǵa saldı. Uniñ péşanisige tak étip birni çekkini qéni? Almini öyge tóküp qoyǵanda şañyumu makilditip obdan yégen bolǵıydı. Bulañçı bolsa balısı, soraqçı bolsa dadısı – de, bizniñ dadimiz nege yétidu deysen.

Ǵunçem: Yaxşımu dadam rehmetlik muşu baǵni qilip qoyuptiken, bolmisa qandaqmu qilattuq.

Zorixan: Dadañ özi kembeǵel bolğan bilen, kişiniñ heqqidin qorqidıǵan, insaplıq, işçan adem idi, qoli gül idi – de, u rehmetlikniñ, tikken köçiti zaye bolmay tutatti.

- Ğunçem: Bağvenken – de, he apa dadam.
- Zorixan: Vay, bir demsen uni, usta bağven idi. Muşu almilarnıñ köçetlirini xuddi kiçik balını pepilep çoñ qılğandek östürgenidi. (Cim) tova! dünyada eceb insapsız adamlar bar – de, ulap qoyğan köçetlerni oğrılışıp yaqı zıtlışıp yulup taşlıvıtıp, şu rehmetliknimu qaqsıtattı.
- Ğunçem: Şunçe yerliri bikar turup ya özliri bağ kılmaıdiken, xeq bağ qılsa körelmeıdiken, içide oğa qaynaıdığan adamlar – de u.
- Zorixan: Mana şu basit ellikbéşimu şundaq içide oğa qaynaıdığan adam. U burundınla bizge öç.
- Ğunçem: arpisini xam orğanmikenmiz unıñ?
- Zorixan: Bir küni taza camaet yıgılğan yerde, dadan uni ğalçidin – ğalçığa sélip, beglernıñ tapınıni yalaydığan yalaqçı, xuşametçi dep taza tillaptiken, şundın béri bizge qevetla öçlük qilidu.
- Ğunçem: Xoy iş qıptiken dadam.
- Zorixan: Basit u küni siler haşarğa barmıdıñlar, arpa – béde, harva séliqliridin qalğan pulni tölimıdıñlar, östenıde su az, hazır silerge su bérelmeımız dep valaqlavatıdu.
- Ğunçem: Viyey, östenıge dep bağdın neççe harva şax késip kettığu. Biznıñ térilğu yerimiz bolmısa, bir parçe bağımu şunçe séliq çüşemdiken. Pulimiz yoq déğinige unımay ikki yüz tuxum, beş toxuni séliqqa hésablap berduqqu.
- Zorixan: Ular héçnémige dal bolmığudek, bizde birqañçe séliq yıgılıp qaptudek. U bağnıñ kökını sétip, yene seksen qañçe tenge bérisiler deydu. Qoynum oğrı, qonçum oğrılar.
- Ğunçem: Yüzlep xo yeri barlarnıñ étizlirida téşip aqqan su, eceb bizdek kembegellernıñ birneççe ğulaç ériqını aylinip çıqip kėtişke yetmeıdikine.
- Zorixan: Öyde er kışı bolmığandın kéyin aciz dep bizni bozek qilidu – de, cuvaynimek ketkürler. Muşundaq işnıñ bésiq vaqtıda nurum nede yürıdığandu, xéli kün boldığu şu bala öyge kelmığılı.
- Ğunçem: Bığün on beş kün boldı.
- Zorixan: Tova! néme qilip yürıdığandu.
- Ğunçem: Anlısam lapqutlışıvatqanlarnıñ arisida işlep yürıdu deydu.
- Zorixan: U lapqut ötküzgenlerni biz qeyerge ekilip işlitemiz.
- Ğunçem: Apa nurumni başlap kélip ériqlarnı qırdursan bolmamdu.
- Zorixan: Rast, şunığa deydığan geplirimmu bar idi. Kéçikip kėtıp barıdu. Toxta, men bérip tépip kéley. (Ornidın turıdu) ğunçem sen ğüllernıñ tüvını yumşıtıp tur. Nurum kélip kalsa, su başlıtıp kelimiz.

Ġunçem: Maqul, çapsanraq kelgin apa. (Zorixan mañidu). Tohtap turğina, öyde peqet çay qalmaptu. (Yügürüp öyge kirip töt dane tuxum kötürüp çiqidu). Buniğa çay alğaç kelgin. (Zorixan çiqip kétidu). Öziçe mendin yoşurup yüridu. Apamniñ deydiğinimu, nurum ikkimizniñ deydiğinimizmu birla gep. Nurumniñ bizdin köñli ağrip qaldimikin, sel özini çetke tartışqa başlıdığu. Yak, mendin köñli ağrıgudek héç iş ötken yoq, apamniñ ağzığa qaravérıp, uniñ deydiğini héç éğizdin çıqmıgandin kéyin, qéyidamdikin etimalim, dili yaman nazukçu nurumniñ, (yénik şamal sokidu ve bulbul sayraydu). Uh ... Bulbul! eceb salkin şamal çıkta! şundak çiraylık çağlarda nurum bilen étizlarda keçkiçe işlisek, ötken künler bilinmes idi.

(Kaşaniñ iç teripige ötüp, éçilgan güllerniñ tüvini yumşıtip nahşa éytidu.)

Bağlar ara şamal uçup, séni esletti,

Güller ara bulbul sayrap, séni körsetti.

Közüm tikip nurum saña, yürükim teşna,

Yar – yar dep kéçe – kündüz baktim yolunğa.

Yarim bilen bille ösken, biz bu melide,

Başta köyüp vede kilğan, çimenliklerde.

Oynap – külüp bille işlep yürgen çağlırim,

Seherlerde étiz arılap séni ségindim.

(Zorixan bilen nurum kiridu, Ġunçem gül kiskan kolida otıguç, karşı éliš üçün kaşani gorusi arilikiga ötidu).

Nurum: Téçmusiz Ġunçem?

Ġunçem: Özingiz téçlikmu?

Zorixan: (Nurga karap) oltur balam. Uh ... Hérip kettima. (Nur bilen Zorixan olturuşidu). Azrakla mañsam yürükim sélip, öpkem agzimğa tikilipla kalidigan boldum. Ġunçem sen bagka çikip çay kaynatkına. (Ġunçem yer astidin nurga karap külüp koyidu).

Ġunçem: Çay alğaç keldiñmu apa?

Zorixan: (yağlikiniñ uçidin azğina çayni yéşip élip) sodiger dégende insapmu yoq. Mana muşunila berdi. (Aliqiniğa élip körsitip Ġunçemge béridu).

Nurum: Kimdin aldın çon apa! (Ġunçem çélek bilen nogayni élip baġqa çiqidu).

Zorixan: Bu mehellide qançe dukan bar deysen, aşu haşım baynıñ dukiğidın.

Nurum: Ötöp ketken cazanixor u. Kim qiltaqqa çüşerkin dep marapla turidu.

Zorixan: Xudayim özi insap bersun «otturida burun bolmisa, u köz bu közni yeydu» deptiken, ademlerniñ otturisida insap bolmisa, bikar déğine balam. (Cim) uni qoyup turaylıçu, méniñ saña deydiğan bir gépim bar idi, qara nurum! senmu u yer bu yerde bikar avare bolup yürme. Biz bolsaqmu yalguz, séniñmu bizdin başqa kimiñ bar. Men bolsam qérip qaldım. Unıñ üstige küñdin – küñ'ge késel çéqip kétip baridu. (Ġunçem alma yağıçiniñ arisida turup tınşaydu). Apañ rehmetlik can üzüş aldida maña vesiyet qilip: «dunyada birla oğlum qaldı. Avval xudağa, ikkinçidin hede saña tapşurdum, özün bala – kulun qılivalarsen» déğenidi. (Köz yéşi qilidu). Sen bolsañmu çon bolduñ. Ġunçemmu çon bolup qaldı. Emdi ikkinlarniñ béşini bir yerge qilip qoyay désem, mende artuq bir néme yoq. Ya sen işlep tüzükre bir nerse tapalmidiñ. Unıñ – buniñğa bikarğıla qarışıp bérıp yüridu, dep aňlaymen. Bir kéçidila pete oqutup qoyay désem, Ġunçemmu bir tal qız, senmu bir tal oğul. Xelqi – alemniñ içide söz – çöçekke qalidu kişi. «He..... Xeqniñ toyini oynañ dése, xoymu oynañ. Özige kelgende yen içide» déyişidu. Bireriniñkide çanğun turup, héç bolmisa, toynıñ aş – süyi üçün birer topaq, birer xo gürüş, şuniñğa yetküdek yağqa pul tapsañ, bizmu bağıñ hosulini yığışturup qen – gézek, yırtış üçün rex – pex alsaq, anañdin qalqan ançe – munçe bir nersiler bar, bizniñmu tapkan – tügkenlirimizni qétış – quruş qilip, “ecep obdan bolda” déğüdek bir toy qilip, ikkinlarniñ béşini onlap qoysam deymina. Vay ...Y, balilirim... (Baġqa qarap) Ġunçem çéyiñ qaynığan bolsa ekelgine.

Ġunçem: Mana hazır.

(Zorixan coza qoyup dastixan salidu. Ġunçem apqur çine, korida çay, sütlerni toşup kélip etkençay étidu).

Zorixan: (Nurğa çay quyup bérıp) nurum sen çay içip tur. Muşu mehellide işleşke saña layıqraq bir orun barmikin sürüştürüp baqay. (Méñip toxtap) nurum çéyiñni içip bolup, almilargá su baridiğan ériqni qirivetkine.

Nurum: Bolidu çon apa. (Zorixan çiqip kétidu).

Ġunçem: Qéni içiñe nurumka, kiçikkine qaymiqidin, (çayniñ yüzidiki qaymaqnı quyup béridu)Siz bizni untup qaldıñız – he... (Külümsireydu).

Nurum: Siz untumisiñizla bolattıġu.

Ġunçem: He, şuniñ üçün qéçip yürüptimen – de, qançe küñler ötöp ketti. Eslepmu qoymaptimen. Zadi bağırim qattıqçu méniñ, séğinişni bilmeymen.

Nurum: Eceb egitme geplerge usta bolup kétipsiz! Ġunçem, kéçe – küñdüz méniñ xiyalim silerde.

Ġunçem: Vay téxi, ustiliq dégen mana.

Nurum: Néme ustiliq bar deysiz bu gepte, rastini éytisam, muşu küñlerde birla xuşallıqım bar, u bolsimu peqet siz. Méniñ yürikim sizniñ xiyaliñız bilen yaşıridu. Sizge tinmay qarap olturğum kélidu.

Ğunçem: Vay téxi, emise némişqa öziñizni bizdin çetke tartisiz, köñliñizni ya men ağritip qoydummu?

Nurum: Sizdin némişqa köñlüm ağrisun he... Şu..... Yene bérıp taqışdığan yéri pul ikende, pul tépiş kérekken ğunçem.

Ğunçem: Vayyey, can bolsa cahan, aş bolsa qazan. Pul – pul dep biz dukan açattuqmu.

Nurum: Siz undaq dégen bilen apiñizniñ gépi başqa.

Ğunçem: Apam sizni mendinmu bek yaxşı köridu.

Nurum: Toğra éytisiz, menmu uni yaxşı bilimen, hemmimizniñ oyliğini bir. Biraq çon apamniñ éğiz bir davini bar, şu ikkimizni birleştürmey tosıp turidu. Mana şu davandin çıqış tes boluvatidu.

Ğunçem: Méni sizdin qaçuruvatmaydıǵu?

Nurum: Sizni mèniñ bilen körüştürmeyvatidu dégen gep emes.

Ğunçem: Emise néme dégen söziñiz u?

Nurum: Méve pişqan, güller éçilğan. Özün bağven turup gülini qısmay, mévisiniñ şerbitini tétiyalmayvatisen, eger mévige qurt çüşse, işniñ tügigini dégen söz.

Ğunçem: Qiziq gep qilisiz nurum. Bağvenni gül üzüştin, méve yéyiştin kim tosıp qoyidu?

Nurum: Apiñiz. (Cozidiki gülni oyun qilip atidu). Şeytan qiz, héçnémini bilmes boluvalǵinini kara. Apa, bizni avare qılma désiñiz bolmamdu?

Ğunçem: U... Apam sizni némişqa tosıp qoyidu, qéni qandaq?

Nurum: Rast şundaq, gülni üzsen tavar yağlıqqa ora deydu.

Ğunçem: (Gülni yandurup étip) pah, geplirini, quv, yaman quv, toxtap turuñ. (Öyge kirip kétidu).

Nurum: Néme qilidiğandu, bu qiz. Hemmini bilip turup ademni gepke salidu – de. (Cim) bu biçarimu qandaq qilidu. Anisiğa bir néme dey dése yene alla – kalla, méni öltürdiñey dep vay salidu. Maña bir néme dey dése ehvalni bilip turidu. Otturida xicalet bolidu – de, eqillik qiz, derdini özi tartidu. (Ğunçem bir moxurka xalta, çörisige gül tikken bir qolyağlıqni élip çıqıdu).

Ğunçem: Mana sizge tavar yağlıq. Gül orivélin. Maniñda her qétim tamaka çekkende, tikken kişini bir eslep qoyarsiz.

Nurum: Rehmet. Siz némişqa avare bolidiğansiz. (Tamaka xaltisi bilen yağlıqni qoynıǵa salidu). Alminiñ ériqini çépivéteyçu. (Ketmenni élip, bağqa çıqıdu).

Ğunçem: (Cozilarni yiğışturuvétip) biçare nurum taza xicaletçilikte qaldi – de, uniñ üstige apamniñ ademgerçilikiniñ qattıqlıqı, he dése, «men xeqtin qalattimmu» dep abroy talişidu, çay içürimen, bosut apirimen, dep yürüpmiǵu, dadamdin qalğan beş – alte xo yerni sétip boldi. Kembeğel bolğandin kéyin, nurum dégendek çon toy bizge çıqqili bolmaydıǵan bir davan – de. (Ğunçem öyge kirip kétidu. Bağda kakkuk sayraydu. Nurum naxşa éytidu.)

Kakkuklar kélip qondi,

Yaşargan téreklerge.

Yarimni körüvidim,

Ot ketti yüreklerge.

(Ğunçem tinşap turidu)

Éçildi sunuq köñlüm,

Qipqizil qizilgöldek.

Qaçanğıçe yürermiz,

Kakkuk bilen zeyneptek.

Ğunçem: (Ağzini tutup külüp) naxşiniñ qizıqlıqını, nurum eceb naxşa éytidu – de, dutarnimu qevetla çiraylıq çalidu. Toxta, apam kelgüçe birdem dutar çaldurayçu. (Bağqa yügürüp kirip) nurum meyerge kéliñe bir gépim bar.

Nurum: He, devériñ qulıqım sizde.

Ğunçem: Yaq, meyerge kelsiniz andin kéyin deymen. (Nurum yéqin kélidu).

Nurum: He, mana keldim, néme deysiz?

Ğunçem: Nahayiti qiziq gep deñe! cürünj barañda olturup sözlep bérimen.

Nurum: Qandaq geptu u. (Nurum kélip olturidu. Ğunçem tumar – monçaqlar ésilğan dutarni ekilip nurumğa tutquzidu).

Ğunçem: Mana méniñ gépimni muşu dutarniñ tariliri sözlep béridu.

Nurum: Hey şeytan qiz, méni aldapsız – de.

Ğunçem: Héç aldığınım yoq. Uzun boldi, sizniñ naxşiliriñizni séğinduq. Birdem dutar çélip bérısız – de emdi.

Nurum: Siz ussul oynisiniz çélip bérimen.

Ğunçem: Meyli çélin, oynaymen. (Nurum dutar çélip naxşa éytidu, Ğunçem ussul oynay

Seherde şamal çıqsa,

Gül şaxi iğanlaydu.

Ğunçemniñ boyı zilva,

Bulbul qonduralmaydu.

Yarniñ bégi almiliq,

Almilarni üzmiduq.

İşqi yolığa kirip,

Héçnémini sezmiduq.

Yarniñ bégida leyli,

Maña barmikin meyli.

Bolsa – bolmisa meyli,

Men yarniñ qelenderi.

(Ğunçem qapiqini türüp ussuldin toxtap qalidu).

Nurum: Hoy, néme boldi ğunçem?

Ğunçem: Deydiganni devélip, yene néme boldi déginini.

Nurum: Men néme dédim sizge?

Ğunçem: siz méni téxiçila siniyalmay yürüpsiz – de, eslide öziñizde işenç yoq. (Yüzini örüp turidu).

Nurum: (Dutarni qoyup) némişqa işenç yoq, zadi néme bolğanlıqini men çüşenmey qaldımğu?

Ğunçem: Yarniñ bégida leyli, maña barmikin meyli. Meyli barlıqini körüñ dep yürikimni yérip bersem bolattimu, nan dessep béreymu?

Nurum: He..... Şuniñgimu xapa bolamdu kişi, bu xelq naxşısığu. Uni men sizge atap çiqarğınım yoq.

Ğunçem: Emise némişqa maña qaritip éytisiz?

Nurum: Emdi çéqişip, muhebbet bolsun dep éytip qoydum – de.

(Yéqin bérıp Ğunçemniñ mürisini tutup) maña qarañ Ğunçem.

Ğunçem: (Qarimastin) tutmañ müremni.

(Nurum ketmenni mürisige sélip, Ğunçemge qarap naxşa éytidu).

Gülüm Ğunçe – gülüm Ğunçe,
Néme qayrilisen munçe.
Piğanda bulbuluñ daim,
Éçilsañçu külüp Ğunçe.

(Bağ içige mañidu).

Gülüm Ğunçe – gülüm Ğunçe,
Néme köydürisen munçe.
Qéşimda turmidiñ birdem,
Méniñ köñlüm éçil Ğunçe.

(Ğunçem nogayda su élip, Nurumğa çéçip qaçidu. Nurum Ğunçemni qoğlışıp çiqidu).

Nurum: Emdi men çaçsam qandaq qilisiz?

Ğunçem: Meyli, çidiğangä çiqarğan.

Nurum: Yene ala küçükler kélip qalmisun.

Ğunçem: Boldi uni tegimeñ.

Şanyu: (Sirttin) Zorixan, hay Zorixan, qaysınlar bar, hoy!

Ğunçem: Viyey kimdu? (Yügürüp bağqa kirip kétidu, Şanyu kiridu).

Şanyu: Nur, sen bu yerde ikensengü. Qandaq ehvalıñ?

Nurum: Yaman emes Şanyuka, qandaq özliri obdan turdilimu?

Şanyu: Xudağa şükür, salamet, Zorixan nege ketti?

Nurum: Eşede bir yerge bérıp kéley dep hazir çiqqanidi.

(Zorixan kiridu).

Zorixan: Essalam (tezim). Şanyumniñ qedimi bu yaqqa yétip qaptıǵu?

Şanyu: Silini yoqlap ötüp kétey dévidim. Qandaq ehvalliri yaxşımı, salameť turamdila?

Zorixan: Yaman emes Şanyum, işqilip tirikçilikimiz kətip baridu. (Nurumğa qarap) oltur balam.

Şanyu: Yaxşı – yaxşı. Nege bərip keldile zorixinde?

Zorixan: Qəriğanda muşu balılarnıñ gəmi, nurumni bir yerge işqa turğuzup qoyay dévidim. Həç épi kelmey turidu,

Şanyu: Siler bilen şirem bolsımu tuğqançılıqımız bar, biz turup nur kimlerniñ aldida sarğıyip yüridu. Mana yétimlerge özimiz ata bolımız – de.

Zorixan: Rehmet Şanyum şunçilik dégenlirige.

Şanyu: Bizniñ yuqiriqi mehellidiki canzida işleydiğangə rasa bir oğul bala kerek. U yerde «turğan» dégen bir nan qépi yilliqçımı bar, aççımız kelse, unımu heydeymen. U çağda dégendek ikki yigit kerek. U yerde buzulup – çéçilip yatqan nersilerniñ sani yoq. Nur bərip bizniñ ornımızda igidarçılıq qilsun. Yilliqini obdan qilip kəsip qoyaylı. Qandaq deydi?

Zorixan: Taney, nurum özi néme deydi?

Nurum: Şanyukam özi atidarçılıq qilimen deydiği, meyli işlep bərey, biraq yilliq turmaymen, çağguñ turay.

Şanyu: Çağguñ turuşniñ vaqti ötüp kettiği?

Nurum: Emdi qalğınını öziñiz bilisiz, işqilip çağguñ hesabida qar çüşküçe dégendek işlep bərimen – de.

Şanyu: He meyli emise. (Qolini sanap) alte ay dep qoyaylı.

Zorixan: Alte ay, qəni unıñğa qançilik bir néme bərilə şanyum.

Şanyu: Başqılar sekkiz aylıqni seksen tenge pul, ikki xo buğday, bir qur kiyim – kéçekke turdi. Uruq – tuğqan bolğandin kéyin nurğa ikki ayğa qarımastın şundaq bərimiz – de. Elvette qoynuñdin tükölse, qonçuñğa dégendek, silerge ketse meyli emesmu?

Zorixan: Uğu şundaq. Emdi aşu seksen tengige kiçikrek bolsımu birer kala kelmesmu. (Nurum külümsireydu.)

Şanyu: Qalini néme qilidila?

Zorixan: Yaq, emdi deymına.

Şanyu: Eger séğip içimen désile, bizniñ üç – töt kala tuğuptu. Birerini ekilip séğip içersiler.

Zorixan: Vayyey, kişiniñ canlıq mélini tutamdığan. Can bar yerde qaza bar dep birer xéyim – xeter bolup qalsa, tüğimeslə çataq – te.

Şanyu: Yaxşı bəqip, semritip, moziyiğimu ciqraq süt qaldursa néme çatıqi bolidu?

Zorixan: Bultur munu arqıdiki qoşnimiz saqi haşım baynıñ yérige orta qoğun tériğanidi, haşım bay qoğunluqta képek – şapaq bérıp, ségip içinlar dep bir kalini bériptiken, moziyi ölüp qélip téxiçila çataq bolup turmamdu.

Nurum: Acriliptıǵu çatıqı.

Zorixan: Qandaq pütüşüptu?

Nurum: Haşım bay méniñ kalirim ikki yaştıla tuǵıdu, bulturqı ölgen mozay bolsa, bu yıl ikki yaşqa kirip tuǵatti. Maña mozaylıq siyir tölep bérisen, dep bıçare saqıamnıñ bir nersilirini satquzup bir boǵaz ğonıcın pütüzüvaptu.

Şanyu: Xevirim bar. Rast, unıñ kaliliri üç yaşqa ötmeyla tuǵıdu. Boltur vaqtıda tölep bergen bolsa, yaxşıraq bir mozay bilen qutulatti, vaqtı ötkendin kéyinla çatıqı çataq.

Zorixan: Umu vaqtıda tölep bérey dégen bolǵıydı, ornını qılalmay qalǵan –de, bıçare ademni koçılarda sörep yürüp neççe qétim urdı. Urǵandın kéyin almısıçu kaşkı.

Nurum: Èliş üçün urǵandu uni, avval şundaq qılıp, yürikini rasa mucuvalǵan.

Şanyu: Yoq geplerni qoyunlarçu. Qéni mavu özimizniñ işıǵa kéleyli. Eger kalini ségip içiştin qorqsila nurnıñ işligen pulıǵa çéqip küzde birer kala bérivétermiz.

Zorixan: He mana bu durus, şundaq bolsun Şanyum.

Şanyu: Bizdin néme kététti. Nediki némilerge xéli nersilerni ayımaymen. Nur dégen öz emesmu. Eger yaxşı işlise, bizniñ otaqçınıñ rasa bir qızı bar, çétip qoyimen. İkkisi bir bolup hemme işni başqurıdu désile.

Zorixan: (Añlımasqa sélip) nurum çay qaynidimikin çiqip baqqına. (Nurum baǵqa mañıdu).

Şanyu: Boldi avare bolmisila, méniñ çayǵa tavım yoq.

Zorixan: Aran bir kelgende birdem olturup çay – pay içip ketsile Şanyum.

Şanyu: Tövenki mehellide toyda bolduq, nezirde bolduq. Unıñ üstige toyǵa şeherdin lozuñ begler çiqqanıdı. Silerniñ ellikbéşi çayǵa çaqırıptiken. U yerde bolduq, çışınıñ barıda gōş ye deptiken, hazirǵıçe yéduq. Emdi çaynı nege içimiz?

Zorixan: Şundaq bolsimu, kembegelniñ éşi çışqa dora deptiken.

Şanyu: Biraq, bizniñ çışımız téxi ötkür, dora lazım qılmaydu, zorixinde.

Zorixan: Ustixanni çaynisilimu ötidiken – de, Şanyum.

Şanyu: (Zeherlik külüp) quruq gepni qoyup baǵnıñ almilirini bir qatar körüp baqaylı yürsile.

Zorixan: Yürsile, yürsile, körüp baqsila. (Zorixan bilen Şanyu baǵqa çiqıdu. Ğunçem çéçilip çikıdu).

Ğunçem: Béşini yeydiǵan, ademge némançıla tikilip qaraydikine, xuddi bir aç qalǵan bōriniñ özi, men öz işim bilen avare boluvatsam, «némişqa aldimǵa kélip tezım qılmaydu. Adem bolmaptu

qizliri» devatmamdu. Şanyu bolamdu, beg bolamdu, néme bolsa bolmamdu, xuşamet qilip nege barattim. Xuşamet qilğanlar yaxşı körünüş üçün qilidu. Men unıǵa yaxşı körünüp aǵıça xénim boluşni xalattimmu. (Nurum kiridu).

Nurum: Ğunçem qapiqıñız çüşüp kėtiptiǵu? Xapa boldıñızmu?

Ğunçem: (Èçilip) yaq, héçnéme bolmıdı. (Bir az toxtap) şundaq qilip yene kėtiđiǵan boldıñızma nurum (Meyüsane yerge qaraydu).

Nurum: Méniñçe bolsa, sizdin birdemmu ayrılǵum yoq. Öziñiz bilisiz momayniñ telipi şundaq boluvatıdu.

Ğunçem: Şanyuniñkidin başqıraq yerde işlisiñız bolmamdu?

Nurum: Başqa yerde işleydiǵan orunniñ hazırçe tayini bolmısa, vaqıt bikar ötüp kétip barıdu. Amalniñ yoqı, qandaq ilimiz, cénimiz ésen bolsa, beş – alte ay dégen héç gep emes.

Ğunçem: Meyli emdi, apamniñ déğiniçe bolsun, qériganda bizdin köñli qalmısun. (Zorixan kiridu).

Zorixan: (Nurumǵa) şundaq qilip şanyuniñkige barıdıǵan bolduñ, herhalda ularniñ çışıǵa tegmey, déğiniñi qılsañ obdanraq bir nerse alǵılı bolıdu. Özimu devatıdıǵu anlıǵansen?

Nurum: Añlıdım.

Zorixan: He, undaq bolǵandin kéyin, kélişmigen işlarǵa arılaşmay, benbaşlıq qılmay, siliniñ rast, xop dep qoysañ, sendin héç nerse ketmeydu.

Ğunçem: Xop – xop depla tursa, hemmisi boynıǵa minivalıdu.

Zorixan: (Ğunçemge) sen tinç tur, saña gep qilivatqinım yoq. Özünmu hakavur bolup kétip barısen qizim. Men silerni néme capalar bilen çoñ qilip qatarǵa qoşuvatimen. Siler uni bilmeysiler. (Nurumǵa) işqilip patraq küniñni pütüzüp, déğiniñdek bir nerse yulup qaytıp kel. Hemmini özün yaxşı körüp turısen. Bizde yéterlik yer, su, qoş cabduq bolsa, séni çañǵunǵa bérettimmu, xeqniñ işikige telmürtettimmu, cénim balam, vay..... Xuda..... Apañ rehmetlik saña tolimu amraq idi, menmu séniñ yaxşı kün körüşün üçün her namizimda dua qilimen.

Şanyu: (Kırivétip) almilar bu yıl taza boptu –de. (Ğunçem özini asta öyge alıdu). Hay – hay, Ğunçe qiz tezım qéni? Yurt atisiǵa bolǵan hürmet şumu, öziniñ tuǵanliridinmu kaçamdıqen exmeq.

Zorixan: Hoy Ğunçem, Şanyu dadanǵa tezım qil, set bolıdu. (Ğunçem işikniñ aldiǵa çikip, sus tezım qilip kirip kėtiđu).

Şanyu: Qiz bala dégen edeblik bolıdıǵan, edeb – exlaq dégen ademniñ bir hösni – de, (nurumǵa) xoş nur, qandaq qilıdıǵan bolduñ, hazır mañamsen?

Nurum: Bolıdu, barımız.

Zorixan: Meyerge kirgine nurum. (Zorixan baǵqa kiridu).

Şanyu: (Öz – özige) bu xotunniñ yaxşı ikki nersisi bar –de. Biri mana muşu almiliq bégi, biri qelem qaş qizi. Her ikkisini eplep qolğa keltürüş kérek. Men şu çağqıçe sepsalmay yürüptimen – de, timaqta toxtıgudek bala boptu emesmu beççığerniñ qizi. Her küni qız, qéza hem qimiz – qoza bolup tursa adem qérımaydu –de, dünyada. Bu xotun qorsiqida qizini nurğa bermekçi oxşaydu. Nurni qarmiqimğa élıvalğınım xéli iş boldi. Emdi mavu sözmen xotunni közdin yoqatsaq, qizimu, bégimu nege barıdu. Öz yégida öz göşini qoruymız – de, muşu güllük bağdila bu çiraylıq qızçaqqa öy tutup bérımız. Yaminıǵa kelse, cacisi azraq pul, tul xotun – yétim oğul dégenniñ qoli nege yétidu? (Zorixan öydin çıqıp ketidu).

Zorixan: Silini saqlitip qoydummu, Şanyum. Nurumniñ bir nersilirini caylap yolğa salaylı devatımız.

Şanyu: Yaxşı – yaxşı, boptu, ellikbéşiniñ hoylisida méniñ étim bar, men kétivérey, nur arqamdin barsimu bolidu. Xoş emise, turup qalsıla.

Zorixan: Uzitip qoyay, (Şanyu bilen Zorixan tala terepke çıqıdu. Nurum bağ arqisida şazadixan ahaniniñ evcisige naxşa éytidu).

Men kéter boldum yarım,

Erzim bayan eylep kétey.

Méhriban yar qaldi dep,

Çöllerde qan yığlap kétey.

(Ğunçem bir tal ğunçisi bar qizilgülni tutqan halda öydin naxşa éytip çıqıdu).

Qurğuyum uçti qolumdin,

Qayda méhmandur bugün.

Dexli bermeñlar yarımğa,

Könli perişandur bugün.

(Qaşanıñ yéniǵa kélip yıraqqa köz tikidu, perde çüşıdu).

İkkinçi perde

1 – Körünüş

Şanyuniň mehelle içidiki hoylisi. Sehniniň sol teripide tüvrük ve yağaçliri oyma neqiş bilen zinnetlenen péşayvan bilen bir qançe öyniň işik – penciriliri körünüdu. Sehniniň oň terep yuqirisida şaptulluq, tövenrekide yiraqtin béde bésilğan lapas körünüp turidu. Arqa terepte téreklik bostan. Hoylida bir tüp qéri qariyağaç. Vaqit küz (eger imkaniyet bolsa, sehne mey bolup pişqan üzümlük barañ bolidu). Şanyu bilen Şervan ağıça söhbet qilişivatidu.

Şervan: Yaq – yaq boldi, tola ağzimni açmay oltursun.

Şanyu: He, némançe çıçaşip kettiň?

Şervan: Hoy qaysi ağziliri bilen şu gepni qildila?

Şanyu: Bir erge töt xotun rava. Hazir mende bolsa aran ikki xotunğu?

Şervan: Baytoqaydikini nege yoşuridila, méni héçnéme bilmeydu deydikenla –de, yerniň tégide yılan köşigenni bilimen men.

Şanyu: Kim dédi saňa? Yoq gep.

Şervan: Yoq gep imiş, emise némişqa alte künde bir qatrayla uyaqqa?

Şanyu: Eger şundaq bolgandimu téxi tötke yetmeydiğu?

Şervan: On ikkige yétiptiğu? Toqquz qiz élip qoyup bériptila, hazir emirliride üç xotun, emdi insap qiliş kérek. Saqalğa aq kirgendimu heves qilivéremdu kişi.

Şanyu: Saqalniň aqarganliqığa qarima, sen (köksige barmaqliri bilen noqup) köñülge qara, köñülge! bizniň köñlimiz téhi yigirme yaş yigitniň köñlidek çapçip turuptu. Mesilen, hoylida yürgen xorazğa karap bak, şu cénida muştekin turup, on neççe mékiyanni arqisidin egeştürüvaptu. Mana şundaq aq xoraz déseň bolidu bizni.

Şervan: U dégen toxu, sili dégen adem.

Şanyu: He, mana qara, men tağdek adem turup toxuçilik bolalmaymenmu? Toqquz qiz élip qoyuvetken bolsam on bolup ketsun, emrimde üç xotun bolğan bolsa, töt bolup ketsun, hésabqimu toptoğra bolidiken.

Şervan: Yaq, emdi men yol qoymaymen, burunqi xotunliridek kelse – kelmes zédi pes yerniň qizi emesmen, ya bolmisa seraliq emesmen, mençu, şehirde çon bolğan beg evladimen. Hélimu gep qilmay tursam méniň üstümge ikkini aldiliğu. Buniňdin artuq çidalmaymen. Yaşliqim, qizil güldek çirayim muşu serayi – qiyamette xazan bolup kétip baridu.

Şanyu: Baytoqaydikiniň xétini bérivétey, özün ige bolup Günçemni élip ber. Saňa altun qadaq élip bérey. Séniň burunqi altun bilezükün yénik bolup qaptu. Ikki ser altunda bilezük soqturup bérey.

Şervan: Altun cabduq, tavar toqılar yétip aşidu. Xalisam yene sañdiki aşliq, tağdiki malni satquzup élivérimen. Emdi méniñ undaq nersilerge aldinivéridiğan vaqtim ötüp ketti. Hazir néme qilişimni özüm yaxşı bilimen. Muşu mal – mülük ve neççe yüz xoluq yer – zéminga menmu ige, menmu xocayın.

Şanyu: Mana özün éytivatisen, mal – mülük dégenni bir yaqtin xecleverse tügeydu. Uniñ üçün bir yaqtin topla, bir yaqtin xecleş kérek. Méniñ déginim zorixanniñ bégi muşu mehellide birla bağ. Şuni özimizge qaritivélišimiz kérek. U xotun hazir éğir ağrik, beribir saqiyalmaydu. Eger qizi bizniñ qolimizda bolidiğan bolsa, quldek işlitisen. Béğimu bizniñ mülkimizge qoşulidu emesmu, némişqa méniñ pilanlirimniñ tégige yetmeysen?

Şervan: Pilanliriniñ tégini obdan bilimen, bir çalmida ikki paxtek yiqitiş.

Şanyu: Hebbelli, mana şu, eqillik xotun –de, sen.

Şervan: U pilanni başqıçirek yol bilenmu emelge aşurgili bolidu.

Şanyu: Mesilen qandaq, qaysi yol bilen?

Şervan: Ğunçini kündeşlikke emes, kélınlikke dep qolğa çüşürimiz. Iş téximu asan bolidu.

Şanyu: (Bir az cim) mana qara, magepni.....

Şervan: Üni içige çüşüp kettiğı, néme gepni?

Şanyu: Méniñ köñlüm çüşüp qalğan bolsa, durus bolamdu, buni qandaq kilisen?

Şervan: Kimni körse çüşivéridiğan qandaq sarañ köñülken u?!

Şanyu: Boldi ağziñğa qarap sözle, uni oylişip körimiz.

Şervan: Oylişip köridiğan héçnémisi yoq. Köñlüm – pöñlüm dégen gepliri meşede qalsun. Silimu éğizliriğa ige bolsila, qalğan işni özüm caylaymen.

Şanyu: Xoş, şundaq qilip méniñ telipimge könmidin, hazirçe yépiq qazan yépiqliqçe qalsun. Emdi bu yerde yene bir mesile bar. Nur bu işiñğa putlişidu. Nur bilen Ğunçe bir – birini ölgidek yaxşı köridu. Zorixanmu qizini nurğa bermekçi. Buni qandaq qilisen?

Şervan: Şu qapiqi yaman ğadaygimu qaramdu kişi, ğunçidek qizniñ undaq yalañgidaqlarğa zaye kėtişini béşida eqli bar herqandaq kişi bilmemdu?

Şanyu: Toğra, bizla ğunçini séyitqa élip bérimiz dések, yurt mötiverliri elvette bizniñ gépimizni qilidu. Şundaq bolsimu, her halda, ğunçini séyitqa nikah qilguçe nurğa uqturmasliq kérek. Nikah bolğandin kéyin xotun kişi dégen er kişini quli. Biravniñ emrige ötüp bolğan xotunğa palan – pustan dep éğiz açqan ademniñ tili köyidu. (Meşrep kiridu).

Meşrep: Aka! basit ellikbéşi Şanyukam bilen körüşettim dep dervaziniñ aldida turidu.

Şanyu: Qıçqar, meyerge kirsun. (Meşrep çıqidu, şervan öyge kiridu, ellikbéşi kirip salamlışidu).

Basit: Bimene bir vaqitta kélip silini biaram qilip qoydummu néme Şanyuka?

Şanyu: Eceb sipaye bolup kėtipsına basit, oltur. Sėniŋ pat – pat kėlip turġiniŋ yaxşı. Quruq kelmeysen – de, elvette.

Basit: Biraq bu qėtim quruq kėlip qalduq – te, Şanyuka, şuniŋ üçün bimene kėlip avare qilġinimġa epu soraymen.

Şanyu: Muġemberlik qilma. Haşim bayniŋ moziyini yoġanla bir kalıġa aylandurup berginiŋ üçün xėli bir nėme apsenġu?

Basit: Pah, u pişşiq miŋ taġar gep qilip yürüp aran 12 tenġe berdi.

Şanyu: Bizniŋ nėsivimiz qėni, çıqar.

Basit: Xeverliri bar. Lozuŋlarni mėhman qilimen dep bir munçe qerzdar bolup qalduq. Emdi birer qėtim kençilik qilila – de, yene bir qėtimda tenşivėtermiz.

Şanyu: Sen haramzadimu bizge payda bermeydiġan bolduŋ. Tapqiniŋni lozuŋ beglerge yėġüzisen.

Basit: Lozuŋ beglerge yėqin boluvalġinim siligimu ziyan bolmas. Başqa ellikbėşilarġa qarıġanda men silige her menpeet yetküzimen dėsile.

Şanyu: Arpa – bėde pulidin xėli toġrilıġansen?

Basit: İz nahayiti ikki tenġidinla tutuvalduq, dėqkanlarġa bir xo arpa, yüz baġ bėde üçün töt tenġidin tarqitip berduq.

Şanyu: Başqa ellikbėşilar üç tenġidin tarqitip, üç tenġidin özliri aptıġu?

Basit: Bizniŋ qol astimizda bir kökeme bar. Şuniŋ çataq çiqirişi bilen bu qėtim şundaq bolup qaldi. Hökümet bir xo arpa, yüz baġ bėde üçün 12 tenġe bėriptudek, qalġini kimniŋ yançuġıġa çüşüp ketti. Hemmini bersun dep turuvaldi.

Şanyu: Sen hökümet işiġa nėme arilişisen dep taza qamçılaş kėrek, özünmiġu latidek bir nėmikensen. Onbėşiliriġa baġlitip meyerge sörep kelsen bolmamdu. Qariyaġaçqa esip edipini bėrettim munapiqniŋ, şundaq otquyuqlarniŋ cacisini bėrip, yürikini mucup qoymisa, başqa mutihemlermu edeb kėtidu. Qara tėxi uyalmay kimniŋ yançuġıġa çüşüp ketti dėginini.

Basit: Teptartmay şundaq deydu, qarisila.

Şanyu: Men şanyuluqni alġuçe az çiqim tarttimmu? Ordıġa çay quyup, qançe yambu, qançe monek pullar çiqip ketti.

Basit: Darin, lozuŋ beglerge tartuq qilġan at, yambularçu dėsile.

Şanyu: He mana, mėniŋ şunçe ketken çiqimlirimni yurt tölimey kim töleytti?

Basit: Şundaq bolmay, yurtniŋ boynidiki qerz – de, u.

Şanyu: Emdize arpa, bėdiġe çiqqan 12 tenġiniŋ 6 tenġisini élip, yurtqa çėçilidiġan yüz tenġe sėliqini yüz ellik tenġe qilip, biriniŋ devasini pütüzüp, uniŋdin élip tölimisem, dive yėridin pütüzivalimenmu heqqimni.

Basit: Belli – belli, qaltis gep qildiniz – de, şanyuka, tégige yetmeydu beğerezler.

Şanyu: Toxtap tur, undaq beğerezlerge men özemniñ kim ikenlikimni tonutup qoymisam, qandaq şanyu bolup turimen?

Basit: Hebbelli, burniniñ bézini éliš kérek xumsilarniñ. Canabliridek yurt kattiliriğa bihürmetlik qilip arqisidin kotuldap yürgen némiler bizni elvette közge ilmaydu – de. Yene yaqup dégen bir qağdalma bar. U küni harva séliqidin çüşken 20 tengini bergüçe birmunçe ezvelep onbéşığa yéniptu. Qışta kömür seysige harvisini qoşqili unimay bir munçe kökemilik qildi. Umu aznibaqidin öginivatidu. Zadi şundaq yaman nersilerniñ heddidin éşışığa sevebçi yene aşu aznibaqi, uniñ gepdanliqıçu.

Şanyu: Téxi méniñ sim oriğan qamçamniñ aççıqini tétimiğan mutihemler – de, yaqup dégen némisige işinip şundaq yoğan sözleydiken, ya bay bolup qaldimu u?

Basit: Nede yürüp bay bolup qalidu? Öziniñ şundaq beğerezlikidin çapini tizidin aşmay, gadaylışıp kétép baridu. Ikki parçe yéri bar idi, bir parçisini sétip alvañ töleptu.

Şanyu: Emise, némige yoğan sözleydiken u rodupay?

Basit: Bir at harvisi bar. Uni hörkiretken şumikin.

Şanyu: He... Toxtap tursun körimiz. Buni qoyup tur. Bügün séniñ héçbir payda çıqidığan gépiñ yoqmu?

Basit: (Yalğan külüp) bugün bolmisa, ete bolidu désile. Payda nege qéçip qutulidu silidin. İşqilip xelq aşlıqini élip bolsun. Satsa pul bolidiğan nersiler mehellide köpeysun. Andin bir varaqi mundaq qilmaymizmu. (Qolini aylandurup, yañçuqini körsitidu).

Şanyu: He, şundaq bolsun – de, quruq gep qulaqqa xuş yaqmaydu.

Basit: Xatircem bolsila, basitni ellikbéşi qilginim eceb obdan boptiken dep qalidila. (Ornidin turidu.)

Şanyu: Nege aldiraysen, oltur, öyde polo pişivatidu.

Basit: Vay ésimdin çıqip kétipta.

Şanyu: He, he untup qapsen – de, qéni, néme gep u?

Basit: Yaq, paydiliq emes quruq gep, haşım bayniñkige rasa yaylavniñ qimizi keptiken, emdi ikki çinidin içip turuviduq, mezinniñ quçnaçimi boluñ dése, boluñ dep méni zorixanniñkige başlap bardi.

Şanyu: Xoş, néme boptu u yerde?

Basit: U xotun sekretqa çüşüp qaptu. Qizi nurumni qıçqirip bérinlar, apam vesiyetlirim bar idi, dep neççe qétim soridi, şuninga tartışivatidu, dep yığlaydiken. Mezin, herqaysiliri ellikbéşi bolğandin kéyin şanyumğa bérıp éytsila, nurumğa üç – töt künlük ruxset berse, kélip momayğa ige bolup, töpide tursa yaxşı bolidu, qizi bolsa yalguz dep méni bu yerge evetkenidi.

Şanyu: Baralmaydu, hazir xaman vaqtida nurniñ bésini qaşlıgilimu çolisi yoq, bérıp éyt, biz ige.

Basit: Maqul, maqul, şanyukam özi ige bolidiken, gem qilmisun deymen (mañidu).

Şanyu: Toxtığına basit, saña bir meslihitimiz bar. Zorixanniñ qizini bizniñ séyitqa élip bersek dep şervan bilen meslihetleşkeniduq.

Basit: Vah, nahayiti yaxşı gep ikenğu, teliyi bar qiz iken, siligila kélın bolsa, béşi asmanğa taqışidu – de.

Şanyu: Lékin u xotun qizini nurğa bermekçi, vesiyitimu şu toğruluq boluşı kerek. Yene saña uqturup qoyidıǵan bir nerse nur bilen Ğunçe. Bir – birige aşiq – meşuq. Şuniñ üçün zorixanniñ ölüm merikiside camaet aldidin ötküzüp, qiziniñ béşini bağlivéliş kerek, Ğunçini bizniñ igidarçılıqımızğa tapşuruş kerek. Senmu muşuniñğa küç çıqarsañ bolidu.

Basit: Elvette cénimiz pida – de, bizniñ.

Şanyu: Andaq bolsa, biz buni nurğa uqturmaymız.

Basit: Bolidu – bolidu. Biraq, qulaqtin – qulaqqa anlinip birdemde yuqiriqi canzığa yétip qalarmikin.

Şanyu: Mana şuniñ üçün qandaq qiliş kerek? (Şervan öydin çıqıdu.)

Şervan: Şuniñgimu baş qaturamdu?

Basit: Şervanem siz anlap turuptikensiz – de.

Şervan: Yaylavdiki atlardin 3 – 4 ni ekimiz devatattılıǵu. Nurni şuniñğa çıqarmamdila.

Şanyu: Eqlimge kelmepta, nurni qıçqart.

Şervan: U bugün muşu baǵdila qoray oruvatıdu. (Bağ terepke bérıp meşrepni çaqırıdu. Sirttin meşrepniñ: «he, néme deysiz?» Dégen avazi anlinidu. Şervan: «nurni qıçqirivet» dep buyruydu.)

Basit: Şervan aǵıça nahayiti tedbirlik – te.

Şanyu: Aldida şundaq dep qoysañ xidiri éşipla kétidu.

Basit: Özigimu, aǵıçılıq qaltis yarişidu cumu. Başqa aǵıçiliri şervanemniñ aldida bir éǵız sözmu qilalmaydıǵu deymen?

Şanyu: Boldi aǵziñni yum! (nur qolida orǵaq, terligen halda kiridu.) Qorayni orup bolduñmu?

Nurum: Yaq, téxi yérimini orup boldum.

Şervan: Némançe asta, çapsan orisañ bolmamdu?

Nurum: Torǵay çoñ çilliganda oruşqa başlıǵanıdim, muşu vaǵqıçe dem almay oruvatimengu. Sekkiz xoluq baǵniñ etrapidiki qorayǵu, uni «sup» depla yigivétidıǵan caduger emesmen.

Şanyu: Tene gepni ögenmey, nanni halallap yéyişni öginiş kerek nur.

Basit: Halal iş dégen yaxşı. İşlep biravniñ bir burda nénini élip yémek asan emes.

Nurum: Emdi néme qilip bersem bolidikin – tañ?

- Şanyu: néme iş qilip bérimen dep çağunı turdu? Ussul oynap bermeyse – de, işlep bérise.
- Nurum: Yazıçe qılğan işlarğa qarap gep qılalı (lapasni körsitidu). Aşu lapastiki on beş min bağ bédini kim orup ekilip bastı, bu köz yetmes yerlerniñ buğday, tériqlirini kimle orıdı, kim östürdi, qoş heydeş, ketmen çépiş, orma oruş, harva heydeş __ muşu işlerniñ hemmisi ussul oynaşmu şanyuka, téxi muşu tağ – tağ bolup dövilengen aşlıq bağlirini biz tépip aldıgandımız? Tañ seherde turup, el yatquçe işligenlikimiz yene silerni qanaetlendürmigen bolsa, hésabımızni bérin. Çiqip kéteyli.
- Basit: Yaq – yaq, andağ toqumni qarnıñğa alma, şanyukam séni işqa pişsun, yaxşı adem bolsun deydu – de.
- Şervan: Vay – vuy çiqip kétimen dep bizni qorqutmaqçimu sen? Saña oxşas paytimisini tetür orıgandin kürmini iş tapalmay yürüdü.
- Nurum: Boldi şervanide, siz zehiriñizni salmisinizmu şanyukamniñ gépi yétidu.
- Şervan: Hoy, sésiq gepni nedin öğendiñ?!
- Nurum: Silerdin.
- Şanyu: Boldi, bimene gepni qoyuş!
- Basit: Gepni tegiseñ, tériq bolıdu, qilidiğan işniñ gépini qılalı!
- Şanyu: Nur, sen hazır yaylaqqa mañ. Cañzidin çiqirivetken atlardin tötni ekilip, meyerdiki atlar bilen tuluqqa qoşunlar. Vaqıt ötüp kétip barıdu, xamanni ciddilitiş kérek.
- Nurum: Bizmu ademde, qıñır gep qılmağ tüzla gep qılsa aqlavérimiz.
- Şanyu: Boldi, takallaşmay bériver.
- Nurum: Qaysi at bilen çiqimen?
- Şanyu: Cañzidiki toruq atni min.
- Şervan: Qozidin 3 – 4 ni heydigeç kelsun.
- Basit: Hebbelli, qımız alğaç çüşidu – de.
- Şanyu: (Nurumğa) héliqi savdan dégen qazaqqa dep qoy, qımız – qozılarnı özi yetküzüp bersun. Andin kéyin balisi, éti némida?
- Nurum: Amantay.
- Şanyu: Amantay kélip, xamaña qarişip bersun, hört – pört dése, çiqirivétip başqa malçı alimen deydu, dep éyt. (Nurum bésini menilik liñşitip çiqip kétidu.)
- Şervan: Muşu döyüzniñ qapiqidin her bala kélidu. (Basitqa) eymenmey qilivatqan geplirini aqlidiñizmu?
- Basit: Ezeldinla bularnıñ uruqi gedenkeş.

Şervan: (Şanyu qarap) buni némişqa qoyup béridikin tañ. Malaynimu erkiletken barmu, méniñçe bolsa, urup – urup, kiyim – kéçikini salduruvélip heydivétimen.

Şanyu: Xotun kişi dégenniñ «çéçi uzun, eqli qısqa» dégen rast gepte. Uniñ özi haram bolğan bilen küçi halal emesmu. Heydivétip, uniñ qilivatqan şunçe nurgun işini sen qilamsen? Heydeş kérek bolsa, küçi tegmeydiğan meşrep dégen rodupayni heydeş kérek.

Şervan: Vayyey, meşrep hemmisidin dédilğu, başqisi bizniñ işimizğa şunçilik köyünse bolattıǵu. (Meşrep kiridu.)

Meşrep: Mezin, zorixan tügep qaldi, şanyukamğa éytip qoy deydu.

Şanyu: Özi qéni?

Meşrep: Ketti.

Şanyu: Ketti?

Meşrep: Nurum kelmise bolmaydu dep, qizi yıǵlavatidu, uniñimu dep qoy deydu.

Şanyu: Boldi, séniñ işiñ bolmisun, bağdiki qorayni orup tur. (Meşrep qarap turidu.) Çiq cugu, néme bézirip turisen! (Meşrep bağqa çıqıdu.) Zorixanniñ bir künlük merikisige men pul xeclişim kérek. (Basitqa) sen axiretlik nersilirini élišqa yardım qil.

Basit: Bolidu, biz teyyar.

Şervan: Xeclenğan pulni kem yazdurup qoymisila, ciq – ciq körsitip (boynini sozup) yurtniñ semige sélip qoysila.

Şanyu: Sen ögetmisenşmu biz uni utturuveymeymizǵu.

Şervan: Siliniñ ustiliqlirimu çağliq.

Basit: Téxiçila şanyukamni uqmaydikensiz – de. Şervan aǵıça, yékende burut alidu deñe akimiz.

Şanyu: Biz munçilik işni epleştürelmisen, şunçe teelluqni qandaq taptuq. Töt tamniñ içide olturuvélip, bizniñ çaqqanliqimizni taza körmigen – de.

Basit: Toǵra! (şanyuniñ mürisige qéqip) şanyukamlar bürküt – te bürküt. Qamiğan yérini yoluvalidu.

Şervan: «Erni er qilğan xotun» deydu.

Şanyu: Boldi, tola maxtanma. (Basit bilen şanyu tala terepke, şervan öy terepke kétidu, séyit kiridu.)

Séyit: (Aq tuxumni çişğa çéqip) pah!..... Taş iken – de bu, héliǵu ottuz tuxumken, yüz tuxumğa tégişimen dep turuvalsimu alattim – de, buni. (Piyazniñ şöpikide qizarğan yene bir tuxumni çişğa çéqip) muşu dañliq tuxum emesmidi, pok – pok qilidu bu. Muşunimu ottuz tuxumğa alğan – de, men. Muşundaq tuxumniñ ikki yüzniñ üç paynikini oruvalimen désimu qorqmay çékişivérimen, kéh – kéh, (burni xartildaydu) emdi pütün mehellide buniñğa tuxum çıqmaydu – de. (Bağ terepke bérıp) meşrep,

hay meşrep... (Meşrep orğaq kötürüp kiridu.) Ma tuxumni çişığa çekip baqqina. (Meşrep çişığa çekidu.) Ottuz tuxumğa téğışivaldim.

Meşrep: Vay némançe qimmet?

Séyit: Ömründe muşundaq qattiq tuxumni körgenmidiñ?

Meşrep: Aldinipsen exmeq, şuningimu xuş bolduñma, buniñdin avu tuxumiñ qattiq.

Séyit: Sen sarañ némini bilisen, çişiqni sunduruvétidiğandek urulivatidiğu. Beş yüzge yétidu déğine bu.

Meşrep: Yoğan gep dégen bir tiyin, kel soquşturup körimiz. Qizili men bolay.

Séyit: Boldi, me! (qizargan tuxumni meşrepke bérıp) sen tute, men urimen.

Meşrep: Beş yüzge yaraydığan tuxum bolğandin kéyin sen tute.

Séyit: Yaq, yaq. Sen tutisen.

Meşrep: Ağziñda dégen bilen muşundaq çidimas bayveççe – de, sen.

Séyit: Mañ – mañ. Men urimen. Bolmisa sen tirniqiñni paturuvétisen.

Meşrep: Ure. (Tuxumni siqimdap tutup béridu.)

Séyit: Nerige urimen? Yoğan tut.

Meşrep: Çidimas, mana ur. (Tuxumni éçiviraq tutidu, séyit asta – asta uridu) qattiq ur! Qorquñçaq. (Séyit qattiqraq birni uruşı bilen tuxumi sunidu.) He mana, beş yüzge yaraydığan tuxumiñ péqiş boldi.

Séyit: Döyüz sarañ! kéh – kéh (burni xartildaydu). Tirniqiñni paturuvaldıñ.

Meşrep: Hey çidimas, muşu bir boş tuxumni ottuz tuxumğa téğışivaldıñma? Anañniñ bergen pulini şundaq qilip tüğitisen – de, sen mañqa.

Séyit: Hoy xumsi, néme mañqa deysen, yalañğidaq qelender.

Meşrep: Teyyar pulnimu caylap xecliyelmey, sap xeqqe utturup kélisen.

Séyit: (Muştumni türüp) birni qoyup qolumğa bilezük qilivalimen xumsi, séni hazır.

Meşrep: Pah qaltis ganguñ cumu sen, séyit noçi, méni urimen déğüçe burnuñni étivalğina mañqa.

Séyit: (Yügürüp bérıp bir kaltek kötürüp kélidu) birni qoyup öltürivétimen. (Şervan çiqidu.)

Şervan: Vay xudayimey, qandaq qilarmen, hoy néme bolduñ séyitcan. (Tutuvalidu.)

Meşrep: He, bayveççe.

Séyit: Qoyup ber, öltürivétip xunini töleymen. (Meydisige uridu.) Özüm töleymen.

Meşrep: Erke taytañ bayveççe qoyup berse néme qilalaysenkin, xoy séyit noçi, sen xeqniñ katekliridin oğrilap kélip soyup yeydiğan toxu emesmen.

Şervan: Boldi – boldi koyuş.

Séyit: Sen buni qoyup béríp erke qilivaldiñ, malay dégen malayliqini qilmamdu?

Şervan: Néme qildi bu saña şunçe?

Séyit: Ağzini yaman qilivatidu.

Şervan: Boldi xapa bolma, men cacisini bérimen. Sen şeherge kirip yéği tiktürgen kiyimliriñni élip çıq. Méniñ duxava çapinim pütken bolsa, alğaç çıq. Yügür, ceren téyiñni yétilep kel. Meşrep toqup bersun, cugu. (Meşrepke qapiqini türgen bolup) hoy, sen némişqa qoray orumay bu yerde lağaylap yürisen. Tayaq yéğin keldimu – he? (Séyit bağ terepke kétidu.) Meşrep, sen Şaňyukañ bilen séyitcanlarniñ çışığa tola tegme. Eger ularniñ oğisini qaynitiversen, sirimizni paş qilip qoyisen. Men buniñdin kéyin ularniñ aldida séni tillap, conup qoyimen. Xoş, bilmeptimen dep turiver. Özün bilisenğu, men séni héçkimge urğuzmaymen. (Yalğan cilvilinip) andaq bolğandin kéyin, ün çıqarmay yüriver. Qalğiniñni özimiz bilimiz.

Meşrep: Ezbirai xuda sizni depla yürimen –de. Sizniñ navatteğ şérin sözliriñizni démisek, dozaxtek bu hojlida bizge her küni til – ahanet.

Şervan: Sen méniñ gépimdinla çıkmisañ, hemme murad – meqsetliriñge yetküzimen.

Meşrep: Siz néme désiñiz, men teyyar devatimenğu?

Şervan: Andaq bolsa, séyitniñ téyini toqup béríp, vay ukam men séni obdan körimen dep pepilep şeherge yolğa sal, kéyin saña deydiğan bir gépim bar, (bağqa qarap) ene séyitcan kélivatidu. (Şervan öyge kirip kétidu.)

Meşrep: Néme gépi bardu? Geplirige qarığanda ménimu rastla yaxşı köridü, işqilip méniñ sözümdinla çıqmisañ, muradiñğa yétisen deydiğu. Peri – peri déyişidu, menğu perini körmidim. Şaňyuniñ öyige kélip bezme qilğanlarniñ ağzidinla anlıdim. Peri dégen her qançe bolsa, muşu şervan ağıçılık çiraylıqtu. (Séyit kiridu.)

Séyit: Ceren tayni lapasqa bağlap qoydum. Toqup bergin.

Meşrep: Kümüş éger – cabduqliriñ bilen mexmel körpeñni sélip, rasa yaltiritivétimen. Şeherge kirgende gadiyip olturup kétisen – de, séyitcan.

Séyit: Apam edibiñni bergenge oxşaydu – he, héli çöçüp qapsen.

Meşrep: Apañ pütün mehelliñdiki xotunlarniñ edibini béridiğan ağıça tursa, méni ayap qoymaydu. Balamğa tégişemsen dep alla – tovamni çıqardi.

Séyit: Séni şundaq qiliş kérek, burnuñniñ bézini alsa bolidu.

Meşrep: Séyitcan, boldi emdi méni tillima, men saña bir xuş xever éytaymu?

Séyit: Èyt, néme xuş xever u?

Meşrep: Çaçliri qunduz, közliri qunduz, kéşi bergi qiyaqtek, menzi qipqizil anardek, qizilgülünün günçisini saña élip bermekçi.

Séyit: Aşu günçeknima? Köter u némengni.

Meşrep: Günçem qaltis balide. (Séyitniñ meydisidiki şaltaqlarnı tatılap) emdi öylinidigan yigit bolğandin kéyin, kiyimlirini şaltaq qılmay özünü tüzep yürseñ bolidu. Bolmisa xotunun köñülsiz bolup qalidu, men bugün séniñ ceren yorğanı şundaq kéliştürüp tokup béreyki, qızlar bu keyerniñ şahzadisi dep qalsun. (Bağqa mañidu.)

Séyit: Men undaq tégi pes gadayniñ qızını alattimmu, ademniñ meqsitini uqmaydigan némilerken – de, bu balisiniñ köñlidikini tapidigan ata – anılar qandaq ademlerdu, men öylinimen dédimmu? Bizniñ teñtuş ağınilar öyliniştin xeviri yoq oynap yüridiğı téxi, öyligüsi kélip ketken bolsa, qéni çidisa, méniñ dégen yérimdin élip bersun. Şeherde apamniñ cemetliriniñ arisida ni – ni qızlar bar. Men alsam, şulardin birini alimen. Durdundin köñlek kiyidigan, altun gül kadaydigan, piliki mamuqtek yumşaq qızlardin almayze, çit köñlek kiyip, pereñ yağlıq salidigan aptapta köyüp ketken sehralıq günçekni alattimmu? (Meşrep kiridu.)

Meşrep: Séyitcan! cüre körüp baq, tarap – silap parqiritip ukilirini paxpaytip, padişahniñ tacisidek qilivettim. Cüre körüp rehmet éytisen. (Meşrep séyitni başlap élip kétidu, şervan altun qadaq, altun gülü bar bök kiyip yasinip çıqıdu.)

Şervan: (Köñlikiniñ étikini tartıp qarap) muşu köñlikim özümge xéli yarişidu, biraq, péti çüşkendekmu néme? Xerkançe yoğan bolğan bilen bir adem hemme yéqini körgili bolmaydiken, emdi yene çoñ bir taş eynek aldurup ikki tamğa qoysam, kiyimlerniñ yaraşqan – yaraşmığanlıqı hemme yéqin körünüp turidu. (Bağ terepke bérıp) meşrep, hoy meşrep. (Meşrep kiridu.)

Meşrep: Xoş hede.

Şervan: Séyitni yolğa saldıñmu?

Meşrep: Hee, taza xuş qilivettim uni.

Şervan: Özünmu ekillik sen. Undaq bolsıñ sen çapsan bérıp, haşimbayniñ dukinidin çay élip kel. Şanjyukamlar sheherge ketti, şervan ağıçam pulını ular çıqqanda bérimiz deydu dégin.

Meşrep: Siz néme désiñiz men maqul deydiñmen. Siz bizni kemsitidikensiz.

Şervan: Men néme désem maqul deseñ, hergiz kemsitmeymen.

Meşrep: Maqul – maqul devérimenmu?

Şervan: Qajlıq qılmay bérıp kel dégendin kéyin bérıp kel. (Meşrepniñ mürisidin ittiridu. Meşrep mecburiy çıqıp kétidu.) Bu bézeñmu qiltaqtin baş tartışqa başlıdı, emdi buniñğa başqıraq bir nuқта lazım bolup qaldı – de. (Perde çüşidu.)

2 – Körünüş

Aridin birneççe vaqıt ötken, yene ikinci perdidiki körünüş Ğunçem péşayvanda oturup muñlinip naxşa éytidu.

Orma orisen künde,
Talmamdu bilekleriñ.
Men yadıñğa yetkende,
Köymemdu yürekleriñ.

Barayli démepmiduq,
Yanayli démepmiduq.
Şertimiz qizil alma,
Çişleşip yémepmiduq.

(İkki tizini quçaqlap éñikini tiziğa qoyidu. Azdin patemxan ikki çélek ütni tala tereptin kötürüp kiridu).

Patemhan: Cénim qizim, yene şümşiyip oturupsengu. Ah uriversen késsel tépivalisen.

Ğunçem: (Uluğ – kiçik tinip) patimide, démisilimu yürekniñ tégi zéde bolup
ketti.

Patemhan: (Oturup Ğunçemniñ çéke çéçini tüzep koyidu.) Arilap biz tereplerge bérıp, köñlüñni kötürüp kelsen bolmasmidi?

Ğunçem: Vayyey patimide, canzılarga bəriş mayaqta tursun, bağqa çiqip sel yoqap ketsem, keynimdin boçilerdek marişip yüridiğan boldi. Bu hazazullar.

Patemhan: Tova! sen bularniñ sétivalğan qulimidiñ?

Ğunçem: Xuddi torğa çüşken bir quşqa oxşaymen. Yurt çoñliri dégenlerniñ birimu bizniñ gépimizni qilmaydu. Cénim patimide, meşrep akamniñ qilip yürgen işlerini karaña!

Patemhan: He, uniñğa néme boptu?

Ğunçem: Bizniñ arqımızdin paylaqçılıq qılıp yüridu. Oğlınız bolğandin kéyin unıǵa aǵritip bir neççe éǵız gep qılıp koysınız bolatti.

Patemhan: Şu, menmu unıñ beg, aǵıçamlarınıñ naǵrisiǵa ussul oynaydıǵan bolup qalǵanlıǵını xélidin béri sézip yǵırttım. Emdize, sen yétimlarnıñ zıyınıǵa ayaǵ bésiptu – de, cuvaynimek, toxtaptur, men unıǵa şundaq gep k,qılayki, kembeǵelniñ qayaşı kembeǵel bolmay, silerni ah – zargıa qoyuşqa şérık bolıdıǵan bolsa, méniñ undaq balam yoq. (Etrapqa endişe bilen qarıvélip, asta sirliq ahañ bilen) unıñ bésiniçu muşu caduger şervan aǵıça aylandurup qoydı. Hi...M bilemsen! (bésini lıñşitidu.)

Ğunçem: Rast éytidila, hazazulniñ qolidin her bala kélidu. Nurum şervanniñ néme iş tutuvatqınıni uqtımu?

Patemhan: Uqti, men bu yerde bolǵan yoşurun meslihetlerniñ hemmisini dep berdim. U séni tola puçulanmay az kün sevr qılıp tursun, 3 – 4 künlük işimiz qaldı. Menmu tinç yatqınım yoq deydu.

Ğunçem: Némişqa tǵımeydiǵandu bu işlar.

Patemhan: Vayyey, 7 – 8 yerdiki taǵdek xamanlarnı élip boluş asanmu, «xaman almaq şeher almaq» deptiken. Canziniñ qorusida nan yéqip, kala séǵıp, çay qaynıtıpla méniñmu culuqum çıqip ketti (köñlikiniñ yırtılıp ketken étikini körsitidu). Kaşki şunçe hosul alǵandin kéyin, me, mavu ikki – üç tagar aşlıqni sétip kiyim – kéçek qıl désiçu.

Ğunçem: Ölüktin öpke soraptu, tamdin qoqaq deptiken, bu toymıǵurlardin aşlıq sorıǵuçe, işligen heqlirini alǵanda kiyim kiyela.

Patemhan: Meşrepni yilliqqa alduq, sen xotun kışı bolğandin kéyin yéğiniñ üçün işlisenımu bolıdu, dep beş – alte yıl boldı, maña bir yamaq bermeydu bular.

Ğunçem: Şuniñ üçün men toymıǵur deymen – de bu baylarnı.

Patemhan: Rast éytisen Ğunçem. Külde kömeç bolup, kéçe – kündüz şunçe işlep bersem, yene ya xénim razi emes, ya bégim. (Ornidin turup) men çapsanraq bérıp, nurumlargıa çay qaynıtıp bérey. Yene aǵıça xénim körüp qélip, bu yerde keçkiçe özini aşlitip, uçisini tutquzmisun.

Ğunçem: Bügün nurum qaysı xamanda işlevatıdıǵandu?

Patemhan: Nur, turǵan, şanjumniñ malçisiniñ oǵlı amantay üçi yuqırıqı yerdiki xamanda çeş qilingan buǵdayni toşuvatıdu. (Pes ahañda) ularçu bir – biri bilen sirdaş bolup qaptu. Hemişe sénin qayǵuñni yep yüridu (mañıdu).

Ğunçem: Patimide, nurum vaqıt tépip maña bir yoluqup ketsun, xapa bolmay dep qoysıla.

Patemhan: Bolıdu, xatircem bol (çıqip kétidu, Ğunçem xiyal sürüp olturğanda, şervan uyqudin oyǵanǵan qıyapette esnep içkiridin çıqıdu).

Şervan: (Çélekleriñ közdin keçürüp) u lalma xotun özi qéni?

Ğunçem: Canzıǵa qaytıp ketti.

Şervan: Şunçivala kalidin çıqqan sütniñ hemmisi muşumikin?

- Ğunçem: Silerniñ kalilirinlarniñ sütüni men nedin biley?
- Şervan: (Tene qilip) vay nazukey, burun bilmigen bolsingiz, emdi bilip qalarsiz.
- Ğunçem: Men bu yerde turmaymen.
- Şervan: Nede turisen?
- Ğunçem: Öz öyümge kétimen.
- Şervan: (Zaňlik külke bilen külüp) çöçürini xam sanap yürüpsen. Men saňa yaxşilikçe éytip qoyay, nurni ésinidin çiqirivet, emdi muşu öyniñ adimi bolisen. Kirpidek tügüluvalmastin yügürüp yürüp işlep, muşu öyniñ bir parçe nénini halallap yéyişni ögenginiñ yaxşı.
- Ğunçem: Silermu sanimay sekkiz démenlar! men héç qaçan silerning déginiñlarğa könmeymen.
- Şervan: Döni köndüridiğan öy bu. Sen nege baralaysen?
- Ğunçem: Men öz öyümge baralaymen. Béğimda erkin yürüp işlep özümniñ nénini yéyeleymen.
- Şervan: Asmandiki ğazniñ şorpisiga nan çilap yürüpsen.
- Ğunçem: Men silerge sétip ketken qul emes.
- Şervan: Néme ikenlikiñni körsitip qoyimen (aldirap öyge kirip kétidu).
- Ğunçem: Séniñ u mañqa bayveççenge ölükümmu tegmes. Nurumniñ béşi aman bolsa, méni sen zalimniñ aldida sarğaytip, qul qilip qoymas. (Uluğ – kiçik tinip) xudayim, bizni öz öyimizde ata – anilirimizniñ çirigini yéqip, şundaq çirayliq béğimizda xuşal – xuram bille işlep ötküzüşke yetküzer. (Yene hesretke çömidu, şervan qolida möhürlük xet kötürüp çiqidu.)
- Şervan: Mana mavu tiliñdin bergen hüccetni oqu. (Sunidu.)
- Ğunçem: Bilmeymen.
- Şervan: He rast. Sen sehraliq xet tonuyttuñmu, qulaq sal, oqup bérimen. (Köreñlik bilen oquydu.)

Til Xet

Tarixi hicriye 1332 – yıl mahi şebanniñ 24 – küni erdi. Menki sidiq axunniñ qizi Ğunçem yurt kattiliriniñ aldida öz tilimdin uşbu hüccetni bérimen. Anam Zorixanniñ ölüm merikisige yurt atimiz Ömer Şanyum teripidin 230 tenge xiracet qilindi ve yene yette neziri üçün 125 tenge xiracet qilindi. Şubu pullar bedilige ata – anamdin kalğan öy – cay ve béğimni Şanyu akamğa rehne teriqiside teserrup qilişqa tapşurimen. Bu qerzirimni tamamen tölep bolğuçe Şanyu akamniñ vesligide bolup, körsetken yoli bilen mañimen. İcazetsiz héçqayaqqa ketmeymen. (Xetniñ ayigidiki möhür ve qoyulğan qollarni körsitip) mana bu özünğniñ qoli, mana xatip axunum, haşimbaylarniñ guvahliq tamğiliri, mana elem axunniñ testiqligän möhüri. Sen allıqaçan bizniñ ihtiyarimizğa ötüp ketken. (Sirttin séyit bilen Basitniñ parañ sélip kirivatqan avazi anlinidu.)

Basit: Séyitcan, téyiñniñ yorgısı qaltisken cumu, méniñ étim yurtup kételmidi – de.

Séyit: Buni men téxi boluşıǵa qoyup bermidim. Eger rasa yorgısıǵa salıdıǵan bolsam, xéli – xéli atlırın çépip yételmeydu. Meşrep, va meşrep!

(Meşrep baǵ tereptin çiqıdu.)

Meşrep: Séyitcanlar şeherdin çiqıptu – de. (Tala terepke mañıdu, Ğunçem öy terepke mañǵanda)

Şervan: Hoy asmandin çüşken kök monçaq, mavu sütlerni ekirip pişurup qoy. (Ğunçem qaytip kélip çelekni kötürüp öyge kirip kétidu. Basit bilen séyit qamça tutqan halda kiridu. Séyit ğaç – ğaç qılıp turıdıǵan ötük kiyivalǵan, u köreñlik bilen arqısıǵa qaraydu.)

Séyit: Hoy meşrep, méniñ téyimni éǵızrek sovutup qoy.

Şervan: (Külümsirep basıtqa qarap) pah séyitcanı yigit qilivétipsilerǵu.

Séyit: ademni zañlıq qılmiǵına hoy.

Şervan: (Séyitniñ söser tumıqını élip körüp) déǵendek tikiptu – de buni.

Basit: Ötükini démemsiz. Şeherniñ koçilirida ğaçılditip méñividi hemmisi qarışıp qaldı.

Şervan: Hékim begniñ oǵlimikin dédi – de, ular.

Basit: Séyitcan maña rehmet éytse bolidu. Maşınıçı, mozduz bilen tumaqçı otturisida yügürüp yürüp ötükümniñ culuqı çiqıp ketti.

Şervan: He...he, rehmet éytse bolidu. Hemmimiz buniñ yolida pay – pétek bolup kettuq.

Séyit: Vay – vuy, (bir putini aldıǵıraq çiqirip, qoli bilen çapınıni tartıp) gadaymu kiyeleydiǵan bu kiyimliriñge hemmiñ minnet qilişip kettingu.

Şervan: Minnet qilǵan bolamdiken, qurǵuydek bir yigit bolup qalǵınıñǵa hemme kişiniñ mestliki kélivatıdu, biz téxi saña dadañniñkidek böre cuva tiktürüp bérimiz. Sen néme oylap yürisen. Biz tapqan hemme dunyani séniñ üçün yigivatimiz.

Basit: Şundaq bolmay, bir tal oǵul – de. (Séyitqa qarap) apañ bilen dadañniñ sözidin çiqmisañ, hemmige sen xocayın – de, séyitcan.

Séyit: Boldı – boldı, yene qulaq – méñjemni yéǵılı turduñlarǵu. (Ötükini ğaçılditip tala terepke kétidu.)

Şervan: (Basit terepke béşini éǵıp) néme deydu, maqul boldımu?

Basit: Şunçe gep qıldim, héç yéqin kelmeydiǵu.

Şervan: Zadi néme deydu?

Basit: Dadam şeherdin öylep qoyimen deptiken. Hemmini kilip yürgen apam, men kembeǵelniñ yétim qızını élip, yurt içide qandaq béşimni kötürüp yürimen, depla turidu.

Şervan: Uniñ bu söziñu birdinbir toğra. Bu qızniñ nesli bizge toğra kelmeydu. Biraq şundaq bir yeri toğra kélip qaldiki, ğunçini séyit özi emrige almay peqet bolmaydu.

Basit: Emdi unimisa, taşni tayaqqa tanıjımız şervan ağıça.

Şervan: Siz uniñğıçu apañmu ğunçini saña ömürlük xotunluqqa élip bermeydiken, bugün emrige élipla etisi qoyuvetsimu meyli, uniñdin keyin özimizge muvapiq kélidiğan yerdin öylep qoyımız deydu, deñ.

Basit: Bolidu – bolidu, séyitcanni maqul qilip bir ton kiyidikenmiz – de, Şervan ağıça. (Mañidu.)

Şervan: Ton aylansun.

Basit: (Toxtap) Séyitcan bir yaqqa kétip qalmisun, keçkiçe men uniñ keynige kirey. (Çiqip kétidu, şervan öyge kirip kétidu, yiraqtin nurniñ naxşisi anlınidu.)

Bir neççe mehel boldi,

Men yarni körelmidim.

Bille oynışip işlep,

Lévige söyelmidim.

(Ğunçem çiqip tinşap, asta bağ terepke mañidu.)

Amriqim Ğunçem boyum,

Méhriban çolpan közüm.

Ah urup hesrette sen,

Derdiñge derman bolmudum.

(Nurum bağ tereptin kélidu.)

Ğunçem: Nurum!

Nurum: Ğunçem! (bir az cim) tinç turamsız, ehvaliñiz yaxşımı?

Ğunçem: Bu yerdiki ehvalni uqqansız?

Nurum: Patimidem hemmini dep berdi. Sizniñ meşgege kélip qalğıniñiz nahayiti yaman boldi.

- Ğunçem: Saxtıpez şanyu yurt aldida «qız bala dégen pütün bir qoruda yalguz qalsa bolmaydu. Atisiniñ ornida atidarçılıq qilimiz, anisiniñ qırqı toşquçe bizniñkide turup tursun» dep ekilivaldi. Mana emdize Şervan méni kélın qilip, qul qiliş üçün 3 – 4 kün içide oğlığa nikah qildurmaqçı.
- Nurum: Caduger, uxlap çüş körüvétiptu.
- Ğunçem: Tova qildim xudayim. (Yaqisini tutidu.) Siz téxi bu öydiki iplaslıqlarnı taza körmidiniz. U küni Şanyu bilen ağıça içkerki sarayda varqırışıp ketti. Néme cédelkin dep qulaq salsam, atidarçılıq qilidiğan merez, «oğlum unimigandin kéyin çon toy qilip uni şeherdin öyleymen, sen buni maña toqallıqqa élip bérisen» dep vay sélivétiptu. Men bu uyatsızlıqlarğa qandaq çidaymen? (Közidin yaş aqıdu. Nurumniñ ikki mürisini tutup) men bundaq adamlarnıñ arisida hergiz turalmaymen. Yürikim ézilip kettiğı Nurum!
- Nurum: (Ğezep bilen) adem süretlik bõriler! (ğunçemniñ çéçini silap) cénim ténimde ésen bolsa, men sizni héçqaçan bu qara niyetlerniñ aldida xar qilip qoymaymen. Méniñ işimmu ayağlaştı. Bu qeçkurun Şanyu bilen hésablışıp, ete ikkimiz özimizniñ bégiga kétimiz.
- Ğunçem: Qarañ nurum, bu yerde yene bir gep bar.
- Nurum: Qandaq gep? (Heyranlıq bilen qaraydu.)
- Ğunçem: Şervan «sen bizniñ ixtiyarimizğa ötüp ketken. Bu yerdin héç yerge kételmeysen. Bağlırıñmu bizniñ hésabımızda, mana tilinidin bergen hüccitin» dep bir möhürlük xetti körsetti.
- Nurum: Siz şundaq dep hüccet bergenmu?
- Ğunçem: Men meşege kelgen künniñ etisi Şanyu yurt çonliridin 5 – 6 kişini çayğa çağırıp, şularniñ aldida görیده tinç yatsun dep apıñizniñ ölüm merikisi, yette nezirige qilingan xiracet bir parçe hüccet qilip qoyduq, barmiqinizni bésip qoyuñ dévidi, bésip qoydum. U çağda men uniñ bésimni bağlıvalidiğan bir möhürlük xet bolup qélişini nedin biley?
- Nurum: Hüccetke qançilik pul yéziliptu?
- Ğunçem: Üçyüz neççe tenge.
- Nurum: Üçyüz neççe tenge? Yalğan!
- Ğunçem: Şu qerziñ üçün beğin bizge rehne deydu.
- Nurum: Sétilğan öy – cabduqlarnıñ puli nege kėtiptu? Hiyligerler!... Qéni hésablışıp köreyliçu?! Şu çağda hemmisi aşkara bolidu. (Bağ tereptin keyni – keynidin ikki çalma çüşidu. Nur sinçilap qarap) Şoridin bir kişi çüşüvatidu. Bu yerde bir sir bar.(Ğunçemge)Siz kirip kétin, men möküp turay. (Nur béde lapisi körünüp turgan terepke mökkili kétidu. Ğunçem aşxanığa kiridu. Haşım bay qariyağaçniñ daldisiğa kélip, uşqitip yokap kétidu. Şervan öydin çıqip bağ terepke cilve qilip kirip kétidu. Bir azdin kéyin varqıraşqan avazlar, itniñ qavaşliri anlinidu. Şervan qariyağaçniñ yéniğa kelgende arqidin kelgen nurgá ésilidu.)

- Şervan: Hoy lalma, sen bu yerde néme qilip yürisen? (Nur ittirivétidu, Şervan yiqilidu.) Viyey – viyey, van can...
- Nurum: Lalma dep saña oxşaş kursukke kirgen qancuqqa éytsa bolidu.
- Şervan: Tiliñ kuriğur, vay béşim.
- Meşrep: (Yügürüp kélip) néme boldi, néme boldi?
- Şervan: Hoy meşrep, tut ma döyüzni. (Meşrep nurni tutuşqa yéqin mañğanda, nur muştumni tenleydu.)
- Nurum: Sen néri tur alcığan, bikar uruvétimen!
- Meşrep: (Arqisiğa dacip) ho... ho... Maniñ peylini.
- Nurum: Kördüğmu xocayinliriñniñ karamitini, mana siri aşkara boldi. Şermendisi çıqtı. Mana qolğa çüşti. (Del şu peytte Şanyu şeherdin den heydigili çıqqan, qiliç asqan bir yayı bilen kirip kélidu.)
- Şanyu: He, néme qolğa çüşti, he, bu néme iş?!
- Nurum: Şermendilik.
- Şervan: (İkki aliqini bilen yüzini tutup) vay şorimey, tiliñ quriğur yüzsiz. (Turup Şanyuğa erz qilip) buniñ peyli yaman. Vaqtida çiqirivéteyli dése unımaydu, mana ehval, mana şermende.
- Şanyu: Qéni néme gep?
- Şervan: Qalğan – qatqan şaptullar bolsa alay dep bağqa kirsem, mavu yüzi qara möküp turuptiken, tuyuqsız çıqipla maña zorluq qılmaççı boldi. Qaçsam qoğlap kélip uruvatidu. (Yığlap) héli mu yaxşı meşrep kirip qaldı. Bolmisa méni öltürüvétetti.
- Nurum: Yaalla – yaalla (yaqisini tutidu).
- Şanyu: Hoy tuzkor qilidiğan munapiq, bu néme qilğiniñ?!
- Nurum: Şanyuka, heqiqetni sürüştüriverek iş qiliñ.
- Şervan: Bu döyüz yene maña töhmet qilip qutulmaççı.
- Nurum: Estağpurulla, mana qarañlar! bala çaplaşqa némidégen ustiliq he!
- Şervan: Hoy meşrep, sen sözligine.
- Şanyu: (Meşrepke) sen néme kördüğ?
- Meşrep: Atqa béde toğravatsam, varañ – çuruñ çıqip ketti. Bağqa kirsem nur hedemge ésilivaptu.

- Nurum: (Meşrepniñ gépni bölüp) sétilğan yalaqçı! (Şanyuğa qarap) boldi bu yerde kişi bar, méni yalğuz öyge ekirip soran, hemmini éytip bérimen.
- Şanyu: (Şervanğa) sen öyge kirip ket, bu munapiq bilen özüm sözlişimen. (Şervan kirip kétidu). Hey meşrep, sen bérıp yamuldin den tökmigenlerni heydigili kişi çıqıptu dep basitni başlap kel. (Meşrep çıqıdu) sen aq adem ikensen, işiñ canzida tursa, bu yerge némidep keldiñ?
- Nurum: Canzida işim tügidi. Emdi hésablışıp heqqimni élip kétimiz.
- Şanyu: Kétimiz, téxi «men» emes, «biz» dep qoyuñ. Sėniñ mende héç heqqiñ qalmidi.
- Nurum: Méniñ yazıçe işligen heqqim nege ketti?
- Şanyu: Yazıçe tamaka çekimen dep 20 tenge aldıñ, at apqaşturup bir harvini sundurduñ, töt tağar buğdayni oğrığa berdiñ. Muşularniñ hemmisi gediniñde turup mende néme heqqiñ qalmaqçı? Hésablaşsañ töleydiğan puluñni teyyarlap qoy.
- Nurum: Uquldi, silerniñ néme iş qilidiğiniñlar. Çoñ apamniñ hésabimu şundaqla eplep toqumdek yamalğan iken – de!
- Şanyu: Çoñ apañniñ hésabini qoyup avval özüñni bil mutihem buzuq. (Meşrep, basit kiridu).
- Nurum: Şanyuka, avval péşaniñizni silivétip andin kéyin qiliñ u gepni.
- Şanyu: Néme, néme dédiñ?
- Nurum: (Tene qilip) canabliri néme dégen bolsa, şuni dédim.
- Basit: (Nurğa) hay nainsap tart tiliñni, bihürmetlik qilma.
- Nurum: Hürmetlik ellikbéşi, insap qilişni bizge atidarçılıq qilidiğan şanyukamğa éytsiñiz adalet bolidu.
- Şanyu: (Meşrepke) arğamça eke! (meşrep «xop» dep aşxanığa kiridu) men bu haramzadige adaletniñ néme ikenlikini körsitip qoyimen.
- Yayi: Burniniñ bézi ösüp ketken némikengu bu, cacisini bérıp qoyuş kérek buniñ. (Meşrep ağamça élip çıqıdu.)
- Şanyu: Bağlanlar, bu qara niyetni. (Basit yayi bilen bağlaşqa tutunganda, nur yayini ittirivétip, basitni bir muşt bilen yiqitivétidu.)
- Nurum: Néme gunahim üçün bağlaysen méni, yazıçe işlep berginim üçünmu, ağıçiniñ şermendiçilikini aşkara qilğınım üçünmu, yaki Ğunçemge qurğan tuzaqliriñni yoşuruş üçünmu? Hey Şanyu, kimniñ qara niyet ikenliki heqiqet aldida, pütün xelqi – alem aldida aşkara bolidu.
- Şanyu: Qorqunçaqlar, néme qarap turisen, bağla! (nurğa yéqin kélip qamça salidu.)
- Yayi: (Qiliçini suğurup) hey oğri, qarşılıq qilsañ çapimen!

- Nurum: Kel qolundin kelginini qiliş. (Hemmisi nurumni tutup bağlaydu.)
- Şanyu: Aparğın, qariyağaçqa bağla. (Nurni qariyağaçqa tañidu.)
- Nurum: Qolundin kelse, asminiñni taşlivet, heqiqet égilidu, sunmaydu.
- Şanyu: U munapiqni. (Yayi nurni qamçilaydu, öydin Ğunçem yügürüp çıqıdu.)
- Ğunçem: Nurum! (yayığa ésilivélip) hoy callat, urup öltürüvétemsen biçarini, néme qildi silerge şunçe.
- Şanyu: (Meşrepke) hoy, hoy ma qizni öyge tart! (meşrep «cürün» dep qolidin tartqanda, Ğunçem silikivétidu.)
- Ğunçem: Şanyu ata! nurumni qoyuvétiñ. (Yığlaydu.)
- Nurum: Yalvuruş ölümdin yaman Ğunçem. Bizmu entimizni alidiğan bir peyt kélidu.
- Şanyu: (Ğunçemge) téz yoqal! bu uyatsizniñ yénga kelgüçi bolma. (Meşrepke) néme qarap turisen, apar öyge. (Meşrep Ğunçemni qolidin tartip öyge élip kétidu. Ğunçem bir azdin öydin çıqip yoşurunup turup talaga çıqip kétidu.)
- Nurum: Uyatsizliq, naheqliq, töhmet, xianet, buzuqçılıqniñ ustiliri, yene bu sözlerni başqılarga suvap qoyğan hiyligerlikniñlerge lenet!
- Şanyu: Ur ağzığa. (Özi hem yayi qamça bilen uruşqa başlaydu.)
- Nurum: Ur zalimlar, qénimizni iç!
- Basit: Nur, tiliñni tart deymen, bikar tayaqta ölüp kétisen. (Nur béşini töven sélip cim bolup qalidu. Basit Şanyuni tutuvélip) boldi qoyunlar emdi, ölüp qalmisun (uruştin toxtaydu).
- Şanyu: Him... Toxtap tur, men saña özümni bir tonutaykin, sen gedenkeş kimge qarşı çıqqanliqniñni şu vaqıtta bilisen! (basitqa) basit, cugu sen mavu şengen yamulniñ yigitige héliqi aznibaqi bilen yaqup dégen gedenkeşlerni heyditip kel, mavu munapiqni qoşup üçini şengen yamulğa kirip qamitip qoyayli.
- Basit: Xop Şanyuka, hazir yetküzüp kélimiz. (Yayığa) zencir – koyziliringiz barmu?
- Yayi: Atniñ ğancuğisida hemmisi teyyar.
- Şanyu: Lozuñgimu, bu yigitkimu, qedem heqqini yurttin obdanraq yigip ber.
- Basit: biz héçqaçan bularni rencitmeymiz – de. (Yayi bilen basit çıqip kétidu.)
- Şanyu: (Qolini nurgā şiltip) sen moxonı ömür boyı yamulda çiritivetmisem toxtap tur. (Saray terepke kirip kétidu, qayğuluq muzika çélinidu. Azdin kéyin Ğunçem taladin kirip, aşxanidin bir çine su kötürüp çıqip, éhtiyat bilen nurni aldığa baridu.)
- Ğunçem: Nurum, nurum béşiniñni kötürün. Su ekeldim, içiñ. (Çinisini nurniñ ağzığa tutidu.)

- Nurum: (Suni içip canlinip) Ğunçem cénim, kördiñizmu? Mana bu ademlerni tonup qoyuñ, bu yerdin qéçiş kérek.
- Ğunçem: Qaçaylı (nurni yéşişke urunup) men canzığa bérıp amantay bilen turğankamlarğa xever qılıp keldim. (Bağ terepke qarap) ene ularmu bağniñ şorisidin çüşüp kélivatidu.
- Nurum: Nahayiti yaxşı boptu. Yamulğa heydep ketse, qutulmaq tes bolatti.
- Ğunçem: (Yéqin kélip qalğan amantayğa) amantay meyerge kel. Kasapetler eceb çin bağlivétiptu.
- Amantay: Yappiray cénim nur, bay ekeñ qurutuptuğuy séni, oşuqçe caziğın né idi. (Arğamçini yéşidu, turğan yiraqtin etrapni bayqap turidu.)
- Nurum: (Bileklirini uvulaydu. Öy terepke neprep bilen qarap) ağıniler bilip qoyunlar! bizge kim dost, kim düşmen ikenlikini bugün bular bizge apaşkara tonutti.
- Amantay: Çanyuniñ qorlığın bizde köp tartıqquy, ana cili qaşqır tartqan dört qoy uşun ekemdi ölerşe sabadi, usu surqiye.
- Ğunçem: Qan qusup öler ilahim.
- Amantay: Ekeme malini baqtirip ménde tégin éstetuvı zorluqquy, bizdey kedeylerniñ kigi qopkuy munda.
- Turğan: (Nurlarğa asta yéqinlişip) hey, gepni qoyunlar, etrapta héçkim körünmeydu; Amantay, nurni avuluñğa başla.
- Amantay: (Ğunçemge qarap) minavu qarindasti qaytemiz?
- Turğan: Hazir bille qéçışqa bolmaydu.
- Amantay: Oy – bay yalgız tastap kétemizpe?
- Turğan: Atlarnıñ ornını qılıp, keçte élip kétimiz. Ğunçem siz öyge kirip kétin, bizniñ bu yerge kelginimizni héçkim sezmisun. Qéni ikkinlar bir – biriñlardin nériraq ménip şoridin çiqınlar, men yene etrapni bayqap turay.
- Nurum: Xoş Ğunçem körüşkiçe aman boluñ.
- Ğunçem: Xoş nurum, méni bu yerdin çapsanrak qutquzup kétinlar (közidin yaş tamidu).
- Amantay: Qarindasim biz séni cirtquçniñ tirnağında zarlitip munda tastap qoymaymız. (Avval turğan, kéyin amantay bilen nurum bağniñ arqısığa kétidu. Andin taşqırı hoylida itlar qavap basit bilen yayı aznibaqi bilen yaqupni boynığa zencir qoliğa koyza salğan halda heydep kiridu).
- Basit: Men Şaryukamniñ qıçqırıp çıqay. (Saray terepke kétidu.)
- Aznibaqi: (Yayığa karap) qolumnı azraq boşitip qoysañ, yaman ağıp ketti.
- Yayı: Üniñni çıqarma qéri, bikar tayaqqa ölisen.

Aznibaqi: Sende rehim dégen nerse barmu, men qéri ademğu?!

Yayi: Rehimni téxi yamulğa kirgende körisen. (Şangyu bilen basit öydin çıqıdu.)

Şangyu: He, gedenkeşler, bolidiğan ehvalıñ muşumu?

Aznibaki: Bu siliniñ iltipatliri (qolini sozup körsitidu).

Şangyu: Renini vaqtida tapşurmıgandin kéyin, hökümetniñ salğan alvañ – yasikiğa çataq çıqirip, yurt içide pitne qilgandin kéyin mana muşundaq bolidu.

Aznibaqi: Rehmet şangyum, siliniñ mundaq adilliq bilen yurt soriğanliriğa.

Şangyu: Rehmet éytişqa téxi aldirapsen. (Yaqupqa yéqin kélip) xoş, at – harvisi bar yigit, némişqa su oğrilidiñiz?

Yaqup: Su oğrilığan kimken?

Şangyu: Némişqa növitiñdin taşqiri su açisen?

Yaqup: Silerge oxşaş qoli uzunlarnıñ neççe yüz xoluq yérige su tinmay éqivatsa, bizge oxşaş qoli qisqılarnıñ 5 – 6 xo yéridiki aşliqi qurup kétip barsa, kim çidaydu?

Şangyu: Qurup ketsun saña oxşaş el resmini buzğuçı oğrilarnıñ aşliqi.

Yaqup: Hey şangyuqa, kembegellerniñ aşliqi quruvatsa, ularniñ süyini qisip, başqılarga sétivatqan kökbéşi oğrimu yaki çanqap ketken yéri üçün su – su dep yügürüp yürgenler oğrimu? Buni heqiqetlimemsiz?

Şangyu: Heqiqetleymiz. Saña oxşaş kök béşini urığan noçılarnimu heqiqetleymiz.

Aznibaqi: Yaqup, sadda bolmisañçu, adil beglirim mana bizni zencirlep obdan heqiqetlidiğu. (Qolini kötürüp, boynidiki zencirni körsitidu.)

Yayi: Ağziñni yum!

Şangyu: Şeherge hayda bu rodupaylarni, ete şen'gen yamulğa özüm bérıp, lozunlarga melumatni özüm bérimen, avu munapiqni qoşup hayda. (Nurniñ yoqluqini bilip qélip) hoy u qéni?... Meşrep, hay meşrep. (Etrapni axturup yügürüşüp kétidu, perde çüşidu.)

Uçıçı perde

1 – Körünüş

Ömer Şanyunıñ ikkinçi perdidiki hoylisi. Keç kirip qalğan mezgil. Asmanda çaqnap turğan yultuzlar körünidu. Méhmanxanınıñ güllük çon penciriliridin çirağ yoruqi çüşüp turidu. Ayvan, péşayvandiki éğiz çirağbarlar üstide qara çirağlar yéqılğan. Hoyliniñ bir çétide yerge oyulğan oçaqta quruq qazan ésiqliq, unıñ yénidiki ot çöriside üç, töt çögün ve qaynap turğan bir samaver bolup, şu yerde meşrep ol qoşturup turidu.

Ayvan işiki aldida Şanyu, basit ve haşimbaylar meslihetleşmekte.

Haşimbay: Şundaq qilip nurlarnıñ héçbir iz – dériki bolmidima şanyuka?

Şanyu: Şu qaçqañçe yoqalsila boldıǵu haramzadiler.

Haşimbay: Qiz talaliq qilǵuçimu özliri, oǵul öyligüçimu özliri bolidila – de, Şanyuka.

Şanyu: Başqa gepni qoyili, xoş haşimbay, camaet bolsa yigilip boldi.

Basit: Mezinlermu séyit bilen Ğunçemge ata tutquzup kélişti.

Haşimbay: Undaq bolsa, yigitlerni çapsan élip kéliş kérek.

Şanyu: Yügür basit, sen bargın.

Basit: Xop, hazir yetküzüp kélimen (çıqıdu).

Şanyu: Haşimbay nikahliqqa qoyidıǵan nersilerni sen qoy. (Meşrepke) hey meşrep, méhmanlarǵa yene bir qatar çay quyup çıq. (Ayvanǵa kirip kétidu, meşrep çögün kötürüp méhmanxana terepke kétidu).

Haşimbay: Canan körünmeydiǵu. (Içkirige boylap qaraydu.) Şervan aǵıça bilen bugün bir uçaşsaq bolatti. (Yançuqıdın kiçik qutini élip nas çekidu, 3 – 4 nasni pürküp) aǵıça axiri bu toyni qilip ketti..... Aldıǵa kelgenni dessep, keynige kelgenni tépip turidıǵan Şanyunimu köndürdi – de, bala xotun. (Şanyu yağlıq qilip yırtılğan bir qançe çit ve bir kiyimlik rext, pul sélingan bir neççe konvért kötürüp çıqıdu.)

Şanyu: Mavu rext bilen pul nikah heqqi üçün xatip axunumǵa (Haşimbayǵa ötküzüp bérıp turidu.) Mavu lozuñ bégimge, mana bular ikki yayısıǵa. (Yiraqtın ölen ahañı anǵlinidu.)

Haşimbay: Bu toyni nahayiti béxilliq bilen ötküzüvatisiz – de, şanyuka. Héç bolmisa, xatip axunum bilen lozuñ bégimge birdin ton yapsaq bolatti.

Şanyu: Umu bop qalar, toy bunıñ bilenla tügimeydu. Hélimu 3 – 4 kündin béri yurtqa aş bérivatimiz.

Haşimbay: Elvette hörmetliri çon bolǵandın kéyin işnimu çon tutuş kérek. (Dap – dumbaq, ölen avazliri yéqinlışıdu.)

Şanyu: Ene avularmu kélip qaldi. Başqa gepni qoyayli. Mavu ikkisi mezinlerge, qalǵanlarǵa mana birdin yağlıq. (Yağlıqlarnı bérıp öyge kirip kétidu, sırttın ölen ve barikalla qıçqırğan avazlar kélidu.)

Ölen

Mestun heyran boluptimen,

Şubu künlerde.

Yatsam kéçe uyqum kelmes,

Qara tünlerde.

(Bir top yaşlar dap – tembur çélip, barıkalla qıçqirip sehnige kiridu.)

Hay – hay ölen, hay ölen, gül qayda bar yar – yar,

Bir yaxşığa bir yaman, her cayda bar yar – yar.

(Ikki kişi ussulğa çüşidu.)

Hay – hay ölen, hay ölen, barmu hayat yar – yar,

Qarçuğidek boyliringğa boldum seyyat yar – yar.

Hézim: Béqişip oynanlar, béqişip. (Ussulçılar bir – birige qarişip şeret qilip oynaydu.)

1 – Yigit: Toşqan soqqan qolliringdin!

Hay – hay ölen, hay ölen, men ne qilay yar – yar,

Xencer élip yürekni pare qilay yar – yar.

Hay – hay ölen, hay ölen, qar kélidu yar – yar,

Bergi xazan tonni kiyip yar kélidu yar – yar.

Bergi qazan tonniñ bergi tola yar – yar,

Öylenmigen yigitniñ derdi tola yar – yar.

Egim – egim yollardin iz kélidu yar – yar,

Kimxab tonga pürkilip qiz kélidu yar – yar.

Qizil – qizil piyazniñ posti tola yar – yar,

Öylenmigen yigitniñ dosti tola yar – yar.

Qara – qara qarğılar xamandidur yar – yar,

Öylenmigen yigitler armandidur yar – yar.

(Naxşa – ussul ayağlaşqanda içkiridin basit çiqidu.)

Basit: Pete okuşqa başlıdı. Qéni yigitler içkirrek kirip méhmanxaniniñ işikige yéqınraq turunlar.

Yigit qoldışı: Séyit bégimni otturiğa élinlar.

Hézim: Hey yigit qoldışı, séyit begniñ tumiqini çökürüp qoy. (Yigit qoldışı Séyitniñ tumiqini péşanisi terepke bésip qoyıdu. Hemmisi varañ – çuruñ bilen ayvan içige kirip kétidu.)

Meşrep: (Çögün kötürüp çıqip, otniñ aldığa barıdu.)

Vay isitey, Ğunçemdek çiraylıq, çéçen qız bayniñ qopal mañqa oğlığa xotun bolup kétermu, yaq, nurmu boş kelmeydu. Uniñ yüriki qaptek bar, bugün peytıni qoldin bermes, nede bolmisun yétip kélidu. U küni men uniñ yérım kéçide muşu bağqa kelginini sézip qaldım. Ğunçemni élip qéçışniñ koyida yürse kérek. Biraq, bular Ğunçemni bir neççe kün öyge solap işikini quluplap qoydı – de, nurniñ kelginini hedemge éytmidim. Apam, bizmu kembeğel bir işlemçi, nurmu işlemçi turup, sen némişqa xocayınlarğa boluşup ularni paylap yürisen he, yétimlarniñ ziyini üçün işleş uyatsızlık emesmu dep tilligandin béri bıçarılerni marap yürmeydiğan boldım. (Köpçilik nikahdin qaytışıp mubareklišip, içkiridin çıqışıdu. Dap, tembur çalğanlar «biz qızni köçürüp kelgili baraylı» dep talağa çıqip kétidu.)

2 – Yigit: Balılar séyitcanniñ yüriki pokuldavatıdu. (Séyitqa) qorqma marımaymız.

1 – Yigit: uxlap qalma yene bugün.

Hézim: uxlap qalsa, ögzini téşip su quyımız.

Séyit: ölgün kelse, şundaq qılarsen.

Hézim: her yoğan sözligenlerni körgen biz, öylengen yigit! bugün siz indimeydiğan kün.

2 – Yigit: özünlar bilinlar démiseñ, tam téşip तरीқ alidiğan, muz téşip béliq alidiğan bu hézim gutudin balağa qalisen – de, bugün. (Külke)

Hézim: öz emrinizge aldinizmu dése, güşiyipla turuvaldıña séyit. Mana men séniñ üçün aldim dep qoydım.

1 – Yigit: nikah hézimge ötüp kėtiptu – de, emise.

2 – Yigit: undaq dep qoysañ, bu beğerez köşükige kirivalmisun yene (köpçilik külüşıdu.)

1 – Yigit: biraq şakarapqa çılğan nanniñ yérimini séyit yédi – de.

Basit: hay balılar, bimene gepni qoyunlar.

Hézim: héçqaysınlar tarap ketmestin yigit qoldışiniñ öyige bérinlar. Qızni köçürüp kelgüçe şu yerde yene bezme qılıp olturımız. (Yigitler çıqip kétidu.)

Şaңyu: (öydin aldirap çıqip) meşrep bağniñ yan işikini éçivet, camaet şu terep bilen çıqip kétidu. (Şaңyu kirip kétidu. Meşrep bağ terepke yügüreydu. Yiraqtin dap – dumbaq ve ölen avazi kélidu. Azdin kéyin tala tereptin turğan yene ikki kişi sanduq, orun – körpe, bopılarni kötürüşüp kiridu. İçkiridin patemxan bieln turğan bir – birige menlik qarışivalıdu, turğan özliriniñ teyyar ikenlikini köz ve başqa şeretler bilen uqturıdu.)

Patemxan: (turğangä qarap)

Aq yolluq bolunlar,

Aq yolluq bolunlar.

İşinlar ilgiri bolsun,

Yüzünlar yoruq bolsun.

Kélin ayığı yaraşsun,

Kelgen yoli aq bolsun.

(Bopa kötürüp kelgüçilerniñ ikki bilikige yağlıq bağlaydu. Şundin kéyin ular sanduq, bopilarni qoyup, qaytip talaga terepke çıqip kétidu. Turğan Patemxanniñ arqisidin kélivatqanlikini körüp başqılardin ayrılıp qalidu.)

Patemxan: (boş avazda) he, turğan, işinlar qandaq?

Turğan: cayida, Şanyuniñ üç étini égerlep közlektiki eski tamğa apirip qoyduq.

Patemxan: nurlar hazir qeyerde?

Turğan: nur bilen amantay muşu turqida (bağ terepni şeret qilip) bağda möküp yatidu. Héliqi işni toğriliyalidiñizmu?

Patemxan: hee, men qiz yengisi bolup teyinlendim.

Turğan: yaxşı, cayida.

Patemxan: yaalla. (Meydisini tutup) tuyup qalsa qandaq qilarmiz. Şanyu hemmimizniñ qénini içidu.

Turğan: Xatircem boluñ. Biz sizge gep keltürmeydiğan qilip işni toğrilaymiz.

Patemxan: néme bolsa meyli, siler segek bolup turuñlar. Séyit öyge kirküçe men Ğunçemni başlap çıqimen.

Turğan: hebbelli, cayida. (Talağa çıqip kétidu. Taşqirida qizniñ yığa avazi, kéyin at, harva ve kişilerniñ avazi anlinidu. Ikki er kişi Ğunçemni zilçığa sélip kötürgen halda 3 – 4 xotun kiridu. Şervan üke tutulğan çapan, béşiğa altun qadaq ve titrep turidiğan altungül qadalğan bök kiygen halda bir neççe xotun bilen ayvan işikide tekebburane kütüp turidu. Hoyliğa qoraydin gülxan sélinidu. Patemxan, yene üç xotun Ğunçem olтурғuzulğan zilçiniñ töt uçidin tutup çin qıçqiridu.)

Yiglima qiz, yiglima toyuñ boldi,

Kimxab güllük köşüğe öyün boldi.

Yıglima qiz, yıglima xuş bolursiz,
Qarçuğidek yigitke dost bolursiz.

Yıglima qiz, xuş bolğın toylişındur,
Altun boyluq gül yigit sirdişındur.

Yıglima qiz, yıglima bextiñ bolur,
Altun güllük köşüğe tehtiñ bolur.

Yıglima qiz, saña bugün bext béqiptu,
Köşügenge altundin mix qéqiptu.

Aptuvida su quysam ilimaydu,
Qiz anisi ögeymikin yıglimaydu.

(Xélikı ikki er kişi zilçiniñ ikki teripidin tutup Ğunçemni lavuldap yénip turğan ot üstidin üç qétim aylandurup içkirige kirip kétéşidu. Qalğanlar arqisidin kiridu. Qizniñ pığanlıq yürek dolquni ve sirliq çimliqni ipade qilğuçı muzika. Qariyağaçniñ tüvige éhtiyatlıq bilen nurum kélip içkirini tiñşaydu.)

Nurum: (tene bilen) yıglima qiz, xuşal bolğın toylişındur, altun boyluq gül yigit sirdişındur. Him! alvastılar!... Kim bilen kim sirdaş ikenliki (muştumini türüp alğa sozidu) hazir silerge aşkara bolidu. Cazanixorniñ mañqisi héçqaçan Ğunçemge «altun boyluq gül yigit» bolalmaydu. (Patemxan içkiridin çıqip etrapığa ensirep qaraydu) patimide, patimide!

Patemxan: (nurumni körüp kélip) nurummu sen?

Nurum: hee. (Qoli bilen şeret qilidu, patemxan uniñ yéniğa baridu)

Patemxan: teyyarmu siler? Turğanlar qéni?

Nurum: hee teyyar, kütüp turimiz. Turğan etrapni bayqap yüridu. Amantay bolsa ene, şaptulluqta möküp turidu.

Patemxan: Ğunçem ensirep bölekçila, biseremcan boluvatidu. Öziniñmu saqlıqı yoq. Şu baliniñ yötılı tutup qaptu.

Nurum: bizniñ muşu yerde ikenlikimizni uqtımu?

Patemxan: Uqti, men hemme iştin xeverdar qılıp turimen.

Nurum: patimide, biz silige tağdek işinimiz, öy içi cimmidimu téxi?

Patemxan: hazir hemmisi botqa aş içişivatidu.

Nurum: muşu peyt emesmu?

Patemxan: yaq, hazir ayvandımu, méhmanxanıdimu kişi ciq. İçiriki öyde Şanyu bilen lozuñ bar. Uniñ ikki yayısı ayvanda aç qalğan molunlardek marişip yürıdu.

Nurum: u tiriktaplar şeherge kirip ketmemdikine?

Patemxan: lozuñ Şanyuniñkide qonidiken.

Nurum: ular neşini çekivérıp, hélila komşiyıdu. Ğunçemni başlap çıqıvériş kérek.

Patemxan: yene azraq sevr qılıp turuñlar. Botqa aşmu içilip bolğandı. Kişiler bir az séliksun. (İçiridin Ğunçemni köçürüp kelgüçiler qaytıp çıqışıdu. Nurum özini daldığa alıdu. Patemxan bir az hoduqqandek bolup ayvanga kirip kétıdu).

Basit: (Qaytquçılarnı uzıtıp) ağıça ete hemmiñlarniñ çıllaqqa kélip bérişinlarnı teklip qıldı.

Qaytquçılar: obdan, bolidu, (sehne cim, muzika. Nurum yene bitaqet körünıdu. Asmanda bir parçe qara bulut astidin ay asta çıqışqa başlaydu.)

Nurum: etteñey, emdi çıqsa bolattı. (Amantay kélıdu)

Amantay: nur, né bolup catır?

Nurum: tiş... (Qolini arqısığa sozıdu) ene ular çıqıp kélivatıdu. (Patemxan toy kiyimi bilen toluq bézelgen Ğunçemni başlap çıqıp kélıdu).

Ğunçem: nurum!... (Özini nurumniñ quçıqığa étıp öpkideydu.)

Nurum: cénim Ğunçem. (Ğunçemniñ bésini silaydu) boldı, yığlımañ, siz üçün cénim pıda. (Ğunçem meydisini tutup yötılıdu) néme boldı, yötılıp qapsızğu?

Ğunçem: yürıkim...

Nurum: Ğunçem, emdi qutuldıñız. Biz üçün dozaxqa aylandurulğan bu mehelliidin kétıp, tağ arilirıda erkin kün keçürimiz.

Patemxan: boldı cénim balilirim, bu yerde turmañlar, kéçinlar! (Turgan kélıdu)

Turgan: patimide balağa qalmaslıqıñız üçün sizni bağlap qoyup kétimiz. (Taşqırıda séyitni qizniñ yéniğa kergürüp qoyuş üçün kélivatqan yigitlerniñ avazi kélıdu)

Patemxan: vay tapqan eqliqlardin örgiley, séyitni élip kélişivatidu. Çapsan bolunlar. Mana bağlanlar, kétinlar. (Qolini arqısığa qilip turidu, hemmisi aldirap kélişidu).

Turğan: amantay, cénğiniñ qolini bayla, nur potaṇni şeş! (amantay alayten béliğe orivalğan arğamça bilen Patemxanniñ qolini bağlaydu. Turğan nurnıñ potisi bilen ağzını taṇıdu)

Amantay: hey qayran cénjése, bizge tamaq casap bergin kolinđi özimiz bayladiquy. (Patemxanni qariyağaçqa bağlap qoyuşıdu)

Ġunçem: cénim patimide, qilğan yaxşılıqlırınıñni ölsemmu untumaymen. Xoş, tirik bolsaq bir küni körüşeriz! (Patemxanni söyüdu. Her ikkisiniñ közidin yaş quyulıdu. Taşqırıdiki avazlar yéqinlişıdu.)

Turğan: palaket bastı, qéçinlar! Amantay, sen aldıda étiz arılap maṇ, men keyniqlardin bayqap maṇimen.

(Muzika)

Nurum: Xoş, méhriban patimide, aman bolun!

Ġunçem: Xoş!..... (Ular kétıdu. Patemxan béşini lınşıtip qalıdu. Bir az cicitliq höküm sürıdu, muzikiniñ avazı özgirıdu. Taşqırıdın 3 – 4 yigit bilen séyit kirıdu.)

2 – Yigit: ikki uçını yoqıtıp çin çigivettim. (Qolyağlıqni séyitniñ boynığa çigip qoyıdu) qız qoli bilen hergiz yéşelmeydu. Çışınız bilen yéşin – de, cumu.

Yigit qoldışı: yağlıqni çışligende menzige çokkide birni söyivalisen. Şunıñ bilen yüzünlar éçilıdu.

1 – Yigit: hem bir – birinlarğa ıssiq ötüşıdu, démemsen.

Hézim: bizge kilğan qopallıqınıñni kızğa qılсан, köñli tonlap qalıdu. Unıñdin kéyin isitimen dep çiltek étip aşkökiliringni sepken bilenmu érimeydu.

Yigit qoldışı: cürünlar, emdi séyitcanni qızniñ yéniğa ekirip qoyaylı. (İşik tüvige kelgende işikni yene bir yengisi taqıvalıdu. Yigitler rext yaki pul bérıp bir az sodilişip, işikni éçip içkiri kirip kétıdu, yiraqlarda itlar qavaydu. Muzika ensiz avazda oynaydu. Andin kéyin içkiriside varan – çurun kötürülüp yigitler qalaymıqan çiqıdu.)

Yigit qoldışı: qız nege ketti – he?

Hézim: köşügide bolmıgandin kéyin cénini bir yaqqa aldı – de, u qız.

Yigit qoldışı: cénini bir yaqqa élip, bir kişi uni boğuzlimaqçımiken. Ağzınğa béqip sözle hézim.

Hézim: hoy, men Haşimbayniñ inisi dep tola yoğan sözlime, qaçqandu dégen gep.

1 – Yigit: gep talaşmanlar, qızni izleş kérek. (Şervan oğul yengisi bilen çiqıp kélıdu.)

Şervan: meşrep, hoy meşrep qéni sen?

Meşrep: (közini uvulap çıqip) néme, néme boldi hede?

Şervan: nede uxlap qaldıñ, apanj nege ketti?

Meşrep: Taney, aşxanida uxlap qaptimen.

Şervan: izle, hazır tap. (Meşrep hodukup arqığa kétidu) şermendiler nege ketkendu. (Her terepni izlişidu. Yigit qoldışı Patemxanni körüp qalidu.)

Yigit qoldışı: mayaqa kéliñlar, hay mayaqa, yengisi mayerde bağlaqlıq turidu. (Hemmisi Patemxanning etrapığa toplanidu. Şanyu qiliçliq ikki yayi bilen çıqip kélidu.)

Şanyu: néme gep, bu qandaq iş? Yéşinlar buni! (Patemxanni yéşidu) hey ceddal, qız qéni, séni kim bağlap qoydi?

Patemxan:

Şervan: hoy lalmi, cavab bermemsen? (Tépidu)

Patemxan:

Hézim: buruqtum bolup halidin kétiptu. Yene soraq soravéremşiler patimidemdin.

Şanyu: (Hézimge) sen bu yerde néme qilip yürisen?

Hézim: ottuz ogulniñ güli biz Şanyuka!

Şanyu: yoqal méniñ hoylamdin, héli néme ikenlikini körsitip koyimen bikar.

Hézim: (çıqip kétip bérıp, yoşurun avazda öz – öziğe) eqillik qız öz cayini tépiptu.

Şervan: (Yengige) özliri nede qaldila... Gep qil hoy, ağıñğa saman tiqivaldınmu?

Yenge: Ğunçemni Patemxan hacetke açıqip ketkenidi.

Şervan: bu peqet Nurniñ işi, Ğunçini paylap turuptiken döyüz.

Şanyu: estağpurulla!

1 – Yayi: toğra bu xotunni bağlap qoyuptu – de, qızni élip qéçıptu.

2 – Yayi: varqirap ketse kişiler tuyup qalidu, dep qarañlar égiz – burnini téñivetkinini, nahayiti yaman oğriken u.

Şanyu: Xep nur, bir qoşuq qéniñni içmisem toxtap tur. Meşrep, basitni qıçqar. Pütün onbéşiler bilen atlansun. (Meşrep mañidu) yügür çapsan! (meşrep yügürüp kétidu, yigit qoldışığa qarap) yügür sen bérıp haşım akañni qıçqirıp kel. (Yigit qoldışı yügürüp çıqip kétidu, yayılarga qarap) silermu atlırılarni toqunlar, men lozuñ bégimdin buyruq açıqip bérimen. Haramzadilerni koğlap tutuş kérek. Yerniñ qerige kirip ketken bolsimu sörep çıqış kérek. Estapurulla (saqilini siqimlaydu), néme dégen resvaçiliq

he?!..... (Hemmisige aliyip qaraydu. Şervan zeherlik tūs alidu. Başqılar qorqup arkisiğa dacydu, perde çüşidu.)

Üçinçi perde

2 – Körünüş

Ömer Şanyuniñ hoylisi, vaqit keçköz bolup derexlerniñ yopurmaqliri sarğayğan, u yer – bu yerde xazanlar toplanğan, Ğunçem éğir sil bilen ağriq. Uniñ bilekliri bağlanganda çige pétip yara bolup qalğan cayliri ve yüzidiki qamça yérivetken yarisi téxi saqiyip ketmigen, Ğunçem péşayvandiki bir parçe bora üstide tamğa yölngen halda ğemkin naxşa éytidu.

Sen tirik demsen méni,

Menğu tirik ölgendimen.

Tirik ölgen yarimniñ,

Otida köygendimen.

Men ölüp tupraqta yatsam,

Kim méni yad eylisun.

Dostilirim ğemkin bolup,

Düşmenlirim şad eylisun.

Uh cénima! (kalte yötilip meydisini tutidu) rehmetlik apa! şum péşane qiziñni némişqimu tuğqan bolğıydiñ. Qizim muşundaq qara künlerge qalar dep oyylimğansen, eger oyliğan bolsañ, nurum ikkimizniñ bextini çoñ toy qilimen dep tosüp qoymas idiñ, xeyr. Qorunma apa! yerlikiñde tinç yat. Nurumlar solaqta néme künlerni körüvatidiğandu..... İst teleysizlik. (Kalte yötilidu) u yürikim. (Içkiridin şervan yasinip patemxan bilen çıqıdu.)

Şervan: dunyada herqançe exmeq bolsa, séniñçe bolmas, qançe kün açtın – aç qotangä solinip kalılar bilen yattıñ, bağlinip ittek söreldiñ, qariyağaçqa ésildiñ, ölgüdek qamçe yédiñ, yene nurni ağziñdin çüşürmeysengu?

Ğunçem: nurum méniñ bulbulum, men uniñ bağrı qan Ğunçisi, tilim sözge kélidiken, men uni ağzımdın çüşürmeymen.

Şervan: tilin késilmişun yene.

Ğunçem: emdi qorqıdğan héç yéri qalmıdı. Tilimni késip taşlısanlar, dilimda yad qilimen.

Şervan: men ara bolmisam, Şarıyu atanı atqızıvétetti. Nur ömürlük solaqqa höküm qılınıp tirik qaldı, sen solaqqımu çüşmey tayaq bilen qutulduñ.

Ğunçem: silerniñ kolunlarda xar – zar bolup qalğuşe ölginimiz artuq idi.

Patemxan: (Şervanniñ arqısında turup köz yumçıqlap) çonlar bilen gep talişip néme qılisen qızım, késel bolğandın kéyin ehvalğa qarap iş kilsañ bolıdu.

Şervan: tirik qalğınığa şükür qılmaıdu, cuvaynimek! (Ğunçem qısqa – qısqa yötılıdu) Şarıyu atanıñ dua al. Ériñniñ ayıgığa yıqıl, qılğan gunahlırıñğa tova qıl, şu çağdila saqıyisen.

Patemxan: bular bolsa nadan, téxi yaş, yaxşı – yamanniñ tégige yetmeydu, muşu baliniñ ehvalı künden – künge osallışıp kėtıp barıdu, elvette acızniñ qayaşı acız, muşuniñ astığa bir körpe sélip, béşığa bir yastuq qoyup bersek bolattı.

Şervan: Qılğan yaxşıliqniñ kedrini bilemdu, bu buzuq.

Patemxan: bu bilmise xudayım özi biler, emdi bir keñçilik qılsila xénim ağıça.

Şervan: boptu, Séyitniñ hucrisidin bir körpe – yastuq açıqıp bérinlar. Men Haşımbayniñ öyige meslihet çayğa barimen. Oğrı – yalğan vaqti, meşrep hoıla – aramğa yaxşıraq qarısun.

Patemxan: obdan, men dep qoyay. (Şervan tala terepke çıqıdu. Patemxan içkiri kirip, körpe – yastuq élip çıqıp Ğunçemni köpige olturguzup yastuqqa yölep qoyıdu.)

Ğunçem: bikar qıldila cénim patimide, buni.

Patemxan: cénin yaman qıynılıp ketti balam. Put – qoluñni sunup yumşaqına birdem aram al.

Ğunçem: men beribir bu késeldin saqıyıp kételmeymen, patimide. Kaşkı Nurumni bir körsem idi. (Közige yaş kélidu.)

Patemxan: bu bağrı taşlar, séniñ köz yaşlırıñğa karimidi. Ah – zariñ bir küni tenrıge yéter, nurnımu körüp qalarsen, tola hesret çekiverme qızım, özünı aya. (Ğunçemniñ bilikidiki yarini körüp) tova, dunyada acayıp rehimsiz ademler bar – de, qız balını muşunçe yara bolup ketküçe bağığan barmu, anañ rehetlik bu bilekliriñge qıpqızıl marcanlarnı orap qoyattı. Mana emdi hemme yériñ yara, qaçqañçe qutulup ketken bolsañlarğı, munçe azablarnımu körmes idinlar.

Séyit: (Qepizde keklik kötürüp kirip) meşrep, hay meşrep, qéni sen, çapsan mañ!

Meşrep: (Qolıda atniñ noqtısını kötürüp bağ tereptin kiridu) néme boldı, altun toşqan tutuvalğandek varqırıp kettingü?

Séyit: Xuş xever. (Qepesni égiş kötüridu) bugün méniñ keklikim baratniñ keklikini qaçurdi.

- Meşrep: he şumidi, men téxi séyit noçi oğri qaçanıñ téğini örüvettimikin deptimen.
- Séyit: Xuşallıqımdin sen qelenderge éytqan isit ağzim.
- Patemxan: hoy bayveççe, bu qelenderlik qilip koçida nan tilep yürğini yoq, bir parçe nan üçün ana – bala ikkimiz kéçe – kündüz işlevatimizğu.
- Séyit: emise bizniñ nanni bikarğa yéyişettimü?
- Meşrep: keçkiçe it talaşturup, qurğuy oynap, keklik soquşturup yürüp, teyyar nanni Séyitcanlar yeydiken – de.
- Patemxan: he, «atam mazarğa şeyh, men teyyarğa şeyh» dégen şu.
- Séyit: péşanenge yézilğan bolsa, senmu şundaq qilatıñ.
- Meşrep: tutqina séyitcan péşaneni, xet tonumisammu, qeyérinje yézilğanlıqini sinçilap bir qarap baqay. (Sinçilap qaraydu.)
- Séyit: téşiğa yézilattimu, ustixanda bolidu.
- Meşrep: (Séyitniñ péşanisini qoli bilen silap) héçnéme yoq, sipsidamğu?
- Patemxan: bimene gep qilişma, yaman bolidu.
- Séyit: mañe – mañe, sen bilmeysen. (Meşrepniñ qolini ittirivétip néridin Ğunçemniñ béşidiki yastuqni köridu, qepesni meşrepke béridu. Meşrep uni içkirige élip kétidu, Séyit péşayvangğa kélip) bu ölükke méniñ pey yastuqumni kim qoyup berdi?
- Patemxan: apang.
- Séyit: bikar gep, bu pesning qiziniñ emdi méniñ yastuqumğa béşini qoyuşini apam rava körmeydu. (Ğunçem yötilip kétidu.)
- Patemxan: hoy, her halda Ğunçem séniñ nikahındıǵu?
- Séyit: nur bilen qaçqan buzuqni men allıqaçan qoyuvetken. Qoliniñ uçinimu tutqinim yoq. Emdi bu méniñ xotunum emes. Muşu öyniñ quli. (Ğunçemge déveylep) rastmu, gep qil hey ölük.
- Ğunçem: (Ğezeplinip) saña gep qilidiğan tilim yoq, al merez yastuquñni, çekenje tañ! (pütün küçini yigip yastuqni Séyitniñ béşiğa étip düm çüşidu. Séyit Ğunçemniñ yaqisini ikki qoli bilen tutup tizlanduridu.)
- Séyit: kaniyiñni mana muşundaq siqip ceniñni çiqirivétimen, sil késel ölük.
- Patemxan: (Séyitniñ qolini tartip) bu balini sil qilivetken özliriñ emesmu?! Emdi bir yolila öltürey demsen biçarini, qoyuvet deymen hoy telve!
- Séyit: mana qoyuvettim. (Ğunçemni irğitip péşayvandin tövenge ittirivétidu) mana emdi saqiysisen. Ha... Ha... Ha... (külidu)

Patemxan: vay xudayimey, emdi qandaq qilarmen. (Yügürüp çüşüp Ğunçemni yölep olturguzidu) hoy birehim, qilguluqni qilip bolup yene külisengu. Qarap turmay su épke.

Séyit: téxi men buniğa su ekilip bérimen!? (Tövenge sekrep çüşidu) men buni hazir hoşığa keltürimen. (Ğunçemniñ ikki çéçidin tutup qariyağaçniñ tüvige sörep kélidu.)

Patemxan: vay xudayimey, öltürüp qoyidiğan boldi. Meşrep, vay meşrep, yügür, çapsan bol!

Séyit: mana, séniñ cayiñ meyerde, xazanniñ üstide yumşaq yat. (Ğunçemni xazanniñ üstige taşlap meydisige bir – ikkini tizlivétidu. U hoşsiz bolup yatidu.)

Patemxan: Ĝalcir it. (Séyitniñ kaçitiğa bir şapilaq uridu.)

Séyit: vay – vay – vay zañiqim, vay delle, (Patemxanniñ yakisidin sikip) uruşni bilmeydikensen, mana mana. (Muştlatqanda meşrep çiqidu)

Meşrep: hoy mañqa, apamni qoyuvet. (Noqta bilen séyitni urup acritip ittirivétidu. Séyit yiqilidu.)

Séyit: (yiğlamsirap) toxtap tur, sen xumsilarniñ burniniñ bézini almısam.

Patemxan: Xuda cacañni bersun zalimler! (sirttin Şaңyu bilen Basitniñ avazi kélidu. Patemxan bilen meşrep çöçüp qalidu.)

Şaңyu: Basit, mañqa qara, héliqi Yaqupniñ sétilğan harvisiniñ pulinimu qoşup épkel.

Basit: bolidu, bolidu Şaңyuka.

Şaңyu: (kiridu) yene néme gep?

Séyit: mavu qelenderler ikkisi bir bolup méni uruvatidu.

Patemxan: hörmetlik Şaңyum! mavu biçare acizni körsile. (Ğunçemni körsitidu) hay balam, undaq qilma, uval bolidu désem, unimay késelniñ destidin aran Turğan balini boğup péşayvandin taşlivetti, söürüp yürüp dessep muşu ehvalğa keltürüp qoydi, qarasila.

Şaңyu: (Séyitqa) némişqa undaq qilisen?

Séyit: Méniñ orun – körpemni bu késelge sélip bérıp iplas qilivétiptu, élivalay désem başlirimğa étip étivatidu.

Şaңyu: kim yastuq qoyup berdi? (Patemxağa) senmu?

Patemxan: yoğisu, men emes, Şervanemniñ rehimisi kélip qaptiken, özi buyruq qildi.

Şaңyu: izzitini bilmigen bu haramzade, kolğa kelgen bext – saadetni özi ayağ – asti qildi, «it vapa, xotun capa» dégen mana şu, buniğa qilidiğan rehimni itqa qiliş kérek.

Patemxan: (çetke qarap öz – özige) kağa – qağiniñ közini çoqumaydu.

Séyit: mavu delle buniğa boluşup, (ğunçini körsitip) téxi bizni zalimler devatidu.

Şanyu: zalimlar? Him.... Sen lalma xotunniñmu niyiti buzuq, (qolini Ğunçemge şiltip) manıñğa oxşaş érige xıyanet qıldığan, (patemxanğa şiltip) saña oxşaş napak xotunlarnıñ qedimi tegken yerdin beriket uçıdu, yoqal méniñ öyümdin, (meşrepke) sen rodupaymu anañ bilen çıqıp ket bu yerdin, (Séyitka) nersilirini açıqıp taşla. (Séyit içkirige mañıdu, Şanyu unıñ arqısidin kirip kėtıp bérıp) ilgir – kéyin méniñ öyümge qedem basquçı boluşma, tuzkor qıldığanlar.

Meşrep: emdi séniñ öyünge qedem basquçe biraqla dozaxqa qedem béşiş kérek.

Patemxan: tova, napak xotunlar déginini qara, öyünge beriket kirgüzidığan pak xotunlar Şervan ağıçıken – de.

Meşrep: men Şervanniñ qandaq xotunluqini bilimen, unıñ iplasliqlirini yalildap turğan altunlar yépip turıdu.

Patemxan: (Ğunçemniñ yéniğa bérıp unıñ çuvulğan çaqlirini tüzep meyüslinidu) isit, ige – çaqısı yoq qızım. (Séyit bir eski xurcun, bir kona kürek cuva, bir cüp çoruq kötürüp çıqıp Meşrepniñ aldığa taşlap bérıdu.)

Séyit: ale, laqa – luqañni qelender. (Qaytip kirip kėtıdu. Meşrep nersilirini xurcunğa tiqip, Ğunçemniñ yéniğa bérıp béşini töven salğan halda cim turıdu.)

Patemxan: eceb xorlandıñ ekillik qızım, çiraylıq, sumbatlıq, qara közüm, maña qarıgına, bizdinmu ayrılıdığan bolduñ, közüñni açqına, didar körüşüvalaylı (közige yaş kélıdu).

Şanyu: (içkiridin ışık aldığa çıqıp) hey lalmilar! itmu çağ dése kėtıdu, néme bézirip turuşisen bu yerde, ket dégendin kéyin kėtişmensen!

Meşrep: (Patemxanniñ yénjidin tartıp) yür apa, on neççe yıl işlep, axiri itqa ayliniptimiz, kéteyli.

Şanyu: tene gep qilmay yoqal haramzade. (Meşrep bilen Patemxan kėtişke hazirlinidu.)

Meşrep: şunçe yıl işlep quruq qol çıqıp kétimizmu Şanyuka?

Şanyu: (aldığa ikki qedem méñip) néme, néme dédiñ?

Meşrep: heqqimizni bermemsiz?

Şanyu: géliñğa tamaq bérıp, uçañğa kiyim bérıp, çon qılıp qoyğınım üçün yene hek sorimaqçımu sen muttehem? Hazir yoqal! bolmısa körgülüküñni körsitimen! (meşrep bilen Patemxan meyüslinip mangıdu. Çıqıp kétivétip Patemxan Ğunçem terepke qaraydu.)

Patemxan: hoş, biçare qızım aman bol, séniñ bilen bizniñ künimizmu tuğular.

Şanyu: yoqal dédim, yoqal! (Patemxan bilen meşrep çıqıp kėtıdu) saña oxşaş yalañgıdaqlardın biri ketse, miñi kélıdu, beççıgerlerni qara téxi! Xéli bir néme déğüsi bar. (Öz – özige) «adem balisini baqsan ağzi – burnıñni qan éter, hayvan balisini baqsan ağzi – burnıñni yağ éter» dégen rast gep – te. (Öyge kirip kėtıdu. Muzika qayğuluk oynap turıdu, asta – asta keç kirip, asmanda yultuzlar, kéyin ay körünidu. Şamal çıqıp qariyağaçtin Ğunçemniñ üstige xazanlar çüşıdu, yiraqta itniñ endişilik havşığan avazi anlinidu. Ğunçem çaqliri çuvulğan, közliri qorqunçluq tüş alğan halda béşini asta kötürüp, etrapığa ensizlik bilen qaraydu.)

Ğunçem: su, su! (kalpuklirini yalap qolini sozidu, yene bėşini yerge qoyidu. Sirttin çėpip kėlivatqan atnıñ ayağ tivişi ve itlarnıñ qavaşliri arñlinip dervaza qėqılidu. İçkirisidin Sėyit çiqidu.)

Sėyit: kim, kim u?

Avaz: (sirttin) biz – biz, dervazini aç!

Sėyit: biz, ... Kim siler, bu kėçide nėme işinlar bar bu yerde?

Avaz: biz yamulnıñ kişiliri, zörür iş bilen kelduq. (Sėyit çiqip dervazini açidu. Miltiq, qiliç asqan ikki yayı kiridu.)

1 – Yayı: Şanyukam barmu?

Sėyit: bar.

1 – Yayı: qıça – qıça.

Sėyit: vay – vuy. Nėmançıla aldiraş? (Öyge kirip kėtidu.)

2 – Yayı: Şanyukamnıñ hėliqi erke oğlı şumu – he?

1 – Yayı: hee, taza xam kalla bir nėme.

2 – Yayı: Qazaqnıñ avulidin hėliqi üçi bilen bağlap ekelgen çirayliq qizni şunıñğa élip bergen emesmu?

1 – Yayı: téxiçıla şunıñ kaşilisini tartivatimiz. (Şanyu bilen Sėyit çiqidu.)

Şanyu: he, bu kėçide nėme gep?

1 – Yayı: nur ağınisi turğğan, amantaylar bilen yamuldin qaçtı.

Şanyu: Qaçtı, mana qara, qaçan?

1 – Yayı: bugün ikki kün boldi, 7 – 8 adem izlep yürimiz.

Şanyu: şundaq çin yamuldin qandaq qaçalaydu – he?

1 – Yayı: ularni si loyığa tapşurup bergen, u sel boş qarığan oxşaydu.

Şanyu: mana lozuñ bėgimnıñ közidin nėri bolğan iş muşundaq bolidu.

2 – Yayı: bėgim bu toğruluq daringa éytip, si loyi bilen aççıqlışip qaldi.

Şanyu: emdi qandaq qilduq bu kasapetlerni?

1 – Yayı: bezi melumatlarğa qarığanda, bu oğrılar bugün keçqurun muşu mehelle terepke kėtiptu.

Şanyu: muşu mehellige?

1 – Yayı: hee, körgeñ kişiler bar, Şanyuka, ellikbéş yadrem qilmisa, bolmaydıgandek turidu, biz nahayiti avare bolup kettuq.

Şanyu: (Séyitka) yügür mavu yigitlerni Basitniñkige başlap bar, on béşilarni yigip mehelliñ etrapini izlişip bersun. (Yayılarga) ezimetler, ğeyritiñlar kem bolmisun, qaçqunlarni nedin bolsa tépiñlar, tapan heqqiñlarni dégendek bérimen.

1 – Yayı: bégimniñmu tapşuruqi qattik, bugün nede bolmisun qolğa çüşürmisek bolmaydu. (Séyit bilen ikki yayı çıqip kétidu.)

Şanyu: bu néme dégen ensizçilik – he, (Ġunçem terepke qarap) hemme bala séniñ qasapitiñdin boluvatidu. (Öyge kirip kétidu.)

Ġunçem: He... He... H....M, he... Him...! (Asta béşini kötürüp sekrat halitide ikki qoli bilen toziğan çéçini qarmaydu. Nur bağ tereptin marilap kélidu.)

Nurum: kim bar bu yerde?

Ġunçem: Ah ... Him... Nurum....! (Bir qolini sozidu)

Nurum: Ġunçemmu siz? (Ġunçemniñ béşini meydisige bésip silaydu) cénim Ġunçem, sizniñ tartqan azabiñizni Patimidemdin anlıdim. (Ay bir parçe bulut astıǵa kiridu.) Lapastiki bédige ot qoyuvettuk. Bu yılan – çayanlarniñ uvisi köyüp kül bolup ketsun, men sizni hapaş qilip élip kétimen. Maña karan, köziñizni éçiñ Ġunçem. (Ġunçemniñ béşini kötürüp qarap, can üzgenlikini bilidu. Muzika qayǵuluq oynaydu. Nurum kayǵu – elem içide qalpiqini élip, Ġunçemniñ béşiǵa qoyup ornidin turidu, turğan bilen amantay qollirida piçaq tutqan halda nurniñ yéniǵa kélidu.)

Turğan: néme boldi?

Nurum: méniñ quçıqimda can üzdi, (üçi béşini töven sélip cim turidu) isit, éçilmay toziğan Ġunçem.

Amantay: çençiligen Ġunça.

Xor

(Nurniñ dostliri, déhqanlardin bir neççe kişi, meşrep ve uniñ anisi birlişip éytidu.)

Üzüldi riştidin ünçe,

Éçilmay tozidi gunçe.

Cahan yoksulǵa gör boldi,

Zamanniñ xovluki şunçe.

Turgan: Kérindaşlar! Bu zalimdin intiqam éliš kérek, intiqam alayli!!... (Köpçilik qoşulidu.)

Qisas bizge qarar bolsun!

Gezepler zulpiqar bolsun!

Paçaqlansun zulum texti,

Adalet elge yar bolsun!

(Sehniniñ arqisidin ot yalquni körünüdu, otniñ qizil nuri içide nurum Ğunçemniñ cesitini kötürüp alğa bir neççe qedem mañidu, perde çüşidu.)

Muellimniñ Hétı

Muellim Konvéret üstiñe “Bu xet gulca şehiride turuşluq anam çimenxanğa tegsun”, tövinige “Ürümçi şehridiki ogliñiz Rozidin” dep yazdı. Emdi yézilğan bu salam xetni anisiğa qandaq qilip evetişniñ çarisini oylap, u çonkuz hiyalğa çömgenidi.

Öyniñ otturisida maylışıp qaridaş ketken bir üstel turidu. Bu işleş hem tamaq yéyiş üstili. Kéçisi bolsa, yétiş üçün karivatniñmu xizmitini qilidu. Şuniñ üçün üstelge yéyilğan capakeş körpe, yastuq ve qalaymikan çéçilip yatqan kitab, depter, qeğezler kirlişip yirginiçlik tús alğanidi. Öyniñ tam – toruslirida sañgılışıp turgan ömüçük torliri işlişip, qara renge boyalğan. Üstel yénida sonı yancilip ketken eski şivekzin başqa közge körünerlik nersilerniñ hemmisi Muellimniñ yastuqi astığan caylışıp ketken. Panciriniñ oyuqida islişip ketken kuruşka bilen bir dane qara hécir turidu. İşikniñ yénidiki tüvi keñ, cümiki uzun bir çögün çay demleş hem yüz yuyuş üçün kérek bolup turatti. Yene ağızi makçıyıp ketken bir eski çamadanni yétibarğa alsaq bu öydiki hemme cabduqni sanap tügetken bolimiz.

Çamğurğa ornitip qoyğan şamnıñ çotlisi ösüp islaşqan bu zay öyniñ içi barganséri qarañgulaşmaqta.

Parvaniler şamnıñ pilildiğan küçsiz nurini silkitip muellimniñ xiyalini téximu tumanlaşturatti.

Koça téximu qarañgu, Ürümçi şehirinin asminida yultuzlarmu körünmeydu. Goya şeher ta asmanğıçe kömürge aylinip qaçqara bolup qétip qalğan, el qattiq uyquğa çömüp pütün etrapta ölüm cimcitliqi höküm süretti. Nahayiti bu sürlük kéçinin tinçliqini qeyerdindur, yiraq yerlerden

añlinivatqan kökeme itlarnıñ aççıq qavaşliri ve panciridiki qattıq nan parçılırlını ğacavatqan çaşqanlarnıñ kitirleşliri buzup turatti. Öynıñ qarañgılışı bilın muellimniñ heriketsiz cim bolup qalğanlıqını sezgen çuğunler ömilişip, bürgiler bolsa sekrişip unıñ qénini şoraşqa kirişti. Lékin muellim bu hedisilerniñ héçqaysısını sezmeıdu. U meydisini yastuqqa qoyup, béşini ikki qolınıñ arisiğá qoyğan halda ceynikiniñ ağışınımu tuymastın düm yatıdu. Eger çetin qarığan kişi unıñ uyquda ikenlikini yađi oyğalıqlını perq qılalmaytti.

- Rozi, Rozi, hey Rozem!

Penciridin kirivatqan tuyuqsız avaz muellimni seskendürüvettti. Unıñ çigiş kirip ketke xiyalliri dehşetlik bir qorqunçqa orun bérıp qayarlargıdur uçup ketti. U béşini kótürdi- de, bir nuqtığá qarap bezgek kişidek titreşke başlıdı. Çünki muşu halette unıñ köz aldıda callat şén şişeyniñ xelqge körsitivatqan dehşetlik qanlıq kartiniliri ötüşke başlığanıdı:

Minlap - minlap kişiler tuyuqsızla kök maşınığá çüşüp ğayıp bolatti. Ular néme ğunah qıldı ve nege élip kétildi? Uni héçkim bilmeytti. Lékin türmilerde boluvatqan hakarat, zorluq, zulum, vehşiylerçe qıynışlar, adam soyıdığan quaxanılarda ottura esirniñ qanlıq pacieleridinmu neççe hesse dehşetlikrek qıynap öltürüşlerni sézettı. Muellimniñ bille oquğan savaqdaşlırınıñ tolisi birkéçidila kök mazınığá çüşüp yoqap ketkenıdı. Ene ularniñ birini adam oğrılırı béşini çümkep hayvandak yétilep kétip barıdu. Uni soysa kérek.

Unıñ köz aldığá : qarni yérilğan, başlırı micilğan yađi yürekliri suğurup élinip, tilliri késilgen gevdilerniñ qanğá milinip yétişliri, öziniñ tirik kömülıdığan orisini kolavatqan bıçara meħbuslarnıñ halsız hesretlik qıyaçetliri, tağ arisida qağcırıp yatqan adam béşinin quruq söñekliri qatar tizilip keldi.

Muellim adam qassaplırınıñ büğün çolisi téğip bu yerge qedem teşrip qılğanlıqığá cezmen işendi. Şunıñ üçün u uluğ – kiçik bir tindi – de, aldıraşlıq bilın qalaymıqan kiyinişke başlıdı.

- Hey Rozi, Rozi barmu – sen özün!
- Men, men... Mana hazır, - dédi muellim hoduqup, - xapa bolmanlar... çapinimni... – unıñ hasırığan avazi penciridin hoylığá aşkara añlinip turatti.
- Qorqma hoy Rozem! Men Sadik. İşikni aç. Muellim Rozi özini tamam dehşet orıvalğanlıgını emdi sezdi. Péşanisidin bujıldap çıqqan terni çapininiñ yénji bilın sürtüp.
- Vay xumber! Kéçide kélip adamni şunçımu qorqutamsen, - dedi – de, işikni açtı. Hezir öyge kirgen méħmanni deru qaraşta muellimniñ dostı Sadiq dep éytişqa bolmaydu. Némişqa désiniz, unıñ baldurqı aq domılaq yüzi qarayğan, közliri içkiri kirip, çonkur çanaq içide pıdırlap qalğanıdı. Unıñ burunki kélişken gevdisini viciklep qalğandek bolup körünetti. Öñüp, yırtılıp ketken kiyip – kéçekliri unıñ hazırkı qıyapitini téximu set körsitettti. Sadiq öşnisidik tupa başqan bepisini pencire tüvige qoyup olturdi – de, Roziniñ yatıqlını közdin keçürüp :
- Belli adaş, sen mendinmu veyran ikensen. Oqutquçiniñ tutqan öyi şundaq paskına bolamdu?
- Xatircemsiz hayatta qoluñ qandaq işqa barıdu adaş. Köñüllük öy tutuş üçün, köñüllük turmuş kérek, - dep Rozi şamniñ potlisidin qarayğan qolığá tükürdi.

- Hazırkı rohiy çüşkünlük endişilik ehvalımızda bu sözni qilişqa heqliqsen. Emma oqutquçı bolğan kişiniñ özini tutalmaslıqı, bipervalıqı osal iş.
- Pelsepe satmısañçu, hoylığa nedin kirdiñ? – dédi Rozi, Sadiqniñ géçini késip.
- Varqırap – varqırap añlıtalmay, axiri tamdin çüştüm.
- Oğriliqımu öginipsen – de?
- Ehval muşundaq bolsa her néme bolimiz – de, -dédi Sadiq béşini liñşitip, u gezeplinip muştumini tizğa urup olturup sözini davam qildi, - Bu gomındañçılarnıñ peyli muşundaqla bolidiğan bolsa, ularniñ bizni bext – saadetke, medeniyetke élip barimiz dégenliki melum boldi xelq aç-yalıñaç qelip xorluq, gadaylıq apetlirige uçridi. Xelqni medeniyetke başlaydığan muellimlerniñ ehvali mana muşundaq.

Bext-saadetniñ cayi zindan boldi. Teqip qiliş, çeqimliq, mutihemlik, xıyanet, töhmet, oğriliqlar uçığa çıqtı. Texi bu gézendiler uyalmastin üç vilayette zulumğa, hoquqsızlıqqa qarşı qozğalğanlarnı oğrılar dep teşviqat qilivatidu. Öz hoquqı üçün küreşküçiler oğrı bolsa, xelqni bulap – talıguçılarga, huquqni ayağ – astı qilguçılarga, néme dep nam bérışke bolidu. Mana bu talaş üstidin adil höküm çıqarguçılar gomındañçılarnı oğrı dep, azadlıqni xalaydikenmiz, mundaq bulun-puçqaqta islişip kirge, exletke çöküp yatquçe üç vilayette başlangan küreşniñ mahiyitini xelqge çüşendürüp, xelq azadlıqı yolida qolimizdin kelgen yardımimizni körsitişimizni körsitişimiz kérek.

– Toğra éyittin Sadiq, elvette mundaq peytte biz cenge kirelmey qalğan bolsağğğqmu, bu yerdiki xelqge kim oğrı, kim toğrı, yeni dost kim, düşman kim ikenlikini çüşendürüş bizniñ üstimizdiki qerz. İkki muellim xéli vaqitgiçe sözsiz cim olturuşup qaldi.

Rozi beşini asta kötürüp, Sadiqqa bir néme démekçi bolup, yene toxtap qaldi. Némişqa u könlige kelgen sözni dostığa éytalmidi. Çünki Rozi nahayiti éhtiyatçan idi. İkinçidin, bu vakitta kişiler bir-birige ança işenmes bolup qalğanidi. Şuniñ üçün Rozi Ürümçidiki yaşlar içide gomındağa qarşı boluvatqan mexpiy heriketni Sadiqqa tamamen sözlep bérıp, unimu bu herikette tartıştin éhtiyat qildi “Kim bilidu, bir qançe vaqittin béri Sadiq qeyerde, kimler bilen boldi. Bir-birini tutup béridiğanlar azmu hazır...” dep oyliğanidi. Lékin Roziniñ Sadiq toğrisidiki mundaq gumanlıq oyliri toğra emes idi.

Sadiq külümsirep:

– He, bir néme démekçi bolup toxtap qaldıñı? Sözle qorqunçaq, – dep Roziğa qaridi.

– Qoysañçu Sadiq! – dédi Rozi bir nersidin yirgengendek çirayini türüp, - özünñiñ ehvali qandaq adaş?

– Némini soraysen, cavyütiñda Sendobadiki mektepke şıavcanlıqqa saylandıñ dégen gepni añlap çıqqinimda siler “Mana Sadiq mudir boptu. Biz bolsaq muellim, bextiñ bar iken, – bextiñ” déyişip méni tebriklişip qaldılar.

Men siler bilen xuşal xoşlişip harva izdep deñ-deñge yügürüp kettim. Axir bir ölermen kala hervisini tépip şuniñ bilen yolğa çıqip, üç kün dégende etrapı sazlıq, sañgilap turğan zay bir taşlandıq öyde beş kün qonduq. Çile çurap turidiğan sésiqçılıqza paşiniñ destide qénipqına birdem uxliyalımdim. Beş kün içide héçkim men bilen tüzükreğ gepleşmide, yaki qilidiğan işimğa

evetmidi. Togrısı men bu yerge oqutquçılıq vezipisi bilen çiqzımmu yaki mehbüs bolup palandımmu uni acritivalalmıdım. Ésit, bir neççe yıl okuğınım nege ketti. Yıraqlar yerlerdin kélip okuğınımğa min puşayman qıldım. Axırı çidiyalmıgınnımdın kéyin, solısaqlar biraqlar sola yazarmen dédim – de, baturluqlar qılıp Şyencanqların aldığa toptoğra kirip bardım. Şyencanqlar bir qolıda tamaka, bir qolıda çay qoyulğan istakannıñ üstidin tutup aldidiki qeğezge qarap olturuptıken. Maqla boynını burap gey qılmastın qarap turdı. Men unıñ bu qarışidin héç nerse uqalmıdım – de :

– Şyencanqlar canablırı men néme iş qılınım? Alte kün boldı, zékirip yatımengü, dédim – de, qızırıp titrep kettim. U bışervalıqlar bilen hiciyip azraq oyılvalğandın kéyin :

– Bu yerde hazır uyğur mektibi yaqlar. Sen xata çiqıp qapsen, - dédi.

– Undaqlar bolsa men qayıtp kéteymü? – dégenidim, şyencanqlar xuddi mendin şıu geyni kütüp turğan bolsa kérek etimalım :

– Mumkin. Men işliyelmeıydekenmen dep bir parçey erz yézıp bérıp andın ketseqlar bolıdu, - dédi u bésini lınşıtıp. Kéyin qolıdiki tamakınıñ a xirki qısmını çékivétıp istakandiki çaynı sümürüp cim bolup qaldı. Şıu künıla erz yézıp tapşurdım. Şyencanqlar mendin qutulğangğa xuş, menmu ıgısız ittek keçkiçey zey yerde zérikip aç yétıştın qutulğınımğa xuş. Şıu künü keç kirgenge qarımay bopamnı dümbemge artıp piyade yolğa çüştüm. Mana bugün Ürümçey şehrige kelgili üç aylar boldı.....

– Üç aydın béri néme iş qıldın?

– Sayvaqla kélip kések quydım.

– Belli, mundaqlarmu hünirim bar dégin.

– Zey yerge kirivélip, sazaqların bikar yatqandın köre, emgek qılış qandaqlar yaxşı. Qor saqlarmu toıydu, tenmu çéniqıdu.

– He mudir, iş şundaqlar dégin.

– Menmu sıfennı tımşuqlarmı tirep yürüp tügetkenidim. Axırı muellim bolalmay qaldım. Sen özün néme iş qılıvatsen – dep sorıdı Sadiqlar.

– Menıñ muellimlikim séniñ temtirep yürüşüñdin ançey perqlar qılmaydu. Bu ehvallarnı ata – animızdın yoşurup qılışqa ançey orunmu qalmıdı adaş, - dep Rozi muılayım bir qıyapette yastuqlar astıdiki xetni élip Sadiqlarğa uzattı. Sadiqlar oquşqa kirışken xette mundaqlar sözler yézılğanıdı.

“ Séğinişliqlar salam xet :

Méhribanımm ana! Ğam – qayğular içide qalğan derdlik oğlun Roziğın salam!

Cénim ana! Ésimğın zadı çıqlamaydu. Sen keç küznıñ bir etigenlikı méni yuyundurup, çıraylıqlar kiyindürdüñ. Güllep tikilgen ciltini boynımmğa ésip qoyduñ. Anılıqlar méhriñni çéçıp yumşaq qolun bilen büdür çaqlırımını silap turup, méniñ oğlum bugünğın tartıp, bext yolığa kiridu. Yür qara közüm, men séni bext öyige tapşurımın, dep mehellimizdiki başlangıç mektepké apirip bereğin. Men şıu künğın tartıp oquşqa kirıştım. Mana bu yıl toğra 13 yıl oqudım.

Qarığına! Mehriban ana çirayımğa, menmu burun aldındiki balanğa oxşaş budruqqına, qizil yüzlük oğluñ Rozi nemesmidim. Şundaq, men şu Rozi. Birak hazırqi hoquqsızlıq, endişilik hayatımda 22 yaşlıq Roziniñ sen siligan qara büdür çaqliri aqardi. Çirayliri sargıyıp péşanisige siziqlar tartildi.

Cénim ana! Baraver hoquqqa ige bolğan caylardiki uqumuşluq kişilerniñ bextlik hayatini körüp, yürek parem oğlumni oqutsam, bextlik hayatini körüp, yürek parem oğlumni oqutsam, bextlik bolar, dégen şérin arzular bilen bar-yoqunga qarimay méni oqutganidiñ. Hetta özümniñ sayisidin özüm qorqidigan bolup qaldim. Her küni çüşümde zindan, ölüm, zulum körbmen. Şuniñ üçün burnumğa hemişe qan puriqi kélidu. Yürikim siqilidu..... Kéleçikimniñmu bextsiz qilğan ve öz xelqige muellimni rodo, set qilip körsetken nersiniñ néme ikenlikinimu yaxşı çüşendim. U-teñsiz cemiyet, u-istibdat hakimiyet. Ana, siler ilida turup külüvatisiler! Biznimu ségingansiler? Xuşallıqlarğa, bextinlarğa biznimu şerik qilginlar kélidigandu; silergimu muellim kérektu. Men yaxşı bilimen, elvette kérek. Öz balisidin, öz anisidin, xelqidin, vetinidin kécidigan kişiler séniñ bilen biz emes. Méhriban ana! Oğluñ bunıñdin özgerdimikin dep hergiz guman qilma. Memnu azadlıq yolida, bext yolida köreşke tayyar!

1945 – yıl, Avgust.

Rodupay

Anlığan bolsimu, körmigenler bar, körsimu, körmeske salidiganlar bar, Lékin körgenler köp.

Ademler palaketke yoluqup qéliştin nahayiti éhtiyat qilişidu, Lékin palaket qandaq süretlik nerse, u qeyerde yüridu, néme iş qilivatidu dése “tañey” deydiğanlar bar özliri bolsa, palaketni uçisida kötürüp békip yürüp çon qilidu, yeni uni tonumaydu. Namidin endişe qilidu. Emma “palaketke yolukmisa, eceb rahat, erkin yaşaydu kişi” – dégenni oylaydu.

Palaketlerniñ usuli toğrisida ata-bovilerimizdin kélivatqan bir çüşençe: “Mekkiniñ yolida Rodupay bar, u palaket uçrap qalsa, saña çaçlışıvalidu, uniñdin acrimaq tes. Rodupayniñ közini çoquydığan bir quş bar. Sen aşu quşni uçratquça, u gézendini kötürüp yürisen” déyişidu.

Men u péşkeldin nahayiti endişe qilip, bir küni bovamdin:

– Bova, sen hecige barganda yolda Rodupay uçrimidimu? Saña çaçlaşmidimu? U ademge oxşamdıgen ... ? – dep soridim.

Bovam méniñ kelse-kelmes nemilerdin endişe qilip yürginimge küldi, kéyin oylivelip çüşendürdi.

– Maņa yolda mekkiniň nahayiti tola ġerip-miskinliri yoluqti. Men ularğa sedıqa bedrim. Ular xuřal bolup qeliřti. Beziler řularni sürüřtürmeyley Rodupay deydigen, yaq undaq emes. Ular ġerib-miskin, aç-yalinaç qalğan kiřiler. Hindistan bilen mañıuıılara ras Rodupayla uçraptudek, ularniň eytiřçe: Rodupayniň putliri tolğimaç- tolğimaç bolup sörölüp yüridiken. Özi qerip kétiptu, Lékin közi huquřnińkidek yaman iken emma yavař körünüřke kirivelip, xelqtin yardım soraydiken, unińğa için aġrip yeqinlařsañ çaçlıřivalidiken.

– Emise Rodupay dégen qandaq yerde yüridiken, uniň süriti némige oxřaydiken?

– U ademlerge ariliřip yüridiken. Özimu xuddi adem süritide bolsa kérek. Emma u açköz ve toymas bolidiken. řuniň üçün hemme éġirliqni yelkenge atip qoyidikende, asta-asta tuyġuzmay kenińni řoraydiken. Uni hapařlap yüriverip dermansizlinip yiqilsañmu, u ġezende uçańdin héç çüřmeydiken – de.

Kiřilerniň erkin yürüř-turuři üçün Rodupay dégen palaketniň řunçıla yaman tusalġu boluři meniň ġezipimni keltürgenliktin:

– Rodupaydin qutuluřniň zadi çarisi yocmiken, buva? – dégenidim.

– Bar, – dédi bovam ve Rodupayniň cacisini bergan bir kiřiniň veqesini sözlep berdi.

Bu vekte çon bir kitab, uniň hemmisini sözlep bérelmeymen, mezmuninila éytsam, mana mundaq:

– Sanubar dégen bir batur yigit Gülyar dégen peri qizġa ařiq bolup qaptu. U Gülyarni izlep neççe yıl taġ-tař, çöl-cezirilerni piyade kézip yürüpci q muřeqqetlerni çekiptu, u yollarda acayip ve ġarayip hadisilerni uçratqanidi. Hemme nersiliri teltöküs bolğan asman pelek isil binalarni kördi, Lékin ikisiz birmu can yoc. Yene bir cayda acayip mermer tařtin sélinğan zinnelik saray içide altun cabduqlar, göherlik neqisler, ademzat körünmeydu. Lékin text üstige ġelite hayvanlar çiqip olturuřuvalğan. Yene bir cayda her türlük méviler bilen tolğan baġliq imaretler içide neççe yerge qazan ésilip, cahanda barliki her türlük tamaqlar piřivatqan. Türlük nazunémetler bilen bézelgen dastixanlar sélinip qaça-qomuç cay-cayida tizilğan, çon tuy hazirliqi turuptu. Lékin héç insan körünmeydu. Giyahlarniň yiltizlirini yep yürgen aç yigit mundaq nazu-nimetlerni, mundaq ésil tamaqlarni körgende “ya bext” deptu – de, çon iřtiha bilen tamaklarni yeyiřke kiriřiptu. Manta yémekçi bolup qol sozğaniken, qasqan sekrep kétiptu – de, uni harġice urup qoġlivetiptu. Halva yey dep qol sozğaniken, çömüç urup, uniň bař-közini yerivetiptu. Bu, adem heyran qalġudek qizip hedise boptu. Héç qazan unińğa bir tal qaq, ya derexler bir tal méve bermeptu, memmisi urup qoġlivetiptu.

Yigit mundaq hadisilerni ciq körgen, mundaq tayaqlarni ciq yegen. řuniň üçün u artuq eceblinip turmay yene yoliġa ravan boldi.

Ařiq yigit insanlarniň yüzini körüřke zar idi. Bir küni u çarçidi, açliqqa çidimay yene řundaq bir baqqa tevekkül dédi – de, kirip qaldi. Qaysi közi bilen körsün, taza piřqan alma tüvide mulayim qiypetlik bir ademniň hiciyip olturğanliqini kördi. He, mana emdi pelekniň çaqi durus çögileptu, dep oyildi – de, mana bext ata! ... dep yügürüp keldi – de, heliqi ademni quçaqlidi.

– Nème qilip olturisiz, hürmetlik ata, bu yerde?

– Cénim balam, – dédi u yığlamsirap, yalvurup, – Men bağven idim, zey yerde yétip paleç bolup qaldım. Aylap-yillap bağqa qaraymen, lékin öz qolum bilen şéxida turğuzup birmu alma üzüp yéyelmeymen. Méniñ dünyada birla muradım bar, u bolsimu şu öz qolum bilen bir tal méve üzüp yésem, béşinidin miñ özgiley, yardım qilsan idi.

– Boldi, yığlap derdlengen yürekni titretme, maña hapaş bol. Alma üstine élip çıqay, öz qoluñ bilen qançını yésen ye, muradiñ hasil bolsun, – dédi merd yigit. Paleç bağvenni alma üstige élip çıktı. Yigit qoyuq almisi bar bir şaxqa minip arqısığa qaridi.

– Sen yevatamsen? Ruxset qilsañ memnu beş-alte tal alma yésem, – dep sorıǵanıdı, bağvendin heçqandaq ün çıqmıdı. Uniñ közi qarıguyapılaqniñ közidek parqırıp, aǵzi hiciyip turatti. “Paleç muradıǵa yetkenliki üçün xuşallıqıdın tili sözge kelmeyvatsa kérek” dep oyıldı yigit, özi toyǵuçe alma yédi.

– Menmu almañni toyǵuçe yédım, senmu yégensen, emdi çüşüp kéteylimu? – dep yene arkısığa qaridi.

Lékin bağvendin zuvan çıqmıdı. U puşuldap yigitniñ dümbisini yalavatti. Yigit “Buniñ qorsıqı köpüp ketken oxşaydu” dep oylap yamışıp yerge çüşti.

– Qéni emise asta çüşe, – dep zoñziyip olturdi yigit. Paletçin zuvan çıqmaydu, u barganséri kande mehkem çaplışıp, téxıla puşuldap tili bilen yigitniñ dümbisini yalavatıdu, yigitniñ ğidiki keldi.

– Hoy néme qilivatisen ?!

– ...

– Muradıǵa yettim dep, yene uçamda ölüp qalma, çüş!

– ...

– Hoy bir yériñ aǵıratamdu?

– ...

– Zuvan sürmeysenǵu, çüşe-çüş?

Bağven tilini sözge bermeydu, haman yalavatıdu. Yigit térişkişke başlap, mürisini qarmıvalǵan paleçniñ qollirini arqısığa iterdi.

– Oyun – çaqçaq şunçılıq bolǵını yaxşı çüşe, men yolumdin qalmay!

– ...

Yigitniñ boyı şürkündi, uni silkidi, neççe qitim olturup qoptı, péşanisidin arqıǵa iterdi. Paleç zadıla çüşmeydu. Ya gep qılmaydu, yigit ğezeplinip paleçni tillidi. Qolini arqısığa qilip muştıldı, alma yaǵaçlırıǵa apirip urdı ve birqançe ketime éǵız – éǵız sekridi. Paleç bolsa, barganséri

mehkemrek turup çaçlışıp kətip baratti. Yigit uçisiğa çaçlışıp qalğan paleçniñ mulayim bağven emes, Rodupay dégen palaket ikenlikini emdi sezdi, öz halığa éçinip :

Bir baladin qutulup,

Min balğa uçridim.

Min baladin qutulup,

Rodupayğa uçridim.

dedi – de, Rodupayni hapaş qilip yene öz yoluğa ravan boldi.

Aşiq yigit birneççe ay yol yürüp, qutluq çöllerni, muzluq davanlarni aştı. U künden – künge samandek sağırip mağdursızlinip baratti. Axiri biçariniñ qovuğıliri éçilip, tapanliri téşilip, ustixanliri körünüp qaldı. Lékin u çıdam ve ğayret bilen öz bolida yürüşni toxtatmıdı.

Yigit künlerniñ biride öley – öley dep qalğanda, yiqilip, qoyup acayip çiraylıq menzirilik bir cayğayétip keldi. Süpsüzük çayqilip turğan, qırğaqlırığa köz yetmeydiğan çoñ bir köl. Bu köl yétida yoğan bir çinar baraqsan şahlirini etraplırığa yéyip su boyığa saye çüşürüp turatti. Salqın şamalda uniñ yopurmaqliri bir – biri bilen oynışip qandaqtur sirliq bir avaz aşiq yigitniñ qulıqığa piçirlavatqandek bolup tuyulatti. Kölniñ pütün etrapidiki otlaqlar kölniñ sériq nuri astida biraqlardin yapyéşil duxavidek tavlinip turatti. Otlaqlarda renjmu renj güller éçilip, yaş qızlardek erkilep telpünüp turuşatti.

Aşiq yigit bu cayniñ sap havasidin köksi toyğuçe nepes élip éğir bir tinip : “Emdi Rodupayni kötürüp buniñdin artuq yürsem ölimen. Axırqı qétim bar küçümni yığip bu palaket bilen élišay, eger ölsem acayip çiraylıq xuş havaliq cay iken, cesitim muşu yerde qalsun” dep oylıdı. U çinarğa yölinip dem aldı ve kölniñ süyidin qanğuçe sümürüp-sümürüp içti. Su uniñğa küç bergendek boldi. Onı yétip köpkök asmanğa qarap xiyal sürüp ketti, uniñ oyığa nahayiti bir yaxşı pikir keldi. Çınarniñ kélişken bir açisiğa Rodupayniñ bésini qisip çéşanisidin bésip, bar küçi bilen özini kölge attı.

Yigit çayqilip-çayqilip yuyunup çıqqanıdı. Çütün ezaliri taptaza, xuddi burunqı batur yigit bulup qaldı.

Batur yigit birdin ésilğan Rodupayğa qarıdı, bu nahayiti set avaz bilen çırqırıp tipirlavéiptu, cahanni tütek bésip herxil sürlük ünler peyda boldi. Dehşetlik qara boran çıqıp çınarniñ yopurmaqliri sarğıyip töküldi. Güller tozup ketti. Birdemniñ içide köl muzlap, şivirğanlar oynap huşquitti. Batur yigit bu hadisiler içide hoduqup ketmıdı, ğeyret ve çıdam bilen çinar üstige çıqıp, Rodupayni micip taşlıdı.

Cahan küldi, muzlar érip, yağaçlar kökerdi. Güller burunqıdin neççe hesse artuq çiraylıq bolup yene éçildi. Batur yigitni neççe yıllar azablığan tilsim sundı. Yigit emdi héçqandaq temtirimestin erkin epas aldı ...

Axir bérıp-bérıp u gülzar arisida Gülyari bilen uçaştı. Gülyar şundaq çiraylıq qız idiki, uni tesvirleşke qelimim, sözleşke tilim acizliq qilıdı.

Siler aşiq yigitniñ Gülyari ne qatarlıq, söyümlük ikenlikini öz közüñlar bilen körmigüçe men uni çüşendürüp bérimen, dep maxtinalmaymen. Şundaq qılıp dünyada birinçi qitim Rodupayni yancip taşlap, uniñ cacisini bergüçi Gülyarniñ aşiqi Sanubar dégen batur yigit bolğaniken.

Men bu hékayidin Rodupay dégen palaketnimu yoqitiş mumkin ikenlikini anlap xuş bolup yürettim. Emma bizniñ bağlarda Rodupay yoq. Biz xatircem kün keçürimiz, dep oylayttım. Kéyin ésimizni tapqanda bayqap baqsaq, undaq emes iken. Bizniñ bağlardimu Rodupaylar bar iken. Ular köpçilik térip-tikip östürgen bağlarğa yalgandin bağven boluvélip, xelqçe öziniñ yétiştürgen mévisini bermeydiken. Xelq bolsa, yoqsuzluq, gadaylıqtın zarlinidiken. Lékin buniñ seveblirini bilidiğanlar bar iken. Ular bolsa, Rodupaylarniñ hiyle-mikirlirini ve ularniñ heqiqiy epti-beşirilirini éçip:

– Hay xalayiq, zarlinisiler, azabta ınraysiler, bu palaketni sélivatqanlar kim? Qeniñlarni şoravatqan ene aşuteyyartap Rodupaylarni némişqa körmeydiler! – dep xitab qilişqa başlıdı. Xelqmu közini yoğan éçip etrapqa qaraşqa ve palaketliketliklerniñ yiltizlirini körüşke başlıdı ...

Axir bizmu Rodupay dégen palaketnin qutuluşniñ çarisini oylap taptuq.

Sanubar Rodupayniñ boynini aç a yağaçqa qoyup, béşini üzüp taşlıgandin béri, Rodupayniñ evladi barlıq yağaçtın, şuniñdek tayaq-toqmaqın qorqidığan bolup qalğanıdı. Biz mana şulardin paydilinip bégimizdiki Rodupaylarni taza dumbaliduq. Ayhay ... Rodupay tayaqtın şundaq qorqidikenki, bikar yétip yep, semrip mañalmay qalğan paleçler aldi – Keynige qarimay qaçtı.

1945 – yıl, Ğulca.

Küçükke Hucum

1946 – yılı. Keçköz künliriniñ biride Ürümçi asmininiñ qapiqi türülgen, çirayi sörün bolup turatti. Koçılarda yürüş-turuşmu şundaqla köñülsiz bolup turğan bir peytte, nenguen koçisidiki aşpuzuldin xotuni bilen bir herbiy adem çıqtı. Éri éğizrek, xotuni bolsa pakarraq idi. Bizniñ bildiğimiz peqet şula. Herbiy kişiniñ étini biz bilmeymiz, emma uniñ müriside çaçras tasmisi sağıuç béñi herbiy kiyimi bolup, belviğiniñ aldi oñ teripide yaltıraq qaplıq tapançisi ésiqlip turatti. Bu qiyapettiki kişini körgerler, he, elvette, bu xéli çorj ofitsér ikengu, depla qoyuşatti. U vizvut komandirimu, rota komandirimu, yaki kiçikrekmu, kapitanmu belki polk komandirimu, uni sürüştürgili bolamdu? Eger sizniñ étiniz néme, xizmet qilisiz? – dep sorisaq, bizge éytip bérettimu? Yaq, undaq iştin hezer qiliş kérek. Bolmisa sen sorap baqqına qézi? Uniñ yüzi sürünlişip, qapiqidin muz yégip kétidu ve ağzidin zeherdek aççıq sözler çıqip, çéçilip tükürüvetse, yüzün éçişip kétidu. Hetta çidimiğininidin özimu ornida turup üç qétim sekreydu.

Çünkü onların urğunluğunun şeriklerinin şundakı könjölge tegküdek alaşe qılğanlıqı bizge nahayiti oçuq bolğanlıqı üçün éhtiyat qılimız – de

Mana bundaq ademlerni biz sepra micez yaki kökeme deymiz. Mundaq herbiy kişiler xéli köpiyip qalğanidi. Ular özleriçe “xelqniñ erkinlikini himaye qılimız” déyişip yüridu. Lékin xeq heqiqiy erkinlik toğrisida ulardin bir nerse sorap qalsa, héliqidek saprayı örleydu – de, pilimotlirini sörep çıqıdu – goya qoralsız, qoydek yuvaş xelq ular bilen ceñ qılğılı kelgenmiş, heqiqette ölkiniñ başqa şeherliride bolsa gomından herbiysi buzulğan boluş kérek.

Biz héliqi bilmeydiğan ofitsér toğruluq qılmaqçı iduq. Lékin sel çetke çıqıp ketsek kérek. Eslide silerge sözlep bermekçi bolğan hékayimiz tövendikiçe:

Ofitsér xotuni bilen aşpuzulda yaxşı tamaq yégenidi. Şuniñ üçün uniñ vaqtı çağ, aldirımay kėtıp barattı. Aşpuzulniñ bosuğisini purap, héç nerse tapalmığan kiçik, oruq küçük birdinla burulup ofitsérniñ arqısığa çüşti. Éhtimal ofitsérdin maylıq tamaqnıñ yéqimliq hidi qilip burnığa puridimu yaki uniñ maylatqan bacingiriniñ puriqini puridimu, her halda küçük egeşküdek bir puraş bolsa kérek.

Küçük ofitsérniñ betinkisini puridi. Avval ofitsér öziniñ söletlik ménişini buzmay betinkisiniñ öşkisi bilen küçükni ittirivetti. Küçük ofitsérdin yaxşılıq körmigini üçün uni qağap qavaşqa başlıdı. Ofitsér arqısığa burulup uniñğa alaydı. Küçükmu uniñğa kiçikkine düğilek közliri bilen alıyp qarap turdı. Ofitsér u terepke bir qedem ménip heyve qıldı. Küçük bolsa, arkısığa ikki qedem çekinip bésini kötürüp yene qarap turdı. Ofitsér uniñ qorqqanlıqını sézip, yene xatircem bolup aldığa qarap ménişni devam qıldı. Lékin küçük uniñdin qorqmığaniken, yene arqısığa burulup uni tillidi. Küçükmu uniñg qarap qavaşni tuxtatmıdı. Ofitsérniñ seprayı birdinla örlep ketti. Çirayı pürüşüp bir kéşi ve sol terep kalpuki kötürüp kirşken çışliri körünüp qaldı... Küçüktimu şundakı bir qıyapet peyda bolğanidi.

Mana emdi ceñ başlinip ketti. Birdem küçük qaçıdu, birdem ofitsér, ofitsér qorqsa küçük qavaydu. Küçük qorqsa, ofitsér tillaydu. Xeyriyet, ciq maciradin kéyin ğalıbiyet ofitsérniñ bolup çıqtı. Küçük koçiniñ ottursida halsızlinip yiqildi. Yengüçi bolsa, pütn küçi bilen uniñğa hucum qilip dessep tépivatıdu. Yénilgüçiniñ ağzidin qan quyulup tursimu, téxila tirişip ğiñşivatıdu. Ofitsérniñ xotuni bilikidin tutup:

–Boldi emdi, boldi! Kérek yoq, – dep uni sörep aran yolniñ çétige élip çıqtı.

Lékin ofitsérniñ aççıqı téxila örlep turattı. Şuniñ üçün öz düşmini yancıp yer yüzidin yoq qilivetküçe qoyup bermigen xotunini néri ittirivétip, unimu hem can talişivatqan kiçikkine küçüknimu tillaytti.

– Tüfi lalmi! Téxi méni qorqatmaqçı bolıdu! – dédi u küçük terepke tükürüp. Uniñ aççıqığa çidımay, yérım ger, bir gez sekrevatqanlıqını körgen xelq lülüşüp ketti. Ofitsér iza tartqinidin qizirip, tatirip, téximu qattıqıraq térikıp, mana emdi aççıqı evcige çıqtı. U şart qilip tapançisini suğuruvélip, toplanğan kişilerge tenlıdı.

– Hemmiñ it, yoqal! Mana muşundaq étıp taşlaymen, – dédi – de, ölük küçükniñ cesitige üç pay oq attı ve uniñ bésni dessep yancivetti.

Tamaşıçılardin biri ofitsérğa anlatmastin zaqlıq qilip:

– Qaltis “qehriman” iken bu! Dunyada muşundaq ğeyretlik “qehriman” ötkenmidu? – dédi.

– He, ötken. Mana bu gomindañ ofitséridinmu “ğeyretlikrek” hetta qoylargımu hucum qilidiğan donkixot dégen “qehriman” ötken.

Tamaşıçılar éhtiyat bilen asta külüşüp tarqılıştı. Ofitsér bolsa, ceñde düşminini qirip taşlap, ğezep oti peseygen meğrur alıp “donkixot qehriman” dek éğir çamdap öz yolıǵa yürüp ketti. Xotuni bolsa xelqniñ külkisidin xicalet bolup unıǵa yétişivélip aldirap arqisidin mañdı. Şuniñ bilen koça cimip qaldı.

1946 – yıl, Ğolca.

ÇEVİRİ

Hatıralar

Ata – anamız

Babam, Atuş'un Tecen adlı yerindendir. Gulca şehrine yürüyerek Metniyaz Hacımin sarayında konaklamış. O, ayakları şişip yürüyecek hali kalmadığı için, bir hemşehrisinin evinde yaklaşık bir hafta kalmış. Babamın buraya gelip çok zor durumda kaldığını öğrenen Tecenliler ona kumaş vererek, ticaret yapmasını sağlamıştır. Babam bu kumaşları köylere götürüp satarak biraz para kazanmış. Bir yıl sonra onlar yine babamı evlendirmişler; fakat babamın önemli ölçüde sermayesi olmadığından, ticaretini geliştirememiş ve yaşam sıkıntısı çekmiştir. Bu nedenle babam Gulca'dan Dörbilcin ilçesine taşınmıştır. O burada abisi Kurban Ahun'un bir ağıl dolusu koyununa bakarken, 12. yılı ben dünyaya gelmişim. Dört yaşına girdiğimde dedem - annemin babası - ailemizi Gulca'ya geri getirmiştir. Ondan sonra babam abisinin verdiği paraları yatırım yaparak, Gir pazarında bir sandıkta sergi açmış. Sermayesi biraz çoğaldıktan sonra da yakın bir yerden kumaş, palto satan küçük bir dükkân açmıştır. Ondan sonra para biriktirip Gulca şehrinin Orda mahallesinden küçük bir ev satın almış. Bundan itibaren biz o mahallenin sahiplerinden olmuşuz.

Babam okuma yazmayı iyi bilmeseydi de, başkalarından dinleyerek öğrenecek kadar kulağı delikti. O, çok namaz kılardı, elinden tespihi hiç düşürmezdi. Babam annemi dışarı çıkarmazdı, annemin evin tepesine çıktığını görürse çok kızardı. Bu nedenle zavallı annem biraz ışık giren rutubetli evde sabahdan akşama kadar ev işleri ile meşguldü. Eli boş zamanlarda dikiş işleri ve örgü örmekle meşgul olurdu. Dar avlumuzun üstü kapalı ama sadece bir penceresi vardı. Annem avluya çıksa da güneş enerjisinden pek yararlanamazdı. Sonunda yürüyemez hale geldi. O beni çok severdi. Ben de çoğu zaman ondan ayrılıp hiçbir yere gitmezdim. Civcivin, tavuğun kanatları altına sığındığı gibi ben de annemin koltuğuna girer ya da önünde dizüstü oturarak, eğilip, başımı kucağına koyup oturdum. Annem ise başımı ve sırtımı hiç bıkmadan okşardı. Onun yumuşak elleri vücudumda döndükçe bütün

vücudum sanki eriyip gidiyormuşçasına rahat hissederdim kendimi ve bu rahatlık içinde annemin sevgi dolu kucağında tatlı uykuya daldımdım.

Annem gitgide acizleşerek yatağa düştü. Ben onun tuvaletini yaptırır, hiç usanmadan el ve ayaklarına masaj yapardım, yorulduğumda da göğsüne başımı koyup yatardım.

Ben beş yaşına girdiğimde, annem felç hastalığıyla dünyaya veda etti. Babam bize ekmek getirebilmek için epeyce zorlandı. Biz gündüzleri iyice yemek yiyemediğimiz için, şafak doğar doğmaz başımızı yorgandan çıkarıp ekmek istiyorduk. Babam aceleyle abdest alıyor ve ardından beni yorganın bir tarafından çekerek, girde ekmeği parçalayıp tepsi ile yatağımızın üzerine koyup sabah namazına giderdi. Biz yatağımızda kıpırdamadan ekmeğimizi yiyip, tepsiyi de itip yine uykuya daldık. Babam sabah namazından sonra nasihat dinleyip dönünceye kadar güneş de doğardı. Babam gelip çay yapınca kadar kahvaltı zamanı olurdu.

Babam evdeki yüklerinden kurtulmak amacıyla evlenmeye niyetlendi. Başkalarının aracılığıyla çocuklara üveylik muamelesi yapmaz, düşüncesiyle Rehimhan adlı falcı bir kadınla evlendi. “Gözle gördün mü, kulakla dinlemek yalan.” dedikleri gibi, bu annemiz üveylik yapmasa da çocukları gördüğü zaman öfkesi kesilen bir bayandı. Biz üç oğul bir kız ilk baştan bu annemizin üveylik muamelesine uğramaya başladık. İki abim ona kendilerini kaptırmaz, babam gelinceye kadar eve girmezdi. Üvey annemiz daha üç yaşındaki kız kardeşim Zileyhan’ı ekmek istediği için çimdikleyip vücudunu morarttı, benim de böcekten çok korkan biri olduğumu anladıktan sonra, cebime siyah osurgan böceğini koyup korkutuyordu. Ben korkudan çılgık atar, etrafta koşmaya başladım. Bunu gören üvey annem kahkaha atardı. Babam geldiğinde ise “Kediye oyun, fareye zorluk.” dedikleri gibi, “Ekmeği kaçırıp köpeğe verdi, bataklıktan geçerek kıyafetlerini kirletti.” diye bizi babama şikâyet ederdi. Babamsa gerçekleri öğrenmek yerine, üzerimizin tozlu kirli olduğunu görüp bizi döverdi. Sırası gelmişken şunu da ilave etmek gerekir ki, babam çabuk sinirlenen, aceleci biri olduğundan, başkaları tarafından “sert” lakabını almıştı. Yine de babam, iyi niyetli, vicdanlı biriydi. Bu nedenle birer zorbanın başkalarına haksızlık yaptığını görürse, dayanamayıp haksızlığa uğrayanın tarafını tutup kavgayı satın alırdı. Yurt büyüklerinin uygunsuz işlerini görse, yüz hatır kılmadan taleplerini reddederdi. Bu nedenle onlar da babamla tartışmaktan çekinirdi. Herhalde babam, bazı ağız yumuşak, kötü niyetli, ikiyüzlü, yalakalık, münafıklıktan uzak bir kişiliğe sahipti.

Şimdi yine üvey annemize döneyim. “Çoğunluğun gözü de çok.” dedikleri gibi, bizim üvey annemizden çektiklerimizi komşumuz Nisahan nine anlıyordu. O bir gün babamı evine çağırıp:

— Ey Kadirahun, gerçekleri öğrenmeden bu küçücük çocukları bu kadının dövdüğü yetmiyormuş gibi bir de siz dövüyorsunuz. Küçük kızınız Zileyhan’ın vücuduna bir bakıp inceleyin, siz yokken o zavallı kızı çimdikleyip bağırıp canını çıkardı. Önceki gün de zavallıyı balkondan yere fırlattı, dedi yakasını tutup.

İhtiyar, üvey annemizin bize yaptıklarının hepsini babama anlattı. Babam eve geri döndüğünde kız kardeşimin vücudundaki morartıları görüp çok sinirlendi ve o gün akşamı kayınağasını çağırıp, kardeşim vücudundaki morartıları gösterdi, durumu detaylı bir şekilde anlattıktan sonra karısını boşayacağını kesin bir dille bildirdi. Üç dört gün sonra gerçekten de babam bu kadını güzelce boşadı.

Sonra babamın Şarapethan adlı bir karısı oldu, ondan sonra Ziliha adlı bir kızla evlendi. Böylece ben birkaç anne gördüm. Ancak son iki annemiz bize hiç üvey muamelesi yapmadı.

Özellikle Ziliha beni çok severdi. Ziliha, iri yapılı, iki yanağı kıpkırmızı, güçlü, çalışkan, gönlü geniş bir bayandı. O, ata çok iyi bakardı, güzelce örme işleri yapardı, yemek yapmada da çok usta idi. Ben şımarıp, sırtına çıksam “Canımı acıtmadan hemen in.” der ve kahkaha atardı. O “c” harfini “y” diye telaffuz ederdi. O, canım demek yerine yanıım, coza (masa)’ya yoza der, ben de onu taklit etsem, kızmak yerine, “Çocuk olsa, şımarık olsa, yoksa yok olsa.” diye beni şımartırdı. Ben açık kalpli, hoş şakacı kız annemi çok sevdim. Bu nedenle o doğururken öldüğünde yedi gün ağladım.

Eski Okul

Bir gün babam sabah namazından dönerken beni uyandırdı, kıyafetlerimi giydirip ellerim ve yüzlerimi yıkattırdıktan sonra:

— Ey, sen şimdi yedi yaşına girip kocaman bir delikanlı oldun, üzerine bir bak! Bundan sonra burnunu yenin ile silme, kıyafetlerini temiz giy, tamam mı? dedi yakalarımı düzeltip.

Diğer günlere göre babamın bugün benim temizliğime özellikle dikkat ettiğini kahvaltıdan sonra anladım.

Babam küçücük sakal tıraşı ile sarı sakalını güzelce taradıktan sonra, sarığını yeniden sardı, gongasını giyip benim oturduğum masaya yaklaşarak:

— Hadi oğlum kalk, bugünden itibaren hoca olmak için adım atacaksın, dedi. Onun elinde küçücük bir kitap koyulan çanta vardı.

— Baba, bu nasıl bir kitap, ayağa kalkıp sordum.

— Babam çantanın bağını boynumdan geçirerek Şer’i iman, dedi ve hemen ardından öbür odaya girdi.

Babamın hareketlerinden bugün beni okula vereceğini anladım ve : “Bundan sonra sokaklarda koşup oynayamam.” diye üzüldüm ve dışarıya kulak kabarttım. İlkbaharın rüzgârında çocukların uçurduğu uçurtmaların gür sesleri duyuldu. Ben daha çok dayanamayıp çantamı sallaya sallaya ahıra koştum. Orada abim Turdi’nin benim için hazırladığı kırmızı, sarı renkli, kareli ve gür sesli uçurtma tavanda asılıydı. Ben onu babama göstermeden gizlemiş, çoğu zaman babam evde yokken uçurtup oynardım. Çünkü babam uçurtma uçurtmama izin vermezdi. Şimdi babam evde, üstelik beni okula vermek istiyor. Ben her şeyi unutup uçurtmamı almak üzereyken, bu hareketimi babam anladı ve uçurtmamı alıp yırtıp attı. Bana bir tokat attıktan sonra elimden tutarak okula doğru yürüdü. Ben babamın yanında yol boyunca ağlıyordum.

— Ağlama, oyun düşkün, aptal, diye sık sık elimi dürttü babam.

— Okuyup hoca olacağı için sevineceğine, ağlamasına bak bu akılsızın, sana şunu söyleyeyim, bundan sonra eğitime dikkat etmez ve sokaklarda uçurtma uçurduğunu ve horoz dövüşü

yaptırıp oynadığını, köpekleri boğuşturduğunu görürsem, söz dinlemeyen kulağını koparıp eline tutturacağım.

Biz şehir içi Sed çevresindeki iki pencereci ufak bir köhne okulun kapısına dayandık. Bu Guatr Hoca Okulu olarak adlandırılırdı. Okuldan küçük çocukların gürültülü sesleri duyuldu. Bu sanki bir top karaağacın dalları üzerinde her tarafa zıplayıp cıvıldaşan serçeleri andırıyordu. Bizi kapıdan girer girmez hoca “Sessiz olun (işareti yaparak)” sopayı önündeki masa olarak kullanılan geniş ve yüksek sandalyeye tak tak diye bir defa vurdu.

Babam:

— Esselamü aleyküm hocam! diye sağ elinin avucunu göğsüne koydu, sol elindeki sofraya sarılı bir tepsi tokaç (özel yapılan tatlı ve küçük ekmek)’ı ise hocaların önündeki sandalyeye koydu, onun üzerine cebinden birkaç ser⁹⁰ para koyulan zarfı çıkarıp, tepsinin yanına koydu ve:

— Oğlumuz Zunun, Hazretlerinden eğitim almak amacıyla bu okula geldi. Bundan sonra bunun vücudu bize, eti Hazretlerine aittir. Mübarek okulunuzda okuyup iyi bir hoca olarak yetişmesini temenni ederiz. Babam başını eğdi ve sağ eliyle getirdiklerini işaret etti.

— Bu az olsa da hediye, lütfen kabul ediniz hocam.

— Tamam, tamam, çok iyi, iyi bir hoca olarak yetişmesi için elimizden geleni yaparız, zahmet etmişsiniz, hediyeler için de teşekkürler. Hoca dua edip, açgözlülükle zarfı büküp cebine koydu. Sofrayı açıp ekmek, gözlemeler koyulan tepsiyi iki eliyle götürüp:

— Ey Mevlan bu tepsiyi hemen boşalt, dedi çocuklardan birine bakarak.

On dört yaş civarındaki bir öğrenci edeple tepsiyi boşaltıp geri döndü. Mevlan isimli öğrenci hoca yokken onun yerinde öğrencilere bakan hocaların halifesi (Başkan) idi. O, çocukların ders çalışması ve düzeni korumasında başkanlık yapardı.

Babam sofrayı alıp geri döndü. Ben hocaya bakarak dik duruyordum. Hoca keçisakallı, boğazında yumruk kadar guatrı vardı; kocaman burunlu, elli yaşını geçmiş, uzun boylu, sarı renkli bir kişiydi. Onun uzun tüylü kaşının altındaki mavi gözlerinden, onun çabuk sinirlenen biri olduğu anlaşılırdı. Onun başında bembeyaz sarık, üzerinde lenbök ceket, belinde sakal tarağı ile misvak asılı örtü kuşak vardı.

Hoca beş altı kişi sığacak keçe sarılı dörtken sekinin öbür köşesine sarılan minder üzerinde bağdaş kurarak oturuyordu. Onun sağ tarafında küçük bir masa, sol tarafındaki duvarın dibinde bir karış, bazılarıysa ondan daha uzun kalınlığı birbirinden farklı gök çubuk ile büyük kişilerin başparmağı kadar sopalar bağlanmış halde duruyordu. Hocaların önündeki kırın dibine koyulan yaklaşık yarım arşın (71 santimetre) genişliğindeki ayakları uzun masa, çağdaş masanın görevini yerine getirirdi. Onun ön tarafında sıradan masalar koyulmuştu. Hoca bana o masaların en öndeğini eliyle göstererek:

⁹⁰ Ser – 35 grama eşit ağırlık birimi (ölçü birimi).

— He oğlum, hadi otur bakalım, dedi.

Ben masaya gelip oturdum. Hoca önce çocuklara bakarak başını salladı. Bu “Dersinizi tekrarlayın.” anlamına geliyordu. Ondan sonra çocuklar kendi derslerini sesli tekrarlamaya başladı, birbirinden farklı çeşitli anlamdaki kelimeler kalın ve ince seslerle birleşerek, okulun içi arıların yuvasına dönüştü.

— Hadi, çantanı buraya koy, oğlum, dedi hoca bana bakarak. Ben çantamı onun önüne koydum. O, çanta içindeki küçük kitabı alıp:

— Bu şer’i imanmış, sen bunun içindekileri ezberleyinceye kadar kitabın yırtılıp hiçbir şeyi kalmaz. Ey Mevlan, bunun için kitabı taraktan bir tane getir, dedi. Başkan Mevlan kilere girip, ineğin kocaman kuru bir kürek kemiğini getirip, hocanın önüne koydu. Hoca bakır çörekotundaki koyu siyah mürekkebe kamış kalemi batırıp, kürek kemiği sayfasına “E uzu...” diye güzel yazılarla yazdı. Kürek kemiği sayfasının başını elime tutturup, sağ elimin işaret parmağını yazının bir kenarından bastırıp:

— E uzu, he, hadi oku bakalım.” dedi hocam. Ben , o ne öğretirse onu okurdum. O, parmağımı kelime kelime değiştiriyordu. Ancak ben “recim” kelimesine gelirken “yecim” diye okumuştum. O:

— Ey, “yecim” değil, “recim” de, yoksa anlamı değişir, dedi. Ben yine de “yecim” diye okudum.

— Ne yapacağız bu çocuğu ya. Bunun dili şişmanmış, dedi hoca öfke kesilerek.

O, benim dilimi “y” den “r” alıştırmak, derslerimi de ezberlettirmek için beni Mevlan’a teslim etti, şer’i iman adlı kitabımı ise tahtanın başına astı.

Mevlan beni üçüncü sıradaki çocukların yanına oturttu. Önümüzde kitap koymak için hazırlanan iki tarafına ikişer üçer kerpiç koyulan tahta vardı. Biz rutubetli yere sarılan susam anızının üzerinde bağdaş kurarak oturuyorduk. Öğrenciler yer kapmak için dirsekleşerek gürültü kopardığında başkan Mevlan uzun sopayla üzerimize hiç acımadan vururdu, o zaman biz diz çökerek ve başımızı eğerek otururduk. Başkanı dinlemeyip yaramazlık yapan çocukları hoca yanına çağırıp, güçlü çocuklara sırtında taşıtıp, çıplak sırtına mavi sopayla sopa kırılıncaya kadar döverdi. Tuvalete çıkanlar kapının yanında asılı “edep” tahtasını alıp dışarı çıkardı. Zamanında girmeyip gecikenler, sırtından kan çıkıncaya kadar dayak yer ya da falakaya yatırılırdı.

Falakaya yatırılmak şöyleydi: Merdaneden daha kalın bir sopanın iki ucuna birer taneden delik açılıp, ona kayış geçirilir. Güçlü iki öğrenci suçlu çocuğu sırtüstü yatırıp, iki ayağını kayıştan geçirir, sonra ayaklarını havaya kaldırıp, hocanın karşısına getirir. Hoca cezalı çocuğun çizmesi ya da terliğinin tabanı üzerine bir karış sopayla olanca gücüyle vurur. Çocuk ayaklarını kıpırdatmadan acıyla çığlık atar. Okuldaki bütün çocuklar korkudan sessiz otururlar. Bazıları ise gözlerini kapatır. Bundan daha beter yine bir çeşit ceza vardı. O da okuldan kaçan öğrenciyi üç dört çocuk gönderip geri getirip, tabanını usturayla dilip tuz sürmek. Üçüncü ceza ise: Dersini iyi çalışmayan yaramaz çocuklardan birine “Dili şişmanmış.” diye dilini ortası yarık kamış borucuktan geçirip sıyırmak.

Ben bu cezaları gördükten sonra, korkudan yaramazlık yapmadım. Özellikle sonraki cezadan çok korktum. Çünkü ilk dersi başlar başlamaz hoca bana “Dili şişmanmış.” demişti. Bu nedenle durmadan ders çalışırdım. Hoca ineğin kürek kemiğinden yapılmış tahtaya yazıp bana verdiği “elif tu ziver en, elip tu ziver in, eliptu peş’un” lardaki en, unları başımı sallaya sallaya sesli tekrarlardım. Ben yavaş yavaş oyunbazlıktan kendimi çekerek, ders çalışmaya yöneldim. Bu nedenle ineğin kürek kemiğinden yapılmış tahtayı bırakıp, şer’i imanı okumaya çalıştım. Ondan sonra elif cüzü okudum. Sonra yine “Sofi Allah Yar” adlı şiir kitabını okumaya başladım. (Bu sıralarda ben okula gireli dört beş sene olmuştu.) Bu kitabı sevdiğim için hoca beni överdi ayrıca şiirlerin anlamını bilmeden ezberleyen arkadaşlarıma öğretmem için beni dört oğul ve dört kıza başkan olarak atadı. Kızlar okulun kible duvarı tarafında iki sıraya dizilip otururdu. Ben çoğu zaman gözüme hoş gözüken yüzü beyaz ve yuvarlak, sevimli bir kız olan Hayrunnisa’ya ders çalıştırırdım. Ona “Sofi Allah Yar” şiirlerinin anlamını mısra mısra anlatmaya çalışırdım. Örneğin, onda hakikat hakkında şöyle iki mısra şiir vardı:

Hak ışığını yaktı, koydu,

Kim onu üfledi, sakalı yandı.

Bunun anlamı, şöyleydi:

Hakikat ışığı daima yanar, onun üfleyip söndürmeye kalkan kişinin sakalı ise ateşte yanar.

Ben ona şiirleri ve anlamlarını işte böyle öğretir ve anlatırdım.

Erkeklerden, hokka gibi bir buruna sahip, mülayim Gafur adlı bir arkadaşım vardı. Çoğu zaman o cebinde nöbet şekeri getirirdi, yazın ise meyve getirirdi. Bir gün onun cebi birden delindi ve şeftalileri güzelce toplayıp benim önüme dizmeye başladı. Etraftaki bunu gören çocuklar birden şeftalilere saldırmanın yanı sıra onun cebine de ellerini soktular. Ezilen şeftalilerin suyu Gafur’un kıyafetlerini mahvetmişti. Gafur ise sinirlenmeden gülümseyip:

— Tamam, tamam, peşimi bırakınız, şimdilik bitti, yarın yine daha çok getiririm, diyordu. O aslında bunları bana getirirdi, çünkü ben onun ders çalışmasına yardımcı olurdum. Ayrıca o beni cuma günleri bağına götürür, iyice meyve yedirirdi ya da okula götürürse başka çocuklara gideceğinden korkup her gün akşamleyin evime getirirdi.

Böyle olduğu için, doğrusunu söylemek gerekirse, biz dost olduğumuz için, Gafur ile gözüme hoş gözüken Hayrunnisa’nın ders çalışmalarına daha çok yardımcı olurdum. Bunu fark eden üç oğul ile üç kız her türlü dedikodu yayar hatta hocaya şikâyet ederdi. Bazen o kıskançlarla sokaklarda yoruluncaya kadar yumruklaşırdık. Bunun bedeli olarak evde babamızdan, okulda guatrlı hocamızdan vücudumuz morarır, kan çıkıncaya kadar dayak yerdik. Ancak kavgalar bitmezdi, hatta daha da büyür, iki gruba bölünerek kavga ederdik. Bir gün Ben o kıskançlardan birini vurup, kapağını yardım. İşte böylece ben de falakaya yatırılmaya emredildim.

Hoca sarığını kazığa asıp, goncasını çıkardı, çocuklara bakarak keçi sakalını titreterek:

— Ey Mevlan, Zunun’u buraya getir, diye bağırırdı.

Mevlan beni belimden tutup sürükleyerek hocanın sekisinin önünde bıraktı.

— Falakayı hanginiz tutacaksınız, diye sordu hoca.

O kıskançla, onun arkadaşı cevapladı:

— Ben, ben.

— Tamam, diye emir verdi hoca.

Kıskanç çocuk ile arkadaşı yanıma koşarak yaklaştı ve beni sırtüstü yatırarak, deri çizmeli iki ayağımı sopanın kayışından geçirdi, sonra sopayı bir tarafa çevirip, kayışı sıkça sardı. Ayaklarım boğulduğundan sızlayıp ağrımaya başladı. Hoca avuçlarına tükürerek, sopanın kayganlaşan sapını iki eliyle sıkıca tutup, havaya kaldırılan ayağımın tabanına bir kere vurdu. Ben:

— İmdat, diye çığlık atarak ağlamaya başladım.

— Tövbe, tövbe ettim Ya Rabbi, dedi Mevlan. Ben Mevlan ne derse onu deyip, ayaklarımı aşağı çektim. Sopa tutan çocuklarsa ayaklarımı daha yüksek kaldırıp, sırtımı zeminden koparıp, boynumu kıvrırdı. Hoca yine öfkeyle üç kere vurduktan sonra çizmemin topuğu çözülüp yere düştü. Tabanlarım ateşte yanıyormuş gibi ağrıyor, başım da bundan etkileniyordu. Acılara dayanamadım, ayaklarım şişti, hatta akşamleyin okuldan dönerken bile bütün öğrencilerin beraber okuduğu “veşşemsi” ni ayakta okuyabilecek halim kalmadı. Bütün çocuklar döndükten sonra, arkadaşım Gafur beni sırtüstü taşıyarak evime ulaştırdı. Ben babama durumumu bildirip, guatrlı hocanın okuluna gitmeyeceğimi söyledim. Babam bana nasihat ederek:

— Hocanın dövdüğü yerden baki âlemde kırmızı gül filizlenir, anne babası ile hocasının gönlünü incitenler kıyamette domuz şeklinde ayağa kalkıp, cehennemde yanar. Bu nedenle hem beni hem de hocanı üzme oğlum, eğer yine de söz dinlemeyip yaramazlık yaparsan hem benden hem de hocandan iyilik göremezsin. “Cennetten çıkan mavi sopa, koşar yaya olarak.” dedikleri gibi olursun sonunda, dedi.

Üç gün geçtikten sonra ayaklarım yürüyebilecek hale gelir gelmez babam beni yine okula götürdü.

— Hocam, oğlumuz, Hazretlerini üzmüş, bu nedenle özür dilerim, diye ellerini göğsüne koyup eğildi, babam. Bundan sonra yine söz dinlemesze kulağını keselim, yoksa okula da gelemes hale geliyor, dedi ve babam hocamın ayaklarımı işe yaramaz hale getirmemesini işte bu şekilde bildirip eve döndü.

Ben şundan itibaren rutubetli, tozlu bu eski okuldan, sinirli, guatrlı hocadan, özellikle az kalsın ayağımın kırılmasına sebep olan uzun saplı sopadan nefret etmeye başladım. Yeri gelmişken şunu da söyleyeyim, ben bu uğursuz sopadan intikamımı aldım.

İntikamımı almam şöyle oldu: Ay iyice dolgunlaşmış, Berat ayının 14. gecesi gençler mahallede toplanıp, gece boyunca saz çalıp, şarkı söyler ve dışarı çıkıp değişik oyunlar oynar, ateş yakarlar. Sokak oyunları başlarken uzun sırığa giydirilen yağlı kapağa ateş yakıp, alev alev yandırıp, yukarı kaldırıp yürürler. Onlar olağanüstü büyük bu meşalenin ışığında “veşşemsi” ni bağırarak okuyup, sokaklarda dolaşırlar. Buna “veşşemsi çağırısı” denir. Ben işte bu aydınlık gecede arkadaşım Abduk “Ablahan” ile görüştüm. O, güçlü, iri yapılı ve karamsar bir çocuktü. Abduk bana: “Guatr hocanın sopasını bu akşam

yok edeceğiz.” dedi. Çünkü o da altı defa bu sopanın tadına bakmıştı. Bugün onun yenleri sıvanmış elinde kısaç vardı. Biz ikimiz koşarcasına yürüyerek guatr hocanın okuluna ulaştık.

— Sen yürüyerek etrafı gözetle, birisini gördüğün an, “Dön!” de, dedi Abduk, sonra okul penceresini kısaçla koparmaya başladı. Ben Sed boyunca etrafı gözetledim. Gözü açıp kapayınca kadar Abduk pencereleri çözdü ve sopayı çıkartıp:

— Ey Zunun, buraya gel, diye bana seslendi. Ben koşarak gelmişim, o yine okula girip falakayı getirdi. Biz pencereyi yerine yerleştirdikten sonra koşarcasına mahalleye gittik, Abduk:

— Sen o ateşten atlayan çocukların yanına gidip, sen de ateşten atlayadur, ben bunu hazırlayıp geleyim, dedikten hemen sonra geri dönüp, kendi evine doğru yürüdü.

Ben mahallemizdeki çocuklara katılıp: «Berat geldi duydunuz mu, bize kaymak yaptınız mı?» diye bağıra bağıra ateşle meşgul oldum. Birkaç yaramaz çocuk başkalarının çatısından sürgün çalıp getiriyor ve durmadan ateş yakıyordu.

Abduk geri döndü. O falaka ağacını sopanın sapına sarıp uzatıp, sopanın başına kötü pamuk sarıp ve onu yağa batırdıktan sonra getirmiş. Biz sopanın yağa batırılan başına ateş yaktık ve yüksek kaldırarak mahallemizdeki küçük çocuklarla rasgele “veşşemsi” çağırıp yürüdük. Alev alev yanan sopadan ara sıra Abduk’un yüzüne sıcak yağ damlası sığıyor ve yakıyordu. O:

— Bu pis sopa yanarak kül olurken bile bana acı çektirmek istiyor, bağırınız çocuklar, iyice bağırınız, diye ileriye doğru yürüyordu. Biz ,sopanın başı yanıp, üzülmüceye kadar sokakları dolaştık. Böylece, biz sopayı yakıp, külünü göğe savurup intikamımızı aldık.

Kışın okulda yakmak için kullanılan kömürü öğrenciler getirirlerdi. Biz her sabah omuzlarımızda çanta, ellerimizde de bir parça kömürle okula gider ve kapının sol tarafındaki köşeye kömürü bırakıp, ilerideki anız üzerinde otururduk. Ellerimizde siyah lekeleri ceketlerimiz ya da gömleğimizin eteğiyle temizledikten sonra, kitaplarımızı kerpicin üzerine bindirilerek yerleştirilen tahtanın üzerine koyarak açar, başlarımızı sallaya sallaya okumaya başlardık. 40 - 50 öğrenci okuyan bu okul tek bir odadan oluşuyordu, ancak bu öğrencilerin dersleri birbirinden farklıydı. Hoca öğrencileri sırayla çağırırken, bir ya da iki çocuk hocanın önüne gelip, kitaplarını açar ve ders alırdı. Bu odanın bir köşesinde odun, kömür, bir diğer köşesinde eski masa, sandalye, süpürge, kürek, tahtanın baş tarafında kitaplar, hocanın çevresinde ceza aletleri (kırık ve bağlanmış sopalar) vardı. Hoca yazın dört beş çocuğu nehre gönderir, yabancı ağaçların dallarından getirtirdi. Kışın yakıttan arta kalan odunla kömürü dört çocuk zembille hocanın evine taşırdık. Bunu yapmak epeyce zordu. Çünkü çocuklar küçük olduğundan zembilin sapının dört ucunu dört çocuk omzunda taşırdı. Ağır yük altında zavallı çocuklar nefes nefese ve ter altında kalıyordu ve hocanın evine ulaşınca kadar birkaç defa mola verirlerdi. Artı kalan kömür çoksa sekiz çocuk dörder dörder sırayla taşırlardı. Ayrıca iki çocuk zembilden düşen kömürleri toplardı. Hocanın eşi çamaşır yıkarken ya da ekmek yaparken hoca yine çocuklardan ikisini yardıma gönderirdi. Bu iki çocuk o gün akşama kadar odunları parçalar ve diğer işleri yapardı. Demek, çocukların nöbetleşerek hocanın ev işlerini yapma görevleri vardı.

Hoca, maaşını öğrencilerin getirdikleri harçtan karşıları. Bunun adı “Perşembelik” olarak adlandırılırdı. “Perşembelik” öğrencilerin ders çeşitlerine göre her perşembe hocaya getirdikleri belli miktardaki paradan oluşuyordu. Öğrenciler ilkin 1 miskal ödesse, en ileri seviyeye ulaştığında dört beş

miskal öderdi. O zamanın parasına göre bir miskal yirmi tiyin⁹¹, beş miskal bir kuruştı. Biz bu parayı yarmak⁹² olarak ederdik. Ben daha okul yaşını doldurmamışken üç yarmağın değeri bir tiyindi. Sonra iki yarmak bir tiyin oldu; yarmak azaldıkça bir yarmak bir tiyin oldu.

Ben bir miskal perşembelik getirecek yaşına ulaşırken iki yarmak bir tiyin olduğundan bir miskal⁹³ (yirmi tiyin) için kırk yarmak getirmem gerekirdi. Yarmağı teker teker sayıp almak zor olduğundan o zamanlarda yarmak sayısını hesaplayabilen bir çeşit makine vardı. Bu “çen penzi” olarak adlandırılırdı. Bu makine, yüzü birkaç yarım boru şeklinde oyup yapılan bir parça tahtaydı, bu tahtanın yarım boru şeklindeki kenarlarında yarmakların kaç tiyin ya da kaç miskal olduğunu belirleyen çizgileri vardı. Her Perşembe hoca O tahtasını önüne koyup otururdu. Biz ödememiz gereken yarmaklarımızı işte o tahtanın borusuna koyup çizgiye denk getirdikten sonra, hoca alıp sandığına koyardı.

Günlerden bir gün Abduk, hocayı aldatmak için bana şöyle bir çareyi öğretti; yarmağın yalın, sarımsı bir çeşidi var, ona biz “Cingçen” diyoruz. O, sıradan bir yarmağa göre değerli ve pahalıydı. Yine bir çeşit üç dört yarmak kadar kalındı. Ona kulule ya da tompur derdik. Babamın bana verdiği böyle Cingçen yarmakları seçip, topmurları ile değiştirdik. (Tüccarlar bir Cingçen’e üç dört tompur verirdi). Ondan sonra onu hocanın önündeki para ölçere koyardık. Hoca, çizgiye denk geldiği için, onu kabul ederd. Böylece her perşembelikten beş altı tiyini kendimize ayırırdık. Bu paraya uçurtma ipi ya da darı ezmesi alırdık.

Hocanın çocuklardan elde ettiği başka bir geliri daha vardı, o da bir çocuk bir kitabı tamamlayıp, başka bir kitaba başladığı gün, para, kumaş ve yemek getirip hocadan dua alırdı. Hoca kumaşla parayı kendisi alır, kaymakla ekmekleri öğrencilere dağıtırdı ve o gün öğrencileri tatile bırakırdı. Ben de Sofi Allah Yar’ı tamamlayıp, Navay’ya çıktığım gün hocaya birçok hediye getirdiğim için, hoca öğrencileri bir gün tatil yaptırdı. Hoca ayrıca taziye ve düğün törenlerine çağrılıp zarf alırdı. Böyle günlerde de hoca yine bizi serbest bırakırdı. Zarf gelmediği günlerde ise bizi öğlene kadar ya da akşama kadar bırakmadığından çok acıkırdık. Böyle durumlar yine tekrarlanırsa korkmaz Abduk bütün çocuklara; “Hocanın evinde keçi var, bizi bırakmaz öğlene.” diye öğretir ve tekrarlattırırdı. Hoca bütün çocukların kendisine yöneltilen hicvi laflarından şaşırıp, hemen öğrencileri öğle tatiline bırakırdı.

Biz berat kandili gecesi hocanın cop ve sopalarını yaktıktan sonra, hoca eskisinden daha büyük sopaları hazırlatıp yerine asmıştı. Hoca Abduk’u yaman gördüğü için, onu gözden yok etmenin çaresini bulmaya çalışmış olsa gerek, bir gün tahta başındaki bir tane Kuran kaybolmuştu, şikâyetçi çocuklardan biri “Kuran’ı Abduk çalmış.” der. Şundan itibaren hoca ona iki çeşit ceza uygular; ilk olarak onu diğer çocukların sırtında taşıtırıp, gömleğini çekerek, çıplak sırtına beş tane yeşil sopayla, sopa kırılıncaya kadar dövdü. Onun sırtı ağır yaralandığından kan akmaya başladı. Sonra falakaya çekerek tabanlarını da yardı ve yarılan yerleri de tuz sürdü. Akşamleyin yaralı Abduk’u dört çocuk evine götürdüler. Şundan itibaren Abduk iyileşse de, okula gelmedi. Sonra hoca: “Abduk okuldan kaçtı, yakalayıp getiriniz.” diye güçlü dört çocuğu göndermişti, Abduk onlara taş atarak kovmuştu. Sonra o yine sedde çıkarak guatr hocanın okulunun penceresine iki ya da üç kere taş attı. Ancak o

⁹¹ Tiyin 1) 10 kuruşa eşit büyük bakır para 2) Bir yuan’ın yüzde biri (%1).

⁹² Yarmak – madeni Çin parası

⁹³ Bir miskal = 4.68 gram.

hocaya hiç yakayı ele vermedi. Hoca ise onu yakalayamadığına çok kızıyor: “Sizin aranızda da yabani taş var.” diye sert sert bakıyordu.

Abduk’un peşine takılır düşüncesiyle hoca bana da soğuk bakmaya başladı. Sonra ben de hocanın elinde Abduk’un durumuna düşmekten korkup, bu okuldan ayrılmaya mecbur kaldım.

Hocanın ne kadar zalim olduğunu babama detaylı olarak anlattıktan sonra, babam da katıldı. Böylece sinirli guatr hocanın okulundan ebediyen kurtulmuş oldum.

Birkaç gün geçtikten sonra babam beni Dolan Kapısı’na yakın ufak hocanın okuluna yerleştirdi. Bu hoca da bana ders öğretmekten daha ziyade ev hizmetine saldı. Onun avlusundaki bir kulübe üzüm için kovayla su taşırdım. Hocanın eşinin ufak tefek işleriyle uğraşır, ineğine civık yem hazırladıktan sonra, sokaklardan meyve kabuğu toplayıp gelirdim. Meğer bu hocanın doğru dürüst bilgisi de yokmuş. Ben ev işlerini bitirip okula gelirken hocaya:

— Hocam, ben Navayi’yi okuyordum, kitabımı çaldırdım, şimdi hangi kitabı okursam daha uygun olur? diye sordum.

Hoca biraz düşündükten sonra:

— Öyleyse Çahar kitap bulup getirsen de olur, dedi. Ben araştırıp Çahar kitabını bulup getirdim ve hocadan ders aldım. Ben kitabı açıp hocanın önünde otururken, hoca kitabın baş kısmındaki bu aşağıdaki iki mısra şiiri bana göstererek okudu:

İptida meymim binami huda,
Kez du hrf fereydar hidma.

Ben Navai okurken Farsça kelimelere de dilim alıştığı için, onu hocadan da daha iyi okudum, sonra baktım, hocadan hiç ses yok.

Hocaya:

— Bunun anlamı ne olabilir? diye sordum.

— Şimdilik anlamlarını okumanın önemi yok. Her gün benim öğrettiğim gibi iki mısra ezberlersen yeterli oğlum, dedi.

— Hocam, bu kelimeler Farsça olduğu için, boşu boşuna ezberleyip, anlayamazsam olur mu? dedim. Hoca:

— Ezberleye ezberleye sonunda anlayacaksın, yürü, önce ezberce okumayı öğren, dedi.

Eve geldikten sonra ağabeyime Çahar kitap okuduğumu, fakat anlamını bilmediğimi, sadece ben değil hocanın bile doğru dürüst anlamını öğretemediğini ve “Sadece ezberlemeniz yeterli.” dediğini anlattım.

— Anlaşıldı, anlamını bilmeden papağan gibi ötmenin hiçbir faydası yok, dedi ağabeyim gülümseyerek, öyleyse desene, ufak hocanın kendisi bile bomboş davul gibi. Demek öğrencilerinin

de kendisi gibi boş yere ses çıkararak ezberlemesini istemesi bundan kaynaklanıyor galiba. Kitabını getir, anlamlarını ben sana söyleyeyim.

Ben okumakta olduğum kitabımı ağabeyime sundum. Ağabeyim kitabı açıp:

— Hadi söyle, hangi mısraları ezberledin? diye sordu. Ben ilk başlarda ezberlediğim yukarıdaki iki mısra şiiri gösterip okudum.

Ağabeyim hiç duraksamadan:

— Bu kitabı Allah'ın adıyla başlarım, çünkü Allah iki harfle gökyüzü ve yeryüzünü yarattı, anlamındadır. Sen şimdi onu bırakıp, bunu oku, dedi ve tahta başından "Hoca Hafız" isimli başka bir kitabı bana verdi. Ben bu kitabı çok önceden okumuştum. Bu kitapta çok anlamlı ve güzel şiirler vardır. Ezberlediklerinin anlamlarını ben sana öğretim. Bu nedenle sen hiç tereddüde kapılmadan oku, tamam mı?

Ağabeyim Turdi, Kadir Medresesi'nde ünlü Nadirhan Hoca'dan ders alıyordu, bu nedenle o, Arapça ve Farsça'yı çok iyi biliyordu, hatta Kuran'ın anlamlarını bile anlatırdı. Birer kitap eline geçtiği zaman, hemen açar, satır aralarına hevesle göz atar, anlamlarını sevinçle anlatmaya başlardı.

Ufak hoca bize doğru dürüst ders vermeden çoğu zaman ev işlerini yaptırırdı. Üstelik okuttuğu şiirlerin anlamlarını bilmiyordu. Onun da guatr hocanın ceza metotlarından farklı bir ceza metodu vardı. Şöyle ki; saman doldurulacak çuvalın bir köşesinden bağlanan urganın iki ucunu tavandaki kirişten geçirerek, rahatsız eden çocuğu çuvala koyup tavana asardı. Zavallı öğrencinin el ve ayakları birleşir, akşama kadar asılı kalırdı. Ben bu acayip cezadan da çok korktum.

Ufak hoca, guatr hocadan daha da asabi, aceleci idi. Onun durumu "Uzun boylu sinirlenirse, ufağın canı çıkar." atasözüne tam uygun geliyor, sinirlenirse, yerinde duramazdı. Ufak hoca kendi haline bakmadan, diğer okulların hocaları ile nüfuz mücadelesine girer ve öğrencilerini de diğer okulların öğrencileri ile kavga ettirirdi ve okullarını taşlattırırdı. Bazı okulların öğrencileri çoğalmaya başlarsa, O kendi öğrencilerinden güçlü olanları seçer ve kavga etmek için kışkırtırdı. Kavgada kazanan öğrencileri ufak hoca "kahraman", "batur" diye takdir ederdi. Günlerden bir gün ben de böyle bir kavgaya girdim ve sonunda yüzümü gözümü morartıp ve burnumu kanatıp eve döndüm.

Ben yürürken ne su, ne de bataklara hiç dikkat etmez, çizmemin ucundan çoraplarımın çıması, şapkamın yırtılmasına hiç aldırmaz etmez, üzerim sürekli toz dumanlıydım. Buna bakarak ailemizde bana "Zunun Âşık" derlerdi. Bugünkü kavgada buna bir de yüzlerimin morarması ve burnumun kanaması eklenerek eve döndüm. Halimi gören ağabeyim Turdi ayağa kalkarak:

— Hey, işte bugün tam anlamıyla "Zunun Âşık" olarak dönmüşsün, mecnun dedi ve başka soru sormadan ibrikle leğen getirdi ve ekledi. Hemen yüzünü yıka, yoksa babam gelip bu halini görürse, dünyaya geldiğine pişman ettirecektir.

Ben yıkandıktan sonra ağabeyim bana ne olduğunu sordu. Ben okulun durumunu, hocanın bizi başka okulların öğrencileriyle kavga etmeye kışkırttığını anlattım.

— Tövbe, bu ne biçim bir cehalet, yakasını tuttu ağabeyim.

— Ben sana şunu söyleyeyim, böyle durumlar insanın ömrünü kısaltır, bu hoca böyle gönlü karalılığıyla nasıl öğrencilere bilim öğretebilir? Araplarda şöyle bir atasözü var: “Uzun boylular ahmak, ufaklar fitneci gelir.” Bu ufak hoca da fitneciymiş. Öğrencilere böyle cehalet tohumunu eken bir kişide okumasan da olur. Bundan sonra o okula gitme, ben seni evde kendi elimle eğiteyim, dedi. Böylece ufak hoca okuluna gitmez oldum. Sadece ben değil, diğer birçok öğrenci de gitmediler. Yavaş yavaş öğrenciler azaldı ve sonunda ufak hoca okulu kapandı.

Cambaz İpi Oyunu

Gulca şehrinin kuzey tarafındaki geniş bir tepede Gulcalı yöneticilerin ecdatlarına ait bir mezarlık ve mezarlığın içinde de büyük bir kubbe var. İşte şu kubbenin etrafı “Altunluk— Altınlı” olarak adlandırılır. Altunluk’un batı kısmındaki alçaklıkta kocaman bir dere akar. Dere suyunun geçtiği yerlere ise “Derin Vadi” denir. Derin vadinin kenarlarında dal ormanları ile yüksek yüksek söğüt ağaçlı bostan var. Bahar ve yazda kişiler buraya top top olarak gelip eğlenirler. Altunluk’un önünde dümdüz uzanan kırma taşlı bir meydan, meydanın etrafındaki pınar ile yemyeşil çimenlik manzaralar insanı çok mutlu eder.

İlkbaharlardan birinde Altunluk’un önündeki derin vadide cambaz oyunu oluşturuldu. Şehir halkının hemen hemen hepsi Altunluk’a akın ediyordu. Ben de babamla cambaz oyununu görmeye gittim. Derin vadi kenarındaki geniş meydan, dere, bataklık, çimenlik ve tepedeki kubbenin çevresi binlerce insan tarafından doldurulmuştu. Dere boyunca geçici olarak hasırdan yapılan sıra sıra yemekhaneler, fırınlar ve çayhanelerin, çimenlikteki kapalı ya da ağaç gölgesinde börek, kebab, ayran, bira ve meşrubat satanları hesaplamak zordu. Onlar müşterileri kendilerine çekmek için birbirleriyle yarışıyorlardı. Tandır başında dizüstü oturan börekçi usta ise beyaz ceketinden tüylü göğsünü çıkarıp, sağ elinin avucunu kulağına koyup: “Yağ yiyeceksiniz, şeker yiyeceksiniz, bir tane yiyen huzur alır, iki tane yiyen su alır.” diye anlamlı sözlerle müşteri çağırıyordu. Çayhanelerde çeşit çeşit sazlar çalınıyor, nağmeler ve türküler okunuyordu. Uzman zanaatçılar müşterileri cezbetmek ve diğerlerini geçmek için, usta çalgıcılara esirgmeden bol bol para veriyorlardı. Nerede eğlence iyi olursa, müşterilerde oraya daha çok toplanırdı. Burada yine koç ve köpek dövüşü oyunları ya da horoz, keklik ve bıldırcın dövüşü oyunları yapılırdı. Sahipleri yenilip kaçan hayvan ya da kuşlarını kazanan tarafa teslim ederdi. Seyirciler de taraf tutar, kazananların taraftarları kaybedenlerin taraftarlarından peşin para alırdı. Bu sebepten midir nedir böyle yerlere insanlar daha çok toplanırdı. Yine dört beş yerde meddahlar farklı farklı savaş ve rivayetleri anlatıp, insanları etrafına toplamışlardı. Ben diğer eğlencelere göre rivayet dinlemeyi sevdiğim için, karnımın açlığını bile hissetmeden meddahın ağzına bakakalırdım. Bir kere babam beni kaybetti ve beni ara ara, sonunda meddahın önünde buldu, babam bileğimden tutup toptan beni ayırdıktan sonra öfkeyle yanağıma bir tokat attı; tokattan sonra gözlerimden ateşler alevlenmiş gibi hissettim kendimi. Aç karnıma börek yemek yerine bir tokat yedim. Herhalde bir tokadı da boşu boşuna yememişim, babam karnımın açlığını anladı, koşuşturup börek aldı ve karnımı doyurdu.

Aniden cambaz ipi bağlanan taraftan boru ile davul sesleri yükseldi. Binlerce kişi cambaz ipinin etrafına toplanıp, kocaman bir çember oluşturdudan sonra, uzun boylu, endamlı, sarımsı cambaz Haşim Hacı insanlara hitap ederek:

- Cemaat, cambaz ipine çakmadan önce, perende gösterisi yapacağız, dedi. Susan boru ve davul seslerinin yeniden yükselmesiyle perende oyunu başladı. Haşim Hacinin öğrencilerinden 15-16 yaş civarındaki gonca boylu, ak yüzlü Tohtahun cambazlık oyununda en usta idi. Yerde perende gösterisi yapmayı en iyi bilen ise, esmer bir çocuktur. Perende gösterisinin en ilginç bölümlerini yine bu çocuk yapardı. O, farklı farklı perende gösterisi yapıyor, yere kadar eğilip, yerdeki tabakları ısırp, ellerinde kaldırıp yine perende oynayıp inerdi. O perende gösterisi yaparken, yükselir ve bir iki kere hızlı döner ya da hiç durmadan beş altı kere art arda gösteri yapardı. Perende oyunu sırasında herkes toplandı. Şimdi de cambazlık başladı.

Kırmızı, kadifeli dar pantolon giyen, başına sarı sarık saran çıplak ayaklı Tohtahun, elindeki uzun ayarlı ağacıyla yürüdü ve cambaz ipinin büyük kazığının önünde kibleye bakarak durdu.

Haşim Hacı Hoca kibleye bakarak dua kılıp, izin verdikten sonra, kırmızı kadife pantolonlu sevimli delikanlı (Tohtahun) cambaz ipine basarak yukarıya doğru yürüdü. Aşağıdaysa, davul ve boru sesleri yükseldi. Binlerce kişinin gözleri Tohtahun'da idi. Cambaz boru seslerine ayarladığı ayaklarını oynatarak yukarıya doğru ilerliyordu. O, cambaz ipinde ilerleyip, birinci çatala yaklaştığında sağ ayağının tabanını sol ayağına direyip, tek ayakla ayakta durarak, "Ya Pirim, Şahi Merdan!" diye sesleniyor, burada bir iki dakika mola verdikten sonra, yukarıdaki ikinci çatala doğru yürüyordu. Yukarıdaki çatala yaklaşırken bir adım atıp hemen geri döndükten sonra aşağıdaki çatala döndü. Yine ileriye doğru hızlı hızlı ilerlerken, birdenbire iki ayağını iki tarafa gerip, ipe binekalyordu. İşte bu sırada seyirciler korkup, "İmdat!" diye bağırırlardı. O şimdi urgana binip, iki ayağını birleştirerek iki tarafa bırakıp oynamaya başladıktan sonra, bağdaş kurup oturuyor, yine birinci çatala gelip, iki gözünü iyice bantladıktan sonra yürüyordu. ondan sonra tekrar arkaya döndükten sonra, şimdi de iki ayağının tabanına iki tabağı bağlayıp, gözleri bantlı olarak yine yukarıya doğru ilerliyordu. Seyircilerse endişelenip, sessiz duruyorlardı.

İşte böyle birkaç kere gösteri yaptıktan sonra, o yukarıya doğru ilerleyip, tahta kuleye bir iki adım kala, başını urgana koyup iki ayağını yukarı kaldırıyor ve "Ya Pirim!" diye sesleniyordu. Aşağıda Haşim Hacı: "Canları güneş ve bostan gibi huzurlandıran, acıları gülistan gibi yok eden, Ya Pirim Şahi Merdan!" diye sol elini göğsüne koyuyor, sağ eliyle de sol elinin üzerine ses çıkarıp koyup: "Hazreti Şahit Merdan uğruna adaklarınızı veriniz." diye sesleniyor ve duaya el kaldırıyor. İki kişi sofranın iki kenarından açıp, insanların önünden geçiyordu. Kişiler ise ceplerinden para çıkarıp, sofraya koyuyordu. Bazıları etkilenip üzerindeki ceketlerini çıkartıp veriyorlardı. Böylece, çok para toplanır. Cambaz delikanlı üstü kapalı çadıra girip iki rekât namaz kıldı. Cambaz ipinden inerken çıktığı organla inmeden çadırdan aşağıya doğru bırakılan urgandan indi. Bu sırada onu birkaç bin kişi coşkuyla karşıladı ve ellerindeki ekmeği Tohtahun'a sundu. O, sunulan ekmeği ısırp ve geri veriyordu. Ekmeği ısırılan kişi kendini çok şanslı hissediyor ve sevinçten zıplıyordu. Ekmeği ısırılan kişi neden kendini bu kadar mutlu hissediyordu? Bunun sebebi de, karısı kısır olanlar cambaz ısıran ekmeği yerlerse, karısı doğum yaparmış.

Oyundan sonra Tohtahun'u herkes omuzlarında taşıdı, bazı kişiler onu kendi atlarına bindiriyor, bazıları ise onu arabalarıyla kendi evine götürmek istiyorlardı. Haşim Hacı ise, kendisine

bırakmasını istiyordu. Tam bu sırada iki jandarma tüfekte çıkageldi ve Tohtahun'a yaklaşarak onu götürmek istediler. Bu nasıl bir olay?

İli vilayetinin bu dönemdeki yöneticisinin yaramaz ve şımarık bir oğlu vardı. O, istediğini yapar ya da yaptırdı. O, şu civardaki çocukları mecburi askerliğe alıp, lüks üniformalarla bir ekip kurar. O, bu ekibi peşinden koşturup şehir halkının düzenini bozardı. Bu nedenle halk ona "Deli Şehzade" derdi. Şimdi buraya gelen iki jandarma da O'nun askerlerindendi. Deli şehzade cambaz oyununu gördükten sonra Tohtahun'a hayran kalmış ve onunla görüşmek için bu jandarmaları göndermiş. Halk Tohtahun'u yakalattırmadan bağırmaya başladılar. Haşim Hacı ise;

- Ey insanlar, lütfen sakın olun! Biz bunların ne amaçla geldiğini öğreneyim, dedi ve halkı sakinleştirdi. Jandarmalardan biri:
- Şehzade hazretleri bu çocukla görüşmek istedi ve ödül vereceğini söyledi. Bu nedenle biz onu almaya geldik, dedi. Haşim Hacı "Çocuğu şehzadeye götürmezsek, oyunumuzun devam etmesine izin vermez." diye çok korktu ve hemen Tohtahun'u deli şehzadeye götürdü. Ben de topun arasında sıkışıp, onlarla beraber gittim. Şehzadeyi çayhanede bulduk. O, Tohtahun'un vücuduna el değdirip kontrol ettikten sonra iğne getirtip, Tohtahun'un orta parmağına soktu, cambaz çocuk "İmdat!" çığlıkları atar atmaz elinden oluk oluk kan akmaya başladı.
- Him, bunun canı varmış, dedi deli şehzade gülümseyerek, ben onu cin olabilir mi acaba diye düşünüyordum.
- Şehzade hocam, o da bizim gibi Haşim Hacı'nın oğlu, Hazreti Ali Şahi Merdan'ın öğrencilerindendir, dedi Cambaz Haşim Hacı.
- Ali de kimmiş, diye sordu Şehzade.

Deli şehzadenin aptalca bu hareketlerine çok öfkelenen bir kişi:

- Ali Şahi Merdan, kılıçla dağları paramparça eden kahramandır, dedi öfkeyle.
- O nasıl bir kılıçmış?
- O şöyle bir kılıç ki, bir silkse kırk metre uzayan, bir kerede kırk düşmanın başını vücudundan ayıran kılıçtır, dedi öfkeli kişi.
- Öyleyse bu evliyanın öğrencisiymiş galiba, dedi deli şehzade Tohtahun'un o kadar yüksekteki ipin üzerinde korkmadan zıplayıp gösterdiği tehlikeli oyunlarına şimdi güvenerek.

Haşim Hacı, Tohtahun'u elinden tutarak çayhanenin yanındaki sekinin üzerine çıkararak:

- Ey cemaat, bugünkü oyunumuz tamam. Yarın cambaz ipinin üzerinde çark oyunu gösterilecektir, dedi yüksek sesle. Halk evlerine dönmeye başladı. Ben Tohtahun'a doymaksızın bakıyordum. Babam halk arasından beni bir kenara çekerek:
- He âşık, bugünkü oyunu doya doya seyrettiğin için yorulmuşsundur, hadi, biz de dönelim, dedi ve bileğimden tutarak, araba aramaya başladı. Sonunda çok zor, bir araba kiralarak eve döndük.

Ertesi yine cambaz oyununu görmeye gittik. Bugün de Tohtahun iki üç çeşit oyun gösterdikten hemen sonra kaldırıma, kaldırımdan da tek başına sürgülü çarka geçti ve bir ayağıyla sürgüyü alıp fırladı. Sonra eliyle sürgüyü tutarak başını aşağı, ayağını yukarı kaldırarak birkaç defa döndü. O bazen sürgüyü koltuğuna sıkıştırıyor, bazen de bükülen ayaklarının arasında sıkıştırıp asılı kalıyordu. İşte birbirinden farklı böyle zor oyunları sergilerken, aşağıdakiler cambaz çocuğun

başına bir şey gelmesinden korkuyor, gözleri ondan hiç ayrılmıyordu, bazıları ise ağzı açık ve hiç kımıldamadan heykel gibi bakakalmışlardı.

Şimdi Tohtahun sol taraftaki iki sürgü çarka geçti. Bundaki oyunlar da seyircileri daha da endişelendirerek devam etti. Yukarıdaki sürgüyü tutarak uçan yiğit birdenbire elini bırakmıştı ki herkesi aşağı düşecek korkusu sardı. Bu sırada o hiç beklenmedik bir hareket sergiledi ve aşağı sürgüyü tutarak durakaldı. Bu oyunların seyircileri endişelendirmemesi mümkün değildi. Biz bundan daha tehlikeli oyunları da gördük. Birisi sürgüye belini koyarak, el ayaklarını aşağıya doğru bırakan cambaz aniden başı ile aşağıya doğru kayıyordu. Biz: “Tohtahun şimdi yüzüstü düşecek.” diye düşünürken, O, yere düşmeksizin bütün vücudu ile başı aşağı ayakları yukarı bir şekilde asılı kaldı. Onun nasıl hayatta kaldığını düşündünüz mü? Bu oyunda Tohtahun ilk defa kendisini aşağıya doğru atarken şimşek hızıyla iki ayağını sürgünün urgan bağlanan iki kenarına yaklaştırdı dayamıştı. İkinci defa kendisi aşağıya doğru atarken ayaklarının tabanının sırtı ile sürgüyü alıp, bütün gövdesi ile asıladurmuştu. Düşünün, bunda da parmakları bütün gövdesini taşıyamayıp biraz kayarsa, hayata veda etmez mi? Ayrıca sürgüye oturup, arkaya doğru uçan Tohtahun aniden kendisini aşağıya doğru atar. “He o canından bezdiği için şimdi kendisini aşağıya doğru attı.” diye endişeyle baktığınızda bir de ne görürsünüz, o, iki ayağı bağlı yine asıladuruyor. Aslında o uçarken bize fark ettirmeden sürgün kenarına çember şeklinde bağlanan çarka ayağını geçirmiştir. Ancak bu oyun cambaza göre o kadar tehlikeli olmasa da, seyirciler açısından dehşet vericiydi.

Ben bu oyun dolayısıyla öyle bir olayı da hatırlamak isterim: Köyden tahıl getirip satan bir çiftçi pazardan bir şeyler almak isterken, Altunluk'ta cambaz oyunu sergilenmekte olduğunu duymuş ve parasını mendille sarıp, cebine koymuş ve doğrudan cambaz oyununu seyretmek için buraya gelmiştir. Cambaz çarktan kendisini aşağıya doğru atarken, çiftçi korkup “Allah'ım!” diye çığlık atmıştır. Bu sırada fırsat kollayan yankesici çiftçinin parasını cebinden almıştır. Çiftçi kendine gelip cebine baksa parası yok. İhtiyar hemen oracıkta bir taraftan “Allah'ım!” diye çığlık atarken, diğer taraftan etrafa bakınarak kendisini tokatlamaya başlar. Biz zavallı çiftçinin başına gelenlere hem üzülmür, hem de cambaz oyununun seyircilere ne kadar etki yaptığını biliriz.

Bundan birkaç yıl önce, orta boylu, burun kökü yüksek, siyah bıyıklı, otuz yaş civarındaki bir cambaz, burada oyun sergilemişti. O, Tohtahun'un sergilediği oyunlardan başka cambaz ipine çizmeyle çıkmış, başına da semaver koyup ilerlemişti. Bu iki cambazlık oyunundan sonra eski yönetim cambazlık oyununa izin vermemiş, böylece Uygur halkının canı gönülden sevdiği bu oyunlar kaybolmuştu.

Bundan birkaç yıl geçtikten sonra, cambazlık oyunu tekrar ortaya çıktı. Bu cambazlık ipini Kuran adam yayıkçı olup, aslında o da gençken cambazmış. O, güneyden cambazlık oyunu sergilemek amacıyla İli'ye urganlarıyla beraber geldiğinde hükümet yetkilileri onun oyun sergilemesine izin vermemiş. Bunun sonucu olarak o, eşyalarını satıp, geçimini sağlamaya çalışmıştır. Geçimini sağlamanın çok zor olduğu böyle bir dönemde o, sonunda bir yayıkçıda çalışmıştır. O, insanların cambazlığı çok sevdiğini fark edince, birkaç kişiye kendisinin cambaz olduğunu söyler ve eğer izin verilirse oyun sergileyebileceğini bildirir. Onun söyledikleri yurt büyüklerinin kulağına da ulaştıktan sonra yurt büyüklerinden birkaç saygın kişi O'na sahip çıkar ve oyun sergilemesine izin verir. Ayrıca onun cambazlık ipi kurması için borç olarak urgan, ağaç satın almışlar, ayrıca birkaç kişiyi de yardıma göndermişler. Böylece Altunluk'ta cambazlık oyunu yeniden sergilenmeye başlamış.

Kırk yaşlar civarındaki yayıkçı cambaz, gözleri şaşlı ve zayıf bir adamdı. Çoğu kişi onun cambaz ipinde oyun sergileyebileceğine inanmıyordu. Yayıkçı bunu fark edince, yaşının ilerlemesine ve güç bakımından bazı eksikliklerine rağmen var gücüyle oyun sergilemeye başlamış. O, yayıkçılıkta giydiği kıyafetlerini çıkarıp, kırmızı kadifeli kıyafetini giyerek oyun sergilerdi. O, göz ve tabak bağlama gibi Tohtahun'un sergilediği oyunların çoğunu sergileyebilse de, çark oyununda Tohtahun'un sergilediği oyunun sadece yarısını sergileyebildi. Çünkü onun yaşı epeyce ilerlediğinden kolayca yorulurdu. İpten inerken terler içerisinde kalır, kıyafetleri de ıslanırdı. Onun bu zor durumu insanın içini sızlatırdı. Yine de o, ertesi tekrar oyun sergilemeye başladı.

Perendebazlık Öğrenme Yolunda

Ben Cambaz Haşım Hacı'nın öğrencilerinin sergilediği cambazlık oyununu gördükten sonra, cambazlığı öğrenmeye heveslendim ve her gün onları taklit ederek oynamaya başladım. Cambazlık metotlarını öğrenmek amacıyla cambazların ikamet ettiği yeri buldum. Onlar kazan ustası mahallesinde geçici olarak kiraladıkları büyük bir avluda oturuyorlardı. Ben Tohtahun'u çok sevdim. Yaz günleri ona her gün meyve, kavun ve karpuz götürürdüm. O, mülayim, şirin sözlü, bağışlayıcı bir çocuk olduğu için bana oyun kurallarını bıkmadan anlatırdı, yorulmadan gösterirdi. Kendisi de avlusunda asılı çark sürgüsünde sürekli çalışıyordu. Ben Tohtahun'u bir gün göremezsem dayanamaz hale gelmeye başladım. Her gün gitmek istediğimde babamın, "Nereye gittin?" diye sorguya çekmesinden korkardım. Bu nedenle bir gün gitsem bir gün gitmez ya da iki üç günde bir giderdim. Böylece, ben de ağaca urgan bağlayıp, dal ağacıyla çatal kurarak, elimle ayarı tuttum ve cambazlık çalışmama başladım. İlk başlarda tepe boyu yerlere yürüyerek çıkıncaya kadar üç dört kez düştüm. Bu, benim ilk olarak korktuğumdan, ikinci olarak ayarı doğru tutamadığımdan kaynaklanıyormuş. Çünkü ayar, urganın iki tarafa kaymadan dik durmasını sağlamak için önemli bir şeydi. Ben sonra yayıkçı cambazın metotundan yararlanarak, ayarın iki ucuna ağırlığı aynı ölçüdeki kumu örtüyle sarıp astım. Bu metot, ayağı urgana daha da güçlü koyup durmasını sağlıyordu. Sonunda ben urganda yürüyerek ağaca çıkmayı öğrendim. Urganda yürürken iki ayağı iki tarafa bırakıp, urganda binip durmayı denemiştım. Kalçam sürölüp çok ağrımaya başladı. Bu nedenle, küçük bir yastığı kasıklarına koyarak, urgana binmeyi öğrendim, sonra urgan üzerinden iki ayağımı çiftleştirip, iki tarafa atmayı da öğrenmeye başladım. Bu arada tepe boyu yerden düşerek alnım yarıldı. Küçük parmağım katlanıp, ilk ögesinden çıktı. Parmağımın çıktığını babama da haber vermeden ya da tedavi de yaptırmadan öylesine bıraktım. Çünkü ben bu oyunları babama bildirmeden çalışmama devam ediyordum. Parmağım acıya acıya sonunda iyileşti.

Cambazlık oyunu öğrenme yolunda epeyce yaralandıktan sonra, cambazlığı bırakıp perendebazlığı öğrenmeye başladım. Ben bu oyunu önce iki el ile su çarkı olarak dönmeyi öğrenmekten başladım. Sonra başımı yere, ayağımı göğse doğru hareket ettirmeyi ve başımı alçak, ayağımı duvara yaslayarak el ile yere direyip durmayı öğrenmek için epeyce çalıştım. Şundan itibaren ayağım havada ellerimle yürümeyi öğrendim. Daha sonra yüzüstü belimi eğerek el ve ayaklarımı yere direyip dört ayaklı olarak durmayı öğrendim. Bu metodu daha çok çalışıp belli bir süre geçtikten sonra,

önce beş altı yaşlar civarındaki bir çocuğu karnımın üzerine çıkarıp, uzun süre bekletirdim, ondan sonra kanımın üzerine bir çocuğu, göğsümün üzerine de bir başka çocuğu çıkarıp deneme yaptım. Buna biraz alıştıktan sonra, öne ve arkaya doğru perendebazlık yapmayı öğrendim. Yavaş yavaş oturağa çıkıp, arkaya eğilerek içerken, iki avucumla yeri direyip durur hale geldim. Sonra bunu daha da geliştirerek, üç çaya üç tane yarmağı ya da üç tane kayayı dik koyarak, ikisini elimle, diğerini de dişimle ısırarak sandalye üzerinde ayakta durur hale geldim.

Böylece birkaç çeşit perendebazlık metotlarını öğrendikten sonra, sokaklarda kalabalık yerlere gidip, onlara perendebazlık oyununu sergiler hale geldim. İnsanları toplamak amacıyla davul çalmak lazımdı. Bu nedenle, benle beraber perendebazlık çalışması yapan mahallemizdeki kasabın oğlu Haydar'ı seçtim. İkimiz istişareden sonra davul yapma kararı aldık. İlk olarak bir keçi derisi bulup, kıra gömdük, birkaç gün sonra baktık ki onun tüyleri tamamen koparılıp düştü. Onu eski bir eleğin kenarına gerip, davul yaptık. Anlaşmaya göre davulu Haydar çalacak, halk toplanırken de ben perendebazlık oyunu sergileyecektim. Haydar perendebazlık oyunu sergilerken benim kadar iyi oynayamıyordu. Oyun gösterdiğimiz için ücret talep etmiyorduk. Çünkü biz cambazları taklit ederek oynamak için, yani oyun, eğlenceye kendimizi kaptırdığımız için oyun sergilerdik. Bazen, diğer mahallenin çocukları ile yarıştık. Temmuz ayının sıcak günlerinin birinde su kapısının dışındaki börekçinin oğlu İliçak ile yarıştım. Yarışma şartına göre, biz kapıdan yaklaşık yüz metre uzaklığındaki büyük derenin kenarına ayaklarımızı göğşe doğru kaldıracaktık. Hedefe ulaşıncaya kadar değiştirdiğimiz elimizin avucunu karnımıza vurarak yürürdük. Kim dere kenarına önce ulaşırsa, o ilk olarak börek kazanacaktı. Kazanan tarafın tarafını tutanlar da, ellişer börek vereceklerini vaat ettiler. Biz gömleklerimizi çıkarıp sadece pantolonumuzu bıraktık. O gün ben var gücüm ve bütün gayretimle İliçak'tan birkaç (on) adım önce hedefe ulaştım ve on börek kazandım. Ancak avuçlarım deri parçalarına çarptığından birkaç yerden kan çıkıverdi. Ben de ter altında kaldım. Herkes beni alkışladı. İnsanlar arasından akılsız bir delikanlı ortaya çıkıp, "Nede olsa ıslanmışsın, şimdi tamamıyla yıkan." diye beni kaldırıp dereye attı. Ben kendimi düzeltinceye kadar başım aşağı ayağım yukarı suya iki üç kere çöktükten sonra, çok zor sudan çıkabildim. Deminki akılsız da benimle beraber börekçiye gitti ve "Seni serinlettim." diye kazandığım on böreği benimle beraber yedi. Öteki masada ise, benim tarafımı tutup, kazandıkları elli böreği beş altı kişiyle beraber yiyorlardı. Bu akılsız onlara da yaklaşıp, iki üç börek yedi ve bir böreği alıp çıktı.

Ben dinlenip eve dönmeyi düşünürken, deminki akılsız Kazancı Mahallesi'nden Savur adlı bir çocuğu getirdi.

— Ey perendebazcı, şimdi de bununla yarış, dedi gitmemi engelleyip.

— Elim çok ağrıyor, şimdi oyun göstermem, dedim ben.

— Yetenekli erkekler bahane üretmezler, yürü, diye elimden tutup çekti o akılsız. Bu, Kazancı'dan çıkan mahir perendebazı, eğer bu kaybetse kulağımı keserim.

O, ben kabul etmesem de iki eliyle ikimizin bileğinden tutarak, su kapısına götürdü. Bu sırada mahallelerin çocukları arasında perendebazlık oyunu çoğaldığından, perendebazların sayısında da epeyce artış olmuştu. Savur da usta perendebazcı olarak ün kazanmıştır. Eğer ben onu da yensem, "fevkalade usta perendebazcılardan olacağım." düşüncesiyle onunla yarışmayı kabul ettim.

Ben evden kahvaltı zamanında çıkmıştım, esir namazına kadar eve dönmediğim için babam da beni arıyormuş. Babam benim su kapısının etrafında insanları toplayıp perendebazlık oyunu sergilemekte olduğumu öğrenmiş ve oyun sergilemekte olduğum yere ata binerek gelmiştir. Babam bana bakarken, ben de kıyafetlerimi çıkarıp, başım aşağı, ayağım yukarı yürüyordum. Babam şu yerden atını koşturarak top arasından geçip karnıma bir kırbaç indirdi. Ben şaşırıp, çığlık atarak kaçtım. Babam peşimden kovaladı. Ben Sed boyunca koşup, davulcu tarafa dönüp halkanın arka tarafına ulaştığımda, babam bana yetiştirdi ve attan indi. Ben gizlenebilecek yer bulamadığım için, önündeki suya kendimi attım ve emekleyip köprünün altına girip yattım. Babam köprünün altına bakarak: «Hemen çık, çıkarsan hiç ceza vermem, yoksa perendebazlık yapan el ve ayaklarını kırarım.» diye bağırdı. Ben sessizce, hırsız kediler gibi gözlerimi parlatarak, sırtımı hafifçe kamburlaştırdım ve köprünün aydınlık tarafına bakarak durdum. Ben çıkmayınca, babam nereden bulduysa uzun bir sürgü getirdi ve beni sürgüyle çıkarmak amacıyla sürgüyü köprünün altına indirdi. Babam sürgüyü çekip kendini düzeltinceye kadar ben de köprünün bir başka tarafından emekleyip çıktım ve davulcu tarafına doğru kaçtım ve oradan da Aydıngözü tarafına gittim. Babam atla peşimden kovalayıp geliyordu. Babam beni yakalamak üzereyken, Şive sokağındaki at yürüyemez eğri büğrü dere kıyısından koştum ve duvar deliklerinden geçerek amcam Abdullah Yavaş'ın evine ulaştım. Şansıma onlar da kapıyı kilitlememiş, samanlığa girip gizlendim. Babamsa caddeyle yürüyüp, “Herhalde buraya gelmiştir.” düşüncesiyle amcamın avlusuna girip, yaptıklarını anlatmış ve beni sormuştur. Amcam görmediğini söylerken babam:

— O muhakkak bu avluya girdi, gizleme, diye amcama sitem etmiştir.

Amcam:

— Siz bana kızmayın, buraya girse ben neden gizlerim. Siz biraz sinirinize hâkim olup evde dinlenin. Ben etrafta bir arama yapayım, diye babamı sakinleştirmiş. Sonra amcam beni samanlıkta buldu.

Ben amcama sarıldım ve ağlayarak:

— Beni bugün kurtarın, lütfen, yoksa babam el ve ayaklarımı kıracaktır, diye yalvardım.

— Öyleyse, burada samanla örtünüp gizlen. Ben bir çaresini bulup, senin burada kalmanı sağlamak için çalışayım, dedi ve samanlıktan ayrıldı.

Amcam çok mülayim ve yavaş hareket eden bir adamdı, bu nedenle konuşurken, sesleri yavaş ve yumuşak çıkardı. Fakat etkili konuşmasıyla herkesi ikna ederdi. Birer kişi ona küfretse, o rengini hiç değiştirmeden:

— Kardeş, iman eden ağzınızı kirletmeyin, Allah muradınıza erdirsin! derdi. Bu nedenle, kişiler ona Abdullah Yavaş derlerdi. Babamsa, birer lafı bile ağır olsa ve hemen yumruk atmaya hazırды. Bu yüzden herkes ona Sert Kadir derlerdi. Bir anneden doğan bu iki kardeş, karakter açısından iki ayrı dünya idi. İşte bugün de babam amcama küfrederek:

— Hey münafık, namussuz, diye hakaret etti. Beni dürterek önüne getirmedeği için, babam amcama birkaç kırbaç indirdi.

Yine de amcam:

— Çocuk daha küçük, bu nedenle şımarır, atın tayı da yaramazlık yapar, keçi oğlağı da zıplar, değil mi? Ne olur abi, bu kez bu çocuğu benim için affet, bugün burada kalsın, yarın ya da öbür gün iyice nasihat eder, sana getiririm, dedi ve sonunda babamı ikna ederek benim amcamlarda kalmamı sağladı.

Amcam anlaşma gereği bundan sonra şımarmam için çok nasihat etti ve ertesi gün, dünkü karışıklıkta kaybolan gömleğimin yerine yeni bir gömlek satın alıp giydirdikten sonra, beni evimize götürdü.

Şundan itibaren, ben babamdan korkup üç güne kadar hiç ses çıkarmadım. Dördüncü günü Haydar ile mescidin çatısına çıkıp, bacanın ağzına kerpiç dizdik, sonra onun üzerine başımı koyup ayağımı yukarı kaldırıp birkaç dakika durdum, sonunda duvarı tutup, ayaklarımı birleştirerek başımla dik durdum. Bu, yine babamın kulağına gitmiş fakat babam o gün bana bir şey demedi. Ancak ertesi sabah namazından döndükten sonra beni uyandırıp kemerle birkaç kere vurdu ve depoya hapsettikten sonra evdekilere bana hiçbir şey verilmemesi gerektiğini söyledi, sonra sabahlık çayını içip pazara gitti.

Ben açlıktan, kemer değip yaralanan vücudumun ağrısından sızlanarak nemli yerde yatıyordum. Bütün vücudum toz dumanlıydı, oradan buradan fare ve kurbağa sesleri geliyordu. Abim beni kurtarması için kız kardeşimi amcama göndermiş, kendisi de öğlen yaptığı mantıdan bir tabak getirip, deponun havalandırma deliğinden beni çağırdı:

— Zunun...

Ben havalandırma deliğinden abimin kaşıkla sunduğu mantıyı yedikten sonra, karnımı yarım yamalak doyurdum ve biraz rahatlamış oldum. Akşamleyin amcam geldi ve yumuşak, şirin sözleriyle babamı eritip, beni kurtardı.

Ben değerli, şefkatli ve mülayim amcamın bana yaptığı yardımlarını hiç unutmadım ve bu nedenle son zamanlarda amcamın çocuklarını sırtımda taşıyıp bakmaya ve amcama yardımcı olmaya başladım. Böylece, kardeşler arasındaki yakınlık daha da yoğunlaştı.

Tebliğ Dinlemek

Ben daha gençken Cuma mescidi olarak adlandırılan büyük mescitler vardı. Ünlü büyük âlimler (Onlar için ya molla ya da ulema denirdi.) burada Arapça, Farsça ünlü kitapların anlamlarının anlatırlardı. Öğrenci olarak sayılan hocalar kitabın metnini aynen okur, hoca olarak adlandırılanlarsa izahlarını açıklarlardı. Eğer damolla Arapçaya kâmil ve geniş bilgiye sahipse, anlamlarını açıklayıp ya da izahlayıp dinleyicileri kehribar gibi kendine cezp ederdi. Böyle ünlü damollanın mescidine kişiler akın eder ve “ben palan âlimi dinleyen adam” diye övünürdü. Tebliğ, çoğu zaman her gün sabah namazından güneş doğuncaya kadar devam ederdi.

Hangi mescitte ünlü bir damolla tebliğ etmeye başlarsa, o mescit çok uzak olsa dahi babam zamanında yetiştirdi. Babam tebliğ dinlemeyi çok sevdiğinden, hangi mescitte kimin tebliğ edeceğini

önceden araştırırdı ve dinlediklerinin hepsini döndüğünde bize anlatırdı. Babam okuma yazma bilmesede, hafızası güçlüydü. Babam benim dikkatle dinlediğimi fark ederken:

— Sen kitap dinlemeye çok meraklıymışsın, sen henüz ergenlik yaşına gelmemiş olsan da yarından itibaren benimle beraber sabah namazına mescide gel. Büyük alimin kendi ağzından kitap sözlerini dinle! Harikulade sözler de dinlersin. Bunu dinlemenin sevabını anlatıp bitiremezsin, dedi sevinçle.

Ertesi seherde babam beni uyandırdı ve kendisi taharet almaya tutundu. Ben aceleyle kıyafetlerimi giyip, babamın taharet alma yönetimini izledim. İbrik boşadıktan sonra, babam nasıl abdest aldıysa ben de o şekilde abdest aldım. Ondan sonra babamla Kazancı Mahallesi'ndeki büyük mescide doğru yola koyulduk. Babam benden birkaç adım ileri aceleyle yürüyordu. Ben babamın sarığının sıkıştırılmış ucunun rüzgârda hafif sallamasına bakarak oğlak gibi zıplayıp gidiyordum.

Biz mescide girip arka saptan yerimizi aldık. Namaz kılındığında cemaat nasıl hareket etse, ben de öyle hareket ettim. Namazdan sonra tebliğ başladı.

Daha hava karanlıktı. Mihrap'ın önündeki küçücük masaya yerleştirilen lamba sönük ışık dağıtıyordu. Büyük âlim, mihraba arkasını dönerek bağdaş kurup, cemaate dikkatle baktıktan sonra oturdu. İbare okuyan kişi, onun önünde dizüstü oturdu ve kitap ayrıciyla satırları gösterip okumaya başladı. O, birkaç cümle okuduktan sonra, damollanın "hım" sesi çıkar çıkmaz dururdu. Damollam Arapça okunan sözlerin anlamını açıklamaya başladı. Bizim dinlediğimiz kitabın adı "Sahihül Buhari" adlı ünlü hadisler mecmuası idi.

Ben şundan itibaren, nerede tebliğ olursa, oraya koşar oldum. Bir defasında ben Hz. Muhammed Peygamberin: «Kişilere iyilik yapan, iyi kişidir.» hadisini anladıktan sonra çok sevindim ve ben de iyi kişilerden olmaya karar verdim. Bataklığa saplanan arabaların çıkarılmasından düşen kişilerin kalkmasına kadar kişilere iyilik yapmak için yardım etmeye başladım.

Yayaların geçtiği yollardaki taş, çamur ve parçaları bir kenara atardım. Çünkü ben de böyle şeylerden birkaç defa zarar görmüş, hatta ayaklarımın parmakları da yaralanmıştı. O dönemlerde benim yaşımdaki çocukların çoğu yazı ayakları çıplak olarak geçirirlerdi. Sadece çok zengin ve saygın kişilerin çocukları yazın sandal ya da potin giyerlerdi.

Tebliğde anladıklarım göre, iyi kişi başkalarına iyilik yapanlar, kötü kişi de, başkalarına zarar veren insanlardı. Ben burada emek ve hareket ile ilgili duyduklarımdan hareketle aşağıdaki gibi iki olayı anmak isterim.

Birinci olay:

Bir gün bir ihtiyar değneğine dayanarak kapı önünde dururken, Hz. Muhammed Aleyhisselam önünden geçmiş. İhtiyar kalkıp selam verirken, Hz. Muhammed Aleyhisselam ihtiyarın selamını dikkate almadan geçmiş. İhtiyar: «Ben ne yapmışım da Hz. Muhammed Aleyhisselam selamımı dikkate almadı, yüzüme bile bakmadan geçti.» diye düşünmüş ve üzgün bir şekilde başını eğip, değneğiyle yeri çizerek oturmuştur. Hz. Muhammed Aleyhisselam dönerken yine ihtiyarla karşı karşıya gelmiş ve ihtiyar hemen ayağa kalkıp:

— Esselamu Aleykum! diye elini göğsünün üzerine koyarak selam vermiştir. Hz. Muhammed Aleyhisselam:

— Ve Aleykum Esselam! diye ihtiyara soğuk bakarak yoluna devam etmiştir. Hz. Muhammed Aleyhisselam yirmi otuz adım ilerledikten sonra, ihtiyar Hz. Muhammed Aleyhisselam'ın peşinden koşup yetişmiş ve şöyle demiştir:

— Ya Resulullah, sizden bir soru sormak mümkün müdür?

— Buyurun!

— Hazretleri o tarafa geçerken selamımı dikkate almamıştınız, dönerken hoş karşıladınız ve beni mutlu ettiniz, bunun sebebini öğrenmek istiyorum, demiş ihtiyar.

— Ben geçerken siz kıpırdaman oturuyordunuz, döndüğümde ise, değneğinizin ucuyla da olsa yeri çizip hareket etmişsiniz, demiş Hz. Muhammed Aleyhisselam tebessümle.

İkinci Olay:

Küçük 5 çocuklu bir fakir kişi: “ Hz. Muhammed Aleyhisselam fakir, garip miskinlerin derdini anlar.” dediğini duyduktan sonra, Hz. Muhammed Aleyhisselam'a gitmiş ve çocuklarının yiyecekleri ve giyeceklerinin yokluğundan yakınmıştır. Hz. Muhammed Aleyhisselam ise, kilerden iki kulaç kadar bir tane çiğ urgan getirip, fakir kişinin eline tutturmuştur. Bu kişi çiğ urganı sımsıkı tutup, başı eğik geçerken, tecrübeli bir ihtiyar kişi:

— Hey birader, neden bu kadar üzgün yürüyorsunuz? diye sormuş.

Üzgün kişi:

— Buna bakın, demiş yere bakarak.

— Neye bakacağım?

— Bu çiğ urganı kastetmiştim.

— Çiğ urganınıza ne olmuş?

— Çiğ urgana bir şey olmadı. Biz yedi kişilik bir ailede yaşıyor ve hepimiz açız, demiş üzgün kişi içini çekip, Hz. Muhammed Aleyhisselam'ın benim gibi fakirlerin derdini anlar ve yardım eder, diye duymuştum ve bu nedenle yanına gitmiştim, derdimi anlattıktan sonra bu çiğ urganı elime tutturdu, düşünün birader, bu çiğ urganla karın doyar mı ya da kıyafet olarak giyilebilir mi?

— Bu hikmetin kıymetini anlayamamışsınız, demiş tecrübeli ihtiyar, Resulullah'ın bu çiğ urganını size vermesi aslında “Bununla çölden odun bağlayıp getirip sat ve böylece geçimini sağlamaya çalış.” anlamına gelir.

Üzgün kişi tecrübeli ihtiyardan işin asıl ne olduğunu anladıktan sonra, “Verirsen yerim, vermezsen ölürüm.” diye boş oturmadan, yakın civardan odun toplamış ve çiğ urganla pazara götürüp satmıştır. O gün bunun parasına yedi tane ekmek almıştır. Ertesi çöle gidip dünkünden daha fazla odun toplamış ve pazara götürüp sattıktan sonra parasına 10 tane ekmek almıştır. Her gün bu şekilde

hareket ettiğinden, evinde ekmekle giysi hiç eksik olmaz duruma gelmiştir. Böylece üzgün kişinin çalışma azimi daha da artmış ve ilerleyen zaman içerisinde ailesinin durumu epeyce iyileşmiştir.

Turdi Kadir

Ağabeyim Turdi Kadir değişik alanlarda kendisini bilimle donatmış, genel olarak, Arapça, Farsça, Çince, Rusça'dan anlayan bir kişiydi. O beş altı sene medrese eğitimi gördü, sonra dünya bilimleri eğitimi aldı. Ancak, Buhara'ya gidip gelmediği için, damolla (büyük âlim) ya da müderris unvanı alamadı. Ayrıca eskiden fenni okullar olmadığı için öğretmen olarak iş bulamadı. Babam ben daha küçükken dünyaya veda etti. Biz geçimimizi sağlamaktan tamamen mahrum olarak gurbette kaldık. Sonunda ağabeyim bazı zenginlerin kıymetli çocuklarından iki üçünü evinde gidip okuttu ve bunun için onlar ara sıra para verirse ağabeyim kabul ederdi. Vermezlerse hiç istemezdi. Sonradan ağabeyimiz mahallemizden bir odalı bir ev bulup, sokakta oyunla zamanını boşa harcayan çocuklara okuma yazma öğretti, okuma yazma bilenlere de değişik alanlarda bilim öğretti. Ama bu, resmi okul ya da kurs da değildi. Onun öğrencileri isterse gelir, isterlerse gelmezdi. Bu nedenle bu öğrencilerin sayısı çoğalıp bazen yirmi otuza ulaşır, bazen de beş altıya inerdi. Bunun için ağabeyim bir kuruş dahi almadan çocukları bedava eğitirdi. Ben de şu çocuklara katılıp ağabeyimden ders aldım.

Ağabeyim güzel yazıda bütün Gulca'da ünlüydü. O evde oturup «muallim evvel» (elifba) ve «muallim sanı» (matematik) adlı iki çeşit derslik kitabını kâşî kalem ile yazıp bitirdi. Bu yazılara çok dikkat etseniz dahi, matbaada basılan harflerden hiç farkı yoktu. Sonra ağabeyim bu kitapları çoğaltıp yazmaya başladı. Bunun biri bir ayda tamamlanırdı. Ben yazılan kitabı pazara götürüp satardım. Alanlar:

— Kazan matbaasıymış galiba, sen bu kitabı nereden aldın? diye sorarlardı. Ben bir kitabı iki kuruşa satardım, sonra paranın yarısına tavuk kavurması yaptırıp, bir tabak lağmen (hamur yemeği) ile beraber verdim. Eve döndükten sonra ağabeyime bir lira seksen kuruşu vererek:

— Yirmi kuruşu kendime ayırdım, desem, tamam kardeşim, çabuk ol, bana da tavuk kavurması yaptır. Altmış kuruşa da bir hafta yetecek kadar kalın tandır ekmeği al, diye seksen kuruşu bana verirken, bir lirayı cebine koyardı.

Ayrıca, bir kitapçı Tatar dede ağabeyime Kazan ya da Bombay'da basılan Kuran'ların yırtılan sayfalarını getirip, her birini beş liradan ücret ödeyip yeniden yazdırırdı.

Biz elimize para gire böyle günlerde iki ya da üç kişilik ayaklı tenceremizle pilav yapardık. Ağabeyim medresede pilav yapa yapa epey ustalardan olmuş. Pilav yaptığımız gün sanki bayrammış gibi çok mutlu olurduk.

Bizim Ramazan aylarında pilav yememiz diğer aylara göre daha çok olurdu. Bu nedenle ben bir ay Ramazanda yaklaşık on kere pilav yediğimiz günleri şimdi de lezzetle hatırlıyorum. Ramazanın geri kalan yirmi gününde çoğu zaman sert ekmekleri ezip oruç tutardık.

Babamız öldüğünde, babama ait mal mülkler borca yetmediği için, evdeki eşyalar da borca gitmiş, bize sadece şehirdeki dört odalı boş ev miras kalmıştı. Babamın borçlu olmasının nedeni,

kumaş pazarında durgunluk yaşandığından, taksitle aldığı kumaşları Hudiyar Mahallesi'ndeki bir kişinin arazisiyle değiştirmiş olmasından kaynaklanıyordu. Burada babam çiftçilik yapmak amacıyla, bu toprağın vergisini ödeyemeyen bir çiftçiden kışın satın almış. Şundan itibaren babamın kalp hastalığı ağırlaştığından ilkbaharda bu dünyaya veda etti. Böylece, babam çiftçilik yapma hedefine ulaşamadı. Ağabeyimle ikimiz bu toprakta ziraat yapmak istedik ama beceremedik. Çünkü ilk olarak, bizde ziraat yapmak için kullanılan ne hayvan, ne de gerekli malzemeler yoktu. İkinci olarak, biz çiftçilik işlerini bilmiyorduk. Bu nedenle, burayı kendisinininkiyle beraber işletmek isteyen bir çiftçiye ortağa verdikten sonra şehre döndük. İstişare gereği, biz her gün tahıl toplamaya yardımlaşmayı ve giderinin yarısını ödemeyi kabul ettik. Böylece, ne köyde kalıp çiftçi olabildik, ne şehirde tüccar ne de birer meslek sahibi olabildik.

Ben mahallemizdeki su getiremeyen kimsesiz ailelerin suyunu getirirdim. Mahallemize su getirecek yer, su kapısı, dolan kapısı ya da küre kapısının dışındaki uzak bir yerd. Bu nedenle, su doldurulan iki kovanın tutkusunu sürgüden geçirip, urganla bağlar ve eşeğe eyerlenen yaya yükleyip getirirdim. İşte böyle eşeğe yüklenen kovada su getirirsem, ev sahibi bana güzel bir öğün yemek verirdi. Böyle su taşıma yazın kolay olsa da, kışın ve ilkbaharda zordu. Özellikle ilkbahardaki diz boyu bataklık olan zamanlarda daha da zordu. Böyle bataklıktan eşeği çok zor geçirirdim. Böyle zamanlarda eşeğin ayağı kayıp bataklıkta yıkılırsa, iki kova eşeği bastırıp çamura bulaşır. Benim gibi bir eşeği ayağa kaldırmaya gücü yetmemenin yanı sıra her yeri batağa bulaşan çocuğun duruma acıyan birer mert insan yardım ederse, bataklıktan kurtulur ve batağa saplanan eşekle kovalardaki yarıya inen su sahibine teslim edilirdi. Eğer öyle halis, mert kişi bulunmazsa, kovanın alt tarafındaki su indirilen deliği kapatan koçan büyüklüğündeki kazığı çıkartıp, bütün suyu yere dökerdim, sonra eşeği ayağa kaldırıp, sahibine boş kovalarla beraber teslim ederdim. Ya da bana iyiliği epey dokunan ailelerin susuz kalmaması için tekrar dönüp su getirirdim. İlkbahardaki derelere bataklık aktığından, su da çirkef gibi olurdu. Yine de suyu götürmekten başka çare var mı?

Ben böyle halis hizmetlerden başka yine düğün, tören, nezir ve merasimlerde de insanların yardımına koşardım, davetiye dağıtırdım. Büyük kazanlara ateş yakardım. Misafirler geldiğinde ellerine su tutardım, sofraya sarıp, tabakları taşırdım, geceleri de havuç doğrayıp, aşçılara yardım ederdim. Bazı cömert aşçılara rastlarsam, karnımı doyurmakla kalmayıp, eve dönerken, iki ya da üç parça eti elime tuttururdu.

Kuşağıma bağlayıp eti ağabeyime verdiğimde, o çok sevinir ve iştahla yerdi. Diğer taraftan da teşekkür etmek yerine sitem ederek:

— Sen Âşık Abdal gibi kapı kapı dolaşır hale geldin, derdi. Ben de ondan geri kalır mıydım?

— Hey abi, senin gibi hareket kımıldamadan oturursam, ağzıma sinekler altını yapmazlar mı? Atalarımız dememiş mi? “Ağzın becerikliği başka, ayağın becerikliği koşar aşı.” diye. Başkalarının kapısında dolaşmasaydım, iki günden beri yediğimiz pilavlarınla yemekte olduğun etler nereden gelsin? derdim.

— Ne olursa olsun yüzümüzü kızartacak herhangi bir durumdan kaçınalım, kardeşim, derdi ağabeyim.

O, nefsine düşkün olmamanın yanı sıra tamahkârlıktan uzak bir yiğitti. O, hiçbir mal mülke sahip olmasa da, cömert, nazik idi. O, kendisinin gururuna dokunan herhangi bir lafı duyduğu anda, hiç sabredemezdi.

Ağabeyim pazardan alışveriş yapmayı doğru dürüst bilmezdi. O, bir gün palto giymek için bir mağazadan parasının hepsine beş metre kumaş satın almıştır. Ben onu görüp, satın aldığı kumaşın pahalı olduğunu diğer mağazalarda ucuz olduğunu söylemiştim, sinirlenerek:

— Mal sahibi bana, bunun fiyatı bütün mağazalarda aynı diye yalan söylemiştir, öyleyse dedi ve elindeki kumaşı “Defol, münafığın malı!” diye tavana fırlattı.

O zamanlarda dürüst tüccarları bulmak zordu. Ancak ağabeyim herkesi kendisi gibi dürüst ve yalan söylemez zannederdi. O, «Ortada burun yoksa, o göz, bu gözü yerdı.» atasözünü hatırlamadan «Ne de olsa insanlar münafıklıktan korkar.» diye güvenirdi.

O, kumaşı pahalı satın aldığı için, dikiş ücretini ödemeye parası kalmamıştı. Ben bunu mahallemizdeki bir terziye anlattığımda, ağabeyimin ismini duyup:

— Hocama söyle, kumaşı kendisi getirsin, kısa sürede dikip vereceğim, dedi.

Ben eve gelip ağabeyime bu müjdeyi haber verirsem, o:

— Dikip verir de ama terziye verecek para yok, sen ona tekrar gidip rica et, dikmeden kesebilir mi? dedi.

Ben bunu terziye anlatmıştım, usta:

— Ücretini eline para girdiğinde verebilir. Turdi Bey hiç çekinmeden geliversin! dedi.

Ağabeyim: “Kumaşı götür, dikmeden sadece kesip versin, ben ölçüsünü alıp yazıp sana vereyim.” dedi ve bir kâğıda boyunu, yenini ölçtükten sonra yazdı. Yine bir parça kâğıda ceketin şeklini çizdi.

Sırası gelmişken şunu da ilave etmek isterim; ağabeyim bayağı usta bir ressam idi, fakat bu konuda kendini geliştiremedi. Çünkü onun insan ve hayvanların resimlerini çizdiğini babam tesadüfen gördükten sonra:

— Kıyamette bunlar senden can ister. Bir canını kendin mi alacaksın ya da onlara mı vereceksin? Büyük günah işlemiş olursun, diye kızarak çizdiği resimleri paramparça etmişti. Babam, ağabeyimin bu sözleri pek dikkate almadan yine resim çizdiğini görürse ya da duyarsa, onun elini direğe bağlar ve: «Resim çizdiğin elin bu mu?» diye vurarak avuçlarından kan çıkarırdı.

Konuya dönecek olursak, ben o gün ölçü ile ceketin resmini ustaya gösterip, kumaşı kesip vermesini rica ettim. Terzi usta birden gülmeye başladı.

— Bu yeni moda, baksana, resmi çok güzel çizmiş, usta elindeki işini bırakıp uzun bir süre resme bakıp inceledikten sonra, kumaşı kesti. Ancak elime vermedi,

— Sen Turdi Bey’e söyle, ücret almayacağım, iki üç gün içerisinde dikip size vereceğim, dedi.

Ben ağabeyime ustanın dediklerini söylemiştim, ağabeyim:

— Hey aptal, şimdi benim başkasının hakkını vermeyen alçak olmamı mı istiyorsun? dedi kızarak.

— Ustanın kendisi almak istemiyorsa, sen nasıl olur da kişinin hakkını vermek istemeyen alçak olursun? dedim ben de.

— Hayır, ben kişi hakkını yemekten korkarım.

— Vermek istesen de paran olmadığı ve durumu bildiği için usta da ücret almadan yapmak istedi ve buna da razı zaten, bunun neresi kötü?

— Sen benim parazit olmamı mı istiyorsun?

—Başkaların yaptığı iyiliği anlamayan cahil biriymişsin be, dedim sinirlenip. Bunu duyan ağabeyim, öfke kesildi:

— Abu Cahil'in ta kendisiymişsin be, İblisin öğrencisi. Hemen gidip kumaşı getir. Yoksa gebertirim seni! O, eline kısıp alıp bana yaklaşmıştı, hemen kaçtım ve kaç kaç terzi ustaya gidip, ağabeyimin ceketini diktirmeye razı olmadığını söyledim ve kumaşı geri vermesi için yalvardım. Usta kumaşı verdikten sonra geri getirip ağabeyime verdim.

Ağabeyim kesilen kumaşı eline alıp incelemişti, usta kumaş parçalarıyla beraber yarım arşın beze sarıp vermiştir. Bunu gören ağabeyim:

— He, işin yolu böyle olur. Bu kocabaş usta epey insafli bir kişiymiş. Başkasının hakkını yemekten korkuyormuş, dedi ve fazla kumaş parçalarından ip çıkarmaya başladıktan sonra bana ve ustaya teşekkür etti. Böylece, o, bu ceketini kırpmalardan çıkardığı iplerle eliyle dikip giymişti.

Ağabeyim yoksulluğun çilesini çok çektiği için, akciğer hastalığına yakalandı. O, hangi sebeplerden verem hastalığına yakalandığını çok iyi biliyordu.

— Kardeşim, benim bu hastalığım toplumsal hastalıktır. Yani çoğu zaman kuvvetli yemek yiyememe, bazen aç kalma, mevsimlere göre kıyafet giyememe, gam ve üzüntülerden kurtulamama gibi sebeplerden ötürü yakalandığım bir hastalıktır. Şimdi de, bundan kurtulmak için iyi besinlere, havası güzel yere ihtiyaç vardır. Ayrıca ruhsal açıdan insanı mutlu eden bir ortam, kısaca paraya ihtiyaç vardır. Bunları elde edebilmek için de, müsait bir toplumsal cemiyete ihtiyaç vardır. Sonra o, bunlar olacak, gibi şeyleri çok söylerdi. Hastalığım başkalarına bulaşmasın diye yemek yiyen, tabaklarına kadar ayırmış ve yanında taşıdığı kutuya tükürüp sonra onu yakardı o yine:

— Benim ömrüm kısa oldu. Siz daha uzun yaşarsınız inşallah. Bunun için benim gibi gece gündüz eve kapanmayın ve hareket edin. Ben yemek yediğim tabakta sakın yemek yemeyin. Benden kalan kıyafetleri giymeden yakın, gibi konuşmaları çok tekrarları.

Çok değerli ve hayırsever bu yiğit, benim ağabeyim, kendisinin de söylediği gibi çok uzun ömür görmedi ve 26 yaşında verem hastalığı ile eski dünyaya gözlerini kapadı.

Berberde

Dengkapı karakolunun yanında güzel bir berber vardı. Burada keçisakallı, zayıf, biraz eğri, elli yaş civarında bir kişi berberlik yapardı. Niyaz Berber adlı bu kişinin dükkânı çeşitli resimler ile donatılmıştı. Bu resimlerde çeşitli rivayet kahramanları, cadı, melekler; savaş tarihine ait resimlerin içinde «Bülbül Goya» adlı hikâyede anlatılan başı insaninkine benzeyen, geri kalan kısmı da kuşa benzeyen kocaman ve acayip renkli olarak çizilerek anlatılmıştı. Köşeye koyulan ağaç sandık ile tahta başı çeşitli savaş ve rivayet kitapları ile doluydu. Ben bu berber dükkânından okuma salonu gibi yararlanırdım. Buraya sadece ben değil, Niyaz Usta'ya saçını kestirmek için gelenlerle diğer başıboş insanlar da kitap dinlemek için toplanırdı. Niyaz Usta okuma yazma bilmiyordu. Ancak kitapsever, otodidakt idi. O, benim kitap okumamdan çok hoşlandığı için, başka okuma yazma bilen kişileri ki usta çok sevinir ve baş (saç) yumuşatan uzun uzun parmakları saç üzerinde oynamaya başlardı.

— Ohhh, oğlumuz bülbül goya gelmiş. Hadi, hadi, ona yer veriniz! diye işine ara verip, bana yer gösterir, önüme yüksek ayaklı masayı getirirdi ve dün okuduğum kitabı masa üzerine koyardı, dün geldiğin yerde ayraç var. Hey hey, tam güzel yerine gelmiştin, değil mi? Badereptar ile Kemiki Ayyarlar karşı karşıya gelmişlerdi, hadi oğlum, o yerden başla.

Ben kitabı açıp okumaya başlardım, o da kitap dinlerken, işine devam ederdi.

«Kemiki Ayyar bir takla attıktan sonra Badereptar'ı yolundan saptırdı. O, kat kat evlerden geçerek, Melike Dilsuz'un asılı olduğu yere girdiler, onun yanında kendisi dört ser⁹⁴ kadar bütün bir evi ya da kişiyi içine alırsa, yine dört ser kadar kollarını yanından çıkarıp, gözü açıp kapatıncaya kadar, Melike Dilsuz'u onun içine koyup kaçtılar...” Ben bunları okurken, berberin eli durdu:

— Güzel, güzel, Kemik Ayyar'a aferin, diye kitaba elini uzattı. Ben onun eline bakakaldığımda, he, he, hadi, oku, ondan sonra ne oldu? dedi ve önüme gelip çabuk okumamı istedi.

Okuduğum “Cemşit” adlı savaş tarihine ilişkin kitaptı. Bundan başka kuaförde «Rustimi Destan», «Aba Müsellim», «Kahraman Katil» gibi savaş tarihine ilişkin kitaplar ve efsanevi rivayetlerin yazıldığı kocaman kitaplar vardı. Bunun içinde benim severek okuduğum «Çahar Derviş», «Tuti Name», «Binbir Gece», « Ebu'eli İbni Sina», «Şahı Meran» gibi kitaplar da vardı. Savaş tarihine ilişkin kitaplara bakıldığında, bu kitaplarda acayip, olağanüstü, sihirli olaylar anlatılmıştı.

Örneğin, okuduğum «İbni Sina» da büyük alim tarihi gerçekçilik temel alınmadan, sihirci olarak efsaneleştirilmiştir. Ben daha çocukken bu kitabı okuduktan sonra, onu alim olarak değil de, sihirci olarak tanıdım.

Niyaz Berber'in kendisi çoğu zaman bu kitabı dinlemeyi çok severdi. Bu nedenle, ben bu kitabı tamamladıktan sonra, onun talebine esaslanarak:

— Öyleyse bugünden başlayarak «Abu Eli İbni Sina» yı okumaya başlayayım, demiştim, usta sevinçten:

— Öyle yap, oğlum, sana nöbet şekeri vereyim, diye elime bir parça nöbet şekerini tutturdu.

Ben yine bu kitabı açıp okumaya başladım:

⁹⁴ Ser: 35 grama eşit ağırlık birimi (ölçü birimi)

«Buhara’da abisi Abu Eli İbni Sina, kardeşi Ebulharis adlı iki çocuk varmış. Onlar okulda okurken, hocaları ve okul arkadaşları onların çok akıllı ve zekiliğine şaşarlarmış. Özellikle Abu Eli İbni Sina’nın zekiliğine çok şaşırmışlar ve bir gün onun ne kadar uyanık olduğunu denemek amacıyla, arkadaşlarıyla istişare ederek, bir parça kâğıdı fark ettirmeden onun oturduğu yere bırakmışlar, İbni Sina oturduktan sonra ayaklarının altına bakmıştır. Yanında oturan arkadaşı:

— İbni Sina, neden oraya buraya bakıyorsun? Diye sormuş:

İbni Sina:

— Bugün yer biraz yükselmiş ya da tavan biraz alçalmış olabilir mi? diye cevaplamış. Bu cevaptan öğrenciler çok şaşırmış ve alttaki kâğıdı göstermiştir. Bunu öğrenen hoca, onlara nasıl bir metotla ders verilmesi gerektiğini düşünüp, bütün bilgilerini onlara öğretmek için büyük çaba sarf etmeye başlamıştır. Hocası bütün bilgilerini hiç esirgemedi onları çalıştırdıkça, İbni Sinalar da o kadar çok çalışmaya başlamış ve hocanın öğrettiklerine hiç ikna olmadan sürekli soru sormaya başlamıştır. Bunun üzerine hoca utanıp:

— İbni Sina, benim size vermem gereken bilgi birikimim sona ermişti, fakat siz ikna olmayıp, sürekli soru sorduğunuz için, şimdi benim cevap verebilecek imkânım kalmadı. Eğer başka yere gidip bilim öğrenmek isterseniz, siz bilirsiniz, demiş.

Ondan sonra İbni Sina:

— Kardeşim Ebulharis, bizim Buhara’dan almamız gereken ilim sona ermiştir. Bununla dünyada hiçbir şeyi elde etmemiz mümkün olmayacak galiba, demiş ve kardeşiyle beraber yola koyulmuştur.

Onlar her bir şehirden kendilerine ilim yurdu ara ara sonunda Kudüs’e ulaşmış ve araştırma sonucunda güzel bir ilim yurdunun olduğunu öğrenmiştir.

Bu yurt aslında büyük bir dağın mağarası olup, buraya Davut Peygamber vefat etmeden önce, ilmi simya ve ilmi kimyaya ait bütün kitapları toplatıp, güzelce saklamıştır. Burası bir sihirli mekân olup, her yıl bir defa güneş doğarken taş kapısı kendiliğinden açılıyor, güneş batarken de kapanıyormuş. Eğer birer kişi buradan kitap alıp yürüse, kapıya yaklaşıp yaklaşmaz kapı kapanıp, dışarı çıkamıyormuş. Bu nedenle, kimsenin buradan kitap alıp çıkamadığı sihirli bir mekâna dönüşmüştür.

İbni Sina bu olayı öğrendikten sonra, orada bir yıl kalmış, ertesi yıl kapı açılınca kadar kitapları inceleme kararı almıştır. Kendisinin Buhara’da öğrendiği ilim kimya gereği, tanesi bir günlük gıda olan boğursak⁹⁵,tan hem kendine hem de kardeşi Ebulharis’e üç yüz altmış altı taneden hazırlayıp, torbaya yerleştirmiştir. Yine o kadar mum hazırlayıp, kapı elçisini beklemiş.

Bahar aylarından bir gün, İbni Sinalar gezerken, habercinin: «Ey insanlar, sakın duymadık demeyin, Kohi Davut mağarası açılmıştı. İlim tahsil etmek isteyenler gaflete kapılmadan hemen harekete geçiniz.” bildirisini işittikten sonra, eşyalarına alıp, uçarcasına mağaraya gitmiş. Binlerce kişi içeri girip, taş masa ve oyuklardaki kitaplara ara sıra bakarken, akşam olmuş ve kapının kapanacağına ilişkin ses duyulmuştur. Herkes dışarıya doğru koşarlarken, İbni Sina ile Ebulharis iki köşeye

⁹⁵ Boğursak – yağda pişirilmiş hamur, lokma

saklanmıştı. Kapı gürültüyle kapandığında mağarada onlardan başka kimse kalmamış ve iki kardeş ayrı ayrı yerde taş masanın yanında birbiriyle konuşmadan kitap okumaya başlamıştı.

Böylece bir yıl öğrendikten sonra, kapı yine gürültüyle açılmış ve iki kardeş beraber dışarı çıktıktan sonra kendi memleketine doğru yola koyulmuştur. Onlar şehrin dışındaki kamışlı keçi yolunda yürürlerken sekiz atlı asker gelmiş ve onları bağlamıştır. Bu atlılar aslında hapisten kaçan iki suçluyu arıyorlarmış. Onlar saçları uzamış, yüzleri sararmış İbni Sinaları hapisten kaçanlar zannederek tutuklamıştır.

Onlar tutsak olarak askerlerin önünde yürürken, İbni Sina kurtulmanın çaresini düşünüp, Ebulharis'in kulağına:

— Kardeşim bu felaketten kurtulmamız için birer çaren var mı? İlmi Simya'dan ne kadar öğrendin, eğer ondan yararlanarak kurtulmayı bilemiyorsan, önce ben sana yardımcı olayım, demiş.

— Sen rahat ol ve kendini nasıl kurtaracağını düşün. Ben önümüzdeki köprüye yaklaşırken, öğrendiğim bilgilerin ilkini göstereceğim, diye gülümsemiş Ebulharis.

Gerçekten de, onlar askerlerin önünde sürüklenerek büyük bir ırmağın köprüsüne ulaşır ulaşmaz, Ebulharis kendini suya atmıştır. Sekiz asker onu ara ara hiç yerden bulamamış. O, indiği yerde suyun altına çöküp, kayıp olmuş."

— Güzel, güzel, Ebulharis yiğittir, sanki onunla vedalaşıyormuş gibi berber el salladı ve bana bakarak öylece durakaldı. Ben tükürüğümü yutup nefes almıştım, berber usta yine;

— He, şimdi gerisini oku bakalım, Abu Eli İbni Sina nasıl kurtulmuş? dedi sabırsız gözleri ile bana bakarak. Ben yine kitap okumaya devam ettim.

«İbni Sina kumsal bir yola gelindiğinde, eli bağlı halde yere eğilmiş ve bir çitmik kumu alıp, ağzını kımıldatıp saçtıktan sonra, kumlukta fırtına eserek bütün cihan karanlığa bürünmüş ve sekiz atlı asker sekiz tarafa uçup gitmiştir. İbni Sina ise, toz dumanlar arasında kaybolmuştur...»

— İşte, işte, çok güzel, yaşasın! Bunun hikmeti onunkinden daha iyiymiş, dedi berber yine işine ara verip.

Bu, İbni Sina ile ilgili efsanenin giriş kısmı idi.

Ben kuaförde okuduklarımı akşamları ayakkabı tamirhanesinde de anlatırdım. 1933 yılındaki Nisan olayından sonra, gazete, dergi ve okuma salonlarını görme fırsatına kavuştuk. O zamana kadar ise, kuaför ve ayakkabı tamirhanelerinde değişik savaş tarihi ve hikâyeleri okur ve anlatırdık.

Pirizihan Nine

Hudiyaryüz köyünün kumluk mahallesinde bir parça çiftlik arazimiz vardı. Biz daha küçük olduğumuz için tarla işlerini yapamıyorduk. Bu nedenle burada sadece amcamız çiftçilik yapardı. Ben harman alma zamanlarında döven sürerdim. O zamanlar, bir sonbahar günü, ekin kırındaki bir acı

elmasının üzerine çıkıp, gömleğimin peşini pantolonumun içine soktum ve pişmemiş elmayı üzüp, gömleğimin yakasından koynuma salıverdim. Koynum da hemen epeyce şişti, daha çok alacaktım fakat birden yağmur yağıp, üzerim ıslandığı için, elma üzerinden kayarak düştüm.

Aç karnıma acı ve pişmemiş elmalardan çok yediğim için böğrümde sancılar oluştu. Öksürürsem ölecekmişim gibi çok ağrıyordu. Çardağın altındaki köşede sızlandığımı anlayan komşumuz ve merhametli Pirizihan Nine yanıma geldi ve durumumu öğrendikten sonra, beni ayağa kaldırarak evine götürüp tedavi etti.

O, bir Avar tertezi (tertez — susamdan daha küçük pembe tohum) ılık suya salıp, bir parça mendile yapıştırdıktan sonra, böğrümüne bağladı ve kürkü üzerime örtüp beni yatırdı. Mendil yavaş yavaş yapışıp böğrümün derisini sıkıştırmaya başladı. Ben de böylece uykuya dalmışım. Akşamleyin uyandığımda, sancılar da kaybolmuş ve bayağı iyileşmişim.

Boğazım ağrıdı diye gelsem de Pirizihan Nine:

— Damağın düşmüş oğlum, derdi ve iki parmağını tencerenin karasına sokup, damağımı kaldırırdı, böylece boğazım iyileşirdi. Bazen ateşim çıkarsa söğüt dallarını suya batırıp, sırtıma sürüp iyileştirirdi. Bazen de, tuz ve ekmek ufaklarını serper ve “eski değirmenliğe git, çift karılıya git, çık, çık!” diye esnerdi.

Ne zaman köye gitsem, bu şefkatli nine yetimlik durumuma acır ve bana iyi bakardı. Kıyafetlerimi yıkar, yamardı. Grip olduğum zamanlarda kara erik, acıyla pirinç çorbası yapardı ve:

— Şapkanı batırıp giyip, sıcak içerek terlersen iyileşirsin, derdi. Ben böylece iyileşirdim.

Epeyce büyümüş zamanlarım idi. Bir gün köye gidip Pirizihan Nine’nin evine ziyaret ettiğimde başı ağrımış yatıyordu. Beni gördükten sonra hemen ayağa kalkıp durumumu sordu.

— Sararmışsın oğlum ne oldu sana?

— İki üç aydan beri midem ağrıyor.

— He öyleyse, bunun ilacı var, nine eski bir sandığı açıp küçük bir torbadan o sancı ilacını çıkardı, onunla nöbet şekerini ezip birleştirdi ve onu küçük bir torbaya koydu. Bunu bir içim nasval (çiğnemek için özel yapılmış tütün) kadar yersen midenin ağrısı iyileşir, dedi, torbayı bana verirken.

O ilacı kullandıktan sonra midem de iyileşti.

Pirizihan ninenin ağrıdığı zaman etken çay yapıp içse ve tabağın dibinde kalan çayın çöpünü çiğnerse iyileşirdi. O uzun yıldan beri etken çaya alışmıştı. Evde çay kalmadığı zaman tiryakiliği tutar hastalanırdı. Bunu fark ettiğimde şehirden çay getirip onun duasını alırdım.

Bahar aylarından bir gün Pirizihan Nine’nin kabak çiçeğini koparıp, ters çevirdikten sonra diğer sürgünlerdeki çiçeklerin üzerine koyup iple bağladığını görüp sordum:

— Nine, ne yapıyorsunuz?

— Böyle yaparsak kabak daha iyi yetişir, dedi nine. O zamanlarda bunun neden öyle olduğunu anlamazdım. Gimnaziye’de botanik okuduktan sonra bunun erkek çiçeği dişi çiçekle tozlaştırmak

olduğunu öğrendim. Nine yine kabakların yaprakları her geçen gün hem büyüyüp hem de çoğaldığından sürünge gövdelerini örterse, uzun dalla yaprakları yünü dövdüğü gibi döverdi. Asıl gövde sürünge haddinden fazla uzarsa çimdikleyerek koparırdı. Ben onun patatesi de böyle yaptığını görmüştüm. “Neden böyle yapıyorsunuz?” diye sorduğumda “Meyvesi çoğalır.” derdi. Ancak bunun sebebini söylemezdi. Bununda nasıl bir sır olduğu o zamanlar bana bir sır idi. Ancak mahsulâtın bol olduğunu görüyordum. Ninenin tedavisi çok basit, kullandığı ilaçlar da çok ucuzdu. Yine de şimdiye kadar gösterdiği etkisine şaşkıyım.

Örneğin, kucaktaki bebeğin gözü ya da kulağı ağrısa, annesine: “Bebeğinin gözüne sütünden damlat.” derdi nine. Öyle yaparsa gerçektende bebeğin göz ve kulakları iyileşirdi. Hatta bebeğin yüzü yarılıp sertleşirse de: “Yüzüne sütünü damlat.” derdi. Annesi öyle yaptıktan sonra, bebeğin yüzü yumuşayıp parlardı.

Eğer küçük çocuklar düşerse ya da başları bir yere çarparsa, beze yumurtanın sarısını sürüp, başlarını sarardı. Bunun sonucunda çocuğun durumu iyileşirdi. Nine, o tedavi metotuna “çekip koyuş” derdi. Eğer bebek çok kötü ishal olursa, koyun yağıyla bulamaç yapıp iyileştirirdi.

Ninenin benim ayağımı iki defa masrafsız tedavi ettiğini hala hatırlıyorum:

Yalınayak yürüdüğüm günlerin birinde sağ ayağımın orta parmağı taşa çarpıp yaralanmıştı. Nine yer tozğağı⁹⁶ (eski duvar etraflarında, karapazı arasında olur, içinde kara tozğağı olan tohum kadar bir şey) ile iyileştirirdi. Bu, ilki idi. İkinci keresinde ayağımı burkup, aşığım şişti. Nine bunu görüp: “Eti sarsmış.” diye, deve yününü tuza batırıp sardı, sonra iki tane yumurtanın sarısını sürüp, sarıp iyileştirdi. Amcam çiftçilikten biraz gelir elde ettikten sonra, sonbahar günlerinin birinde, bana yeni kıyafet diktirdi. Özellikle meskaptan dikilen çizmem çok hoşuma gittiğinden, çok mutlu oldum.

Köye gittiğimde, çizmemin tozlarını temizleyip, siyah gül sıvayıp parlattıktan sonra, Pirizihan Nine’ye göstermeye girmiştim. Nine gülümseyerek:

— Oh, canım yavrum, yeni kıyafetlerini giyip çok yakışıklı bir aslana dönüşmüşsün, özellikle çizmen çok yakışmış, bundan sonra ayağın da rastgele darbelerden kurtulacak galiba, dedi ve yeni şapkamı alıp güllerini gördü, sonra başımı okşayıp şapkamı tekrar giydirdi.

Ben şeytan derisi olarak adlandırılan kumaştan dikilen ceketimin cebinden mendilimi çıkarıp:

— Bana baksana nine, sümüklerimi silen mendilim de hala var, diye övündüm.

— Amcan sana bunu almakla çok iyi yapmış, sadece çizmeni parlatma, yüzlerini de sık sık parlatırsan çok iyi olur, ondan sonra namuslu kızlar da sana hayran hayran bakakalırlar. Güzel süslenip tam zamanında gelmişsin.. Bugün arife, yarın bayram. Ben çok sanza yaptım. Üstelik kızım Çimengül de bayram dolayısıyla bir demet sanza getirmiş, torunumuz Modengül de geldi, arkadaşın Noruz da kuzulu koyunları kuzularıyla beraber getirecek, sen de onlarla beraber misafir ol ve evimizde kal, yürü eve, dedi ve elimden tutarak eve götürdü. Çimengül ablam tenceredeki yağa kaşık salıyordu.

— Oh be, oğlumuz büyük adam olmuş, diye şımartıp karşıladı. Moden kız da kadife gömlek giyip, gerçek Modengül gibi güzelce açılmış. Gerçekten, arkadaşım Noruz da koyun kuzularla beraber

⁹⁶ Tozğak – (botanik) Sazlıkta büyüyen kamyşa benzeyen bir bitki ki, bu bitkiden husule gelen kahve renkli dayakça kuruduğu an toz haline gelir. Yani bitkinin tohumu toz halinde etrafa uçar.

geldi. Bugün akşam Pirizihan Nine'nin evi mutluluk ve neşe doluydu. Nine kaymak yaptı ve kaymaklı çay hazırlayıp bizi misafir etti. Benim önümdeki tabağa kabul etmesem de sanza doldururdu. Tabağın yarısını bitirdiğimde "Biraz kaymağından vereyim." diye tabağıyı yine doldururdu ve kaymak yemeye zorlardı.

Nine beni misafir edeceğim diye çok zor durumda bıraktı. Bir taraftan çayı bitirmenin zorluğu, diğer taraftan da Modengül'den utanma duygusu ile terlemeye başladım. Ninenin esprili konuşmalarından sonra, çekingenliğim yavaş yavaş kaybolup, rahatlamaya başladım.

— Sanzanı yiyin, desem hiç kabul etmiyorsunuz, eğer Hafız abim masanın üzerinde böyle dolu dolu sanzaları görürse, üzerine çıkıp yatardı.

— Hafız abim kim anne? diye sordu Çimenhan.

Nine çeşitli rivayet, efsanelere ve fıkra ve hikâyelere çok zengindi. O, Çimenhan ablamın sorusuna şöyle bir halk fıkrasını anlattı:

— Eskiden bu mahallede Hapizkam (Hapiz abi) diye bir kişi vardı, Onun karısı ile ergenlik yaşına ermiş kızı da sağırdı. Yaz günlerinin birinde, o mahalleye su nöbeti (sırası) gelmiş, çiftçiler de su için at koştururlarken, Hapizkam onlardan birine:

— Hey, hey, niye at koşturuyorsunuz? demiş.

— Hala iyi olmuş, diye evine doğru koşmuş Hafız, "Ey hatun, bayram gelmiş, bayram, sanza yapmayalım mı?" demiş, eşi de sevinip:

— Ne alırsanız alın, demiş ve sevincini kızıyla paylaşmak için koşmuş annesi:

— Hey kızım, anladın mı bilemem ama baban bayağı insafa gelmiş, "Hangi kumaştan gömlek giyeceksin, kadifeden mi yoksa ipekten mi?" diyor, demiş.

— Kime verirsiniz verin, demiş kızı da.

Bu fıkraya hepimiz çok güldük.

— Her başta bir hayal, işte bu, dedi nine, Modengül'ün yüzü nar gibi kırmızı renge büründü. Bu espriden mi etkilendi yoksa sağır kızın söylediklerinden mi etkilendi hiç anlayamadım ama o, bana ara sıra gözlerinin ucuyla bakar ve hemen sonra gözlerini yere çevirirdi. Modengül ile ikimizin birbirimizden çekindiğimizi fark eden nine, esprilerle bizi daha rahatlatmak istedi:

— Bakın, bayramın sanzasını çok seven Hapizkam'ın dünyaya veda etmesinin ardından epey zaman geçti. Ancak bayram hala dönüp geliyor. Başkaların ömrü o kadar kısa olur, ancak sadece Hızır Peygamber ölmez, dedi nine. Sonra o yine şöyle bir rivayeti anlattı:

"Hızır Peygamberim bir zamanlar uçsuz bucaksız bir ormandan geçerken, kişilerin odun kesmekte olduğunu görmüş, yine epey zaman geçtikten sonra buraya gelip baksa, o orman kaybolup, yerinde bir nehir gözükmüş. Nehrin kıyısında bir kişi balık tutuyormuş, Hızır Peygamber balıkçıya yaklaşarak:

— Buradaki orman nereye gitti? diye sormuş.

— Burada asla orman olmadı, ecdadımızdan beri bu nehirde balık tutuyoruz, demiş ata balıkçı.

Hızır yoluna devam edip, cihanı gezip bir devir geçtikten sonra, yine bu nehir kıyısına gelmiş. Bir bakmış, önünde aslındaki nehrin yerinde göz yetmez bir bataklık dururmuş. Hızır çobandan:

— Buradaki nehir nereye gitti? diye sormuş.

— Burada nehir yoktu ki, burası baştan beri bataklık, demiş çoban.

Hızır yine epey bir zaman geçtikten sonra buradan geçerken, bataklığın yerinde geniş bir şehir görmüş. Hızır bir dükkân sahibinden:

— Buradaki bataklık nereye gitti? diye sormuş.

— Burada hiçbir zaman bataklık olmadı, ecdadımızdan beri bu şehirde yaşıyoruz, demiş dükkân sahibi.

Hızır epey bir zaman geçtikten sonra buraya gelse, şehrin yerinde kumluk çöl gözükmüş, çölde develerini çöktüren kervanlardan:

— Buradaki şehir nerede? diye sormuş Hızır.

— Bu kumlukta nasıl şehir olsun ki? demişler kervanlar.

Hızır şaşkına dönüp, yoluna devam etmiş.”

— Bakınız, insanın ömrü kısa olur. Birer yerin özgeçmişi insan ömrüne göre, daha da uzundur, bunu sadece ölmez Hızır bilir. Ancak insanların da kısa hayatlarında kendilerine özgü özgeçmişleri vardır. Olur.

— Nine, öyleyse insanların özgeçmişleri hakkında anlatsanıza, dedim. Nine aşağıdaki olayları anlattı:

«Eskiden Buhem adlı bir adam varmış. İlbahardaki kar gidip, tarlaların sağlamlığı artarken, Buhem bir parça toprağı ekmek istemiş. Yaşlar civarındaki çocuğuna karabasanın sapını tutturup, kendisi boyunduruğı omzuna koyup toprağı yumuşatmaya başlamış ve yorulup ve terleyip dili dışarı çıkıvermiş. Buradan geçen bir tüccar, Buhem’in bu zor durumunu görüp:

— Hey, birader, ineğin yerinde kendinizi karabasanda çalıştırıp, çok zor durumda kalmışsınız, demiş.

Buhem başını kaldırıp tüccara:

— Hem eyin gürizet, demiş ve işine devam etmiş. Tüccar da yoluna devam etmiş.

Birkaç sene geçtikten sonra, o tüccar bir şehirdeki değerli mallarla dopdolmuş bir dükkânın önünden geçerken, dükkândan giysilik kadife kumaşı satın almış. İncelerken, kadife satan dükkân sahibinin bir zamanlar inek yerinde toprak yumuşatan kişiymiş.

— Hey, birader, bir zamanlar omzunuza boyunduruk koyup, yer yumuşatan kişi siz değil misiniz? diye sormuş.

— Evet, benim, demiş o da.

— Siz nasıl böyle zengin olabildiniz?

— Hem eyin gürizet, demiş yine dükkân sahibi. Tüccar da şaşırıp, yoluna devam etmiş.

Epeyce zaman geçtikten sonra o tüccar yine bir şehre gelmiş. Bu şehirde bir iftiracının iftira etmesi sonucu şehir hâkimine şikâyetle gitmiş. Hâkim davayı adaletli sonuçlandırıp, tüccarı iftiracıdan kurtarmış. Tüccar sevinçten hâkimi incelerken, o aslında kadife satan tüccarın ta kendisiymiş. O:

— Hey, hocam, önce dükkân sahibi idiniz, şimdi de hakim olmuşsunuz, demiş.

— Hem eyin gürizet, demiş hakim. Tüccar yine yoluna devam etmiş.

Bir süre sonra o tüccar yine pazarda gezerken, bir lokanta bulmuş ve lokantaya girse, yüzü dumanla kirleşen, yırtık giysili bir adam ocağa ateş yakıp, kelle pişirip oturuyormuş. Tüccar yine iyice bakınca, kendisinin şikâyetini sorgulayan hâkim oymuş.

— Hey, birader, siz o şehrin hâkimi değil miydiniz? Acaba şimdi kellecinin ocağına ateş yakacak duruma mı düştünüz? diye sormuş. Ateş yakan kişi hiç utanmadan:

— Hem eyin gürizet, diye gururla cevap vermiş.

— Hey birader, siz acayip bir adamsınız ya. Ben sizi değişik durumlarda karşımda buldum. Ne zaman sorsam, «Hem eyin gürizet.» diyorsunuz. Bu ne demek? demiş tüccar.

— «Hem eyin gürizet.», bu da geçici, demektir. Bunu neden anlamadan sürekli soruyorsunuz? Durumumun sürekli değişmesi, sözümün anlamı değil mi? Dediğiniz gibi ben acayip bir adam değilim, belki bu zamanın kendisi acayip. Biliyor musunuz, adım Buhem, Buhem'in anlamı da, “bu da geçici” dir, demiş.

— Buhem'in ayağı sağlam olduğu için şehirleri geziyormuş. Bizim mahalledeki aksak Hafız'ın geçmesi zor, yaya olarak nasıl geçer, dedi Noruz.

— Ona ne olmuş? dedi nine.

— Zavallı, azıcık yerinden elde ettiği mahsulü ile vergilerini ödeyemediğinden Yamul'a hapsolmaktan korkup, vergisini eşeğini satıp ödemiş, şimdi o, mahalleden şehre bile giremez, dedi Noruz.

— Hüküm ağır olursa, bez kazık da yere iner, derler ya oğlum, dedi nine.

Bu atasözü o dönemdeki zavallı çiftçilerin vergi ödemekten başka çaresi olmadığının açık göstergesidir.

Pirizihan ninenin öyle hikmetli sözlerine ve hikâyelerine çok meraklıydım. Bunlar, benim genç zamanımdaki ruhsal zihnime verilen edebiyata merakımın temel taşlarından biri olmuştu.

Pirizihan ninenin yetimken sokacak yer bulamayan başımı titreyen elleriyle okşadığını ve çocukken bana gösterdiği ilgi ve iyiliğini hayatımın sonuna kadar hiç unutmayacağım.

Bu halk ağız edebiyatçısı, tecrübeli tabibe ve tarım uzmanı nine vefat ederken başıma anne babamdan ayrılırken geldiği musibet yenilenmişti. Bu nedenle, ben onun torunu Noruz ile cenazesi önünde yaslı olarak ağlayıp yürümüştüm.

Zengin Dilenci

Ben 16 yaşına girdiğimde amcam kumluk mahallesinde kavun ve karpuz yetiştirmişti. Yazlık karpuz iyi yetişmişti. Onu şehre götürüp satmasına yardım etmem için amcam benim karpuz yerleştirdiği arabayı sürmemi istedi.

— Ben büyük köprünün yanındaki bakkal. Kavul Ahun ile anlaştım. Bu karpuzları doğrudan onun dükkânına götürmem için ırgılo arabaya yüz tane karpuzu koydu.

Daha hava aydınlanmadan amcam arabayı hazırlayıp beni şehre yolculadı. Ben bu yolda daha önceden de birkaç kez gittiğim için korkmadan arabayı hızlandırdım. Caddeye çıkarken hava aydınlanmaya başladı. Yüzüme sabah rüzgârı çarptı. Uykulu gözlerim açılıp arabayı daha da hızlı sürmeye başladım.

Şehre 2 km kala yarılan yar olarak adlandırılan yere geldiğimde ata binen, elinde şişman bir gök atı tutan, üzerinde cendepirice (cüppe), başına örme kalpak giyen, saç omzuna kadar uzayan sarı sakallı dilenci âşık atlarını rahvan yürüterek arabama yaklaştıktan sonra durdu ve:

— Sadaka belayı yer, tövbe, günahı yer, ey iyi oğlan, karpuzundan bir iki tane ver, diye iki tane götürdü.

— Bu karpuzların sayısı belli hepsi yüz tane, biz biri ile anlaşmıştık. Bu karpuzlardan birer tanesi eksilse kabul etmez, dedim anlatmaya çalışıp.

— Gevsil'ezem uğruna versen hiç eksilmez, işte bunu ver, diye kırbacının sapı ile arabanın önündeki büyük bir karpuzu dürtüp gösterdi. Ben elimdeki sopayla kırbacını geri çevirip:

— Hayır, hayır, vermem, diye atın böğrüne bir kere vurup arabayı sürüp gittim.

Dilenci kırbacını sallaya sallaya atını koşturup geldi ve:

— Cömert cennet ehli, cimri cehennem ehlidir. Verecek misin vermeyecek misin? dedi bağırıp.

— Vermem, dedim onun gözlerine dikip bakarak.

— Cimri kahpe, vermezsen verme git, diye üzerime art arda kırbaç indirdi. Ben düştüm ve ağlayarak ayağa kalkıp ona çamur attım. Zorba dilenci beni atlı olarak kovaladı ve birkaç kez kırbaç indirdi. Ayrıca birkaç karpuzu parçaladı. O uzaktan gelen kişileri gördükten sonra atını koşturup köye doğru gitti.

Ben neden ona bir karpuz bile vermeden dayak yedim. O beni tanımasa da ama ben onu tanırdım. Onun kara tepedeki dilenciler mahallesinde beş altı odalı ve bahçeli evi, güllü bahçesi, iki

eşegi ve birkaç tane koyunun yanı sıra şişman iki tane atı vardı. Onun iki karısı ellerine altın yüzük, kulaklarına altın küpe takıp güzel giyinirlerdi. Dilenci, avlusunda büyük bir evi meyhane olarak kullanmıştı. Meyhane dediğimiz kabak pipo ile içilen tütün haşış kullanılan yer, burada her gün kendisi gibi âşık olarak adlandırılan haşışçiler ve diğer tiryakiler toplanarak haşış kullanırlardı. Onlar çoğu zaman Cuma günleri toplanıp makam meşreplerini pratik yapardı. Sonra Ramazan ayında yaklaşık bir ay mahalle mahalle ateş yakıp sabaha kadar meşrep söyler ve mahalle sakinlerinden birçok şey elde ederdi. Biz genç çocuklar meşrep şarkılarını dinlemek için Karatepe ve Roşenbağlara çıkıp beklerdik. Bu nedenle ben bu dilencinin durumundan haberdardım. Bu sebepten bu sarı sakal asalağa karpuz vermemiştim. Ancak o beni tanımadığı ve küçük gördüğü için yüzündeki evliya, âşık, biçare, dilencilik maskesini çıkartıp zorbalık etmişti. Fakat ben de daha sonra ondan çok güzel intikamımı aldım.

Bu olay şöyle olmuştu:

Sonbahar günlerinin birinde ben Kumluk mahallesinde döven sürerken bana kırbaç indiren o sarı sakallı dilencinin mahallenin güneş doğan tarafından geldiğini gördüm. O harmanlardan ele geçirdiği bir çuval buğdayını keçesine, başkalarından topladığı yaklaşık yarım çuval ekmeğini elindeki gök atına yüklemiş. Ben hemen duvardan atlayıp koşa koşa komşumuz Rozahun’un oğlu arkadaşım Nuruz’un yanına gittim ve o aşığın mahalleye geldiğini söyledim. Ben ona o aşığın bana kabadayılık ettiğini söylerken Pirizihan ninenin bu torunu “Dur, bir gün ele geçirirsem, senin için intikam alacam.” demişti. Nuruz benden iki yaş büyük fakat pek korkmaz güçlü bir çocuktü. Biz Nuruzların evinde sopayla gizlenerek bekledik.

— Hey şeydibilla, dilenci geldi, Allah sizi beladan kazadan korusun, sadaka belanı yer, tövbe günahı yer, adadığınızı verin lütfen, diye avlunun ortasına geldiğinde, ben sekinin yanındaki karaağacın arkasından atlayıp çıkıp:

— İşte sana adadığımız, diye sopayla ona yaklaştım. O beni tanıdıktan sonra dura kaldı. Noruz gelip, sopayla onun beline bir tane vurup, atın dizginini elinden çekip aldı.

— Güzel yavrularım, benim ne suçum var, bendeniz, Gavsil Azam’ın müridiyim, aşığım, diye yalvardı.

— Hey zorba, sen nasıl âşık olabilirsin, sen beni yarılan yarda soyup, vurduğunu biliyor musun? Soyguncu hırsız, diye onun velilikleri dile getirmesine bakmaksızın karaağaca bağladık. O bir şeyleri okuyup bağırdıktan sonra, mahalle sakinleri toplanıp, onu kurtardı. Biz onun bir çuval buğdayını kendisine geri verip, yarım çuval ekmeğini o mahalledeki üç tane yetim çocuğu olan bir fakir dul kadına verdik. Zengin dilenci ise, bizden kurtulduğuna sevinip, ekmek de istemeden, şehre doğru kaçtı.

Narcı Hafız

Bizim orda mahallemizin güneş batma tarafında bir bina var, bu binanın sahibi de bir tüccardır. Herkes, bu orta boy, önüne biraz eğik, sivri sakal, koyu uzun sakal kişiye “Narcı Hafız” derlerdi. Bu onun asıl ismi mi değil mi haberim yok. Ben onun sadece Narcı Hafız olduğunu biliyordum ve asıl ismini bilmiyordum. Narcı Hafız’ın üç köşeli avlusunda yedi – sekiz odalı evi, moy

pazarında ise 11 odalı dükkânı var, sadece bir dükkânında oğlu az çok tüy ticareti yapar. Geriye kalan 10 dükkânı çok pahalıya kiraya verir. Kendisi ise ev etrafından uzaklaşmaz. Duyduğumuza göre, bu kişinin altın ve gümüşleri bolmuş. Birçok altın para ve altın paraları saklanan bagajını gündüzleri sandığa koyup, yatağının üzerinde saklasa, geceleri onu yastık olarak başına koyup yatarmış. Ayrıca, kendisinden başka kimsenin bilmediği gömülü altın ve Yarçen kuruşları da çokmuş. Gerçekten bu adam evini başka kişilere tadilat yaptırmadan kendisi yapardı.

Gulca şehrinde ilkbaharda, biz daha küçükken, sokaklar diz boyu bataklık olurdu. Dördüncü ayın sonunda ancak kururdu. Buz eridikten sonra eriyip çorbaya dönüşen çamurlar birer aya kadar at arabalarının geçmesiyle acayip ses çıkarıp, pişip, dördüncü ayın içerisinde koyulaşıp, yumuşak siyah mum gibi olurdu. İşte böyle zamanlarda, Narcı Hafız Altmış yaşına girmiş olmasına rağmen, sokaktaki çamura biraz saman dağıttı ve yalın pantolonunu uyluğuna kadar kıvrıp, gömleğini çıkarıp balçığa inerdi. Ondan sonra küçük çocuğun başı kadar yuvarlak yaparak evinin tepesine atardı.

Evinin tepesine çamur atmadan önce, onun altına nasıl bir şeyler koyacağı ile ilgili biraz açıklama yapayım.

Narcı Hafız ile karşılaşırsanız sol bileğine eski bir sepet, sağ elinde ucundan bir karış kadar ucu uçlu demirli değnekle görürsünüz. O bulduğu eski bez, eski keçe parçası, eski kösele, eski ayakkabı ve eski pamuk gibi şeyleri değneğin ucundaki uçlu demir ile çekerek alıp sepete koyardı. Bu nedenle, Narcı Hafız'ı çoğu zaman çöplük yığınağı olduğu yerlerde görürsünüz.

Narcı Hafız ahırın yanındaki eski eve topladığı o eski şeyleri evinin tepesinin eğri büğrü yerlerine düzgün bir şekilde yerleştirdikten sonra, tepeye çamurları atıp sonra üzerinden sıvar. Üzerine su saçarken avucuyla ya da vazo parçasıyla cilalardı. Çamur kuruduktan sonra, sanki asfalt yatırılmış yollar gibi siyahımsı parlardı. Vazo parçalarını yağmur suyu inmesi için oluğun yerinde balkonun kırlarına yapıştırır.

O evinin tepesine kimsenin ayak basmasına izin vermezdi, hatta birer karga gelip konsa da, onu var gücüyle bağırıp, çamur atıp kovardı.

Bir defa ben kendi tepemizde uçurtma uçururken uçurtmayı daha yüksek uçurtmak istedim ve dalgınlıktan onun tepesine geçmişim. Narcı Hafız görmüş ve fark ettirmeden iskeleyle çıkmış. Ben, onu görmediğim için ipi bırakıp uçurtmamın yükselmesini seyrediyordum. Tam bu sırada başıma bir dayak vuruldu. Şaşıp baktığımda Narcı Hafız karşımda duruyordu. O gözlerimin içine bakarak:

— Hey salak, orospu çocuğu, uğursuz, burada ne yapıyorsun? Ayağını kırarım senin, diye bacaklarıma vurmaya başladı. Onun öfkeden patlamak üzere olan gözleriyle dikleşen sivri sakalını görüp, korkumdan uçurtma ipini yere atıp, bütün gücümle kendi tepeme doğru koşarak kaçtım. Ancak o da peşimden kovalayıp geldi. Ben avlumuza inilen merdivene ulaşınca kadar yakalanmaktan korkup, rastgele avluya kendimi attım. Tam bu sırada yere çakıldığımı hatırlıyorum, fakat ben bayılmışım. Dehşetlik Hafız benim bu durumumu görüp hemen kaçmış.

Ayıldığımda balkonda yatıyordum. Ağzımdan köpük çıkarıp, komşularımı çok kaygılandırmışım. Başım dönüp tansiyonum da yükselmiş. Böylece üç ay yatakta yatıp iyileştim. Şundan itibaren, sanki yılan ısırın adam alaca urgan parçasını görürse korktuğu gibi, ben de Narcı Hafız'ı uzaktan Bu nedenle ona herkes “cimri” derdi. O yiyeceği meyve, şeker ve ilaçlarını çeşitli düğümlere sarıp, birkaç çeşit sandığa koyardı. Anahtarlarını da beline asardı. Hatta döndükten sonra içeceği çayını da ölçüp,

küçük bir poşete koyduktan sonra kuşağına asardı. Çaydanlıktaki çay kaynadıktan sonra kendisi kuşağından çayını çıkarıp, ölçüye göre çaydanlığa koyardı. Ekmeği ise, sandığa koyup, kilitlerdi. Çay zamanında ekmeği kendisi çıkarıp herkese ayrı ayrı verirdi.

O sıralar kişiler cimri kişileri görürse, bu ta «Narcı Hafız» ın kendisiymiş, diye alay ederdi. Ben bu komşumun neden «Narcı Hafız» olarak adlandırıldığını daha sonra öğrenecektim. O daha gençken epey güçlü bir insanmış ve iki sepete nar doldurup, epkeşi⁹⁷ omzunda taşıyıp, kuzeyden Muzdavan (Buz Yokuşu) ile İli'ye yaya olarak götürüp satmış. O işte böyle yollarla yatırım yapıp, ticaretle uğraştıktan sonra zengin olmuştur. Kişiler ona, bundan sonra «Narcı Hafız» ismini takmıştır.

Hasan

Evimiz şehirde olduğu için Şengen, Yameli'ne yakındı. Bir gün ben birkaç kişinin o tarafa doğru aceleyle yürüdüğünü görüp: “Bir olay yaşanmış olabilir mi?” diye düşündüm ve onların peşine takıldım. Şengen Yameli'nin dış avlusu insan kalabalıklarıyla doluydu. Avlunun güneş doğma tarafındaki hapishaneye doğru koşuyor ve birbirlerinin omuzlarından başlarını uzatıp bakıyorlardı.

— İşte kas kesen aksak!

— Doğru, onun elinde ustura, ilmek demir gibi bir şey var ama?

— İğne olabilir mi?

— Hasan uğru bez yırtıyor, ne yapar acaba?

— Ayağını bağlar.

Kişiler arasında işte böyle konuşmalar yaşıyordu. Bu arada patlak göz, siyah sakallı bir adam konuşmaları böldü:

— Doğru, biraderler, ayağını bağlayacaklar. Neden böyle yapacağını biliyor musunuz? Eğer ayağı baktan dize kadar iyice bağlamazsa, kesilen aşığının alt tarafındaki kas iyileşse dahi insanın boynunu öne eğilip, başı aşağı doğru bakar. Hasan çok iyi bir yiğittir kendisi, anlattıklarımı o da iyi biliyormuş. İşte bakın, o çok iyi bağlıyor, şimdi kasını kesse de başı öne sarmaz.

Ben kas kesen kişiyi görmek için kişilerin ayaklarının arasından emekleyip geçip, hapishanenin kapısına yakın bir yerde gözetlemeye başladım. Kapı kocaman açılmış, dışarıdaki hapishanenin bekleme odasının ortasına sarılan hasır üzerinde sol yanını basıp, sağ ayağını uzatıp yatan, otuz yaş dolaylarındaki orta boylu, esmer renkli, bukleli siyah bıyıklı, parlak siyah gözlü bir kişiyi gördüm. Onun baş tarafında iki üç mahpus sağır mı ya da katar mı bilinmez bir küçük tahtaya tohum diziyorlardı. Çok geçmeden onlar Hasan ile sağır oyunu oynamaya başladı. Ceza vermeden sorumlu kas kesecek olan aksak da onun ayağını dilip, kasını çekerek kesti. Hasan hem umursamadan hem de hiç ses çıkarmadan, sağ eliyle sağır tohumlarını sert sert vuruyor ve gülümseyip oynuyordu.

⁹⁷ Epkeş – Cakgul (iki ucunda askısı olan, iki kova ile su taşımak için kullanılan alet)

— Yaşasın, işte gerçek erkek!

— Aslan, batur mışsın be?

— Ağzını hiç kımıldatmadı.

Çeşitli övgü sesleri, her taraftan duyuluyordu. Ben önce Hasan'ın korkmaz keyfini telaşlanmadan izliyordum, sonra onun ayağından akan kanı görüp, korktuğumdan ağlamaya başladım.

Sonra kas kesenler Hasan'ın yarasına eski pamuğu yakıp bastı.

1920'lerde Hasan, zenginlerin karabasanı usta bir hırsız idi. O sade vatandaşlara hiç dokunmaz, tam tersine zenginlerin depolarından çaldığı malları, kimsesiz gariplere dağıtır ya da açları doyurup, üzerlerine kıyafet alırdı. Bu nedenle onu fakirler çok severdi, korurdu. Zenginlerse, ondan nefret ederdi, ondan korkardı. Bu nedenle onlar sık sık Şengen'e onu şikâyet ederdi. Şengen Yameli de birkaç yıl onu yakalayamayıp, "Onun nerede olduğunu haber veren kişi, üç yüz ser⁹⁸ madeni para ile ödüllendirilecektir." diye arka arkaya ilan çıkarmış fakat yine de Hasan'ı yakalayamamışlardı. Bir gün Hasan büyük köprüdeki çayhanede çay içip otururken, üç yüz ser paranın sahibi olmak isteyen tellal onun çayhanede olduğunu Şengen Yameli'ne haber vermiş. Şengen Yameli bir görevliyi on askerle göndermiş. Bunu fark eden Hasan, onlardan nasıl kurtulacağını düşünürken, çayhane hizmetçilerinden biri ona arkadaki kömürlüğün penceresinden aşağı inip kaçmasını söylemiş. Hasan söylendiği gibi kaçıp çıkıp, askerlere yakalanmamış. Görevli ile askerler onu yakalayamadıktan sonra, çayhanedeki hizmetçileri vurup, tabakları kırıp, kaynamakta olan büyük çaydanlığı da devirmişler. Yine bir gün Hasan birkaç garip ve aç yolcuyla yemekhaneye götürüp, onlara yemek ısmarlarken, Şengen Yameli durumdan haberdar olmuş ve onu yakalamak üzere yaklaşık yirmi askeri göndermiş. Onlar gelir gelmez Hasan yemekhaneden çıkıp büyük sokaktan kaçmış. Askerler onu kovalayıp, şehir seddinin dibinde sıkıştırdığında, seddin alt tarafına gelir gelmez kaybolmuştur. Böylece, Hasan bu sefer de askerlere kendini yakalattırmamıştır.

Böyle olay birkaç defa tekrarlandıktan sonra halk arasında "Hırsız Hasan nitelikli adam, ona gaipten destek gelir." gibi sözler dağılmaya başlamış. Aslında Hasan'ın veli ya da cinlerle ne ilişkisi olabilir ki? Onun halk tarafından sevilen iki yönü var: birincisi, o yoksulların yardımcısı ve zenginlerin karabasanıdır. Bu nedenle, sıradan insanlar onu kendilerinin kurtarıcısı olarak görürler ve onu korumaya çalışırlar. İkincisi, o usta karateciydi. Örneğin, onun siyah kadifeli pantolonu, onun hızlı hareket etmesine müsait şekilde ayarlanarak hazırlandığından onun hızlı hareket etmesine engel teşkil etmez. Ayağına giydiği değerli kumaştan yapılan düz ökçeli parlak ve güzel çizmesinin iki koncasında keskin iki hançer vardı. Eğer onu birkaç kişi kuşatma altına alırsa, o hemen iki koncasından iki hançerini aynı anda çıkarıp, oynatıp ya da atarak, kuşatmayı yarıp çıkıp gider. Onun yine şu yönü çok ilginçti: Yüksek duvar ya da sed onun karşısına çıkarsa, hançerlerini art arda batırıp, asılıp ya da takla atarak üzerine çıkardı. Demek, o yirmi asker, sedin dibinde sıkıştırdığında, Hasan'ın kaybolması işte böyle hançer oyununun sayesinde gerçekleşmişti.

Öyleyse Hasan nasıl oldu da Yameli tarafından yakalandı?

Hasan yazın İli Nehri tarafından atlı şehre giderken, Aydıng Mahallesinin kuzeyindeki tepeler ve yamaçlardan geçerek, Kerem Bey'in avlusunun arkasındaki büyük derede bulmuş kendini. O dere

⁹⁸ Ser – 35 grama eşit ağırlık birimi (ölçü birimi)

kıyısında rüzgârda esen otu, çöpü görüp, aç atını doyurmak amacıyla etrafı incelemiş, kimse gözükmeyen. O, atın başından dizgini çıkarıp, ayaklarını da dizginle bağladıktan sonra otlağa bırakır. Kendisi ise, rahatça dere kıyısında uzanır. Hasan'ın buraya gelip rahatça yattığını dut ağacı üzerindeki çocuklar görür ve hemen Kerem Bey'e haber verir. Boyu posu yerinde, uzun, şişko ve göbekli yalakacı, Kerem Bey, daha çok para ve makam hırsıyla Hasan'ı yakalamanın çaresini düşünür. Sonunda o şöyle bir çare bulur. Çiftçi kılığına giren, ellerinde çapa tutan iki kişi, dere suyunu takip ederek Hasan'a yaklaştığında sanki su yüzündenmiş gibi birbirleriyle yumruklaşmaya başlar. Hasan onları ayırmak ister. Tam bu sırada yumruklaşan iki çiftçinin hangisine fırsat gelirse, Hasan'ı çapayla vurup düşürür. Olay tam Kerem Bey'in düşündüğü gibi gelişir. Hasan gece boyunca yolculuk yaptığından Hasan'ı uyku bastırır ve çok geçmeden dere kıyısında uykuya dalar. Kerem Bey fırsatı ganimet bilerek plana göre çapalı iki kişiyle beraber gelir. Onlar Hasan'dan yirmi otuz adım uzakta birbirlerine bağırıp yumruklaşırlar. Hasan şaşırıp ayağa kalkıp, onları ayırmaya gider. O yumruklaşanlara nasihat etse de, onlar yine de kavga ederler, belki ayırdıkça daha da haddenden aşıp, çapalarıyla birbirlerinin üzerine yürür. Bu arada Hasan onlardan birini kucaklayıp kaldırıp yürürken başka biri çapanın ucuyla Hasan'ın sırtına vurur. Hasan dengesini kaybedip yıkılır, onların aslında düşman olduğunu fark edip, koncasındaki hançerine elini uzatırken, kucaklayıp uzaklaştıran kişi çapayla onun dirseğine vurur. Hasan şimdi sol elini harekete geçirinceye kadar hemen gelen Kerem Bey olanca gücüyle Hasan'ın dizine çapanın fıçıyla bir kere vurur. Hasan dizlenerek yıkılır. İşte böyle hain tuzakla cömert, yiğit Hasan yakalanır.

Suçlu için sadece bir türlü ceza verilirdi. Ancak o zamanlar Şengen, Hasan'a ayağının kasını kesmeye ve en ağır ceza kafesdara asma cezasına mahkûm eder. Hasan'ın kasını kesme kararını Şengenin kendisi aceleyle vermişti. Fakat mertsiz Şengen, Hasan'ın iyileştikten sonra yine hareket edebilmesinden korkup, onu sanki cinlerdenmiş gibi olumsuz tarife edip, Ürümçi generaline bildirmiş. Ürümçi generali Hasan'ı darağacına asıp işkenceyle öldürme kararını iletmiş. Bu karar, sonbaharın bir günü Şengen Yameli'nin dış kapısına yapıştırılarak duyurulmuştur.

O gün, bu kararı öğrenmek için insanlar Yameli'ne doğru akın etmişlerdi. Bugün ne olduğunu öğrenmek için ben de başkalarını takip ederek Şengen Yameli'ne gittim. Yamelin ilan yapıştırılacak yerinde kalabalıklar vardı. Onlar Hasan'ı darağacına asma konusundaki kararı okuyorlardı. Kalabalık içinde:

— Aman Allah'ım, bu nasıl bir şey?

— Kralın hükmü bir demiyorlar mıydı?

— Hey... İşte buna “Kralın ağzı maymun.” denir.

— Bizim hasetçi, mertsizlerin talebi bu.

— Hasan gibi korkmaz, aslan yiğidi yok etmek, doymaz tefeci zenginlerin çıkarınadır, gibi konuşmalar sürüyordu. Bazı iyi niyetli kişiler gözyaşı döküp, tükürüklerini zorla yutardı. Bazıları da yakalarını tutup Allah'a sığınır.

Yameli'nin birinci kapısından girdikten sonra, ikinci kapısının dışındaki iki tarafında insan boyundan bir arşın⁹⁹ yüksek, üstü dar, alt tarafı geniş iki tane kafes vardı. Bu, insanın bacağı kadar

⁹⁹ Arşın – gez: 74 (santimetre)

çenze¹⁰⁰lerle korkuluk olarak yapılmış, üzerinden insan başını çıkarıp asarsa, ayağı yerden bir kulaç kadar yükselen insan kafesiydi. Ben aklıma geldiğimden beri bu kafesler etrafında saklambaç oynamış olsam da, bunun ne işe yarayacağını bilmiyordum. İşte bugün onu marangozlar yere yatırıp, adam boynu sokulan deliğin sıkıştırılacak kısımlarını ve bozulan çenze ağaçlarını tamir ediyorlardı.

Ertesi günü güneş mızrak boyu yükseldiğinde, ben sokağa çıkmıştım. Bugün kişiler, ben de onların peşinden yürüdüm. Yameli'nin birinci, ikinci ve üçüncü avluları çok kalabalıktı. Üçüncü avlunun yukarı tarafında hâkimin içeri avludan çıkıp sorguya çekeceği datang olarak adlandırılan ufak sahne vardı. Datangın iki tarafındaki taştan yapılan, ağzını açıp, dişlerini gösteren iki tane aslanın heykeli insana saldırıyordu. Datangın yukarı tarafında iki tarafa açılan perde kapının kanatlarına iki ejderin resmi çizilmişti. Bu ejderlerin de ağzı açılıp, zehirli kızıl dili çıkıyordu. İnsanları korkutan yılan ve akrep suratlı datangın önüne kırmızı örtü örtülen masa koyulmuş, onun üzerinde dört tabak kavurma ve bir şişe içki koyulmuş.

Lozung¹⁰¹, polis, tercüman ve mülazımlar datangın iki tarafına dizilip, acayip heybetli bir sesle anlamsız bir şeyleri söyleyip bağırıyordu, datangın yukarı kapıları açılıp, hâkim çıkageldi. O topallayıp masanın yanındaki özel olarak hazırlanan sandalyeye oturduktan sonra, "Suçlu getirilsin." dediği emir duyuldu. Bu sırada iki taraftaki yarıdakçların "Baş üstüne." sesleri de duyuldu.

Şundan itibaren, boynunda kavuk, işkence, elinde kelepçe, ayağında zinciri olan bir kişi getirildi. Alttaki masanın önüne diz çöktürüp oturtuldu. Bu tutsak Hasan idi. Hâkim generalden gelen kararı okudu. Tercüman Uygurca'ya çevirdi. Ondan sonra idama mahkûm edildiğini gösteren "Kral Kurşunu" belgesini iki görevli Hasan'ın sırtına taktı. Hâkim ayağa kalkıp:

— Senin ömrün bugün sona ermiştir. Demek istediklerin vardır belki, bu nedenle son nefeslerinde seni razı etmek amacıyla bu ziyafeti hazırladık. İçkiyi içip, kavurmayı ye, dedi eliyle masadaki içki, kavurmaları göstererek. Bu sırada bir görevli içkiyi, bir başka görevli de bir çubuk kavurmayı Hasan'ın ağzına yaklaştırıp sunmuştu. Hasan başıyla bir kere tos vurup, içki tabağını paramparça etti. Hâkim "sa" diye bağırıp masayı bir tekmeyle devirdi. Polisler de hemen gelip Hasan'ı kafese koydular. Hasan hâkimin sağ tarafındaki Kerem Bey'e bağırdı:

— Hey münafık Kerem Bey, yalaka, ben bu sefer kurtulamadım, demek ki bu kez şanslı çıktın. Benim tek arzum seni paramparça ederek gebertmek idi, maalesef bunu yapamadım.

Herkes Kerem Bey'e nefretle baktı. Üç at katılan (süren) dört tekerlekli yem arabasına Hasan'ı hapseden kafes yerleştirildi. Onu dört polis dört taraftan tutup oturttu. Arabanın ön ve arkasında on altı asker suçlunun yanından yürüdüler. Araba pazar sokaklarından geçiyordu. Binlerce kişi arabanın ön ve arkasından geliyorlardı. Araba Gulca şehrinin en büyük pazarı Taşlepke'nin yanındaki kavşağa geldiğinde, insanlar daha da kalabalıklaşıp, sokaklara sığmadı. Ben şimdi ufak bir tüccarın yüksek sandığının üzerine çıkıp Hasan'a baktım. Onun üzerinde siyah kadifeli pantolon, ayağında kalın uçlu "İngilizce" parlak çizme (O zamanlar böyle çizmeye böyle derdik.), elinde kelepçe olsa da, siyah kadifeli kalpağını (Belki birinden yardım almış olabilir, kalpağı kır şeklindeydi.) kır şeklinde giymişti.

— Ey insanlar, dedi o başını düğ tutup, benden razı olunuz! Sizleri rencide etmişsem affediniz, o başını sallayıp vedalaştı, sonra tekrar başını kaldırıp, ancak beni mahkemeye yakalattıran

¹⁰⁰ Çenze: kullanmak için kesilmiş ince çam ağaçları

¹⁰¹ Lozung – eski Çinde hükümet görevlisi. 2. Başkan

münafıklardan, hainlerden, tefeci zenginlerden, beni idama mahkûm eden darin (hükümet görevlisi)lerden hiç özür dilemem. Elveda biraderler, âmin! Etraftan “Âmin” sesleri yükseldi.

Araba büyük köprüden geçip kara tepeye doğru yürüdü. Araba zorla tepenin üzerindeki eğri büğrü bir alana geldiğinde durdu. Hâkim de faytonla birkaç askerin korumasında oraya gelip durdu. O faytondan inip, önceden hazırlanan yere yerleşti. Ondan sonra, Hasan’ın konulduğu kafes ceza meydanına getirildi. Dört görevli hâkimin “sa” dediği el işaretini görüp, kafes üzerindeki tahtayı iki tarafa çektikten sonra, Hasan’ın başını yarım çemberli yerinden çıkarıp, boynunu tahtayla sıkıştırdı, sonra onu asılı olarak bıraktı. Hasan’ın başı boynuna kadar deliğe sıkışıp, ayağı yerden bir gez yüksekte kaldı. Bunu görmek için binlerce kişi tepeye karıncalar gibi tırmanarak çıkıyorlardı.

— Allah’ım, sen büyüksün!

— Rabbim, bunları görüyor musun?

— Ey Allah’ım, bu nasıl cezadır ya?

— Tövbe, tövbe!

—Yazık, çok yazık, gibi hasretli, acılı ve dert yanma sesleri her taraftan yükseliyordu. Ben korkup, toz dumanlar arasında susadığımdan boğazım kuruyup, tükürüklerimi yutamam da, nedense halktan ayrılmadan tepeye doğru tırmanıyordum.

Yenleri dirseğine kadar kıvrılan patlak göz cellât kafesteki tahtanın bir kenarına çekiçle takoz vururdu. Takoz sıkıştırdıkça yarım çember harekete geçip, Hasan’ın boynunu boğardı. Cellâdın takozla tok tok vurması çekici sanki bakanların yüreklerine vuruluyormuşçasına yüreği alt üst ederdi. Sonunda Hasan’ın boynu bilek kadar küçülüp, ağzından köpük çıktı, gözleri patlayıp, yüzü morardı. Böylece, bu aslan bu vefasız dünyaya veda etti.

Ağaç Altındaki Yiğit

Bizim evimiz Orda Mahallesinde olduğu için, Hekim Bey Hoca’nın ordasındaki gelişmelerden anında haberimiz olurdu. Ben üç dört arkadaşım ile yazın sıcak günlerinin birinde mescidin önündeki meydanda topraktan kır ve evlek yapıp, toprak ekmeği ve kavunluk yapıp oynuyorduk. Tam bu sırada sed kenarındaki sokaktan top top atlı çiftçiler kapıya doğru gelmeye başladılar. Biraz sonra orda (saray) önündeki sütunlara yüzlerce at bağlandı. Biz: “Neler oluyor?” diye oyunumuzu bırakıp, orda avlusuna gittik. Orda avlusunun üst tarafında yer alan bir binanın balkonundan kapıya kadar yüzlerce çiftçi iki kanat olarak sıraya dizilmiştir. Avlunun ortasında ise, çaprazlanan iki leher ağaç altına çatık kaşlı, yakışıklı bir yiğit sırtüstü yatırılmış, onun el ayakları ağaca çok sert bağlanmıştır. On kulaç kadar uzun olan bu ağacın çaprazlanan aralığından yiğidin başı gözüktü. Yüzleri ise domates gibi kızarıp, ter damlaları damlıyordu. O

— Değerli abiler, elim uyuşmaya başladı, lütfen bana acıyın, ne olur, koltuğumu biraz gevşetin! diye dert yanıyordu. Kalabalık arasından bir merhametli çiftçi ona yaklaşıp, omzundan bağlanan urgan düğümünü biraz gevşetmek isterken, lembuk cüppeli ağırbaşlı bir kişi:

— Hey davihor hörrek, sen de mi canından bezdin? Hemen çekil, ona acıdığını hocam duyarsa, doğduğuna bin pişman ettirecek, dedi.

Bu iki kanattaki kişilerin ötekileri köyün saygın kişileri olup, merhametli çiftçiye sitem eden de işte onlardan biriydi.

Toplanan kişiler birkaç satır Hekim Bey Hoca'nın evinden çıkmasını bekliyorlardı. Aniden balkonun ortasındaki Bağdat şekilli kapının iki kanadı açıldı.

— Hocam çıktı.

— “Hekim Bey Hocam” sesleriyle etrafta gürültü koptu. Kişiler önce üzerlerini düzeltip dik durdu. Hekim Bey Hoca'nın çıktığını gördükten sonra el bağlayıp, başlarını eğip sessizce durdu. Uzun boylu, esmer, katma tenlik Hekim Bey Hoca kapıdan çıkıp, iki ayağının ucunu hedefe doğru çevirip, yavaş yavaş adım atarak balkonun ortasına geldi ve toplananlara bir göz attıktan sonra, uzaklara bakarak sessizce durdu. Onun üzerinde nil renkli çuha cüppe, yaz olmasına karşılık başında mehsum¹⁰² gibi samur kürk kösele şapka, ayaklarında da kışlık çizme vardı. O bayağı sessizce durduktan sonra, başını biraz sallayıp, arkasına döndü ve kapıdan içeri girip gitti. Ölü getirilen kabir gibi sessizliğe bürünen avluda şimdi birden gürültü koptu. Ağaç altındaki yiğitse, yine daha da dert yanmaya başladı. Ben ona çok acıdım, gücüm yetmese de ben onu biraz gevşetmek amacıyla o bağlanan urganı tutup çekip denedim. Ancak deminki saygın kişilerden biri:

— Defol, uğursuz, diye bana bağırdı. Ben bu hakareti işitip küsüp yine uzaklaştım. Ama o zamana kadar insanların bu kadar taş kalpli olduğunu bilmiyordum. Benim anne babamdan yetim kalmış vücudum o zavallı yiğidin çığlıklarına dayanamayıp titriyor, yüreğim ateşte yanıyormuşçasına acıyordu. Ben ne yapacağımı şaşırmıştım. Hekim Bey Hoca yine çıktı, o yine biraz önceki gibi biraz durduktan sonra, sanki heykel dirilirmiş gibi sağ elini sallamıştı, adamlar apar topar atlarına doğru yürüdüler. Bazı ihtiyarlar ağaç altındaki yiğidi gevşetmeye başladı.

Birkaç kişi telaş içerisinde hocayı ata bindirdi. O yurt ehlinin önünde, başkaları arkasında yürüyüp, ağaçtan gevşetilen yiğidi ise yirmi otuz kişi elini arkasından bağlayıp piyade olarak götürdü. Medresenin önüne gelindiğinde cemaat attan inip hocanın arkasından mahkemeye girdiler. Epey bir zaman geçtikten sonra bağlı yiğit de mahkemeye getirildi. Her taraftan gelen kişiler mahkeme önü ve medrese etrafını doldurdu. Ben kalabalık arasında sıkışıp hiçbir şeyi göremedim ve sonunda ne olduğunu öğrenmek için mahkemeye yakın arığın kıyısındaki kavak ağacının üzerine çıkıp, toplanan kişilerin üzerinden bakıp durdum. Kadı, elem önünde sorgu yapıyordu. Ancak konuşmalar bizim durduğumuz yerden işitilmiyordu. Sadece kapının önündeki kişilerin konuşmalarından topun içinde neler yaşandığını az çok öğrenmek mümkündü.

— İtiraf etti mi?

— He, he, şimdi itiraf etti.

¹⁰² Mehsum – Dini ulemaların oğulları

— Kızını kaçırmayı doğruymuş.

— Kızın adı Çoğluk, yiğidin adı da İbdimin imiş.

İbdimin'e seksen çubuk vurulması emredildi. "Allah'ım, tövbe!" sesleri yükseldi. Demek, çubuk vuruş başlamıştı.

Çubuk "dere" dediğimiz, üç dört Bulgari kösele arasına kum alınan ağaç sapı olan falaka. Falakayı vuran kişi dirseğini kaldırmadan, ceza alan kişinin çıplak gövdesine vurur. Eğer elini kaldırıp vursa, vurulan kişi birkaç çubuk vurulduktan sonra bayılır. Kurala göre vuruldu desek de suçluya sadece kırk çubuk vurulması emredilirdi. Bugün ise, İbdimin'e seksen çubuk vurulması emredildi. Bu nedenle, kişiler bu yiğidin hayati tehlike altında olmasından endişeleniyorlardı.

İbdimin'e kırk çubuk vuruluncaya kadar kişiler arasında pek gürültü kopmadı. Çubuk elli sayıya ulaştınca gürültü kopmaya başladı.

— Hey, hey, guatr sofinin dirseği biraz kaldırıldı.

— Hayır, hayır, olmadı.

— Hak etmiyor.

— Altmış oldu, hey olmadı.

— Allah'ım, Allah'ım, yetmiş... Beş...

— Bayıldı. Ölecek galiba, gibi sesler duyuluyordu.

Sonunda yiğidin kurtulması için yapılan müracaat da kabul edilmedi. Seksen çubuk vurulmasının ardından, akrabaları baygın yatan İbdimin'i zembille Mahkeme Şar'î'den alıp irgolo arabayla köye götürdüler.

İbdimin için çıkarılan hüküm yerine getirildikten sonra, halk dağıldı. Ancak onun ne olduğunu hala kimse bilmiyordu. Ancak dükkânın önündeki oturaklarda oturup, bu olayla ilgili konuşanların sayısı oldukça fazlaydı. Ben İbdimin'in neden bu kadar ağır cezaya çarptırıldığını öğrenmek amacıyla dükkân etrafına toplanan kalabalığın arkasında çömeliş aşağıdaki olaylar hakkında bilgi edindim:

Büyük Sultanveys Köyü'nde geliri iyi bir çiftçi varmış. Onun iki ya da üç yüz koyunu, elli, altmış ineği olup, ineklere İbdimin adlı o yiğit bakıyormuş. İneklere bakacak yer köyün kuzeyindeki "Tar" olarak adlandırılan dağlık bölge olup, dağın dar yerindeki yüksek yoldan geçerken, çok güzel çimenlik bir bataklık var. Bunun doğu tarafında ise büyük bir su gürültüsüyle akar. Çayın üzerinde yine acayip güzel dağ ve koyaklar var. (Ben de sonraki zamanlarda bu dağ yollarından geçerek Cing ilçesine gitmiştim.) İbdimin inek bakarken, dağ aralarını çok denetlediği için, tümseklerde ve yüksek dağ yokuşlarında açılan çoğluk güllerini ve çilek bitkilerini her gün toplardı. Onu dönerken patronunun çoğluk gülü gibi güzel kızı Çoğluk'a hediye ederdi. İbdimin bu patronunun evine geldiğinde 14 yaşındaydı. O 17 yaşına kadar koyun baktı. Ondaki bu yana inek bakıyor, o şimdi 20 yaşlar civarındadır. Çoğluk gül ise 17 yaşına girdi. Bu kız kendisi gibi çoğluk gülünü sürekli hediye eden bu yiğidi çoğluktan hatta kendi vücudundan daha ziyade seviyordu. Dağdan çoğluk gülünü taşıyan yiğit de bu evdeki Çoğluk gülünü canından da öte aziz görürdü. Bu nedenle, ona bu insandan doğan Çoğluk, doğadan doğan dağdaki çoğluk bitkisi gibi hoş ve güzel görünürdü. Çoğluk'un çoğluku o kadar sevdiğini

anlayan İbdimin bahar gelip dağda çoğluk gülünün açılmasını dört gözle beklerdi. Çoğluk açılır açılmaz ne kadar tehlikeli olursa olsun, dağ tümseklerine tırmanıp çoğluk güllerini toplayıp getirirdi. Bu iki çoğluk gülünün ilişkisi arasında kalbi alev alev yanan İbdimin, dağı yankılandırıp şarkı söylerdi. Doğal olarak, dağ çoğluğu ev Çoğluk’unu hatırlatırdı. Ev Çoğlukunun gönlünü dağ çoğluğu toplayıp getirip kazanmıştı.

Böyle hoş, lezzetli yazın bir günü bu ailedeki İbdimin’in sevdiği Çoğluk gülünü Nizam Şangyu diye bir aksakal götürmeye yeltendi. Bunu duyan Çoğluk feryat ederek, Nizam’ın ayağı altında kalmadan, İbdimin’in şakağındaki hoş çoğluk olmasını istedi. Babası ise, “İbdimin’in seni şakağına takacak hali yok, çünkü bunun için gelir lazım.” diye kabul etmedi.

Ondan sonra, Çoğluk İbdimin ile istişare ettikten sonra bu aileden kaçmaya karar verdiler. İbdimin saflıkla bu Çoğluk gülünü kendisinin bildiği dağ arasındaki yokuşlarda açılan çoğluk güllerinin arasına gizlemeyi düşündü, yine onu dağ aralarındaki insansız, etrafı gül, gülçimenle dolu, berrak çeşmeler akan, salkımsöğütlü güzel manzara içinde onunla yuva kurup, mutlu bir hayat sürdürmesini arzu etmişti.

Onlar böyle şirin hayallerle meşgul olurken, Çoğluk gülün bu ailesine Nizam’ın Çoğluk gülünü sarıp alacak kadife tokası, yiyip içecek mal dünyası gelmeye başladı. Bunu görüp Çoğluk ile İbdimin bir gün bembeyaz aydınlık gecede İbdimin’in bildiği o dağ arasına piyade kaçtı. İbdimin Çoğluk gülünü çok yerlerde üzerinde taşımıştı. Ancak onlar isteklerine kavuşamadılar. Çoğluk gül Nizam’ın demir tırnağı ile ezildi. İbdimin ise, sizin de gördüğünüz cezaya çarptırılarak ezildi.

Helim Âşık

Öncelikle el tezgâhı ile yapılmış pamuklu kumaş gömleğimin üzerinden ince kuşak bağlayan, yalın pantolonunun iki paçası yok, çıplak ayaklı, başı küçük, arka saçı ise boynuna kadar uzamış; yüzü ve gözleri kirli, el ve ayakları ağaç kabukları gibi sert, mide derisi kalburun deliği gibi gözüken, seyrek sakallı, biraz uzun boylu bir adam vardı, kişiler ona Halim Âşık derlerdi. O Pazar sokaklarından geçse, herkes ona iltifatla bakardı. Özellikle dükkân, lokanta, çayhane sahipleri onun kendi dükkânına bir girmesini dört gözle beklerdi. Ben de pazara gitsem, bu aşığı göresim ve onun nereye gidip ne iş yaptığını öğrenesim gelirdi, bu nedenle onu sokaklarda görürsem, takip ederdim.

Helim Âşık kış günlerinde de çıplak ayakkabı yürürdü. Acıyan kişiler ona çizme, ayakkabı ya da mese (çizmeye benzer)lerini verirdi. O bunları alıp ayakkabısı olmayanlara dağıtır, kendisi kar, buz, bataklardan çıplak ayağıyla geçerdi. Bazen de, çayhanelerin ocaklarına yakılan ateş etrafına yığılan kaynar su olan çaydanlıkları ayağıyla devirip, kıpkırmızı yanan kömür korlarını çıplak ayağıyla dağıtırdı. Ondan sonra, kor üzerinde biraz bekleyip etraftaki korlara tabanını sürüp söndürürdü. Çayhaneciler ise, buna hiç kızmadan, tam tersine “Allah’a şükürler olsun ki, bugün bize şans geldi.” diye sevinirlerdi.

Helim Âşık lokantaya yaklaştığında mantıcı “Ya pirim!” diye kaskan¹⁰³ kaldırırdı. Âşık ise, buhar yükselen tenceredeki mantıdan bir tane alıp ağzına koyardı. Bunu gören mantıcı çok mutlu olup “Ya pir, şans bize kucak açtı, gösterdiğin iltifatına çok şükür.” derdi. Eğer Helim Âşık fırıncı tandırdan ekmeği alırken gelmişse, o hemen sıcak girdi ekmeğinden bir tane alıp koynuna atardı. Onlar onun bu iltifatına şükür ederlerdi. Çünkü ehli kasiplar (meslek ehli) Helim Âşık’ı veli olarak gördüklerinden, ona taparlardı. Bu nedenle o birer şeyi alsa, o şeyin sahipleri şimdi işimizde büyük bir ilerleme kaydedecegiz diye kendilerini teselli ederdi.

Benim gibi genç çocuklar arasında da ona tapanlar da vardı. Bunun da bir sebebi var. Çünkü çoğu insan, ona para ya da başka bir şey verirse almazdı, ya da bir şey demezdi. Fakat bazen isterse bazı kişilerin verdiği paraları cebine koyardı. Böyle zamanlarda para veren kişiyi insanlar sarıp tebrik ederlerdi. Çünkü böyle kişi baş olmayı hak etmiş sayılırdı. Âşık bazı günler bayağı kişinin parasını kabul edip cebine koyardı ve sonra Küre kapısına doğru hızlı hızlı yürürdü. Böyle zamanlarda biz birkaç çocuk onun peşinden koşardık. Âşık ise, Küre kapısından dışarı çıkıp hendek dibine gelirdi. O hendek içinden kara çamuru avuçlayıp alıp, sed yakasına getirip toplardı. (Burası daim pis sular akıp girip, siyah bataklığa dönüşürdü.) Ondan sonra o batağa atardı. Bu paraların içerisinde bir liralık yağlı bez paralar, seksen liralık kâğıt para, otuz üç tiyinlik “govuz”, iki zolotnik bakır peyze, bir zolotnik tunç ya da ağaç peyze ve diğer bakır paralar da bulunurdu. Helim Âşık bu paraları çamurla karıştırıp yuvarlak yaptıktan sonra, tokaç ekmek (yuvarlak ekmek) hazırlayıp, sed duvarına yapıştırmaya başlardı. Biz uzaktan seyrederdik. Eğer yaklaşırsak, çamur atıp bizi kovardı, fakat küfretmezdi, fazla da bir şey demezdi. Helim Âşık o paraların karıştığı çamur tokaç ekmekleri duvara yapıştırıp, çamurlu elini toprağa sürüp ovalardı. Ondan sonra kibleye bakarak, elini kaldırıp dua ettikten sonra, şehre dönerdi. Bu olay çoğu zaman güneş batıp, ufuk kırmızı renge boyanan ve şafak parlayan zamana denk gelirdi. Âşık kaybolduktan sonra, biz çamur tokaç ekmekleri duvardan ayırıp, içindeki paraları dikkatlice çıkarmaya çalışırdık, birbirimizle tartışır ve yumruklaşırdık, çamur ekmeklerle birbirimizi dövüp, üzerimizi batırırdık. Bizim bu kavgamıza bazen büyükler de karışırdı, onlar bizi ayırma numarası yaparak kendileri de para için kavgaya ederlerdi.

Helim Âşık kimseyle konuşmuyordu. Onun yine acayip bir özelliği de, çöplük de ya da yol üzerinde karşılaştığı kâğıtları toplayıp, ekmeği çiğneyip, o kâğıdın arkasına yapıştırıp, şehir kapısı içindeki ilan yapıştırılacak yerin etrafına yapıştırırdı, sonra yine iki elini kaldırıp çeşitli anlamsız şeyler okurdu. Mesela, onun şöyle dediğini hatırlıyorum:

— Duydunuz mu ey insanlar, bu generale haber hortumdan gelir! Bedbahtların kellesini almak gerekir. Cin, şeytan, yabani yaratık, cadıları yakalamak gerek. Zulukları yutmak gerek. Hey, hey, sen bu tarafa geç, sen de o tarafa, konuşma, dilini keserim. İşte hazır, dilini çıkarma, bu hortum! O bunun gibi bir şeyleri okuyordu, böyle sözleri anlamak mümkün olmasa da, yine anlaması hiç mümkün olmayan kafiyeyle sözleri de tez tez okuyuverdi. Konuşa konuşa yorulduktan sonra koynundan yine birçok boş kâğıtları çıkarıp, arkasına tükürüp, birkaç yere yapıştırdı, sonra hiçbir yere bakmadan tez tez yürüyüp gitti.

¹⁰³ Kaksan – Ağaç veya kamıştan yapılmış buhar kazanı.

Helim Âşık'ı kişiler evliya gibi görürdü. Çünkü o zamanının çoğunu eski kubbe içinde, eski mezarlıkta geçirirdi. Pazara da ayda bir, iki kere çıkardı. Ancak birkaç tane eniği koynuna salardı, her gün inek boynuzlarını boynuna asıp, boynuyla kendi kendini dövüp, yüzlerini morartıp, başlarını yaran mamut gibi deliler her gün sokaklarda dolaşırdı, geceleri ise, lokantaların ocağı önündeki külde ağnayıp yatarıdı.

Büyücü Çokan¹⁰⁴

Büyücü Çokan çatma kaşlı, ceylan gözlü, uzun kirpikli, süt renkli, orta boylu, otuz yaş dolaylarında güzel bir bayandı. O pire oynamakta olduğu evin etrafından birçok yiğitler uzaklaşmaya kıyamayıp, sabaha kadar, zamanını boşa harcarlardı. Ancak büyücü Çokan kendisinin etrafında pervane olarak dolaşan hayranlarına hiçbir iltifat göstermezdi. Bu nedenle o pire olan eve şehvet düşkününü yiğitleri sokmazdı. Tersine içki içmeyen, beş vakit namaz kılan sofi kişiler ile bayanların yanı sıra bizim gibi çocukları toplardı. Bu nedenle o pire oynarken, türkü söylemesi için iki gözü kör Hasan Kari adlı defçiyi seçmişti. Büyücü Çokan nerede pire olursa, bizim gibi pire hayranı genç delikanlılar Hasan Kari defçi ile Yunus Kari adlı defçinin elinden tutup giderdi. Bu nedenle ben pire uyuşturulacak eve girebilmek için çoğu zaman Hasan Karinin elinden tutup, def ve hançer koyulan omuz çantasını götürürdüm.

Büyücü Çokan acayip mahir bir büyücü idi. Onun pire oyunu düzenli ve sihirliydi. Pire makamının giriş kısmı “avus” okunduktan sonra, nağme ve dans başlanırken, o buduna kadar uzanan saçlarını dağıtıp, yere sürüklenen uzun ak atlas gömleğini giyip, “tuğ” etrafında dönüp dansa başlardı. O dönerken atlas gömlek kabarıp, eteği evdeki kalabalığın önüne kadar gelirdi. Bu kadının pire oynama becerisinin atlas gömleğini kaldıran göğsü, beyaz gömleğinin üzerini örtüp uçuşan simsiyah saçları, sallanıp duran kirpikleri altındaki ceylan gözleri, seyredenleri büyülerdi. O dönerken güzel hüsnü ve siyah ip gibi sallanan saçları arasından gözükten beyaz yüzü, kişiyi: “Rivayetlerdeki perizatlar böyle galiba.” diye düşüncelere sevk ederdi. Onun dansı gerçekten de canlı ve nefisti.

Büyücü Çokan'ın bu güzel dansı yine seyircilerin gözleri önünde güzel hayali sahneleri canlandırırđı. Mesela, o iki elini iki tarafa uzatma ve çekme hareketiyle bir şeyi yakalamış, onu başkalarına dağıtıyormuş gibi hareketleri canlandırırđı. Bu konusu bakımından hasta bulaştırıcı cinleri toplayıp, pire oynatan ev sahibinin hastalığını onların kendisine iade eden bir anlam taşırdı. Pire oynayan büyücü Çokan'ın bu hareketleri Uygurların Şamanizm dini inancının esaretinin kalıntılarının bir başka ifadesiydi. O, oynadığı dansı seyredenlere büyük bir mutluluk yaşatmanın yanı sıra, sihirli ve korkunç anları da yaşatırdı. Bu nedenle, o sade bir sanatçı değil, belki çok büyük sihirli, acayip özelliklere sahip ve gaybı biliyor, düşüncesine sevk ederdi.

Onun gaipden pire oynatan hastaya göstereceği sırrına “kandil yakma” denir. Bunun için evde başka kandiller söndürölüp, büyük nokça (ağaç dalına pamuk sarıp, su yağına batırılan pipet” yakılır. Büyücü onu hastanın gözüne yaklaştırdı:

¹⁰⁴ Çokan – evlenmiş genç bayan

— Ateşin içine bakın, der. Hasta bütün dikkatiyle ateşe bakar. Büyücü kehanetini gösterip:

— İşte bakın, duvardan atlayıp sizin önünüze gelmekte olan, tüyleri sarkan kocaman bir alaca köpek kuyruğunu kaldırıp, dişlerini çıkarıp, gözlerini parlatıp size bakıyor, gördünüz mü?

— Evet, evet gördüm, der hasta nokçadan gözünü başka tarafa çevirmeden.

Büyücü yine titreşimli bir sesle:

— Şimdi o köşeye arkasını dönen, saçları dağınık, kıpkırmızı gözlerinden ateş saçıp, size bakarak gülücükler atan sarışın kadını gördünüz mü? der hastaya.

— He, he, gördüm, gördüm, der hasta.

— Size hastalık bulaştıran cinler o işte, der büyücü hançeri kaldırıp, ondan sonra büyücü Çokan: “Çık, çık, bu evden çık, çıkmazsan hançer saplarım.” der ve elini kaldırıp, etrafa ateşli gözleriyle dikilir, öfkeden onun ağzından köpük çıkadurur.

İşte bu sırada büyücünün gösterdiği kehanet nedir? O, büyücünün bedii edebiyatın canlandığı vasıttan yararlanarak hastanın durumunu izahlamasıdır. Çünkü karanlık odada cinle bağlantısı olan büyücü buraya şimdi cin, şeytanları çağırıp, onlara soru sorar, düşüncesiyle korkuya kapılan hastanın hayalinde büyücünün canlandığı deminki tasvirler göz önünde canlanmış gibi olur, bütün evi korku sarar, bununla büyücünün deminki görünümünde daha da sihirlilik ortaya çıkar, evde oturanlar, büyücü gerçekten cin ve şeytanlar ile konuşuyor galiba, diye inanır.

Şimdi büyücü hastayı döndürüp, “urgan tutturup döndürüp” yorulduktan sonra, onu urgana arkasından tutturup, onun vücudundaki cin ve yaratıkların bulaştırdıkları hastalıkları çıkarmak için hançer oyunu başlar.

Büyücü iki ya da üç tane zili olan gümüş hançeri def ile davulun ritmine denk getirerek, hastanın alnından uyluğuna kadar ve iki elinin parmaklarının arkasına kadar “ Hemen çık. Eski duvarlara git, eski değirmenlere git. Çık, çık... Hey, hey...” diye bağırır. Yine alt tarafta toplanıp oturan çocukların önüne bir elinde kırbaç, bir elinde hançer çekip gelip “Allah de, Allah” diye üzerimizden kırbaç oynatır. Biz korkup: “Allah, Allah!” diye bağırırız. Eğer sesimiz zayıf çıksa, üzerimize birer yarım kırbaç hemen iniverir. Ondan sonra biz, olanca gücümüzle “Allah, Allah...” diye bağırırız.

Bizim mahallede olan bir pireden ben büyücü Çokan’ın pul pul parlayan öfkeli gözlerine, elindeki hemen saplayacakmışçasına parlayıp duran gümüş hançerine ağzımı açıp bakakalmışım. Bu arada onun başımızın üzerinde oynatmakta olduğu kırbacının ucundakine bağırıp “Allah, Allah!” dedim. Pire sona erdikten sonra, büyücü Çokan bana yaklaşıp: “Korktun mu afacan?” diye beni şımarttı. O cinlere ve huysuz kişilere kaba davransa da saygın kişilerle çocuklara merhametli ve açık gönüllüydü. Ben daha beş yaşındayken annemden ayrı kalıp, ana şefkatine doyamadığım için, bana merhamet edecek bayanları bulduğum zaman çok mutlu olurdum. Bu nedenle güzel büyücü hanımın merhamet dolu, yumuşak, sıcak elleri yanağımı okşadığında vücudumda anne sevgisinin sıcak sıcak alevleri serin serin geçiyormuşçasına yakınlık hissederdim. Ben ona annem ya da o daha genç olduğundan ablam gibi davranırdım. Bu nedenle, ben onun deflerini, hançerle boğazından duvara batırılan, ancak hikmet sonucu ölmeden sağ kalan tavuğunu tuğ bağlayan urganını ve tabakla

kaşıklarını (Bunları bir miktar para ve kumaşla birlikte hasta sahibi büyücüye verirdi.) omuz çantama koyup, onun evine götürürdüm.

Ben onun bazı işlerinde yardımcı olduğum için, o benim pireye girmeme izin verirdi ve kaymak verip bana iyilik yapardı. Benden iki üç yaş büyük çocuklar mesela mahallemizdeki Haydar gibiler büyücü Çokan’a başka gözle baktıklarından büyücü Çokan öylelerinin pire oynanan eve girmelerine veya kapıya yaklaşmalarına izin vermezdi. Onun güzelliğine birçok kişi âşıktı, ancak ona şaka yapmaya cesaret edemiyorlar ya da çekindiklerinden önünden doğrudan geçemiyorlardı. Ancak bazı kıskanç, göremezler “el değmeyen şeftali acı” gibi, onun hakkında dedikodu yaparlardı. Büyücü Çokan bu art niyetli dedikoduları pek dikkate almazdı. Ona iftira edenlerse amaçlarına ulaşamayıp, dillerini çiğnerlerdi.

Üç Tüccar İle Yolculuk

Amcam Abdullah Yuvaş bazen az çok kürkçülük yapardı ve deri gibi şeyleri kurutup satardı. Ben ondan deri kurutma, kuzu derisi, kuzu kürkü ve tilkilerin nasıl işleneceğini öğrenmiştim. İşleş şöyle olurdu: Kavrulan ya da düz mariye (Mariye—kuzulu koyunun tüyü tam çıkmadan doğduğu kuzusunun düz derisi, onun güllüsünün fiyatı pahalı olur.), kuzu derileri ucuz satın alınıp, arkasına su fışkırtılır ve çekiştirip genişletilir, tüyü güllü hale getirilip, kötü yerleri kesilip yamanır, yabani kedi, tilkininki gibi tüyler ıslatılıp berraklaştırıldıktan sonra, içine anız koyulup tekrar kurutulur, ondan sonra tüye kepek saçıp, dövüp parlatılır. Ayrıca ben köstebek, porsuk, sesik küzen, kokarca gibi hayvanların derilerinin yağlarını kazıyıp, güzelleştirip işlemeyi öğrendim.

Amcam bir gün bana:

— He işte, bu yaptığın çok güzel, dericilik yapmanın yolunu öğrenmek gerek, sen de on yedi yaşına girdin, şimdi birer mesleğe atılmazsan, nasıl bir yuva kurabileceksin, yarın bizim eve gel. Ben sana elli lirayı sermaye olarak vereyim. Sen kervansaraylara gidip, köy, kasabalardan gelenleri araştırıp, deri satın al, onu dericilere satsan, kazanç elde edersin, dedi.

İşte şundan itibaren, ben bütün kervansarayları araştırıp çiftçilerden, kırlardan gelen hayvancılardan koyun, keçi ve dana derilerini, kedi, tavşan, kokarca derilerini pazar fiyatından biraz ucuza satın alıp, kazanç elde etmeye başladım. Benim gibi deri toplayanlar çoğalıp deri bulamadığım zamanlarda ise, şehirden çıkıp köy yollarında daha gelmekte olan at, arabaların yolunu kesip deri satın almaya başladım. Dünyada kolay iş nerede? Benim gibi yol kesenler çoğalıp, bu hareketim de zorlaşmaya başladı. Benim başkalarını kıskanıp, seher yola çıkıp, beş on hatta on beş kilometre yol yürüyüp, deri aradığım günler de oldu. Herkes malını ucuza vermezdi. Bazı cimri kişiler pazar fiyatından kat kat yüksek fiyatta satmak isterdi. Çünkü onlar o kadar uzaklara kadar deri arayıp gelmişken malımın fiyatı çok yükselmiş galiba, diye düşünüp, bizim istediğimiz fiyata vermezdi. Saf ve cömert kişileri bulamayıp akşama kadar uğraştığım günlerim de çok olurdu, kışın çok sert soğuk

günlerinin birinde on beş kilometre yol yürüyüp, çok zor bir yabani tavşan derisini satın aldım. Onu kuşağıma sarıp, üşüyüp titreyerek eve hava karardıktan sonra gelebildim.

O zamanlarda tüccarlık da özel bir konuma sahip bir meslekti. Bu nedenle, daima pazarın durumundan haberdar olmak gerekirdi. “Ortada burun yoksa, bu göz öbürünü yer.” atasözü gibi, birbirlerini kandıran olaylar çok yaşanır. Ben aldaticılığı bilmediğim için, çekingenlik yapıp, bu mesleğe tamamen uyum sağlayamadım. Geçimimi nasıl sağlayacağımı düşünme düşünme bir çare bulamadım günlerin birinde amcam bana:

— Sen tüccarlığın yolunu bulamadın galiba, ben sana bir yol göstereyim, diye tüy toplayıp getirmem için Manas’a gönderip üç tüccara beni emanet etti. Biz bu üç tüccarla şöyle anlaştık: Ben üç yüz kuruş paramı sermaye olarak kullanıp kendi atıma bineceğim (onların her birinin yüz binlerce kuruş paraları vardı). Yolda onların atlarını konuk yerine geldiğimizde soğutur, konakladığımız yerde onlar için pilav yapar, sabaha kadar atlarına bakar, seher kalkıp eyerler, onların aldığı derileri deftere kaydederdim. Onlarsa, benim yiyecek içeceklerimle atımın yemini ve kervansarayın parasını karşılardı. Benim azıcık (üç yüz kuruş) parama onlar ucuz satın aldıkları mallardan verirdi. Böylece, bana tüccarlığı öğretirdi.

Biz yukarıdaki şartlarla Gulca şehriden Manas’a doğru yolculuğa başladık. Ben Cing’e gelinceye kadar bayağı cefa çektim, seherde kalkıp, güneş batıncaya kadar yol yürüyüp, yorulurken kervansarayda dinlenmeden, dört tane atı birer saate yakın yedeğini tutup soğutuyorum. Ondan sonra pazara çıkıp et, yağ, havuç, soğan ve pirinç bulup getirip pilav yapıyorum. Ben pilav yapmayı nezir ve düğünlerde aşçılara hizmet ederken öğrenmişim. Üstelik ağabeyim de okuduğu zamanlarda, talebelere pilav yapa yapa usta olduğu için, evde bana öğretmişti. Bu nedenle yaptığım pilavlarımı üç tüccar yoldaşım çok sevmişlerdi. Onlar aylar süren yolculuktan evlerine dönünceye kadar her akşam pilav yerlermiş. Bu nedenle, onlar yol üzerindeki kervansaraylara özellikle tencere, leğen, kevgir ve pirinç getirmişler, her gün konukladığı kervansarayda pilav yaptırıyorlarmış.

Ben yemekten sonra, bulaşıkları yıkadıktan hemen sonra, atlara yonca doğrar, yem eler ve yemliklerini temizlerdim. İlk tavuk ötmeye başlar başlamaz yine kalkıp, atlara yem verirdim. Bazen de atlara bakarken sabaha kadar uyumadan iki üç defa yem verdiğim zamanlar da olurdu. Sabah olduktan sonra ise, atlara su içirip, yem verir, dört tane atın eyerlerini toplayıp düzenlerdim, sonra atları eyerleyip, binmeye hazır hale getirirdim. Ondan sonra kahvaltı hazırlamaya başladım.

Yola çıkarken, sabahtan akşama kadar at üzerinde oturup, çölleri gezip geçiş çok can sıkıcıydı. Ben yoldaşlarımın canı sıkılıp, uykusu gelip, başını sallamakta olduğunu görüp, onlara Pirizihan ninemden duyduğum fıkra ve hikâyeleri anlatmaya başladım. Tüccarlar çok sevinip benden razı olurdu. Daha sonra onlar benden böyle fıkra ve hikâyeleri anladıklarına çok sevinip, ağzıma nöbet şekeri koyar oldular. Ben de onları sevindirsem, kazancı çok malları bana verecekler, düşüncesiyle her gün konakta iyi hizmet eder, yol yürürken hoş hikâyelerle onları mutlu ederdim. Önceden duyduğum hikâyelerle seferde gördüğüm ve duyduklarımı birleştirerek, genişletir ve icadı üslupta anlatırdım.

Bir gün onlar “Hangi adam mutluluğu yakalamış sayılır?” konusunda tartıştı ve herkes bu konuda kendi düşünce ve arzularını anlattı.

Kadın düşkünün birisi:

— Eğer kaşları kalem gibi, gözleri parlayan simsiyah çars üzümü gibi, beyaz yüzlü, yanakları nar gibi, dişleri sedef gibi, dudakları kırmızı yakut gibi, belleri ince, iki tane sümbül saç buduna kadar uzanan, gonca boylu, güzel ve genç karın olursa, şansın sana kucak açması demektir, dedi gözlerini oynatıp.

Para düşkünü birisi:

— Güzel karın olsa da mutlu olamazsın, ona da para lazım, yoksa seni bırakıp, hasret çektirir. “Abisi pul (para), çimende gül.” derler. Paran çoksa elini nereye uzatırsan oraya yeter, güzel kızlar da önüne gelip, eğilirler. Demek mutluluğu sadece paraya sahip olmakla yakalamak mümkündür. Bu nedenle önce bunu doldurman lazım, dedi cebini gösterip.

Makam düşkünü birisi:

— Her ikinizin elde ettikleriyle mutluluğu yakaladım demek doğru olmaz. Onun için yüksek makam sahibi olmak gerek. Eğer padişah olursanız, dedi kadın düşkününü gösterip, bu heveslinin arzu ettiği kadından kırk tane almak mümkün. Paraya heveslilerin de muradı hâsıl olup, haznesi altın, gümüşle dolu olur. Ne isterse hemen hazır olur.

Bu üç kişi kendilerinin düşüncelerini ispatlamak için birkaç misal örnek gösterdiler, fakat hiçbirini aynı düşünceyi paylaşamadı. Sonunda onlardan biri bana bakıp:

— Sen küçük olsan da bu konudaki düşüncelerini bizimle paylaşsana, dedi. Diğerleri de düşüncelerimi paylaşmamı istedi.

Ben anne babamdan küçükken yetim kalıp, yetimlikte şaşırıp, o zamanki gurbetçilik hayatta mutlu olamadığım günlerimi hatırladım ve:

— Mutluluk, rahat bir yaşam koşullarına kavuşmakta yatar, dedim ve şöyle bir hikâyeyi anlattım:

— Eskiden büyük bir şehrin dışında derin bir çukur varmış ve o çukurun kenarından yetişen büyük bir ılgın ağacının yanındaki kulübede bir ayakkabı tamircisi yaşarmış. Orası büyük caddeye yakın olduğundan caddeden geçenler de ayakkabı tamircisine gelip yırtık çizme, terliklerini tamir ettiriyorlarmış. Onların arasındaki kömürcüler birer parça kömür, oduncular birer koltuk odun, bakkallar birer kavun, karpuz ya da meyve getiriyorlarmış. Tamircinin yaşadığı çukurun altında bir değirmeni çalıştıracak kadar su akarmış. Tamirci bu suya ağız ters örülen bir sepetin içine posa salınan sepeti salıp, her gün oraya düşen birkaç tane balığı çıkarıp, çorba yaparmış. Böylece, yiyecek, içecek ve kalacak yer gamı onda hiç olmazmış. Suyun etrafı orman, çimenlik ve havalı olduğundan, insanı çok mutlu edermiş. Yem ancak tanıdıkları gelip: “Sen bu yurdun kralının eski dostusun, neden ona gidip birer makam istemeyip, böyle eski bir kulübede oturup biçarelerce yaşıyorsun? Dostun ise, nimet, kadife, atlas içerisinde rahat, mutlu bir hayatın keyfini sürmektedir.” diye onun başını ağrıtmış. Böyle sözler sonunda ayakkabı tamircisinin kulağında daima çınlar olmuş ve sonunda o da bir makam sahibi olup, büyük bir servet toplayıp, yüksek binalarda oturup, güzel yemeklerden yiyip, güzel kadınla evlenip hayatın keyfini yeterince sürmeye niyetlenmiş. Bir gün o bu düşüncesini paylaşmak için çocukken beraber oynayıp, beraber okuduğu arkadaşı, yurdun padişahının huzuruna girmeyi düşünüp, saray kapısının önüne yaklaşmış. Ancak onun kıyafetleri eski olduğundan nöbetçi askerler onu içeri almamış.

— Siz padişaha: “Ekselansları ile zamanında beraber okuyan arkadaşınız Sadık gelmiş, huzurunuza girmeyi talep ediyor.” diye haber veriniz, eğer izin verirse girerim, yoksa dönerim, demiş ayakkabı tamircisi. Nöbetçi askerler tamircinin dediklerini haber verdikten sonra, padişah onu hemen içeri almasını emretmiş.

Padişah eski arkadaşını hoş karşılamış ve çeşitli güzel ve lezzetli yemeklerle misafir etmiştir. Ondan sonra çalgıçıları çağırıp müzik ve melodi ile onu eğlendirmiş. Sonunda padişah buraya hangi amaçlar doğrultusunda geldiğini sormuş.

Tamirci izzet ve saygıyla padişaha eğilip:

— Saygıdeğer dostumuz, padişah hazretleri, biz ekselanslarıyla daha küçükken beraber oynayıp, beraber okuyup büyümüştük. Hâlbuki günümüzde ekselansları kral olarak işte böyle altından taç giyip, tahta çıkıp, emsalsiz mutluluğu yakaladınız. Bendeniz ise, ağaç altında tamircilik yapıp, çorba içip, kulübede kalıyorum. İkimizin yaşamında gökle yer kadar fark vardır, ben buna haset etmesem de, el yurt: “Eski dostuna gidip söyle, kralımız birer makam sahibi yapabilir belki, diye beni rahat bırakmadılar, bundan dolayı ben buraya geldim.”

— Evet, birader, makama hevesliler de sana böyle demiş, şimdi sen söyle, talebin nedir? demiş padişah.

— Bana birer yerin valiliğini vermenizi isterim, demiş ayakkabı tamircisi.

Padişah iki elini dizine koyup kahkahayla gülmüş, sonra ona elini uzatıp, tahtın üzerinde sarkık taç takılan çember şekilli kubbeyi göstermiş:

— Hey birader, onu gördün mü, ben kral olduğumdan beri kılla bağlayıp başımdan aşağıya doğru bırakılan bir değirmen taşının altında yaşıyorum. Bu halde çok ağır bu değirmen taşı kopup, altında ezilirim korkusuyla yaşıyorum. Eğer benim can dostum, istersen sana küçük bir yerin valiliği gibi küçücük bir makamı sormaktansa, işte bu padişahlığı talep et, ben ana bu tahtı seve seve devredeyim, sen padişah ol, ben senin yerine gidip rahata yaşayayım, buna ne dersin? demiş.

Tamirci zeki padişahın dediklerini mülâhaza edip, onun ne demek istediğini anlamış ve:

— Birader aziz, sen kendi işini yap, ben de kendi işimi yapayım, dedikten sonra padişahın huzurundan ayrılmış.

Demek, rahata kavuşamazsanız, güzel karınız, altın, gümüş ve kâğıt paralarınızı sırtınızda taşısanız da, padişah olsanız da hiç mutlu olamazsınız. Kadifeli döşekte yatsanız da, sanki diken üzerinde yatıyormuş gibi hissedersiniz kendinizi.

Yolcu arkadaşlarım anlattığım hikâyeme ikna olmuş gibi hep beraber başlarını salladılar. Kervansaraya daha uzun yol katetmek gerekirdi. Bu nedenle eğlenceli ama daha da uzun yine bir hikâyeye anlatmamı istediler. Ben onların isteklerini reddetmeden, “cevher bulmuş çiftçi” hikâyesini anlatmaya başladım. Hikâyenin etkili yerleri anlatılırken, yol arkadaşlarım beni atımın dizginini silkmekten, kırbaç vurmaktan kurtarıp, bir atımın dizginini tuttu, yine biri atım arkada kalmaya başladığında sürekli kalçasına vurdu. Böylece, elim de boş olduğundan daha eğlenceli anlatıp, ellerimi rivayetlerdeki türlü olaylara uygun olarak hareket ettirirdim. Bu şekilde biz dört kişi uyum ve eğlenceli bir keyif içinde yol çilesini hissetmeden kervansaraya ulaşırdık.

Onlar bana “Bundan sonra sen rahat uyu, biz nöbetleşerek kendi atlarımızla beraber senin atına da bakarız, bir de her sabah senin atını da eyerleyip, seni eyerin üzerine kucağımızda çıkarırız, senin bize yolculuk boyunca hikâye anlatman yeterli.” dedi. Ben halk edebiyatının huzurlandırıcı gücünün sayesinde bu üç tüccarın atına bakıp, eyerlemekten işte böyle özgürlüğe kavuştum.

Biz Şiho ve Manas ilçelerine ulaştıktan sonra, onların sermayesi çok olduğundan çoğu zaman derileri kendileri satın alırdı, benim param az olduğu için, fiyatı daha ucuz, ufak tefek kuzu derisi ve kuzu kürkünü bana bırakırlardı. Orda birer ay kaldıktan sonra, satın aldığımız malları eşekçilere kiraya verip, kendimiz Gulca’ya doğru yol aldık. Kuzu kürklerini ise, hafif ve pahalı olduğundan, büyük omuz çantalarına yerleştirip, kendi atlarımıza yükleyip yürüdük.

Biz Cing’e geldikten sonra istişare edip, kavşakla Gulca’ya gitmeyi kararlaştırdık. Çünkü eğer büyük yol ile yürürsek, Gulca’ya beş altı günde ancak ulaşırdık. Eğer dağ arasındaki keçi yoluyla tepelerden geçip yürürsek, dağ içinde konakladıktan hemen sonra Gulca’ya ulaşabilirdik. Bu nedenle, ertesi gün tan ağarır ağarmaz kavşağa doğru yola koyulduk. “Kelle astı” vadisi (Eskiden yağmacıların başının kellesi alınıp asıldığı yer) ni geçerek, dağ arasına geçip kayça (makas) ağzına yakın yerdeki yokuşa yaklaşırken akşam oldu ve kar fırtınası esmeye başladı. Bu nedenle yokuşun dibindeki Kazakların ağaç evinde konaklamaya mecbur kaldık. Buraya bizden önce elli altmış eşeğe tuz yüklemiş dört eşekçi de gelmişler. Onlar da kar fırtınasından dolayı dağ arasından yol bulup yürüyemediklerinden burada üç gündür kalıyorlarmış. Biz dördümüz ev sahiplerinin : “Şimdi dördüncü ay olsa da, bu yokuşun üst tarafı yayla olduğundan kar kalın, daha yol açılmadı, siz habersiz buraya gelmişsiniz. Cing’e dönüp büyük yol ile gitseniz daha iyi olur galiba.” dese de kabul etmeyip, şehir kalkıp karamsarlıkla yola koyulduk.

Biz yokuşun üstüne çıkıp, vadiye ininceye kadar diz boyu karlar arsından yol bulup yürüdük. Öğleden sonra kar fırtınası daha da sert esmeye başladığından yol bulamadık. Biz ya arkaya dönmeyi ya da yolumuza devam etmeyi bilmiyorduk, kısaca şaşırmıştık. Ondan sonra atları dağ eteklerine doğru çevirdik. Bazı yerlerde kar atın boğazına kadar kalınlıktaydı. Böyle zamanlarda atlar karı göğüsleriyle yarıp, yol açardı. Bazı yerlerde ise atların ayakları yere basmadan, karınlarıyla kar yığınlarına asılı kalırdı. İşte böyle durumlarda dördümüzün atı da ağır bir sınavdan geçiyordu. Bazen onun, bazen de bunun atı yol açardı. Diğer üçümüz onun açtığı yolla yürürdük. Sonunda üç tüccarın ünlü rahvan atları da yorulup yol açamaz hale geldi. Tüccarlar çok kaygılandı. Kar fırtınası gitgide sertleşiyor, kulaklarımızı uçuruyordu. Göz çukurumuz da karla buz arasında kaldı. Biz hiç kımıldayamaz hale geldik. Böyle kritik bir zamanda benim atım yaralı, zayıf atım göğsüyle karları bozup, dağ eteğinden karnıyla aşağı kayarak yol açtı. Yolda yol arkadaşlarımın atları oynaklık ederek yürürken, benim esmer derili atım başını eğip biraz yavaş yürürdü. Tüccarlar bana:

— Bu zavallı tembeli nereden almıştın? diye sordu.

— Bu araba ve döven sürüp, işe yarayan bir at, sizin atlarınız gibi, okşayıp çok iyi bakılan atlardan değil, demiştim ben onlara. İşte bugün bu cefaya dayanıklı esmer derili atım dördümüz de hayati tehlike içinde kalırken kendi gücünü gösterdi. O epey bir yerlere kadar yol açıp, sonunda iki ayağı bir yere ulaşamadı ve karnıyla karda asılı kaldı, sonra başını kara koyup yattı. Biz seyrederken, atın sıcaklığıyla karlar eriyip, atlar çöktü ve sadece eyerleri gözüksü. Biz şimdi atların elinden tutup yaya olarak yürüyorduk. Böyle uğraş verirken aklımıza şöyle bir şey geldi: Benim eyer çantamda bir parça beyaz hoten kâğıdı vardı, şimdi biz yorulan atlarımızın üzerindeki omuz çantası ve eyerleri bırakıp, kar üzerine sardığımız keçe üzerinden önce birimizin atını dört beş kulaç uzaklaştırır, sonra

ikincimizin atını da bu şekilde yapardık. En sonunda bizim atın dizgininden tutup, birimiz kuyruğunu çevirir, yine birimiz kulağından çekerek sürükleyerek biraz uzaklaştırdıktan sonra, başkalarinkini de böyle yapardık. Atları kıyasladığımız yere götürdükten sonra, tekrar dönüp, omuz çantası ve eyer takımlarını sırayla taşırdık. Sadece yalın karlı yol bulmak için dağ eteklerindeki kar üzerinden başı gözüken kurumuş bitkileri hedef alarak ilerliyorduk. Biz diz boyu bazen de göğüs boyu karları geçip, piyade yürürken İbrahim adlı tüccar kardan ayağını çıkaramamış ve bir tane ayakkabısı kar altında kalmış. O eliyle ayakkabısını arasa da bulamamıştır. Çünkü kar altı eridiği için suya dönüşüp akıyordu. Esir vakti ile kar fırtınası tekrar sert esmeye başladı. Biz dağı geçip gideceğimiz yere sık bu nedenle biz istişare edip: “At ve omuz çantalarımız desek, buradan sağ olarak kurtulmamız mümkün değil, çünkü akşam olmaya sadece bir iki saat kalmıştı. Eğer geceleyin böyle kar fırtınasında kar üzerinde konaklarsak, hayatta kalamayız. At ve diğer eşyalar bizim hayatımızdan daha değerli değildir, bu nedenle hayatımızı kurtarmak için, işte o makas gibi gözüken yere el ele vererek piyade olarak yürüelim.” dedik. Ancak bizim fikrimize İbrahim adlı tüccar katılmadı. O: “Siz gitmek isterseniz gidin, ama ben omuz çantama başımı koyup, burada yatacağım. Hayatta kalırsam omuz çantamı alıp giderim, yoksa bu omuz çantanın üzerinde hayata veda ederim.” diye ağlamaya başladı. Daha sonra anladık ki onun omuz çantasında binlerce lira, kama, kuzu kürkü ve beyaz kuruşlar varmış. Bunlar onun için hayatından daha değerliydi. Biz üçümüz onun malını değil “İyi yol arkadaş, arkadaşını yarı yolda bırakmaz.” atasözüne uyarak İbrahim’i bırakıp gitmeye kıyamadık.

Biz ne yapacağımız konusunda düşünüp, bir arkamıza, bir önümüze bakıyorduk. Tam bu sırada biz küçük yokuşun alt tarafındaki ağaç evde beraber konakladığımız eşekçiler tuz yüklenmiş eşekleriyle beraber bizim geçtiğimiz yollardan gelmekte olduğunu uzaktan gördük. Biz onların hayatından endişe edip: “Hey eşekçiler, bu tarafa doğru yürümeyin, tehlikeli, ölürsünüz.” diye sesimizin çıktığı kadar bağırdık. Kar fırtınası gitgide sertleşmeye başladı. Hava dumanlaşıp onların sesimizi duyup duymadıklarını bilemedik. Tutan buz atları kaldıramazdı ama piyade yürürken bizi kaldırırdı. Bu nedenle, atları ilerletmek bizim için en zor oldu. Ben kürtünden ayağımı çıkaramadan, yorgunluğumdan atımı dizgininden tutup, dizlenerek ileri sürüklenirdim. Yol arkadaşlarım onun kuyruğundan tutup çekerlerdi. At ise bütün gayretiyle adım atmaya çalışıp yol açardı. Yol arkadaşlarım:

— Hey hayvan, çirkin olsan da düldülmüşsün be! diye överdi. Ben biraz dinlendikten sonra, onun alnını okşayıp yine ileri adım atması için zorlardım. Etraf gitgide kararmakta. Biz de sık sık hedeflediğimiz dağın çatal ağzına bakardık. “Ey Allah’ım, bizi oraya ulaştır!” diye hasret çekerdik.

Benim zavallı cefakâr, zayıf, yaralı, kahverengi atımın o gün gösterdiği gayreti beni onu candan aziz görüp, ta ölene kadar elden çıkarmamam için yemin ettirdi. Herhalde insanda umut ve gayret tükenmezse, dehşetlik koşullardan kurtulmak mümkün oluyormuş. Biz o gün kendimiz piyade, at, eğer, yamçı ve omuz çantalarımızı sırayla taşıyıp o çatal dağ ağzına ulaştık.

Biz akşam namazıyla Gör Vadisi’nin içine girdik. Bu iki yüksek büyük dağın üstü iki kulaç kadar ayrılıp boş kalan yerden gök gözüken mağara dağ yolu imiş. Bu dar dağ yolunun etrafındaki taş aralarında birçok koyunun cesetleri yatıyordu. Bu ise, bizden bir gün önce bizim geçtiğimiz yoldan Çift Meme Yaylası’na taşınan dört beş koyunun dehşetli kar fırtınasıyla ölmesiymiş. Demek, hayvancılar yüzde elli hayvanı bu civarda kaybetmiş. Biz buraya akşamüstü gelip, hayatımızı kurtarmıştık, bizim geçtiğimiz yerlerde ne kadar koyunun cesedinin kar altında kaldığını bilemeyiz. Biz burada henüz can çekişen koyunlar da gördük. Ben kedi gibi kara kuzunun ölü annesinin memesini emmekte olduğunu

kendi gözlerimle görmüştüm. Süt çıkmadıkça onun burnu ölü annesinin memesini zıplatırdı. Ben bu acı durumu görüp, kendi hayatımızın tehlikeden kurtarılmasına şükrettim ancak kuzuya acıyıp, onu bizim konaklayacağımız mağaraya götürdüm.

Biz büyük kayalar sarkıp duran bir mağara içinde dinlendik. Atları ise birbirine bağladık. Onlar da ayaklarını uzatıp yolda yattılar. Biz birbirimizden kibrit ve yiyecek aradık. Birinden bir kutu kibrit bulundu. Yine birinin omuz çantasından bir kutu küp şekeri öbüründen de bir parça nöbet şekeri bulundu. Ancak onların omuz çantasından karın doyuracak başka bir şey bulunmadı. Benim omuz çantamda Şiho'daki kız kardeşim yolluk tutan tokaç ekmekten beş altı tane kalmış. Ben bu örtüdeki tokaç ekmeği yorgunluktan halsizleşen yol arkadaşlarımın önüne omuz çantası üzerine koydum. Hepsi sevinçten "Sen değerli bir yığtımışsin." diye mutlu olup omzuma vurdular. Biz bu tokaç ekmekleri küp şekeri ve nöbet şekeriyle beraber yedik. Kuruyan boğazlarımızı nemlemek için burada ne su ne kar vardı. Bu nedenle ben karanlıkta Gör Vadisi'nden çıkıp, bizim sabahtan beri canımızı sıkan kardan kalpağıma doldurup geldim. Karı çiğneyip yiyip ondan hıncımızı aldıktan sonra, sessizce uzanıp uykuya gittik. He doğru, biz yemek yerken ben o yetim kuzuya küp şekerini çiğneyip ağzına koymuştum. O da benim koynumda horlayıp yatıyordu. Tabiatın acımasız vahşi zalim eli bu küçücük yavrucağın annesini helak etmişti. Zavallı yavrucağ ise kendi başına gelen mutsuzluğu hissetmeden, ölü annesini emen acı durumunu hatırlayıp çok üzüldüm. Ağır musibetin etkisi altında annemin ölümünü hatırladım. Ben o zamanlar beş yaşındaymışım ben annem can çekişirken onun yanında olduğum için o benim küçücük ceketimin eteğini çevirerek iyice tutmuş, büyükannem eteğimi elinden çekip beni sırtında taşıyıp avluda ağlamıştı.

Ertesi biz mağaradan çıkıp özgürce nefes alırken, hava açılmış güneş epeyce yükselmişti. Kulaç açıp kendimizi düzelttik. Atlar da dinlenip kalkmışlardı. Hemen hazırlanıp yola koyulduk. Biraz yürüyüp Gör Vadisi'nin öbür kıyısına geçtikten sonra acayip bir manzarayı gördük, sağ taraftaki dağın eteğinde, yılan gibi uzanan yarın altında geniş bir nehir yatağı vardı. Nehir yatağı boyundaki kavak ağacının dalları yemyeşil yaprak çıkarıp hafif meltemde sallanıyordu. Kavak ağacıyla dallar arasından urgan boyu genişlikte, altındaki kaşları gözüken berrak su dalgalanıp akıyordu. Dağın öteki yokuşundaki Erik ağaçları çok gür çiçek açmış etrafında gül arıları uçuşuyordu. Suyun boyundaki yeşil kadife gibi çimenlikte dikilen keçe ev önünde birkaç kişi kocaman kazanlarda et pişiriyorlardı. Etrafta birçok koyun, kuzular otluyorlardı. Bu manzarayı görüp heyecanımı bastıramayıp:

— İşte bakınız cehennemle cennetin arası bir kulaç kadarmış, diye bağırverdim. Yol arkadaşlarım da bana katılıp, alttaki su boyunda oturan kişilere bakıp:

— Hey, hey! diye bağırıldı.

Ben o zaman ki heyecanlı bu hislerimi ve yerinde konuşmamı hayatımın sonuna kadar unutamam. Çünkü insan daha demin dehşetli manzara içinde hayattan umudunu keserken. Birdenbire yine hayatın değerli, güzel manzarasına dâhil olma zevkini ifade edebilmek için sözcükler yetmese de, ancak gönül ebediyen unutulmazmış.

Alttaki insanlar kalkıp el sallayıp bizi çağırdı. Onların gösterdiği yönle aşağı inip, onlarla buluştuk. Selamdan sonra, onlar yokuş altından bizden bir gün önce bu civara koyun getiren kişiler olduğunu anladık. Demek, bizden önce kar fırtınasına yakalanıp, iki bin koyundan bin koyunu helak olan zavallılar onlarmış. Onlar biz yoldaki kar fırtınasında can çekişirken bu cennete ulaşmışlar. Etraftaki ağaçlara helal olarak kestikleri koyun etlerini asmışlar. Kazanda ise dolu koyun eti pişiyordu.

Bu güzel yerde öğlene kadar dinlenip atları ota, kendimizi ete doyurduk, sonra çobanları teselli edip, yine yolumuza devam ettik.

Dağ arasındaki su üzerinden, insanı cezbedici güzel manzaraları seyredip, Çift Meme Yaylası'ndan geçip, güneş batarken dağ eteğindeki Tar adlı köye gelip konakladık. Bizim konakladığımız ev ekonomik açıdan orta düzeyde bir çiftçinin. Buradan geçen yolcular otel yerine bu evde konaklıyorlarmış. Ev sahipleri çok hoş cömert kişilerdi. Ev sahibinin hanımı durmadan koşturuyordu. Biz yüz ve ellerimizi yıkayıp oturuncaya kadar çay hazır oldu. Masanın üzerindeki sofraya kucak kadar büyük yalın beyaz ekmekten beş tanesini katlayıp koydu. Üzerinde ise süt ile yoğrulup yapılan yüzü yağlı dört tane tokaç ekmek vardı. Büyük bir sürahide getirilen kaymaklı etken çaydan başka yine, masa üzerine pişmiş ve ham kaymaktan iki büyük tabak konuldu. Bahar mevsiminde İli köylerinde süt, kaymak bol olur. Bir iki saate kadar yemek yiyip, iki üç tabaktan etken çay içtik. Sonra, epey bir zaman geçtikten sonra yonca doğrayıp, atlarımızı ota bıraktık. Şimdi yatmaya hazırlanırken, ev sahibi yorgunluk yemeği yiyin diye, kabul etmememize rağmen hoş kokulu ügre yemeği getirdi. Sonunda ondanda bir iki tabaktan yiyip biraz dinlendikten sonra yattık. O gece ben hemen uykuya dalmışım ancak diğer üç arkadaşım sabaha kadar göz yummadan ah çekmişler. Sabah kalktığımda onların gözleri kıpkırmızı bir hal olmuştu. Onlar hala iki eliyle gözlerini tutup ah vah deyip kendilerini duvara vuruyorlardı. “Gözlerimize iğne batırmış gibi oluyor. Ne yapacağız?” diye inliyorlardı. Ev sahibi tecrübeli bir kişiymiş, o:

— Gözünüze kar çarpmış. Bunun çaresi başı kara batırıp karda buharlatmaktır, başka çaresi yok, dedi şefkat gösterip.

Bunların ahını duyup toplanan kişiler bu üç tüccarla bir gün kar denizinde batıp hiçbir şey olmayan benim gözlerime şaşıyorlardı. Çünkü ben de onlarla beraber, her yeri karla örtünen dağ, yokuşlarda beraber cefa çekenlerden biriyim. “Benim gözüm hangi hasletle bunlarınkinden farklı olarak sağlam kaldı?” diye düşünüp, kendim de şaşıırıyordum. Sonunda bunun da sebebini bulduk. Başımda kenarına kadife konulan Kırgızca kalpak vardı. Kar fırtınası vurup boyun ve alnım üşüdüğünde kalpağın ayırmasını bırakmışım. Benim gözlerim siyah kadifeye denk geldiğinden kar çarpmasından kurtulmuş.

Aslında bizim felaketle karşılaştığımız yere altıncı aylarda gelseniz her tarafı kadife gibi parlayan yemyeşil otlak, gül çimenli yayla olduğunu görürsünüz. Şu civardaki vadi, yokuşlarda ise sayısız hayvanlar otlayıp, şişmanlayan, süt, kaymak, süzme yoğurt, kıımız, hoş koku dağıtarak pişmekte olan böğürtlenleri var. Cennet gibi bir yermiş. Ancak biz zamanın şefkatsiz sınavına denk gelmişiz. Bizim çektiğimiz cefalar kendi uğursuzluğumuzdan olmuş.

Misafirseven ev sahibi çiftçi bizi ertesi gün yine kahvaltı zamanında süt, kaymak, yoğurt ile misafir etti. O göz ağrısı çeken üç yol arkadaşımı tedavi etmek için Tar'ın aşağı tarafındaki Bölükey boğazına götürdü. Kuzey berzah aralarından araştırıp, kalın çimenlik bir yerden kar kalıntısını buldu. Kalın çimene ateş yakıp üç parça taşı ısıttı, sonra gözlerine kar çarpan üç yol arkadaşımın başını ceketle örtüp, taş üzerine azar azar salıp buharlaştırmıştı, onların göz ağrısı kesilip, azaptan kurtuldular. Ondan sonra hürmetkâr misafirhane sahibi bizi hazırlandırıp şehre uğurladı. O bana şaka yaparak:

— He yiğit, sen bunlardan daha gençmişsin, fakat yol arkadaşlarına göre tecrübelerin çokmuş. Bundan sonra, başındaki birkaç yıllık Kırgızca kalpağını bırakmadan bize gelersen, ben seni iki yanağı nar gibi kıpkırmızı Kırgız kızlarıyla evlendiririm, diye hoş tebessümle bizi uğurladı.

Biz Bölükey gölünden geçip, Gulca şehir yoluna inerken, arkamızdan yetişip gelen iki atlı ile karşılaştık. Onlar bizden bir gün sonra kar fırtınasının sona ermesinden sonra bizim geçtiğimiz yokuştan bu tarafa gelmişler. Biz yokuşun alt tarafındaki kazak hayvancılarının: “Fırtına sona erdikten sonra yola çıkın, yoksa tehlikeli durumla karşı karşıya kalırsınız.” diyen tekliflerinin kabul etmeyip, kabalık yapıp yola çıkıp, görmediğimiz gün kalmadığını yukarıda belirttik. Biz onlara bizi takip eden eşekçilerin durumunu sorduk.

Onlar bize, bizim yola çıktığımızı görüp dört eşekçinin tuz yüklenmiş eşekleriyle yola çıktıklarını anlattı. Onların anlattığına göre, bizim yolumuzu kaybettiğimiz yerde onlar da iz yakalamaya çalışırken, bizim karşılaştığımız durumla karşılaşmışlar. Bizim: “Geri dönün.” diye bağırıp işaret ettiğimizi fark edip, ikisi: “Dönelim.” demiş, fakat daha cahil ikisi: “Önümüzdeki dört atlı geçebilirlerse, biz de geçeceğiz.” diye kabul etmemiş ve yoluna devam etmiştir. İkisi ise, bu ikisine katılmadığından geri dönüp, yatsı zamanında yokuşun alt tarafındaki ağaç eve tuzlarını bırakıp, otuz eşeğiyle bin bir cefada hayatını kurtararak buraya gelebilmiştir. İki eşekçi ise, bizim at toynakları yere basmadan geçtiğimiz yere gelip, yirmiden fazla eşeğiyle beraber kar altında kalarak ölmüştür. Onlar daha bugün yol arkadaşlarını araştırıp, ölüsünü bulmuşlar.

Ben bu meşum haberi duyduktan sonra, zavallı eşekçilere çok üzıldüm. Adamlar geçimini sağlama yolunda çeşitli olaylarla karşı karşıya kalıyorlarmış. Bazıları işte böyle acı hayattan ders alıp, tecrübe sahibi oluyorlarmış. Bazıları ise her ne kadar ağır musibetleri başlarından geçirseler de, biraz durumları iyileştikten sonra, geçmişini unutup, ne yapacaklarını şaşırırlarmış.

Mesela, kırk yol yürüyüp, türlü yol azabını başlarından geçiren “yol azabı, mezar azabı” atasözünü işiten elli altmış yaşlı eşekçiler yokuşun alt tarafındaki Kazak yiğidin “Dördüncü ayda, özellikle bugünkü gibi hava bozuk günlerde bu yayladan yürümek imkânsızdır.” dediği tecrübeli nasihatine kulak asmadan, sonunda nasıl bir durumla karşılaşmış. Biz de atlarımızla ne kadar çile çektik. Hatta az kalsın helak olacaktık. İşte bakın, iki eşekçi yirmiden fazla eşeğiyle helak olmuş. Tecrübe büyük ilimdir. Ona riayet etmeyenler de cahilin ta kendisidirler.

Bizim gecedен beri konakladığımız evin sahibi tecrübeli çiftçi bende unutulmaz etki bıraktı. Mesela, biz yorgunluktan ölecek duruma düşerken, o çocuksu bir şekilde hoş karşılayıp, “Bir yorulana laf atma, bir de acıkana.” atasözüne uyarak bize boş konuşmadan, cömertçe acayip güzel yemekler verip, bize ve atlarımıza bir gece iyi bakıp, dinlendirdi. Edindiği tecrübelerine dayanarak üç yol arkadaşımın dehşetli acı çeken gözlerini karla tedavi edip sadece bir saat içinde evliyalar gibi iyileştirdi. Bu ne kadar güzel, cömert, faziletli adam, değil mi? Dünyada böyle insanlar çoksa, kişilerin ilişkileri çok iyi olur, ortada burun olmasa da o göz bu gözü yemezdi. “Herkes kendi nefesine göre iş görmezdi.” Ancak böyle halis, tecrübeli, halk için çalışan güzel insanlar maalesef çok azdır.

Biz o gün esir namazı zamanında Gulca şehrine geldik. Gulca’nın yaz manzarası çok güzel, gül, gülistan, bağ, bostanlık şehir olsa da, o zamanlarda ilkbahar mevsiminde sokaklar bataklıktan dolayı çok iğrenç olurdu. Biz atlarımızın dizleri ile ses çıkarıp bataklıktan geçerek, pazarlarda yürürken, tüccarların dikkatini çekmiş galiba, akşamleyin evime art arda dört beş kürkçü gelip, ne getirdiğimi araştırdı. Kuzu derisi, kuzu kürkü getirdiğimi söylediğimde, kendilerine satmamı

rica ettiler ve başkalarına bunları getirdiğim hakkında bir şey söylememi vurgulayarak, beni övüp: “Geçtiğin derya, yattığın hasıra.” gibi hareket ettin, bak şimdi sen güzel bir adam olmuşsun. İnşallah büyük adam olursun, dediler. Onlar yine bu işte bana yardımcı olacaklarını, çok kar elde ettireceklerini söyledi. Bazıları benim istediğim priyomçi (derileri çeşitlere ayıran kimse) vasıtasıyla iyi fiyatta satın alacaklarını söylediler. Ben: “Olur, biz daha şimdi geldik, önce bir dinlenelim, mallarımızı teslim aldıktan sonra satarız.” diye, onları uğurladım.

Ancak ertesi gün sabahleyin, ben daha kalkmamışken, bize gelen iki tüccar yine gelip beni uyandırdı, omuz çantamdaki mallarımı çıkarıp göstermeye zorladı. Onlardan biri muahedeci zengin, öbürü de bize akraba olan Kurban priyomçi idi. Ben malları göstermeye gıcıklık yapmışım, Kurban pazarlık yaptı ve akrabalığımızdan söz ederek, kendi çıkarım için hizmet edeceğini belirtip yalvardı ve “Allah’a yemin ederim, ben her zaman sizin gibi yetimlerin arkasındayım.” diye ant içti. Ondan sonra ben güvenip, omuz çantamdaki kuzu kürkü ve kokarca derilerini çıkarıp onlara gösterdim. Onlar bunlara bakıp, ne olursa olsun satın almaya çalıştı. Hatta benim dış kıyafetlerimi de giyip, yüzümü yıkamama da müsaade etmeden, çeşitlere ayırıp fiyatını belirledi. Ben de iyice pazarlık yaptım, amcam gelsin sonra satarım dedim. Ancak Kurban: “İşte amcan da benim, can kardeşin de benim, ben hiçbir zaman seni yakmam, vallah billâh.” dedikten sonra, belli bir fiyatta malımı satın alıp, elime önceden elli lira tutturup gittiler.

Sonra kuzu derilerim gelir gelmez, yatsı zamanında onlar yine gelip bana iltifat ettikleri fiyatta malları satın alıp gittiler.

Bu yolculuğumda çektiğim cefalara layık üç yüz lira param, altı yüz liraya yükselmiştir. Demek, ben yarı yarıya kazanç elde etmişim. Ancak sonradan öğrendim ki, benim malımı satın alanlar üç yüz elli lira kazanç elde etmişler. Zengin kürkçü, Kurban’ın aracılık hizmeti için, elli lira vermiş, kendisine de benim üç ay boyunca yol azabı çekerek aldığım üç yüz lira kazancımı üç saatte elde etmiştir. Demek, ben tüccarlıkta daha acemi imişim, hayat tecrübelerine dayanmadan, samimiyetsiz sözlere güvenmişim.

Her hâlükarda, ne olursa olsun, hareket edip biriktirdiğim paramla ağabeyimi evlendirdim. Böylece aile viranlığından kurtulduk. Yüzüstü yatan tenceremizden yine buhar yükselmeye başladı.

Babam ile Ağabeyimin Arasında

Babam yeniliği kabul etmeyen, hurafe inançlara kendini kaptıran, sinirli bir kişiydi. Ağabeyim ise, yeniliğe, türlü ilimleri elde etmeye hevesli bir kişiydi, çoğu zaman onun araştırma sonucu elde ettikleri babamın karşı koymasına neden olurdu. Mesela, öncelikle ağabeyimin nasıl bir okula gönderilmesi konusunda babamla ağabeyimin arasında şöyle bir zıtlasma olduğu hala aklımda.

Ağabeyim okul yaşına geldiğinde, Gulca şehrinde Uygurca Fen Okulları yoktu. 1920’li yıllarda Musabayuflar tarafından Gulca şehrindeki medresenin yanında Çağdaş Fen Okulu açıldı. Bu okulda büyük muallimlerden İstanbul’da eğitim alıp dönen Abdurahman Şahidi, Tursun Efendi, Türklerden Turgut ve Halil Efendi ve başka aydınlar öğretmenlik yapardı. Ağabeyim Turdi Kadir işte bu okulda

okumak için babama rica etti. Ağabeyim o vakit, Arapça “Şer'i Vakai” kitabını okuyup eski dini okulu bitirmişti.

Babam, ağabeyimin Çağdaş Fen Okulu'nda okuma talebini reddederek:

— Şimdi sen Fen Okulu'nda okuyup, dehrilik yoluna adım atmak mı istiyorsun? Kendini toparla, medreseye girip talebe olacaksın! dedi.

— Baba, ben de şehrimizde Fen Okulu açılmasını çok arzu ediyordum. Bu arzum da gerçekleşti. Şimdi ben bu çağdaş okulda okuyacağım, dedi kesin konuşup ağabeyim.

— Yoksa Mehemmet İmin Goza hafıza gidip, Muhteserva Kai'den ders al, dedi Babam.

Amacına aykırı olan bu teklifler ağabeyimin öfkesini topuklarına çıkardı:

— Baba, siz neden beni anlamıyorsunuz ya? Benim yıllardır arzuladığım okulun kapısı mahallemizde açılmışken, neden bu okulda okumamı istemiyorsunuz, ben fen okuyacağım, fen! dedi o sesini yükselterek:

— Hey akılsız, neymiş o fen dediğin? İman mı?

— İnsanları kuş gibi havada uçurtan, balık gibi suda yüzdüren fendir!

— Eğer o tarafa doğru adım atarsan ayaklarını kırarım ha, ona göre!

Bu tartışma uzun sürse de, sonunda babam ağabeyimin talebini kabul etmedi.

Babam tebliğ hiç bırakmayan, âlimlerin sohbetlerine çok katıldığından kendi kendini eğitmişti. Bu nedenle dini konularda bilgi sahibi idi. Bu defa ağabeyime de:

— Büyükler ne derse kabul et, vara kanaat et, sevap olan işi yap, günah işlerden uzak ol, hiç yaklaşma! Kıyamette alnının ak olması için çalış, diye çok nasihat ettikten sonra, onu zorla medreseye gönderdi. Bir masa iki tabak, ibrik ve leğenleri ben de babamla beraber götürüp, ağabeyimi talebelerin odasına yerleştirdik.

Ağabeyim belli bir süre talebe oldu, fakat sık sık medresenin yanındaki sözünü ettiğimiz o Fen Okulu'na giderdi. Abdurrahman Efendi onun bu okulda okumaya çok istekli olduğunu anladıktan sonra, ağabeyimi okula kabul etmeyi düşündü. O da bizzat babamla konuştu ve gelişme taraftarı kişiler aracılığıyla da çalışmalar yürütüp, sonunda babamı ikna etti. Ondan sonra ağabeyim Fen okulunda okuma fırsatına kavuştu ve yedinci sınıfı başarıyla bitirdi.

Ağabeyim çok güzel yazı yazma, resim çizme kabiliyetine sahipti. O hurafe adetleri alay edilen hicviye resimleri çizip, balkonun alt tarafına yapıştırırdı. Bir gün o, tarikat hocalarının müritlerine ağabeyimi gaybı bilen kişi olarak tanıtmakta olduğunu ve nefislerine hâkim olamayıp, mal dünya düşünkü olma gibi kötü alışkanlıklarını eleştiren bir resim çizdi. Resimde boynu ince, uzun, başı kazan gibi, parmakları yaba gibi, dişleri demir kürek gibi acayip çirkin bir yaratığı çizip, alt tarafına “Nefsi ger surata gelse, suratı tarikat hocası gelir, elleri yaba gibi, dişleri demir kürek gelir.” diye yazıp, sütuna çiviledi. Bunu babam görüp yırtıp attı ve ağabeyimi kovalayıp dövdü. Çünkü babam sofi olduğu için tarikat hocalarının hicvedilmesine izin vermiyordu. İkinci olarak, kim resim çizse, o resim kıyamette çizen kişiden can ister, diyen hurafe inanca tapardı. Bu nedenle babam ağabeyimin resim çizdiğini

gördüğü zaman işte böyle sözlerle kavga ederdi. Ağabeyim daha sonra bana at ve insanın eğri durduğu resimleri kurşun kalemle çizmeyi öğretmeye başladı. Ben bir gün atın resmini çizmeyi pratik yaparken, aniden babam girip, çizmekte olduğum resimleri gördü ve kâğıtlarıyla beraber yırtıp attıktan sonra iki tokat vurup:

— Yaramaz Turdi seni de yoldan çıkarmaya başlamış. Kıyamette canını buna verirsen, kendin Allah'ın huzuruna hangi yüzünle gideceksin? diye bağırdı ve bir daha resim çizersen, elini işte böyle kıracağım, diye elimdeki kurşun kalemi kırıp fırlattı.

Ben, çok korktum ve bir daha resim çizmedim. Ağabeyim: “Bu önemli bir sanattır, öğrenmek lazım.” dese de kabul etmedim. Ben ağabeyimden daha ziyade babamın hurafe sözlerine inanırdım. Çünkü babam beni ibadet ve tebliğ edilen yerlere götürürdü. Oralardan ve babamdan: “Hevese göre iş yaparsa, mümin ve mülayim olmazsa cehenneme gire.” dediğini çok işittiğim için, babamın dediklerini yapsam, öbür dünyada cehenneme girmekten kurtulup, cennete gireceğim, diye düşünür ve bu doğrultuda hareket ederdim. Yine de ağabeyim benim bu eski bakış açımı değiştirmeme yardımcı oldu ve sürekli sanat, fen ve yenilikler hakkında uzun uzun anlatırdı. Babam ise, yukarıda anlattığım gibi gelenekselciliğe davet ederdi. Ben bu ikisinin arasında çok zor durumda kalmıştım.

Babam mutaassıp, yarı ulemalardan, halk diliyle anlatırsak “keçe kitap” olarak adlandırılan efsane sözlere taptığından, bizi cehenneme girme tehlikesinden kurtarma düşüncesiyle korkuturdu. Mesela, bir yerine sidik sıçrasa, cehennem ateşi oradan ateş alır. Namaz kılmayan kişiye kıyafetinin eteği dokunursa, cehennem ateşi oradan ateş alır, gibi sözlerle korkuturdu. Ağabeyim müzik öğrenmeye de çok hevesli biriydi. Bir gün o dutar¹⁰⁵ satın alıp öğrenmeye çalışırken, babam görüp:

— Hey cahil Turdi, şimdi bu yaman işe mi başladın, dutar olan eve melekler girmez, bilmiyor musun? dedi öfkeyle.

Ağabeyim babamı hicvedip:

— Öyleyse, ben öldüğümde mezarıma dutar koysunlar, münkir ve nekir adlı melekler oraya girmez, ben de mezar azabından kurtulmuş olurum, dedi. Babam onun hiciv yoluyla kendisiyle alay ettiğine kızıp, sarı bıyıkları titremeye başladı. Sonra sert bakıp:

— Hey bedbaht, ağzından böyle uygunsuz, küfür sözleri çıkarma, dutar ise cehennemin kepçesidir. Böyle şeyleri bir daha eve getirme, dedi ve dutarı ağabeyimin başına vurup paramparça etti. Ben bu acı olaydan çok etkilendim. Ağabeyim daha şimdi “davançing” ahenginde çalmayı öğrenmiş ve benim için de çalmıştı. Dutarın insanın ruh dünyasını heyecanlandıran cezbedar sesi beni de etkilemişti. Böylece, biz resim çizmeyi öğrenmek ve müziğe heveslenmekten yoksun bırakıldık.

Ağabeyim çocukluğunda işte böyle şeylerle uğraşıp babamdan defalarca dayak yemiştir. Ben de dayaktan kurtulamamıştım. Ben ağabeyimden sadece iki yaş küçüktüm. Ağabeyimin babamın düşüncesine zıt işlerle uğraşıp dayak yemesi bana ders oldu. Bu nedenle ben babamdan korkup dediğini yaptım, evde inek, eşek, koyun baktım, yaz günleri akşama kadar dışarıdan ot toplayıp pazardan meyve kabuğu toplayıp gelirdim. Ondaki sonra cıvık yem yapıp hayvanlara bakardım. Henüz on iki on üç yaş olsam da seher kalkıp, abdest alır ve babamla beraber sabah namazına mescide giderdim, bir gün biz sabah namazından eve döndüğümüzde abim rahat rahat uyuyordu. Bunu görüp

¹⁰⁵ Dutar – Tambur gibi çalgı aleti

babam çok sinirlendi ve yerinde yatan ağabeyimin çıplak vücuduna at, eşeğin dizginleriyle vücudundan kan çıkıncaya kadar dövmeye başladı. Yine bir gün babam ağabeyimin yeni moda pantolon diktirip giydiğini görüp, “Rusça pantolon” u neden giydin diye sinirine hâkim olamadan penceredeki vazodaki gülü başına fırlatmıştı, zavallının başı yarıp, yüzü ve gözleri kana boyandı. Ben babamın bununla yetinmeyip yine ağabeyimi vurmak için etraftan dayak aramakta olduğunu görüp, su taşıyan kovanın çubuğunu tandırın içine gizledim ve komşumuzu çağırıp ağabeyimi tekrar dayak yemekten kurtardım. Babam ise daha da sinirlenerek “Böyle günah olan işleri yapmaya vücudun nasıl dayanır, ey münafık bedbaht, sen de vicdan diye bir şey var mı?” diye küfrediyordu.

Babamın ağzından çıkan yukarıdaki sözlerin anlamını o zamanlar anlamıyordum. Epey bir zaman geçtikten sonra az çok okuyup, toplumsal sorunlara karıştıktan sonra münafık nedir? Vicdan nedir? Sorusuna cevap aramaya başladım. Münafık yalancı, hilekâr, sözü ile davranışları farklı sahtekârın ta kendisiymiş. Vicdan ise münafıklık ve kötü işleri sevmeyen adaletsizlik ve başkalarının kötü duruma düştüğünü görünce sevinmeyen ve acıyan insafı rehber edinen ruhsal bir durummuş.

Aslında ağabeyim, babamın yaman işler yaptın diye yukarıdaki terimlerle küfredilen kişilerden değildi, o iyi niyetli, insafı, ilim meraklısı, vicdanlı ve ateş yürekli bir delikanlıydı.

Ben babamla ağabeyimin bu yenilik ile geleneksellik arasındaki aykırılığı hakkında bazı olayları hatırlarken, babamı olumsuz yönde hatırladım. Aslında babam da hurafe düşüncelerin etkisi altında kaldığı için böyleydi, yoksa haksızlığa uğrayan kişileri görürse hemen yardımına koşan, adalet sever, vicdanlı bir adamdı. O yurt büyüklerinin uygunsuz işlerine yüzüne bakarak eleştiren, yalakalığı sevmeyen, doğru hükmeden ve kesin karaktere sahip bir kişiydi. Bu nedenle yurt büyükleri babama “Kadir Sert” derlerdi.

Yukarıdaki zıtlamalardan sonra, ben hangi işlerin iyi, hangilerinin kötü olduğunu anlamaya çalıştım. Sonunda galiba onu da buldum. Bana göre, kişiler için düşünce meselesi en önemli ve karışık meselelerden biridir. (Çünkü aynı mesele konusunda kişilerin düşünceleri çok farklıdır.)

Ağabeyim edebiyat ve sanatı çok severdi, bu nedenle o bana edebiyat ve sanatı sevdirmeye ve beni etkilemeye çalışırdı. “İşte bak, her âlim Navai şiirlerini tercüme edemez, yani onun benzetme, karşılaştırma yoluyla kullandığı sözleri anlamaz.” demişti. Kendisi ise, Navai’nin şiirlerini hevesle okuyup anlatır ve izahlardı. Ara sıra ona taklit ederek bazı şiirleri de yazmıştı. Ben onun Molla Hafız’ın kızı Heyrinsa’ya âşık olup, onun için Navai şiirlerini taklit ederek yazdığı bir şiirini görmüştüm. Ondan sadece:

Ellerine kına yakmışsın kıpkırmızı,

Lale gülüsün Molla Hafız’ın kızı.

İki mısrası aklımda kalmış. O bana yine Nevai, Şirazi şiirlerini okuyup tercüme ederdi. Şeyh Sadi hikâyelerini okuyup analiz ederdi. Ben Sadi hikâyelerinin hikmetlik olaylarını merak edip, Gülistan’ı çok iyi sakladım, ağabeyimden ara sıra onu benim için okumasını rica ederdim. Babam ise, Nevai yerine “Kul Hoca Ahmet”i, Sadi yerine “Çahar Kitap” ı tavsiye ederdi. Bu ikisinin beni hangi yöne doğru yönlendirmekte olduğunu yavaş yavaş anlamaya başladım. Genel olarak, ağabeyim beni

aydınlık yoluna yönlendirmeye çalışırsa, babam da, gericilik ve sofizm yoluna yönlendirmeye çalışıyormuş.

Ben kişilik olarak iyi niyetli ve duygusal bir çocuktum. Doğru olmayan işleri yani birer kimsenin yersiz acı çektiğini gördüğümde çok üzülürdüm. Mutsuzlukla ilgili birer hikâye anladığımda ağlamaya başlardım. Kocaları karılarını dövdüğünde ya da anne babaları çocuklarını dövdüğünde de çok acır ve çok sinirlenirdim. Evimizdekilerden birer kimse hastalanırsa, yemek yiyemez ve geceleri hiç uyuyamazdım. Daha küçükken ruhi dünyamda: Neden birçok insan acı çekiyor, onlara yardım etmenin bir çaresi bulunmaz mı? gibi sorular şekillenmeye başlamıştı. Bu, bana edebi yazılar yazıp, bu meseleleri aydınlığa kavuşturmam için ilham kaynağı oldu.

İlim Tahsil Yolunda

Ben daha çocukken eski dini okulda kitap okumayı öğrenmiş olsam da, yazı yazmayı kendi kendime öğrenmiştim. Eski toplumda dini okullarda okuyanlar alim olurdu, onlar dini işleri bertaraf ederdi ya da otuz cüz Kur'anı ezberleyip hafız olurdu. Bunu elde etmek için on yıldan fazla okurdu.

1933'deki Mayıs olaylarından sonra, Sinciang'da medeni, maarif işleri yürütüldü ve çağdaş okullar açıldı. Şimdi yeni açılan okullarda sadece birkaç yıl okuduktan sonra yeni zamana layık bilgi sahibi olup, birer yerde iş bulma imkânı doğdu. Bu nedenle bende de böyle okullarda okuyup bilgi edinme ihtirası daha da arttı.

"Ürümçi'de çeşitli okullar açılmış, ortaokullarda okuyan öğrencilerin kıyafet ve yemekleri okul tarafından karşılanıyormuş." gibi haberleri duyup, yol parası biriktirmeye başladım ve bu parayı nasıl biriktirmenin çaresini sonunda şöyle buldum:

Mayıs olaylarından sonra, ağabeyim Turdi Kadir hizmet dolayısıyla Ürümçi'ye gitti. O bayağı bilgi sahibi ve güzel yazı uzmanı olduğu için, Ürümçi'de yayımlanan "Şinciang Gazetesi" nin makalelerini lazere yazardı. Çünkü ilk Şinciang Gazetesi teksir makinesiyle yayımlanmaya başlamıştı. Ağabeyim gazete çıkarmaya aktif çalıştığı ve büyük katkı sağladığı için, Taşkent'e eğitim için gönderilecek yüz öğrencinin biri olarak seçilmiş, ilk olarak "Sagu" ya (Orta Asya Devlet Üniversitesi) gitmişti. O bu yüksek okuldan aldığı bursun hepsine benim için kitap alıp gönderiyordu. Ben Uygur, Özbek, Tatar, Kazak edebiyatlarına dair kitapları okuyup bedii edebiyata merak saldım. Bu nedenle, edebiyata dair bazı kitapları satın alıyor ve bunlardan Puşkin'in Özbekçe bir ciltli seçme şiirler mecmuasını, beş türlü edebiyat Hristumatsiyisini, Hadi Taktaş'ın bir şiirler divanını, Gorki'nin "Ana" romanını Lufulla Mutellip'e hediye ettim. Matematik ve doğaya dair kitapları ise, yol parası için satıp biriktirdim.

Benim biriktirdiğim param yüz lira olmuştu. Eğer o zamanlardaki ara sıra karşılaştığımız tüccarların arabasına kirasını ödeyip binsem, elli altmış lira alırdı. Paramın yarısından fazlası sadece kiraya gitse, yol parası, okula yerleşinceye kadar yemek parası, kervansaray patronluğu için harcanacak azıcık param ne işe yarar, kaygısıyla kira ödemedem bineceğim araba ya da at arabası aramaya başladım.

Üçüncü aydan dördüncü aya kadar bir ay araştırma sonucunda öyle bir şans yakalayamadım. Okuma isteğim yüksek olduğundan, bir ay yol yürüsem de piyade yürüyeyim, diye düşündüm ve kesin

karara geldim. Tam bu sırada Ürümçü'ye küp şekeri ile kumaş kiralayan bir arabacıyla karşılaştım. Bu arabacının dört arabası olup, o önündeki arabayı sürüp, geri kalan üç arabanın atını arabaların arkasına sıra sıra bağlayıp yola çıkmaya hazırlanıyormuş. (O zamanlarda iki tekerlekli ili arabalarından birkaç tanesini birbirine bağlayıp, birkaç arabacı kervan olarak yürürdü.) Ben bu arabacı ile şöyle anlaştım: Birinci ve ikinci arabayı arabacı kendisi sürecektir. Üçüncü ve dördüncü arabayı ben süreceğim. Her birimiz kendi sürdüğümüz arabanın atına yol boyunca kendimiz bakacağız, hazırlayacağız. At, arabanın kervansaraydaki ve diğer masraflarını arabacı kendisi karşılayacak. Ben sadece arabaya bindiğim için kira ve kervansaray parasını ödemeyeceğim. Ancak yemek paramı kendim karşılayacağım. Gece gündüz çalıştığım için arabacıdan ücret almasam da, uzun yolda piyade, yalnız yürümek, kira ve konaklama parasından kurtulduğuma çok sevinmişim.

Gulca'dan çıkıp, üç gün yol yürüyüp Kengsay'a yaklaştığımızda dördüncü araba çukura düşüp, dingili kırıldı. Arabacı alnına bir tane vurup önüne geldi ve:

— Hey aptal! Sen dikkatle sürmediğin için arabanın dingili kırıldı, bunu sana ödettireceğim, diye beni korkuttu ve kırbacını sallayıp tehdit savurup, dingil için benden birkaç lira almak istedi.

— Sen nereden sürsen, arkadaki arabalar da oradan yürüdü. Ahı gidip vahı kalmış arabanın ölüsünü bana mı yükleyeceksin, diye ben de boş gelmeden bağardım. O yine kırbacıyla tehdit savurup bana yaklaştı. Ben de derhal yol kenarından kedi gibi bir taşı elime alıp tehdit savurdum.

Başka arabacılar (yol arkadaşlarımız) aracı oldular ve patronumu eleştirip, bizi barıştırdılar. Arabacı o civardan dingil bulamadı ve arkasına dönüp Losugung'a gitti. Ben, at ve arabalara bakıp kaldım. Burada üç gün perişan olup, arabayı dingiledikten sonra yine yolumuza devam ettik. Arabalar yokuşa doğru ilerleyip dik yere geldiğinde, atlar yorulup durur durmaz sondaki arabanın iki tekerleğine taşı dayatma görevini ben yerine getirdim. Bu nedenle çift avuç kadar taşları iki elimle taşıyıp, yokuştan geçinceye kadar ter altında kaldım ve hiç halim kalmadı. Dağ, yokuşların ve kuzey, sitey, utey aralarındaki çakıllı kumluk çöllerin azabını çekip, yine üç gece gündüz yol yürüdükten sonra Dahiyen'e ulaştık.

Arabacılar ertesi gün atları dinlendireceğiz, diye yola devam etmedi. Öbür gün kahvaltı vakti ile "Arabayı hazırlayayım mı?" diye eve girsem, yedi sekiz arabacı tavla kurup, kumar oynamaya başlamış. Bizim patron arabacı soruma cevap bile vermedi, hatta bana bile bakmadan, cilalanan nemli yerden aşıkları toplamaya başladı. Ondan sonra aşıkları avucuna dizip, "dettikam" diye atıp, avucuyla midesine pak vururdu. Ben yarım saat kadar bu kumarbazların dövüşmekte olan horozlar gibi birbirlerine sert sert bakan suratına bakıp ayakta durdum. Cevap almadıktan sonra, geri döndüm. Öğleden sonra yine patronumu arayıp gittiğimde, kapıyı içerden kilitlemişler, dinlemiştim, yine "Hadi, at, şansın var mı, dettikam" sesleri duyuldu. "He, bugün bunlar bütün gücüyle kumara dalmışlar, yarın yola devam edecekler galiba." düşüncesiyle kervansaraydan çıkıp, pazar dolaştım.

Esir namazı zamanında dönüp dinlesem, yine durum aynı. Ahıra girip bakmıştım, yemlikte hiçbir şey kalmamış. Zavallı atlar acıkıp yeli çıkmış balon gibi sessizce duruyorlardı. Kervansaraydan dört bağ yonca alıp, iki bağını büyük doğrayıp yemliğe koyduktan sonra döndüm. Sonra akşam namazı ile ahıra girsem, zavallı atlar bana intizar olup kişnediler. Onların bu sesinden "Yarım bağdan verdiğin yoncanı bitirdik, açlığımıza yaramadı, susadık da." diyormuş gibi geldi bana. Ben atları kuyuya götürüp yeterince su içmesini sağlamıştım, atlardan bazıları başlarını sallayıp, fışkırdılar. Bundan, bu akıllı hayvanların "Teşekkürler, teşekkürler." demiş gibi bir ifade anlaşılıyordu. Atları yemliğe bağlayıp, diğer

iki bağ yoncaı da doğradıktan sonra yemliğe koydum. Kumarbazların bugün dışarı çıktığını ya da yemek yediğini görmedim. Ben, bugün öğlen lokantada lağmen, akşamleyin ise mantı yedim. Atlar da yoncaıla arpa yiyip karınlarını doyurdular. Ben yine onların kumar oynadığı evinin kapısına yaklaşıp, deliklerinden baktım. Kandilin aydınlığında arabacılar hala at, araba ve halkın kiraya verdiği malları unutup, hatta kendilerinin karınlarının acıktığını bile fark etmeden, kumar oyununa dalmışlardı.

Ben o günün gecesi birkaç defa kalkıp, atlara ot verdim, arabalardaki yüklere baktım. Bazen de kumarbazların kapısını dinledim. Onlar hala “dettikam” diye bağırıyorlardı.

Yoluma devam etmek istesem, bu benim isteğime bağlı değil. Kumar oynayıp zamanını boşa harcayan arabacıların bu kötü hareketine engel olmak istesem de gücüm yetmiyor. Bir şey desem patronum benimle kavga eder, hatta copla vurup başımı yarmaktan da geri kalmaz. Gurbetilikte onunla eşit olamayacağımı düşünüp, kervansarayın kapısının yanındaki taşta küskün bir şekilde oturdum. Canım sıkılıp sinirlenmeye başladığımda nihayet bu kumarbaz arabacılar yok yerde küfredip, onların kötölükleri hakkında kendi kendime konuşuyordum. Kervansarayın patronu neden bunların böyle kötü işlerine engel olmuyor, neden hükümet yetkililerine haber verip, onları kervansaraydan uzaklaştırmıyor, bunda bir sır var. Ya da ben polise gidip bu sırrı ifşa etsem nasıl olur? Hayır, ben hayatım boyunca böyle şeyi hiç yapmadım, üstelik ben bunları şikâyet etsem, kervansarayın patronu beni buradan kovar, arabacı da beni arabasına almaz. Felaket yine üzerime gelir, gibi diye düşünüyordum. Meraktan yine atlara ve yüklere baktıktan sonra, pazarda geziyordum.

Bu dikkatiliğimin üçüncü gününde pazarda gezerken birden meyhanenin önünde buldum kendimi. Oradaki uzun, siyah tezgâhın yanındaki sandalyede içki içip oturan bir sarışın yiğit ile karşılaştım. O, Cing ilçesi etrafındaki Kazak çocuklarını okutan Kül Öten İlkokulu’nun öğretmeniymiş. Hoş, biraz da şeytansı, akordeon alabilen bu Tatar yiğidin adı Reup idi. O, Gulca’dan Cing’e giderken, atını kervansarayda bırakıp, içki içmek için bu dükkâna gelip oturmuş.

O benimle selamlaştıktan sonra, siyah bir kâseye dört ser içki doldurtup bana sundu. Ben hiç içki içmediğimi söyleyip, kabul etmedim. Reup Tatarca konuşup, Kazakça, Uygura Aldar Kusa ve Nasreddin Hoca fıkralarını anlatıp, beni çok mutlu etti. Ancak içki içmekten korkup:

— İnanın, ben hiç içki içmedim, içki içmekten korkarım, dedim.

— Niye korkuyorsun ibdeş (arkadaş, dost), kendin de üzgün gözüküyorsun, işte bunu kaldırırsan rahatlayıp, cennete girmiş gibi olacaksın, diye kâseyi dudağıma dokundurdu.

Ben kâseyi onun elinden alıp tezgâhın üzerine koyup:

— İçki içenlerin imanı kırk gün vücudundan ayrılıyormuş, eğer o kırk gün içinde ölürse, imansız gidermiş, dedim onu düşüncesinden vazgeçirmek için.

— Bu osuruk laf, dedi Reup elini sallayıp, sen ahmakmışsın be! İmanını götürürmüş? Bu Nasreddin Hoca’nın abdestini bozduğu gibi bir şey.

— Mesela, o nasıl bir şey!

— Mesela, Nasreddin Hoca bir gün su kenarında oturup abdest alırken ayağı kayıp, ayakkabısını su akıtmış. Hoca ayakkabısından ayrılan ayağını kaldırıp “dirt” yapıp bir kere yel bıraktıktan sonra: “Al abdestini, ver ayakkabımı.” diye suya elini uzatmış. İşte böyle şey. diye Reup

beni güldürdü. Ve kabul etmediğime rağmen, çeşitli şakalarla sonunda bana o dört ser içkiyi içirdi. Bazı kişilerin: “İçmeye içki acı, içtikten sonra tatlı.” dedikleri gibi, bu dört ser içkiyi çok zorla yutar yutmaz ağzımdan acı bir pus çıkmış gibi oldu. Kısa bir süre sonra üzüntülerim, gamlarım nereye gittiyse gitti, neşelenip, şirin keyif sürmeye başladım. Yeni tanıştığım arkadaşım bir litrelik güğüme içki doldurup, sol omzuna asıverdi, sağ omzundaki akordeonunu alıp:

— Gördün mü, işte güleğenlerden oldun, bu iyi içki, pervay (en iyisi) cün, tocu, cür indi paguleyit yaparız (oynarız), diye akordeonunu hemen pazarda çalmaya başladı ve beni pazar dışındaki büyük bir çaya götürdü. Çayın etrafı söğütlük ve yeşillik bir çimenlikti.

Reup akordeonunu söğüt dallarına sarkık olarak astıktan sonra, ceplerinden beş altı tane yumurtayı çıkarıp, yeşil çim üzerine dizdi. Yumurtaların içinde bir tane ham yumurta da varmış, onu alıp, pantolonunun kemerine zincirle astığı açılıp kapanan bıçağının ucuna burnunu vurup deldikten sonra, içindekini sömürüp içti. Sonra yumurtanın açılan deliğini genişletip, kadeh hazırladı. Kadehe güğümdeki içkiden doldurduktan sonra, önce kendisi içti ve önceden soyup hazırladığı pişirilmiş yumurtayı zakuska yaparak yedi. Bana da bu şekilde bir kadeh içki sunmuştu, ben yalvarıp içmeyi hiç kabul etmedim.

— Hey, Uygurluğunu kılacatırsen guy, Anday ise, senin sözüne bu yumurtayı, bizce bu cumurtkanı aşap (yiyip) dur, diye Kazakça, Tatarca ve Uygurca karışık konuşup, tekrar art arda üç dört kadeh kaldırıp, akordeon çaldı ve Tatarca şarkı söylemeye başladı. Ben yumurta yerken dinledim.

Onun sesi sedalı ve çok hoştu. Sanki onun sesi çaydaki berrak suya karışıp, şingirdayıp akıyordu. Etrafımızdaki yeşeren söğütlerin yeni dallarını döndürüp oynayan hafif rüzgârlarla beraber uzaklara uçup giderdi.

Özellikle, onun ahengini canlandırıp söylediği, hisleri uyandıran, anlamlı, güzel Tatarca türküleri şöyledi:

Enikey beni tuggan çağda,

Ak bölevge bölegen.

Ömrün olsun diye tilegen,

Behting olsun demegen.

Sandugaçning balalari

Nége ségiz bolmagan.

Şol dunyaning rahetleri

Nége tégiz bolmagan...

İşte bu, mutluluğu, sevgiyi, arzuyu benzetme usulü ile tasvirleyen anlamlı, inci gibi dizilip parlayan güzel sözcükler beni çok etkiledi. Anladığım kadarıyla bu oyun sever yiğit, üzücü hayatta içki düşkünü olmuş, sadece kendisini neşelendirmeye çalışıyordu. Ben, burada ipsiz bağlanıp, boğazına kadar bikan bir kişiydim. Canım sıkılıp ne yapacağımı şaşırdığımda, ben bu hoş şarkıcı yiğitle karşılaşp çok mutlu oldum. Bu nedenle ben onun hayranına fırsat bulsam, onu arayıp kervansaraya uğramaya söz verip, adresini yazdım. Güneş batarken onunla vedalaşarak kervansaraya döndüm. Kervansarayın önüne geldiğimde arabacı patron kervansarayın yanındaki taş üzerinde başını kasiğine sarkıtıp oturuyordu. O benim geldiğimi fark edip başını kaldırdı ve meyus halde bana baktı. Onun mavi gözleri çöküp, girde sakalının tüyleri terse çevrilip, ham şişman yüzü toprak rengine dönüşmüş. Genel olarak, hasret ve çok acı çekmekte olduğu her halinden belliydi. Ben onun bu durumunu görüp: “Eee, bu kaybetmiş galiba.” diye düşündüm.

Kervansaraya girip araştırsam, arabacı patron gerçekten de kaybetmiştir, kaybedip de öyle veya böyle değil, yanındaki bütün peşin parasını, omuz çantasındaki bütün giyim hatta at, arabalarını tamamıyla kaybedip, elinde hiçbir şey kalmamış. Bu ebleh benim arabasını sürüp yardımcı olduğumu, buraya geldiğimiz birkaç günden beri onun atlarını bakıp, eşyalarına göz kulak olduğumu hesaba katmadan, ayrıca benim şimdi nereye gidip, nerede kalacağım da hiç ilgilenmeden benden para istedi.

— Beş on lira para ver bana, yemek yiyeyim, dedi o. Ben durumumu para vermedim.

— Hiç olmazsa, derdimi biraz hafifletmek için içkiye bir lira olsa da ver, ne olur, diye yalvarmaya başladı.

Ben dışarıdan neşeli döndüğüm için gülümseyerek:

— Sen beni birkaç gündür canımı sıkıp, bezdirdin, ben buna dayanamayıp hayatım boyunca hiç yapmadığım işi yaptım yanı ilk defa içki içtim. Şimdi senin derdin için para ödeyecek durumum yok, diye yatağa girdim.

Ertesi benim şimdi binip süreceğim at ve arabalar da kaybolduğundan, üstelik patronun benim için kervansaraya ödeyecek parası da olmadığı için, üç dört günlük kervansaray ücretimi kendim ödedim. Buradan Ürümçî'ye giden bir araba bulamayıp bir günü geçirdim, sonunda pazardan dört tane girde ekmek satın alıp, onu giysilerin olduğu omuz çantama koyup, omzuma alıp, piyade Ürümçî'ye doğru yola koyuldum. Altmış kilometre mesafeyi iki günde tamamladıktan sonra, Cing İlçesine ulaştım.

Yorulup tabanlarımda kabarcıklar oluşmuştu. Bu nedenle ertesi gün yoluma devam edemedim ve yol kenarında oturup, beni alabilecek araba aramaya başladım. Bulduğum arabacıların bazıları “Yüküm ağır, alamam.” dese, yine bazıları “çok ücret” isteyip almıyorlardı. Öğlene kadar yol kenarında oturup, karnım acıkmaya başladı. Pazara gidip yemek yemeye, ilk olarak parama kıyamadım, ikinci olarak yoldan uzaklaşırsam, birer araba gelirse, kaçırmaktan korktum, bu nedenle hiçbir yere gitmeden omuz çantamdaki bir tane kuru girde ekmeğimi yiyip oturdum. Boğazım kuruyup, esnemeye başladım. Tam bu sırada Cing pazarı tarafından gelmekte olan bir siyah araba gözüksü. Elimdeki ekmeği hemen omuz çantasına koyup, yolun ortasında durup “Ey Allah'ım, şoföre insaf ver!” diye iki elimi kaldırıp dua etmeye başlamıştım ki şoför bana yaklaştığında arabayı durdurdu. Kumaş yüklü arabanın üzerinde iki kişi vardı, ben onları tanıdım. Biri muahedeci tüccar Ekrem'in kardeşi Abliz,

öbürü de onun muhasebecisiydi. Abliz koyu kaşlarının altındaki kocaman gözleriyle sert bakarak, benim toz dumanlı yüzüme dikildi:

— Hey sen Zunun musun, ne yapıyorsun burada, çekil arabanın önünden, diye sağ elini kaldırıp yolun kenarını gösterdi. Ben arabaya yaklaşıp:

— Abliz abi, ben okumak için Ürümçü'ye gidiyordum, arabadan ayrıldım, ne olur, beni de arabanıza alın, lütfen! dedim. O benim kuruduğu için boğazımdan çıkan kısık sesimi zorla duyup ve biçare halimi görüp acıdığından mı yoksa başka bir sebepten mi bilmiyorum, hiçbir şey söylemeden:

— Çık, dedi. Onun ne düşündüğünü bilmem ama acıdığını düşünerek çok sevindim ve hafif omuz çantamı arabaya bırakıp, arkadaki boş yere oturdum. Araba da ileriye doğru yürüdü. O gün akşam söğütlüğe ulaştıktan sonra orada konakladı. Ertesi güneş doğar doğmaz yola çıkıp, Şiho'da da durmadan kahvaltı zamanında Kuytun Nehri'ne ulaştı. Nehre sel gelip, bulanık su dalgalanıp akıyordu. Elli yaşlar civarındaki yuva sakal Rus şoför tedbirsizlik ile ulu suya arabayı sürmüştü ki asabileşen su arabanın ön kısmından dalgasını geçirdi. Arabanın motor kısmı suda ıslanıp hareketsiz hale geldi. Şoför beline kadar suya girip arabayı kurtarmaya çalışıyordu. Fakat motoru harekete geçiremedi. O arabayla uğraştıkça su çoğalıp, kumaşın suya batma tehdidi ortaya çıktı. Bu nedenle patron ve hizmetçiler suya inip, kumaşları nehrin öbür kıyısına taşımaya başladı. Onlar, yardım edip beni arabaya aldıklarından ben de onların karşılaştıkları zor durumu görmezden gelemedim, elbette. Ben hiç tereddüt etmeden dış kıyafetlerimi çıkartıp, pantolonumla suya indim. Patron başta olmak üzere dört kişi güneş batıncaya kadar durmadan öbür kıyıya yük taşıdık, özellikle ben onların bana yaptığı iyilikleri göz önünde bulundurarak bütün gayretimle çalıştım. Suyun sert vurması ve nehir altındaki kayalara ayağımın takılması nedeniyle iki üç kere düştüm. Yine bir defasında yuvarlanarak gelen taş aşığımın çarpıp yararlandım. Kan akıyorsa da, aşığımı sarıp, aksayarak yük taşıdım.

O gün geceleyin kécisi patron ile muhasebeci yük üzerinde daha kuru bir yer bulup, uyudular. Şoför ile ben çakıllı kum üzerine sert kilimi örttük fakat sabaha kadar donup titreyip, uyuyamadık. Nehir yatağının taşları vücuduma batıp rahatsızlanırken, Uygur halk destanı "Tahir ile Zöhre" deki aşağıdaki koşuk aklıma geldi:

Bazı insanlar yaşlanıncaya kadar hiçbir şey bilmez,

Bazıları ise çelikleşirler yaşında.

Yiğit yatsa bir gün atlas döşekte,

Bir gün yatar çayın taşında

Ertesi güneş mızrak boyu yükselirken, patron ile muhasebeci kalkıp, bir çaresini bulup kahvaltı yapmaya çalıştılar. Şoför ise, nehrin kıyısına gidip, gecedeki beri kum bastırıp, yarısı su altına batan arabasına bakıp, çömeli oturma hasret çekti. Ben gece boyunca üşüdüğüm için, hava aydınlanıp etraf fark edilecek olduğunda kalkıp, su üzerine çıkardığı ve taş aralarında kalıp, kuruyan ufak tefek odunları toplayıp, yükün yanına topluyordum. Üçüncü defa da epeyce uzaklardan odun toplayıp geldiğimde Ablizler kalkmışlardı. Ben şoförden kibrit isteyip ateş yaktım. Diğer üçü ateşin etrafına

gelip oturup, dün öğleden beri hiçbir şey yemediklerini, gittiği her yerde yemek yeriz düşüncesiyle yolculuğa ekmek falan almadıklarını birbirlerine sitem ederek söylemeye başladılar.

— İşte şimdi kahvaltı yapmak için ne yapacağız? dedi muhasebeci Abliz'e bakıp.

— Şiho'ya gitmeliyiz, dedi Abliz başka bir şey demeden. Oraya gidiş geliş için otuz kilometre kadar yol katetmek aç karnına kolay mı?

— Bende üç dört girde ekmek var. Onunla kahvaltı yapalım şimdilik.

— Çok güzel, dedi patron.

— Yaşa kardeşim, hadi çıkar ekmeğini, dedi muhasebeci. Uygurca kelimeyi anlayan Rus da kendi dilinde:

— Vot haraşo (bu güzel), diye omzuma hafifçe vurdu.

Ben Cing'de aldığım dört tane girdeden bir tanesinin yarısını yemiştım, diğer yarısını kendime ayırıp, üç girdeyi verdim. Onlar ekmeği kuru yemeye başladılar.

— Bir dakika, durun, arabaya su koyan kovanın etrafına taş yerleştirip kaynatalım, dedim ben. Muhasebeci ile şoför katıldı. Ancak Abliz:

— Bulanık suyu nasıl içeceğiz? dedi.

— Bu kumluk bulanık su olduğu için hemen dibine çöküp berraklaşır, dedim ve yarım kova su getirip, kocaman üç kayaya kovanın dibine su koyup, altından ateş yakıp kısa sürede kaynatım. Dediğim gibi, biraz beklemiştik, kaynatığım su bayağı berraklaştı. Yolculuk için yanımda taşıdığım kulplu bardağıma kaynar su alıp yol arkadaşlarımı misafir ettim.

Onlar boğazlarında kalan ekmeği kaynar suyla yutup kahvaltı yaptıktan sonra, benim günlük yaşamda kendilerinden daha tecrübeli olduğumu övdükten sonra, şimdi arabayı nasıl kurtarıp yolumuza devam edeceğimiz ve o zamana kadar yemek meselesini nasıl halledeceğimiz hakkında bana istişare etmeye başladılar. İstişare sonucu, şoför etraftaki taş yol işçilerinin duraklarından traktör araştırıp, arabayı çıkarmaya yardımcı olmalarını sağlamaya gayret edecek. Benim ise Şiho'ya gidip, ekmek ve diğer yemeklerden getirmemi kararlaştırdık. Onun için patron benim de karnımı doyuracak.

İstişare gereği ben patrondan para alıp, bir çuvalla iki torbayı götürüp, piyade aksayarak Şiho pazarına gittim.

Pazardan on tane ekmek, koyunun pişirilmiş iki tane kellesi ile bacağı, iki karın, bir kilo nöbet şekeri, çay, tuz, bir şişe içki koyulan çuvalı omzumda taşıyıp, sonunda öğlen nehir kıyısına döndüm.

Buradakiler, buradan geçen arabalara yalvarıp, sudaki arabayı çatıp uğraşsa da çıkaramamış. Özellikle biçare yaşlı şoförün üstü çamura bulaşp, görmedikleri kalmamış. Onlar römorka kadar kum altında kalan arabayla uğraşp, karnı açılmış ve yorulmuştur. Patron Abliz'in canı sıkılıp, ne yapacağını şaşırılmış bir durumdaydı. Beni görüp:

— Neden bu kadar geciktin, açlıktan nerdeyse ölecektik, dedi öfkeyle. Ben de:

— Muhasebeci gidiş geliş için otuz kilometre yol kat edilmesi gerektiğini söylememiş miydi, çuval taşıyıp otuz kilometre yolu katetmek o kadar kolay mı? Hâlsizleşip az kalsın bayılacaktım. Bundan sonra ben gitmeyeyim, ihtiyacınız olan şeyleri kendiniz gidip getirirsiniz, dedim ve çuvalı yükün üzerine fırlattım. Zavallı şoför çok çalıştığı için çok acıkmış olmalı ki:

— Niçévo, rebiyata, dayti hélib (Bir şey değil, çocuk, getir ekmeği) dedi ve kelle, bacakları görüp sevindi.

— Aha, kak haraşo, tibir istopka diçon nt çalka ito (Hey, çok güzel, şimdi, 100 gram cün yok demektir, bu boşuna gidecek.) demişti. Ben çuvala iyice sarılan bir şişe içkiyi alıp gösterdim. Dalgın biçare şoför şişeyi eline alıp kaldırıp:

— Kak haraşo? Oçin haraşo, ti omi (Ne kadar güzel, çok iyi oldu. Sen çok akıllıymışsın.) diye sevinçten zıpladı. Şişe ağzındaki koçanı ısırp çıkarıp, şişenin ağzını ağzına batırıp, dört ser kadar içkiyi yuttu.

Başkaları yemek yemeye başlarken, ben yorulmama rağmen kovada çay yapmaya kalktım. Sonra şoförün zoruyla tatar yiğitten öğrendiğim içkinin keyfini burada ikinci defa sürüp, kelle, bacak yemeye başladım.

Arabayı çok uğraşmamıza rağmen çıkaramadığımız için, sonunda araştırıp, büyük bir traktöre elli lira ödeyip, kum altında kalan arabayı çıkardık. Biçare şoför eski arabayı teker teker parçalayıp, en ufak parçalarına kadar temizlemeye başladı. O cihazları bezle silerdi. Bazı küçük delikli parçaları üfleyip, bazı delik (çubuk) parçaları emerdi. Güneşin sıcaklığıyla yağmur da hiç umurunda değildi.

Ben toplayıp getirdiğim kuru odun parçalarıyla geceleri onun yanına ateş yakardım. Şoför ise o ateşin aydınlığında araba altında sırt üstü yatıp, uyumadan çalışıyordu. Ben ateşin yanında kirpi gibi düğümlenerek uyuyor, ara sıra kalkıp yine ateşe odun koyardım. Patronlar ise, kumaş balyalarını etrafa dizip, üzerine branda bezi örtüp, çadır yapıp, içinde horlayıp uyuyorlardı. Ben tan atar atmaz şehre gidip ihtiyaçlı şeyleri getirirdim. Bazı günleri ise et getirip, kovada haşlama yapardım. İşte dört gece ve dört gündüzü böyle geçirdik. Sonunda araba da çözüldü. Böylece, Ürümçi'ye doğru yola çıktık.

Arabamız akşamüstü Sanci'ye ulaştığında, şehre girmeden beş altı kilometre uzak bir yerdeki mezraya yaklaştığında durdu. O gün burada konakladık. Tan atarken patron:

— Zunun kardeş, araba Ürümçi'ye gitmeyecek. Çünkü Şing Duben her taraftan gelen arabalara zorunlu çalışma kampları için el koyup, güneye gönderiyormuş. Bu nedenle, biz yükümüzü burada bırakıp, arabayı Gulca'ya göndereceğiz. Sen bir çaresini bulup Ürümçi'ye git, olur mu? dedi.

Sanci'ye yaklaştığıma çok sevinip:

— Buraya kadar ulaştırdığınız için çok teşekkürler. Öyleyse ben Ürümçi'ye giden araba arayayım, diye omuz çantamı omzuma koyup gitmeye hazırlandım.

— Bırak bu kuru teşekkürünü, kardeşim, az çok araba ücretini öde de, ondan sonra git, dedi Abliz.

— Ücret mi ödeyeceğim, dedim tükürüğümü yutup. Patronun ücret dediğini duyup çok şaşırılmışım. Sebebi de, ben onların hemşerisi olduğum ve yetim olduğum için onlar beni arabalarına

aldı, diye düşündüğümünden onlardan çok razıydim. İkinci olarak, ben de onların başı ağır günlere geldiğinde, yani nehir felaketinde ayağımın yaralandığına bakmaksızın epeyce işlerine yardımcı olmuştum. Bu nedenle, onlar benden hiç ücret istemez, diye düşünüyordum. Benim düşündüklerim tamamen kuru bir hayal olarak çıktı karşıma. Üstelik yanımdaki dikkatle sakladığım paraları onlara vermem, başıma aniden dayak yediğim gibi etkiledi beni.

— Ne kadar ödeyeceğim, dedim küsmüş bir şekilde.

— Gulca’dan Ürümçi’ye gidenler yetmiş lira öderdi, sen Cing’den Sanci’ye kadar arabaya bindin, Altmış lira verirsen yeter, dedi Abliz.

— Altmış lira?!... Ben Abliz’e bakmadım, meyus halde gözlerimi kırıştıtırıp muhasebeciye baktım. Benim muhasebeciye boynumu kısıp bakmam; patron bana acımadan yazık ediyor, sen ise biçare insanlara daha merhametliydin, bana yardım edip, kira ücretini ödettirme, hiç olmazsa daha az ödememe yardımcı ol, anlamını ve şefkat isteğini ancak bu umudum da bir işe yaramadı. Çünkü muhasebeci:

— Kardeş, senden ücret almasak da olurdu aslında, fakat gördüğün gibi, yolda felaketle karşılaşp, Abliz çok zarar gördü. Bu nedenle az çok kira ücreti ödemezsen olmaz, dedi.

Böylece, benim yardımını beklediğim muhasebecinin pazarlık yapması sonucu kırk lira ödedim ve o gün beş altı kilometre piyade yol yürüyüp Sanci’ye ulaştım. Oradan ağaç basılan bir arabaya beş lira ücret ödeyip, akşam namazı ile Ürümçi’ye doğru yola koyulduk.

Arabaya ağaç çok yüklendiğinden arabayı eğri büğrü, bataklık yerlerden çekip çıkaramayıp, gece boyunca perişan olduk ve çoğu zaman piyade yürüdük. Tana yakın Ürümçi şehrine girdik ve büyük köprünün yanındaki bir kervansaraya yerleştik.

Şimdi bu büyük şehirde nereye gidip, nerede kalacağımı şaşırdım. Yanımda sadece otuz lira param kalmış. Bu azıcık param da bitse, birer okula yerleşinceye kadar geçimimi nasıl sağlarım, düşünürken, Gulca şehrinde iskân eden tanıdığım Ali Hemrayuf ile Memtili Cilanof’a rastladım. Onlar Taşkent’te okumak için sınava katılıp Ürümçi’ye geliyorlarmış. Onlar büyük köprünün yanındaki batı bahçesinde kalıyorlarmış. Onların tavsiyesiyle ben de “Taşkent’e giden öğrenci” olarak onlara katıldım ve Ürümçi’de bütün illerden gelen öğrencilerin eksik kontenjan ve burada sağlık kontrolünden geçemeyen öğrencilerin sayısını tamamlamak üzere ek kontenjan yerine sınava girip, Taşkent’e giden öğrenciler listesinde yemek ve yatağı elde ettim.

Çeşitli illerden gelen yüze yakın öğrenci, 1933’de plana göre belirtilen zamanda Taşkent’e gidemeyip, bahçede kaldılar. Sebebi de, Şeng Şisey tarafından maarif nezaretinin nazırlarından birkaç kişi ard arda “hain” suçlamasıyla tutuklandığından, bize sahip çıkıp, gönderecek kimse kalmamıştı. Yaz boyunca yapılacak iş de yok, para da (yok)... Ben Gulca’da okumak için can attığım zamanlarda, ilim, bilim “İnsanları geçimsizlikten kurtaran tek yol.” düşüncesiyle, marifeti teşvik eden “Cehaletin Cefası” adlı dramın ilk taslağını hazırlayıp, kâğıda indirmiştim. O zamanlar yine ağır zorunlu çalışma kamplarında virane olan çiftçi dedenin kızı Çimen’in özgeçmişimi tasvir eden beş boğumlu veznindeki “Çimen” adlı destanı da yazmışım. Ürümçi’ye gelirken, ben bu iki eserimin el yazılarını da getirmiştim.

İlk yazdığım o dramı tekrar gözden geçirip, eksik yerlerini tamamlayıp, Ali Hemrayof, Cilanof, Abdukadir Zununların tavsiyesiyle Ürümçi sahnesinde oynamayı kararlaştırdık. Oyunu hazırlamak için,

yetkili makamlara onaylatma işlerini yerine getirmek için Hemrayof'u görevlendirdik. Ben, yapımcılık ve çocuklarını Fen Okulu'na göndermeyi kabul etmeyen mutaassıp, tiryaki ihtiyarın rolünü üstlendim. Cilanof ihtiyarın oğlu Mehsud'un rolünü üstlendi. Mehsut babasından izinsiz kaçıp tıp okuluna yerleşip, doktor olarak geri döndükten sonra, ağır hasta olan ihtiyarı hastalıktan, kız kardeşini de dilencilikten kurtarıp, iyi günlere kavuşmasını sağlayan yiğit rolünü Mecit adlı yetimcilikte büyüyen Tatar yiğit üstlendi. O, bu rolü gerçekten çok etkili oynadı.

Cehaletten zehirlenerek ölen erkek kardeşinin rolünü Özbek yiğit Emin üstlendi. Daim def çalıp oynayan Ahmet Yar 'a efsuncu rolünü onattırdık. Biz dramı on beş gün pratik yaptıktan sonra, onu o zamanlardaki Nen'gün'de (güney kapı) sinema salonu olarak kullanılan bir kervansarayda oynadık. Kandil yakmak için bir tüccardan bir put¹⁰⁶ benzin borç aldık. Kıyafet, sahne dekorlarını Eyaletlik Uygur Derneği sağladı. Her gün oyun biletleri çok hızlı satılmaya başladı. Üç gün boyunca oyun oynarken, yedi sekiz yüz lira kazandık.

Oyundan kazandığımız parayı bölmek için bir heyetin seçilmesine ve seçilen heyet kime ne kadar verirse ona razı olmaya anlaştık. Heyet: yazarlık hakkım, prodüktörlük hakkım ve başoyunculuk hakkımı dikkate alarak, bana toplam kazancın yarısını, yani üç yüz elli lirayı verdi. Ali Ekber'e ise kıyafetlerinin yalın olduğu, üstelik sonbahar mevsimi olduğunu hesaba katıp, yüz lira verdi. Defçi Ahmet Yar'a da kıyafetlerinin çok eski olduğu dolayısıyla, yüz lira verdi. Geri kalan parayı oyuncuların üstlendiği rolüne göre, yirmi otuz liradan paylaştırdı. Daha çok hak kazananlar kışlık kıyafetlerimizi hazırladık ve gece ziyafeti düzenleyip, oyunun hazırlanmasına iştirak edenleri misafir ettik.

«Cehalet Cefası» benim bedii edebiyata merak saldıktan sonra, yani 1936'da yazdığım ilk dramımdı. Bunu kendimiz sahnede oynadıktan sonra, o yıl yazın köydeki kabak çardağının altında oturup yazdığım «Çimen» adlı destanımın yayınlanması için gazeteye götürdüm. Editörler: Baş editöre (O zamanlar gazete ve eğitim işlerinden Sovyetli Mensur Efendi sorumluydu.) onaylatırsan, yayınlarız, dediler. Ancak baş editörün işi çok olduğundan, bir yerde sabit kalması imkânsızdı, bu nedenle onu iki hafta arayıp da bulamadım. Gazete ile Maarif Nezareti arasında koştururken, Şeng Şisey'in Ayup Kari («Berat Celigür» adlı hikâyenin yazarı), Turahun Kari, Merup Efendi, Halil Sattari, Kasimcan Kembiri gibi yazar, şair ve diğer ünlü kişileri yakaladığını öğrendim. Sonra ben destanı onaylayacak sorumlu kişiyi de bulamadım. Çünkü o kişi de kaybolmuştu. Eser yayınlayan yer de bulunmadı. «Hey bunu yayınlattıracağım diye koşturup, ben de başımı belaya sokacağım galiba.» korkusuyla ateşe çıra yapıp, «Çimen» den de ayrıldım. (L Mutellip onu gördüğünde : «Bu çok güzel isimmiş.» demişti. O sonra o adla bir drama yazmıştı.) Edebiyat ile sanatın ilkbaharı henüz çiçek açmışken, memleketimizde onu hazana dönüştürecek fırtınalar esmeye başlamıştı. Benim de edebiyata adım atan baharımın ilk yeşil «Çimen» i o fırtınalı günlerin işaretiyle küle dönüştü.

İşte karlar da uçuşup kış da geldi. Biz ilim tahsil yolundaki birer yüz genç, yol üzerindeki kervanlar gibi birkaç yere ateş yakıp, onun etrafında gün geçiriyorduk.

Bir gün öğleden sonra ateşin yanında Ali Hemrayof dutar, Abdurêşit tambur, Ahmet Yar def çalıp, şarkı söylemeye başlamıştı. Bahçeye aniden birkaç araba geldi. Ön ve arkadaki dört büyük arabada elinde mitralyöz ve beş kurşun alabilen tüfek, yanlarında da bomba bulunan yüze yakın asker vardı. Bu arabaların ortasındaki küçük arabada ise, Şeng Şisey oturuyordu. Bizden yaklaşık elli adım ilerideki su kıyısına yaklaşırken, Şeng Şisey arabadan indi ve dalların gölgesindeki suyun kenarına gelip

¹⁰⁶ Put – eski Rus ağırlık birimi, 16,3 kilo ağırlığında.

çömelerek oturdu. Koyu kaşlı, yassı yüzlü bu adam beyaz eldivenini çıkarıp, şişko elini suya sokup, taşları çatırdatıp oynamaya başladı. Bu el, doğal olarak benzerini gördüğünde hisleri uyanan şairin eli değil, tam tersine aziz halkımızın kanıyla nboyanan cellâdın eliydi.

Saz ve şarkılar durup, hepimiz kımıldamadan sessizce durakaldık. Hatta ben bir tane odunu dizime koyup parçalamışken durakaldım.

Ali Ekber:

— Çocuklar, çocuklar, bakınız, liderimiz Şéng Duben bize bakıyor, diye fısıldadı.

— Kapa çeneni, deli Ali Hemrayof telaşlanıp (Ali Ekber’in lakabı deli idi.) Bu deli de bir daha sesini çıkarmadı. Eğer toplantılarda cellât Şeng’in adı konuşanın ağzından çıksa, yalakacıların kişilere dayattığı üzere salondaki herkesin hemen ayağa kalkması gerekirdi. Burada ise, deli Ekber’in ağzından bu “ulu” isim çıkmış olsa da, biz kılımızı bile kıpırdatmadan oturakalmıştık. Sebebi de, hepimiz beraber ayağa kalkmaktan ihtiyat etmiştik. Çünkü arabanın römorku önündeki makineli tüfeklerin ucu bize doğrultulmuştu.

Dehşetli Şéng Duben bahçeyi gezip döndükten sonra, bizim kim olduğumuzu araştırdı galiba. İki gün geçtikten hemen sonra Maarif Nezareti’nden bir kişi gelip, bu yıl Taşkent’e öğrenci gönderilmeyeceğini, bizim Ürümçi’deki ortaokul ve pedagoji okullarında okumamız gerektiğini bildirdi.

Böylece ben ortaokula kaydı yapılması gereken öğrenciler listesinden dördüncü sınıfa kaydoldum. Bazı öğrenciler pedagoji okuluna kaydoldular. Biz Taşkent’e gidip okuma fırsatına kavuşamamış olsak da, oradaki Sagu’da eğitimini tamamlayıp dönen öğretmenlerden eğitim alma fırsatına kavuştuk. O sırada Pedagoji Okulu’nda Hivzollayuf, Seypullayuf, Hacıyuf, ortaokulda ise, Abdurahman Muhidi, Kadir Hesên, Aripoflar asıl öğretim görevlileriydi.

Sırası gelmişken şunu da belirtmeliyim ki, benim ilk “Cehaletin Cefası” isimli dramımda annesinden yetim kalıp, gurbetçilikte dilencilik ve sersemlik durumuna düşen kızın rolünü çok güzel ve etkili oynadığı için, seyircileri ağlatan Tatar yiğit, kıyafet ve yemek açısından güzelmüş düşüncesiyle polis okuluna kaydoldu. Oysa onun akıbeti bize göre daha da olumsuzlukla sonuçlandı.

O zamanki münafık cellât Li Yinci’nin yönetimindeki özel polis ekipleri, Şinciang’ın her yerinden “hain” damgası vurulduktan sonra yakalanıp getirilen yüzlerce aydın ve ünlü kişileri hapse atıp, gizli olarak öldürmeye başlamışlardı. İyi bir bursa kavuşma umuduyla polis okuluna kaydolan Tatar yiğit, gaddar cellâtların elinde dökülen günahsız kişilerin kanlarını geçmek zorunda kalmıştır. Dramda yetim kızın rolünü çok güzel yerine getiren zavallı oyuncumuz, cellâtların iğrenç ellerinde vahşice öldürülen kişilerin cesetlerini taşıyıp gözden yok eden arabacıyı canlandırmış. O belli bir süre ölü taşıdıktan sonra, münafık, gaddar Şeng Duben’in kendi suçunun izlerini ortadan kaldırmak amacıyla yaptığı hareketlerde kıyıma yakından iştirak edenler listesinde bir gecede katledilip yok edilmiştir.

Bizim kaydolduğumuz ortaokul Beymin’deki (Kuzey Kapı) tepede, Yang Cangcün (General Yang) yönetimindeki “Godung Şüytang” olarak adlandırılan eski okulun yerindeydi. Bir kulaç kadar yürüme arası olan avluların iki tarafındaki her bir odada beş öğrenci kalıyorduk. Odaların eski pencerelerinden çıkarılan sobanın borusundan kış günleri yükselen dumanla yürüme yolumuz kapanırdı, biz eğilip sınıflara koşardık. Her bir odaya bir haftada elli kilo kömür verilirdi. Bu kömür

sadece dört gün yeterdi. Diğer günler soğukta yatamadığımız için, depoların kilitlerini kırıp, kömür çalmaya mecbur kalırdık ya da diğer pencereleri koparıp, oradaki sobada kullanılacak kömürleri alıp gelirdik. Sonunda deponun kilidini kıran öğrenciler disiplin müdürü tarafından sorguya çekilip cezalandırılırdı. Sınıflar arasında öğrenciler birbiriyle kömür uğruna kavga eder ve yumruklaşırdı. Sert soğuktan yatamadığımız zaman odadaki masa, sandalyelerimizi parçalayıp yakma olayları da yaşanırdı. 1937’de tahıl ürünleri eksik sonuç verdiğinden, her gün bir iki öğün pirinç çorbası içip, açlık derdinden okuyamadığımız günler de olurdu. Haftada bir ya da iki defa moma (buharda pişirilen ekmek) verildiğinde, ekmek kavgası başlar, yemekhanede isyan ederdik ve bu kavgada leğen ve masalar kırılırdı. Okulda durum gerçekten de ağırdı, hatta öğrenciler arasında; “Ya açlıktan ya da dumandan öleceğiz galiba.” diyenler de ister istemez ortaya çıkmaya başladılar, bu nedenle bir öğrenci hastalanırsa “Açlıktan mı ya da dumandan mı?” derdik.

Gerçekten odalardaki izdiham, üşüme, böcek, bit ve pislik yüzünden ve karın doyurucu yemek yiyememe yüzünden, birçok öğrenci hastalığa yakalandı, ilkbaharda sadece Uygur sınıfındaki öğrencilerden yirmiyi aşkın öğrenci öldü. Siyasi hava yüzünden de, birkaç öğrenciye “hain” lik ve “zehirli çete” damgası vurularak tutuklandı.

Böyle ağır koşullar altında ben buradaki okulda bir yıl okuduktan sonra, 1938’de Gulca’ya döndüm. Gulca’daki yetim çocuklar okulu “Hayriye” de bir yıl öğretmenlik yaparken, zayıflaşan vücudumu ve kıyafetlerimi düzelttim.

1939’da tekrar Ürümçi’ye gelip, Saybağ’da açılan Tarım Teknik Okulu’nun sınavına katılıp, Hayvancılık bölümüne kaydoldum. Burada bir yıl eğitim okuduktan sonra, yaz tatilinden önce, bizim sınıfımızın öğrencileri bir araya toplanıp istişare ettik ve gelecek yıl eğitim, öğretim yılında açılması planlanan tarım uzmanlık sınıfına Uygur öğrencilerin de kabul etmesi ile ilgili Şeng Duben’e arzumuzu ilettik. Çünkü tarım uzmanlık sınıfında her türlü çiftçilik makineleri, traktörlerini montaj etme, sürme işlerini öğretilirdi. Ayrıca burada bilimsel açıdan ziraat yapma işlerini de öğrenme olanağı vardı. İkinci olarak, bu sınıfı bitirenler o zamanlarda tarım işlerini yöneten kurumların başına geçerdi. Hayvancılık, hidroloji ve veterinerlikte okuyanlar işte öyle kurumlarda memur olarak çalışma fırsatına kavuşurlardı. Bu nedenle bu sınıfta okuma arzumuz daha da artıp, ikinci defa tekrar yazdık. Bunun cevabı verilinceye kadar yaz tatilini geçirmek üzere memleketimize gittik.

1940 sonbaharda, ben okula zamanında gidemeyip, yaklaşık bir ay Gulca’da kaldım. Ondan sonra, Ürümçi eczanesinin arabasına elli lira ücret ödeyip yola çıktım. Araba Süydümg’e geldiğinde durup yemeğe gittik. Biz yemekhanede yemek yerken, Ürümçi eczanesinde çalışan Tatar yiğit Coci ile karşılaştık. Biraz sohbet ettikten sonra, o bana dışarıyı işaret etti. Ben de hemen dışarı çıktım.

— Ben Ürümçi’den dün yola çıkmıştım, buraya şimdi geldim. Sizin okulunuzda yaşananları onların yanında anlatmak uygun olmadı, bu nedenle senin buraya çıkmanı istedim, durum çok ağır, dedi.

— Hadi söyle, ne olmuş, dedim ben ciddileşip.

— Sizin sınıfınızdaki öğrencilerin çoğunu, bugün on beş gün oldu tutukladılar.

— Neden?

— Siz Şeng Duben’e mektup yazmışsınız ya! Bundan dolayıdır belki.

— Mektup yazdığımızı sen kimden öğrendin?

— Sizin disiplin müdürünüz Ablihey'den.

O zamanlar emniyet müdürlüğünün, orta dereceli okulların disiplin bölümlerine, öğrencilere göz kulak olunması için gizli talimat verdiğine ilişkin sözleri duyuyorduk. Bu nedenle okulun disiplin bölümünün bizim Şeng Duben'e mektup yazdığımızı bilmesi şüphesiz idi. Çünkü mektup yazmak aşikârdı, ona öğrencilerin çoğu imzasını atmışlardı. Üstelik öğrenciler arasında her şeyi anında ihbar eden haberciler de çoktu.

Coci'nin bana ilettiği üzücü haber, sıradan bir öğrencinin gece yarısı kaybolması gibi bir olay değil, tam tersine bütün bir sınıf öğrencilerinin topyekün tutuklanması gibi korkunç bir olay olduğundan, ben Ürümçi'ye gidip okula devam etmekten vazgeçtim. Şimdi araba kirası için ödediğim paramla eşyalarımı geri almam gerekirdi. Ben şoför ile patronu ikna etmeyi düşünüp, hemen marketten iki şişe içki aldım ve onu onların yemek yediği masanın üzerine koyduktan sonra bir tabak da kavurma yaptırdım. Eczane memuru Nurzat ile şoför benim cömertliğimden sevinip içkiyi iştahla içti. Onla sarhoş olduktan sonra, ben onlara Ürümçi'ye gitmekten vazgeçtiğimi, kira için ödediğim para ve eşyalarımı geri almak istediğimi söyledim. Onlar şaşırды ve benim akılsızlık yapmamamı tavsiye etti. Ben onları dinlemeden, derhal arabadan eşyalarımı indirdim. Sonra onlardan kira için verdiğim parayı geri vermesini istedim. Şoförün boğazını içkiyle yağlamam çok iyi olmuş. O sarhoşlukta benden yana olup, Nurzat'ı ikna etmeye çalıştı. Patron çaresiz yanında kalan otuz beş lirayı bana geri verdi. Ben geri kalan on beş lira paramla onlar sabon koyduğu bir tane omuz çantamdan vazgeçip, ertesi Gulca'ya döndüm.

Ondan sonra, okulun eşiğine yaklaşmadım ve İli İl Uygur Derneği'nin Sanayi Nefise (Güzel Sanatlar Üniversitesi) topluluğuna katılıp, oyuncu ve edebiyatçı olarak çalıştım. Daha sonra Medeni Maarif Bölümü'nün müdürü olarak çalıştım.

Hayriye Mektebi

Mayıs olaylarından sonra, yani 1933'den başlayarak Şincang'da medeni, maarif işler yoluna koyuldu. O zamanlar Gulca şehrinde Ekim Devrimi'nden sonra Sovyetler Birliği'nde yükselen medeni, maarifin etkisi güçlü olduğu için, maarif hizmeti hızlı bir şekilde canlanmaktaydı.

Sovyetler Birliği'nden gelen Hüseyin Bey, Damolla Razi, Meruf Said gibi maarifçiler ve yerel maarifçilerden Mehemmet Yüsuf Hacı, Naman Ahunlar yeniden açılan okulları canla başla desteklemeye başladılar. Okulların sayısının artmasıyla beraber ilim tahsil yapmaya çok teşne olan çocukların sayısı da yıldan yıla arttı. Kimsesiz, yetim çocukların okul sorununu çözmek için, biz adı geçen şahıslar ile el yurttan iane toplayıp, yetim çocuklara özel iki sınıflı bir okul açtık. Bu okula, "Hayriye Okulu" adı verildi. Böylece, ilk etapta bu okulun bütün masrafları şefkatli kişilerin yardımıyla karşılandı.

Ancak bu «Hayriye Okulu» ndaki çocukların okuma koşulları kötüydü, sınıflar yetişmiyordu. Yetim çocukların durumunun daha da ağırlaşmakta olduğunu gören şefkatli Ayhan Ana, Kazan'daki alt ve üstü tahtalı altı odalı evini büyük avlusuyla beraber "Hayriye Okulu"na teslim etti. O yıllarda bir

kadının bu kadar maarif sever ruhu toplumda büyük yankı uyandırdı. «Hayriye Okulu» nun öğrencileri ellerine bayrak alıp, yukarıda adı geçen şahıslar ile Ayhan Ana'nın evine gidip, methiye şarkıları söylerlerdi. Bu heybetli orduyu gören şefkatli Ayhan Ana gözlerine yaş alıp: "Sizin gibi yetim çocuklara yaptığım yardımlar daha yeterli değildir, ben bundan sonra elimden geldiği kadar size yardımcı olmaya gayret edeceğim ve her türlü yardımımı hiç esirgemeyeceğim." derdi. Şundan itibaren, yetim çocuklar Ayhan Ana'nın evine taşındı ve bu okulun adı bir süre «Ayhan Ana Okulu» olarak adlandırıldı. Ayhan Ana verdiği sözü gereği kıyafeti olmayan öğrencilere giysi, yaşam koşulları ağır öğrencilere de burs imkânı sağladı. Yaşam koşulları ağır öğrencilere yemek imkânı sağlamanın yanı sıra, bayramlarda bütün öğrencilere bayramlık şeker ve yiyecekler dizilen sofraya hazırladı.

Daha sonra «Hayriye Okulu» 1937'de Söser Hacı'nın takdim ettiği iç ve dış odalar olmak üzere yirmi odalı, deposu ve büyük bahçesi olan eve taşınıp, devlet yönetimindeki 10. okula dönüştü. Ancak bu okula şehirde dilencilik yapan çocuklarla, köy ve kasabalardaki yetim çocuklar da kabul edilmişti. Söser Hacı bu okula kendi yerini takdim etmenin yanı sıra, öğretmen ve öğrencilere de yardım ederdi. Okulda yersiz yurtsuz çocuklar için yatak ve yemek imkânı sağlandı. Bu okulda 300'ü aşkın öğrenci ve ondan fazla öğrenmen olup, göze çarpan Rüştüye okul olarak kullanılmıştı. Ben bu okulun muallimi, dostum Mutellip Kasım'ın teklifiyle 1938'den 1940'a kadar bu okulda öğretmenlik yapmışım. 1938'de ilk etapta disiplin kurulunun müdürlüğüne yükselip, 1939'da ilmi müdürlüğe yükseldim. Ancak disiplin müdürü olarak atandığımda birçok zorluklarla karşılaştım. Çünkü «Hayriye Okulu» nun öğrencileri arasında sokaklardan toplanıp getirilen birkaç tane daha küçük çocuklar da vardı.

Onların bazıları dilencilik yapıp geçimlerini sağlarsa, bazıları da ufak tefek hırsızlık ve yankesicilikle geçimini sağlıyorlardı. Onların çoğu gündüzleri yemekhane, bar civarlarında dolaşıp, başkalarının tabaklarının dibinde kalan yemekleri yiyor, birbirleriyle yumruklaşıp yorulduklarında geceleri bakkalların ranzaları altında yatıyorlardı, ya da gözeticiler kovalasa, köşelerde, çöplüklerde uyuyakalırdı. Kış günleri ise, lokantaların ocakları etrafını birbirlerinden kıskanıp kirpi gibi düğümleli yatıyorlardı. Ayrıca kimsesiz çocukları bit basmış, çoğunun başları kel, vücutları da tırnak yarasıydı. Genel olarak, böyle küçük çocuklar anne babalarının terbiyesinden yoksun kaldıkları için çeşitli kötü alışkanlıklara yönelmişlerdi. «Hayriye Okulu» nun öğrencilerinin çoğu yoksulların çocuklarıydı, anne babası ve yetiştiricileri olan çocukların çoğu edepli, uysal, mülayim idi. Ben disiplin müdürü olduğum için yukarıda belirttiğim terbiyesiz ve manevi açıdan kötü alışkanlıklara yönelen çocukları bu tür alışkanlıklardan kurtarıp, maddi ve manevi açıdan sağlam yetiştirmeye bütün gücümle gayret ederdim. Bu nedenle, Muhemmet Mehsum, Muhemmet İmin Helpet hacı, Abula Mehsum, Sayım Ahunlar gibi marifet sever kişilere durumu bildirip, onların kıyafet ve yataklarını yenilettirirdim. Kel ve yaralıları ilaç aldırıp, hemşirelerle birlikte kel çocukların başını bacakları arasına sıkıştırıp tentürdiyot sürerdim. Sonra bir çeşit yağlı ilacı sürerdim. Okuldan kaçanları arardım. Yaramazlık yapanları sorguya çekerdim.

Sefillik hayatına alışık birkaç küçük çocuk, okulun disiplinine alışamadıklarından sık sık kaçarlardı, birkaç seçkin öğrenciyi onları yakalayıp getirmek için gönderirdim.

Bu öğrenciler kaçakları bazen arayıp da bulamazlardı, bazen de arayıp yakalasalar da, 3'ü 4'ü birleşerek yakalayanlara yumruk atıp ya da uzaktan taş, çamur atıp uzaklaştırdıktan sonra, arkadaşlarını kurtarıp yine kaçarlardı.

Kış günlerinin birinde okuldan kaçan üç keli, seçkin ve güçlü üç öğrencimiz bir gün arayıp bulamadıktan sonra, ben onlarla anlaştım ve ertesi tana yakın meyve pazarına yakın bir yerdeki kervansarayın önünde buluşmayı kararlaştırdık. O gün akşam onları nasıl yakalayabileceğimizi düşünüp iyi uyuyamadım. Tavuk üç kere öter ötmez kalkıp belirtilen yere erkenden gittim. Bir elimde ip, bir elimde uzun dal copu vardı. Öğrenciler gelip elimdekileri gördükten sonra:

— Efendim, elinizdekileri ne yapacaksınız, dedi.

— İple hırsız kedileri bağlayacağız, copla da süreceğiz, diye çıktım.

Böyle kaçaklar çoğu zaman yemiş pazarına yakın bir yerdeki Turdi Şumpen'in lokantasının önünde ya da Taşlepke'ye yakın bir yerdeki İsmail Zang'in yemekhanesinin ocakları önünde yatarı. Biz önce dikkatlice Turdi Şumpen'in lokantasına yaklaşıp, ocak başındaki küle ayağını sokup, başını bileğine koyup, enik gibi düğümlenip yatan birini gördük ve kımıldatmadan hemen yakaladık. Bu Abak idi. Ben ona diğer ikisini de sormuştum, o bizi İsmail Zang'in yemekhanesinin önüne götürdü. Ubuk ile İmik (Onlar kendi aralarında birbirine böyle hitap ederdi.) ayaklarını birbirinin karnına dokundurup etekleriyle örtmüşler. Başlarını ise, koltuklarına sokup, ocağın etrafında çember olarak uykuya dalmışlar. Biz onları da fark ettirmeden yakaladık. Ancak biz onların elinden tutup okula götürürken, iki yüz metre yürür yürümez Ubuk bizden ayrılıp, yemiş pazarına doğru kaçtı. Ben bir öğrenci ile keli tutup bekledik. Diğer iki öğrenci ise, Ubuk'u kovalayıp gittiler. Onlar yarım saat sonra: "Onu yemiş pazarına kadar kovalamışken, birden kayboldu, hiçbir yerde bulamadık." diye geri döndüler.

— Ubuk çok hilekâr, tilki, siz onu arayıp bulamazsınız! Hadi ben göğse gitse ayağından, yere inse saçından tutup getireceğim, dedim.

Biraz şakacı bir öğrencim:

— Efendim, onun küçücük başında saç yoksa nasıl tutabileceksiniz, diye şaka yaptı, ben:

— Siz demin bu ipi ne yapacaksınız, dememiş miydiniz, he işte bu, onun tutulacak saç yoksa bu iple boynundan çekeceğim, dedim. Böyle gülüşmekle Obul Heyyar'ı aramaya başladık. Yaklaşık bir saat etraf, köşe, hatta ranzaların diplerini bile aradık ama bulamadık. Sonunda ben dikkatle yürüyüp, satıcının kilitli kocaman eski sandığının altındaki köpeğin eniklediği bir çukurda olduğunu fark ettim. "Herhalde bu sayırımsak kel galiba." diye farz ederek sandığın altındaki bir karış kadar boş yerden elimi sokup copla demin gördüğüm siyah gölgeyi dürtmüştüm, o kımıldadı. Öğrencileri çağırıp: "İşte gördünüz mü? Bu Obul adlı sayırımsak değil de nedir?" demiştim, onlar da bunu fark edip: "Doğru hocam, o, siz onun durumunu iyi bildiğiniz için copu da boşu boşuna almamışsınız." diye bağırmaya başladılar. Sonunda onu dışarı çıkardık. Böylece, Obul'u her tarafından iyice tutup, okula götürdük. Sokaklardan toplayıp getirilen sefil çocuklar arasında yaramazlık yapanlardan birkaç çocuk olsa da, fakat Obul hepsinden daha yaramaz, üstelik tilki idi. O, okulda ve dışarıda yaptıkları kötü alışkanlıkları sadece kendisi tek başına yapmakla yetinmiyor, aynı zamanda bazı mülayim çocuklara da bulaştırıyordu. Mesela, sokaklardan okula toplanıp getirilen sefil çocuklar arasında on, on bir yaşlar civarında kel bir öğrenci vardı. (Onun babası Çinli, annesi Rus olup, yetimlik kervanına katıldıktan sonra, sokak çocuklara katılmıştır.) Onun önceki adı Kole olsa da, sokak çocukları İslam olarak adlandırmıştır. İslam, sarı tüylü, güvercin yavrusu gibi zayıf, beş altı gibi gözükdü. O tavşan gibi çevik, zeki çocuktur. Ben onun kel yaralarına tentürdiyot ve yağlı ilaçları süre süre, tamamen iyileşip, kendine uygun derli toplu giyindirmiştim. O dersten de yüz puan alırdı. Uygurca akıcı konuşurdu.

Öğretmenlerin hepsi ondan memnundu, bu nedenle onu överlerdi. O da öğretmen ve okul çalışanlarının dediklerinin hemen hemen hepsini yapardı. O da okul temizlik işçisi Mesturihan'ın işlerine zaman zaman yardımcı olurdu.

İşte bu İslam'ın zayıf ve derli topluluğundan istifade ederek, Obuk onu kandırıp, kendisinin hırsızlığına ortak yapmıştır. Yeni Mesturihan aylık maaşını aldığı günlerin birinde, onun çocukların yatağını temizlemeye gitmesini fırsat bilerek, Mesturihan'ın camı kırılan penceresinin deliklerinden zayıf İslam'ı evin içine sokup, onun henüz sandığına koymaya bile fırsat bulamadığı kırk lira parasını cebinden çaldırmıştır. Mesturihan ertesi parasının kaybolduğunu öğrenip, okul müdürü Zöhre Appay'la bana şikâyet etmişti. Biz bu parayı kimin aldığını araştırıp bulduktan sonra, sahibine teslim etmek için ciddi harekete geçtik.

Ben şüphelenilen çocukları ayrı olarak toplayıp, onlara paranın kaybolduğunu bildirip: “Onu aranızdan biri çocukluk yapıp, şaka amaçlı aldıysa, geri veriniz. Eğer alan kişi açıkça vermekten endişe duyarsa, ben bugün disiplin bölümünün kapısını açık bırakacağım, parayı o bölüme bırakırsa yeterlidir. Eğer yarına kalırsa araştırıp bulacağız ve alanı cezalandıracağız.” diye bir gece gündüz zamanı boşa harcadık. Ancak iki güne kadar şüphelenilen çocukların hareketlerini gözlemlemiştik, kerpiç duvarının yanında toplanıp oynayan çocuklara gözüm düştü. Onların arasındaki iki çocuk kuruşu duvara atıp, hangisinin attığı kuruş öncekinden daha ileri gitse bir tane şeker kazandıran yarış tarzındaki oyunu oynuyorlardı. Onlardan biri İslam idi, o yenilip bir tane şeker verse de, imik kabul etmeden üç şekerini zorla almış. Böylece o bana rastladı. Ben araştırma sonucu onun cebinde bir avuç şeker olduğunu öğrendim. Bu kadar şekeri nereden aldığını sorsam, o kekeleyip cevap veremedi. Ben İslam'ı bölümüme çağırıp, güzel sözlerle konuşturmuştum, o, Ubuk'a aldandığını ve onun yönlendirmesiyle Mesturihan'ın kırık cam penceresinden eve girip, kazıkta asılı ceketin cebinden parayı alıp, Ubuk'a verdiğini, Ubuk'un parayı sayıp kırk liradan beş lirayı ayırıp, İslam'ı lokantaya götürüp, iyi misafir edip:

— Sen derli toplu bir çocuksun ve bana da çok yararın olacak, bunu da ye, diye bir avuç şeker satın alıp verdiğini anlattı. Ben Obul'u disiplin bölümüne yalnız çağırıp, akşama kadar çeşitli yöntemlerle soru sorup, nasihat ettiysem de hiç itiraf ettiremedim. İşkenceyle korkutup parayı teslim ettirmeye çalışırsam, öğrencilere ten cezası verilmemesi ile ilgili Maarif Müdürlüğü'nün duyurusu olduğundan, onu dövemedim. Şimdi onu emniyet müdürlüğü aracılığıyla çözüme kavuşturmak amacıyla tapınağın yanındaki polis karakoluna götürüp polis memuruna durumu bildirdim ve Obul'u cezalandırıp bu meseleyi sonuçlandırmasını talep ettim. Polis memuru: «Biz bu yaşlardaki küçük öğrencileri cezalandırıp sorguya çekemeyiz, bu meseleyi okulun halletmesi lazım.» dedikten sonra, Obul'u okula geri getirdim.

Şimdi ne yapmak lazım?

Ben bu soruya aşağıdaki gibi cevap aramaya çalıştım:

Sokaktan toplayıp getirilen çocuklardan dört öğrencinin katıldığı bir gurup oluşturup, onlarla istişare edip, İslam'ı Obul'un önünde ayağa kaldırıp, kendisine Obul'un hırsızlık yapmak için hangi yöntemleri öğrettiğini ve parayı aldıktan sonra, onu ne yaptığını konuşturup, diğer dört öğrenci Obul'un okul intizamına aykırı davranışlarını teker teker kendisinin önüne koyup, diğer taraftan örnekleri göstermekle ikna ettirmeye çalışmak. Bunda biz disiplin ve intizama riayet edip, çalışıp öğretmenlerin saygınlığını kazanan Tursun'un örnek davranışlarını ona anlatmayı uygun bulduk.

Biz anlaşmaya göre, öğrenciler dersten döndükten sonra, akşamleyin Obul’u disiplin bölümüne çağırmayı kararlaştırdık ve planımıza göre yukarıda belirtilen işleri onun önüne koyduktan sonra, yaptıklarını itiraf etmesini ve Mesturihan’ın parasını teslim etmesini istedik. Ancak Obul ya evet, ya hayır demeden yere bakıp sessizce duruvermişti, öfkelenip gözüme hiçbir şey gözükmedi, sinirlerimi bastıramayıp, Maarif Müdürlüğü’nün talimatını da bir kenara bırakıp, ekmecemdeki  kırılı copu çıkarıp:

— Bu cahil bedbahtın elini tutup, masa üzerine çıkarın! diye emir verdim. Dört ğrenci onu çekip getirip, masanın üzerine elini çekip bastı:

— Avucunu a! diye bağırdım.

şaşılacak yönü de, o kadar güzel nasihatleri dinlemeyip direnen Obul cömertçe avucunu açıp, gözüme dikilip bakadurdu. Ben ona acımadan bütün gücümle vurdum. O, dişini ısırp bir çevrilip avucunu kapatıverdi.

— Avucunu a namert! diye bağırdım ben. Benim iki gündür ettiğim nasihatlerden etkilenmeyen yüreğİ “namert” diye bağırmam etkiledi galiba, o avucunu iyice açıp, üç kere vuruncaya kadar çekmeden tutup durdu. Avucu kıpkırmızı şişmeye başladı.  dayaktan sonra o, elini silkip kaldırıp:

— Hadi, yürüyün, ben parayı şimdi teslim edeğim, İslam aşkan (fare)’ın dediklerinin hepsi doğru, diye önümüze geçip, cesur adımlarla bölümden ıktı. Biz onun peşinden çıktık. Obul bizi at ahırına götürdükten sonra, tavandaki hasırın kırından elini sokup, yaklaşık iki karış kalın kamışı çekerek aldı ve onun içinden fitil olarak sarıp sokulan otuz beş lira parayı çıkarıp elime teslim etti.

Bu olayda: «Obul’u ten cezası ile ikna ettim.» diye kendimi aklayamam. Çünkü pedagoji kuralına göre, öğrencilere ten cezası verilmesi yasaktır. Bu, benim o zamanki koşullar altında çaresiz kalıp, eski alışkanlıklarımı cahiller gibi tekrarladığımın göstergesidir. Obul’un ikna olup, itiraf etmesini, dayak darbesinden oldu, diye düşünmektense, ruhsal terbiyenin özellikle ikna etme, örnek gösterme terbiyesinin sayesinde oldu, demek daha mantıklıdır. Çünkü biz Obul’a ten cezası verilmeden önce onun aklına bu konuda birçok düşünceleri yerleştirmiştik. Bu ibretli düşünceler eski toplumdaki olumsuz toplumsal koşulların etkileri onun karakterini iflas ettirmiş olsa da, merdane iradesini henüz tam olarak rtememişti. Bu nedenle benim «Namertlik yapma!» diyen sözüm, ona dayak darbesinden daha etkili olmuş, onun ruhunda “Namertlik yaparak karalanmaktansa, cömertçe ölmek daha iyi.” düşüncesini doğurmuştur. Bu nedenle o, hiçbir şeyden korkmadan, herhangi bir cezayı cömertçe kabul edip, cesur adımlarla ilerlemiştir.

Gunçem

(Üç perde beş bölümden oluşan dram)

Katılımcılar

Gunçem _	Akıllı, çalışkan kız, 17 yaş civarında
Nurum _	Çalışkan yiğit, 20 yaş civarında (Gunçem'in aşkı)
Zorihan _	Gunçem'in annesi, 50 yaş civarında
Meşrep _	Şanyu'nun hizmetçisi, 30 yaş civarında
Patemhan _	Meşrep'in annesi, 48 yaş civarında
Turğan _	Ücretli çiftçi, 25 yaş civarında
Amantay _	Şanyu'nun hayvanlarının bakıcısının 20 yaş civarındaki oğlu
Aznibaki _	Fakir çiftçi, 50 yaş civarında
Yakup _	Fakir çiftçi, 35 yaş civarında
Ömer Şanyu _	Zengin çiftçi, 45 yaş civarında
Şervan _	Ömer Şanyu'nun hanımı, 38 yaş civarında
Seyit _	Ömer Şanyu'nun oğlu, 17 yaş civarında
Basit _	Elli başı, 40 yaş civarında
Haşimbay _	Ek olarak ticaretle uğraşan zengin çiftçi, 45 yaş civarında
Polisler, bir kaç erkek - Bayan çiftçiler ve yiğitler.	

Birinci bölüm

Gunçem'in babasından miras kalan avlusu, sahnenin arka tarafı elmalı bağ, avlu ile bağı, dallardan örülen duvar ayırır. Sol tarafında ise evin kapısı ile pencereler göze çarpar, onun ön tarafında çiçek açan kabak çardağı, çardak ile duvarın çevresinde hoş açılan çeşit çeşit güller, sonbaharın sonlarına doğru, Gunçem bir taraftan fırtınanın etkisiyle düşüp etrafa dağılan elmaları toplayıp sepete koyarken, diğer taraftan şarkı söyler:

Elmalar pişmek üzere
Dal dal meyveler
Yar bize küsmüş
Bulut tavşan ay olmuş

Ben gitsem mi oraya
Yar gelir mi buraya
Yara yar gerek olsa
Derhal gelir buraya

(Çardağa yaklaşıp elmaları yarıp kurutur.)

Dün akşam esen fırtına hıncını elmalardan çıkarmış galiba, daha pişmeyen elmaları da yere dökmüş.

(Zorihan elinde kürekle girer.)

Zorihan: Ne yapıyorsun kızım? Otlar sebzeleri örtmüş, ikimiz birlikte otları temizlesek çok iyi olurdu.

Gunçem: Fırtınada düşüp dağılan elmaları kurutmak istiyorum.

Zorihan: Yararı olmayan işleri bıraksana kızım, onu boş zamanlarında yaparsın. Önce sebzelerin işi önemli değil mi? Sebzeleri ota bıraksak, o kadar harcadığımız emeklerimiz boşa gider.

Gunçem: Bu sepetteki elmaların işini hemen bitireceğim. Bildiğin gibi, grip olduğun zaman elma kurusunu ekmekle beraber verirsem sana iyi geliyor, değil mi anne? O zaman sen de “Çok iyi yapmışsın kızım.” dersin mutlaka.

Zorihan: Doğru söylüyorsun kızım, ailemizde çiftçilik yapan kimsemiz olmadığı için, sebzelerimize iyi bakmazsak olmaz. Önce karın doyuracak işlerle uğraş, oldu mu, elmalar susamış, onlara su koymak, bağın deliklerini de kapatmak gerekirdi. O haylaz iki zengin çocuğu da daha pişmeyen elmaları çalmaya başlamış. Ömer Şanyu’nun bu haylazlarından çok bıktım.

Gunçem: Onlar sadece elmalarla yetinmez. Dün akşam hava kararırken fırtına esmeye başlamıştı ya.

Zorihan: Evet.

Gunçem: Fırtınada elmalar dökülmüş olabilir, bir bakayım diye bağa girdiğimde, Şanyu’nun haylaz çocuğu Seyit delikten girip tavuk kafesinden tavuk hırsızlığı yapıyordu. Kocaman (kurumuş) çamurla omzuna bir kere vurdum.

Zorihan: Dikkat et, boşu boşuna başını derde sokma, nasıl baş edeceğiz bu haylazla.

Gunçem: Allah belasını versin bu haylazın, hiç utanmadan küfredip, beni vurmaya kalkıyor, ateş kancasıyla sırtına vurmuştum, eşek gibi koskoca olduğu halde ağlamaya başlamasın mı? (gülmeye başlıyor.)

Zorihan: Bu zorbaların yüzünden insan nasıl gününü gün eder bilemiyorum.

Gunçem: Onları kendi haline bıraksan, başına daha da dert açarsın. Bu nedenle başıboş bu doymazlara birer çare bulmak gerek.

Zorihan: Onlara nasıl çare bulacağız, unuttun mu, geçen sene elmalar daha pişmek üzereyken, hasta keçisi Seyit dört çeteciyle bağa girip yapmadıklarını bırakmadı. Gözlerimizden kan aktarıp, elmaları çuvalarla götürmemişler miydi? Elli başına şikâyet etsem, Şanyu’ya gidip söyler. Şanyu’ya gidip söylesem, “Tamam, ben ona iyi nasihat edeyim.” diye gönderdi. Ona birer tokat atmak demek, başına dert açmak demektir. Elmaları evine götürdüğünde Şanyu da iştahla yemiştir belki. Çocuğu soyguncu ise, babası da hâkim değil mi? Bizim sesimize kulak asan var mı?

Gunçem: İyi ki rahmetli babam bu bağı yetiştirip bize miras bırakmış, yoksa ne yapardık?

Zorihan: Baban kendisi fakir olsa da, başkasının hakkını yemekten korkan, insafli, çalışkan bir adamdı. Rahmetlinin elleri gül olduğu için, eken fidanları hiçbir zaman boşa gitmezdi.

Gunçem: Babam bahçıvanmış değil mi Anne?

Zorihan: Baban çok usta bahçıvandı. Bu elmaların fidanlarını bebekleri koruduğu gibi koruyup yetiştirmişti. Dünyada öyle insafsız insanlar da varmış ki kızım, babanın yetiştirdiği bu fidanları ya çalar, ya da koparıp rahmetli babanı da çok rencide ederdi.

Gunçem: O kadar arazisi olmasına rağmen kendileri bağ yapmaz fakat halk bağ yapsa kıskanır. Ne kadar zehirli adamlar bunlar.

Zorihan: Basit Elli başı da tam o tiplerden. Biz ona ne yaptık bilmiyorum ama baştan beri bize düşman.

Gunçem: Biz ona ne yaptık ki acaba?

Zorihan: Günlerden bir gün cemaat toplanan bir yerde, baban onun yalakacı, yağcı ve beylerin yalakacısı olduğunu söyleyerek gerçek yüzünü açığa çıkarmıştı. Şundan itibaren bize düşman kesildi.

Gunçem: Babam çok iyi yapmış.

Zorihan: Basit, o günü, mecburi çalışma kampına gitmediniz, arpa, yonca, araba vergilerinden geriye kalan parayı vermediniz, derede su az, şu an size su veremeyiz, diye tehdit savurmuştu.

Gunçem: Utanmazlar, dere için diye bağımızdan birkaç araba budak götürmemişler miydi? Bizim tarlamız olmamasına karşın, ufak bir bağ için de o kadar vergi alınır mı? Paramız yok desek de, umursamadan baskı yaptıkları için iki yüz yumurta, beş tavuğu vergi için vermedik mi?

Zorihan: Bunlar hiçbir şeye değmezmiş. Birçok vergimiz birikmiş. Bağın yeşillerini satıp yine seksen lira vereceksiniz diyorlar. Apaçık hırsızlar bunlar.

Gunçem: Yüzlerce arazisi olanların tarlalarında bol bol akan sular, neden bizim gibi fakirlerin birkaç karış arığını şöyle bir dolaşıp gitmeye yetmiyor?

Zorihan: Evde erkek olmadığı için bizi aciz sayıp istediğini yapıyorlar bu zorbalılar. Böyle önemli zamanlarda Nurum da nerelerde acaba? Birkaç gündür bu bağa uğramıyor.

Gunçem: Bugün on beş gün oldu.

Zorihan: Tövbe! Ne yapıyordur acaba?

Gunçem: Anladığıma göre, karşılıklı yardımlaşanlar arasında çalışıyormuş.

Zorihan: Karşılıklı yardımlaşanları biz nerede çalıştıracağız?

Gunçem: Anne Nurum'u çağırıp arıkları düzeltirsek olmaz mı?

Zorihan: Doğru, ona söyleyeceklerim vardı. Çok gecikti. Dur, ben onu bulup getireyim. (Ayağa kalkar.) Gunçem sen güllerin dibini yumuşatıver. Nurum gelirse, su getiririz.

Gunçem: Tamam Anne, çabuk gel. (Zorihan yürür.) Bir dakika, evde hiç çay kalmamış. (koşarak eve girer ve dört tane yumurta alıp çıkar.) Bunun parasına çay alırsın anne. (Zorihan gider). Kendisi benden gizler. Annemin söyleyecekleri de zaten Nurum ile ikimizin konuşacaklarıyla aynı. Nurum bize küsmüş olabilir mi? Kendisini bir kenara çekmeye başladı. Yok, Onun küskünlüğüne sebep olacak hiçbir şey yapmadım. Annemin çizgisinden hiç geçmediğim için, belki bunu kabullenememiş olabilir. Dedikoducu Nazuk Nurum'un, (Hafif rüzgâr eser ve bülbül öter.) Oh... Bülbül! Çok güzel rüzgâr esiyor!

Böyle güzel zamanlarda Nurum'la tarlalarda akşama kadar çalışsak, zamanın nasıl geçtiğini hiç bilmezdik.

(Çitin öbür tarafına geçip, bir taraftan açılan güllerin dibini yumuşatırken, diğer taraftan şarkı söyler.)

Bağlar bağlar rüzgâr esip, seni hatırlattı,

Güller güller bülbül ötüp, seni gösterdi.

Gözüm dikip Nurum sana, yüreğim teşne,

Yar yar deyip gece gündüz baktım yoluna.

Yârim ile yetiştik, biz bu mahallede,

Başta yanıp söz vermiştik, çimenliklerde.

Güle oynaya beraber çalışırken,

Seherlerde tarla tarla seni özledim.

(Zorihan ile Nurum girer, Gunçem onları karşılamak üzere elinde gül ve kürekle, çit ile yeşil eriğin arasına geçer)

Nurum: İyi misiniz Gunçem?

Gunçem: İyiyim, ya siz?

Zorihan: (Nurum'a bakarak) otur oğlum. Ah... Yoruldum. (Nurum ile Zorihan oturur). Azıcık yürüsem nefes nefese kalıyorum son günlerde. Gunçem sen bağa girip çay yapsana kızım. (Gunçem yer altından Nurum'a bakarak gülümser.)

Gunçem: Çay alabildin mi anne?

Zorihan: (Örtüsünün ucundan biraz çayı alıp) tüccarda hiç insaf yok. Sadece bunu verdi. (Avucuna alıp gösterip Gunçem'e uzatır.)

Nurum: Kimden aldın büyükanne! (Gunçem kova ile kepçeyi alarak çıkar.)

Zorihan: Bu mahallede kaç tane dükkân var, Haşim Ağa'nın dükkânından.

Nurum: Tam bir tefeci kendisi. Kim tuzağıma düşer diye sürekli tetikte durur.

Zorihan: Allah ona insaf versin! “Ortada burun yoksa o göz bu gözü yer” derler ya, bu adamlarda insaf olmadığı için, gerisi boş yavrum. Bunu bir kenara bırakalım, benim sana söyleyeceklerim vardı, bak Nurum! Sen de orda burada boşu boşuna gücünü harcama. Biliyorsun, biz yalnızız. Senin de bizden başka kimsen yok. Ben artık yaşlandım. Üstelik hastalığım her geçen gün ağırlaşmaya başladı. (Gunçem elma ağacının arasında konuşulanları dinler.) Rahmetli annen vefat etmek üzereyken şöyle vasiyette bulunmuştu: “Bu dünyada benim bu tek oğlumdan başka hiçbir şeyim kalmadı. Oğlumu önce Allah’a, sonra size emanet ediyorum ablacım, kendine oğul yaparsın. (Gözleri ıslanır.) Sen şimdi büyüdün, Gunçem de büyüdü. İkinizi evlendirmek istiyorum ama benim fazla servetim yok. Ya sen çalışıp para kazanamadın. Duyduğuma göre ona buna boşu boşuna çalışıyormuşsun? Bir gecede nikâhınızı kıydırayım desem, Gunçem de tek kız, sen de tek oğul, başkalarının dedikodusundan korkuyorum. Bir de “Başkalarının düğünü eğlenceli, kendinin yen içinde” derler. Bu nedenle bir kimsenin yanında sabit çalışıp para kazansan oğlum, hiç olmazsa düğünün yemek suyu için birer dana, pirinç, buna yeterli miktarda yağı halletsen, biz de bağın meyvelerini satarak şeker, kumaş gibi bazı ihtiyaçları karşılasak iyi bir düğün yapabileceğimizi düşünüyorum. Gunçem çayın hazır olduysa getirsene kızım.

Gunçem: Hazır anne.

(Zorihan masa üzerine sofrayı serer. Gunçem sürahi, tabak, tepside çay, sütleri getirip sütlü çay yapar.)

Zorihan: (Nurum’a çay verip) Nurum sen çay içedur. Bu mahallede çalışmak için sana uygun bir yer olup olmadığını araştırıp geleyim. (Yürüdükten biraz sonra durup) Nurum çayını içtikten sonra, elmalara su akan arıklara bir bakar mısın?

Nurum: Tamam anne. (Zorihan çıkar.)

Gunçem: Çay içsenize Nurum abi. (Çayın üzerindeki kaymağı Nurum’a verir.) Siz bizi unuttunuz, değil mi? (Gülümser.)

Nurum: Aslında siz unutmazsanız iyi olurdu.

Gunçem: He, bu yüzden kaçmışım değil mi? Nice günler geldi geçti. Hiç hatırlamamışım. Yüreğim de taş zaten. Özlemek nedir onu da bilmiyorum.

Nurum: Çevirme laflara çok ustalaşmışsınız! Gunçem, gece gündüz benim düşündüğüm tek bir şey vardır. O da sizsiniz.

Gunçem: Öyle mi, ustalık diye buna denir işte.

Nurum: Ne ustalığı var bu laflarda, doğrusunu söylemek gerekirse, şu sıralar benim tek bir mutluluğum var. O da sadece ve sadece sizsiniz. Kalbim sizin hayallerinizle yarışır. Size sessiz bakasım gelir.

Gunçem: Şuna bak, o zaman neden bize uzak duruyorsunuz? Ya da ben sizi incittim mi?

Nurum: Asla, ama şartlar beni para kazanmaya zorluyor Gunçem.

Gunçem: Bence öyle değil, can olursa cihan, aş olursa kazan, derler. Para para... Para kazanıp dükkân mı açacaktık?

Nurum: Siz böyle diyorsunuz ama annenizin dediği başka.

Gunçem: Annem sizi benden daha çok sever.

Nurum: Doğru söylüyorsunuz, ben de onu iyi bilirim. Hepimizin düşüncesi aynı. Ancak büyükannemin yüksek bir tepesi vardır, o tepe ikimizin birleşmesine büyük engel teşkil eder. İşte o tepeden geçmek çok zor.

Gunçem: Beni sizden kaçırmıyor ama.

Nurum: Söylediklerim “Sizi benimle görüştürmüyor.” anlamına gelmiyor.

Gunçem: Öyleyse siz neyi kastetmiştiniz?

Nurum: Meyveler pişip, güller açılrsa da, kendin bahçıvan olduğun halde çiçeklerinden yararlanamıyorsun, eğer meyveleri kurt yerse, işin sonu gelmiş demektir.

Gunçem: Espiri yapıyorsunuz Nurum. Bahçıvanın gül ezmesi ve meyve yemesine kim engel olur?

Nurum: Anneniz. (Masadaki gülü oyun olarak atar.) Cadı kız, sanki hiçbir şeyden habersiz. Anne, bizi rahatsız etme, deseniz daha iyi olmaz mı?

Gunçem: Annem size niye engel olsun ki? Nerede, nasıl?

Nurum: Gerçekten öyle, gülü kopardığın zaman örtüyle ört, der.

Gunçem: (Gülü geri alarak) pah, şuna bak, kurnaz tilki, bir dakika. (eve girip gider.)

Nurum: Ne yapıyor buz kız ya. Her şeyi biliyor ama yine de insanı konuşturuyor ya. (Neyse) Bu zavallı da ne yapsın. Annesine söylemeye kalksa yine gürültü koparıp “Öldürdün beni.” der. Bana bir şey söylemeye kalksa durumdan kendisi de haberdar. Zavallı kız utanır. Akıllı kız, derdinin çilesini kendisi çeker. (Gunçem bir torbada tütün, kenarı gül ile süslenen mendille çıkar.)

Gunçem: İşte size ince örtü. Gül örtün. Bununla her bir sigara içtiğinizde, eken kişiyi hatırlarsınız.

Nurum: Teşekkür. Niye zahmet çektiniz. (Sigara torbası ile örtüyü koynuna koyar.) Elma deresini düzenleyeyim. (Çapayı alarak bağa doğru yürür.)

Gunçem: (Masayı toplarken) Zavallı Nurum çok utandı, üstelik annemin gururuna düşkünlüğü, ikide bir, «ben başkalarından geride kalır mıyım?» diye hep gururun peşinden koşar. İnsanlığını yerine getireceğim diye babamdan kalmış arazileri de satıp bitirdi. Fakir olduğumuz için, Nurum’un da dediği gibi haşmetli düğün bize aşılması imkânsız bir tepe gibi. (Gunçem eve girip gider. Bağda guguk öter. Nurum şarkı söyler.)

Guguklar gelip konu,

Yeşeren kavak ağaçlarına,

Yarımı görmüşüm,

Yandı nazik yürekler.

(Gunçem sessizce dinler.)

Düzeldi benim moralim

Kıpkırmızı çiçekler gibi

Ne kadar bekleriz,

Guguk ile Zeynep gibi.

Gunçem: (Ağzını kapatıp gülerek) süper bir şarkı, Nurum ne kadar güzel şarkı söylüyor ya dutarı da çok güzel çalar. Himm, Annem gelinceye kadar benim için biraz dutar çalması için rica edeyim. (bağa koşarak girip) Nurum gelsenize. Size söyleyeceklerim var.

Nurum: He, söyleyin. Sizi dinliyorum.

Gunçem: Hayır, buraya gelerseniz söyleyeceğim. (Nurum yaklaşır.)

Nurum: He, geldim işte, ne diyeceksiniz?

Gunçem: Çok espirili desenize! Benimle gelin, alaçıkta oturup anlatayım.

Nurum: Nasıl bir espiri ki o. (Nurum gelip oturur. Gunçem nazarlık boncuklar asılan dutarı getirip Nurum'a sunar.)

Gunçem: İşte benim söyleyeceklerimi bu dutar anlatır.

Nurum: Seni seni cadı kız, beni kandırmışsınız.

Gunçem: Hiç kandırmadım. Uzun zamandan beri şarkılarınızı çok özledik. Şimdi biraz dutar çalmanız da olmaz.

Nurum: Siz dans etseniz ben de çalacağım.

Gunçem: Olur, oynarım. (Nurum dutar çalıp şarkı söyler, Gunçem dans eder.)

Seherde rüzgâr eserse,

Gül dalı sallanır.

Gunçem'in boyu ince,

Bülbül konduramaz.

Yârin bağı elmalı,
 Elmaları koparmadık.
 Aşk yoluna girip,
 Hiçbir şeyi fark etmedik.

Yârin bağında leyli,
 Bana var mıdır meyli (isteği)
 Olsa da olmasa da olur
 Ben yârin hizmetkârı.

(Gunçem suratını asıp dansını birdenbire dansını keser.)

Nurum: Size ne oldu Gunçem?

Gunçem: İlginç, söylemediğini bırakmadığı halde yine “Ne oldu?” diyor.

Nurum: Ben ne dedim size?

Gunçem: Siz beni hala anlamamışsınız. Aslında kendinize güvenmiyorsunuz. (Yüzünü ters çevirir.)

Nurum: (Dutarı bırakıp) Ben niye kendime güvenmiyormuşum? Ne olduğunu hala anlamış değilim.

Gunçem: Yârin bağında leyli, bana var mıdır meyli (isteği). Meylimin olduğumu ispatlamak için kalbimi mi yarıp göstermem lazım? Yoksa ekmeğin üzerine basıp mı kanıtlamalıyım?

Nurum: He... Buna o kadar kızar mı insan? Siz de bilirsiniz. Bu halk Türküsü. Söylediğim bu şarkı, benim icadım da değil.

Gunçem: Öyleyse neden bana ima olarak söylüyorsunuz?

Nurum: Sevgimi ifade etmek için bilerek öyle söyledim.

(Yaklaşıp Gunçem’in omzuna elini koyup) Bana bakın Gunçem.

Gunçem: (Bakmadan) Elinizi omzumdan çekin.

(Nurum çapa omzunda, Gunçem’e bakarak şarkı söyler.)

Gülüm Gunçe, gülüm Gunçe,
 Neden inciniyorsun bu kadar.
 Çılgık atarken bülbülün daim
 Keşke çiçek gibi açılsan Gunçe.

(Bağa doğru yürür.)

Gülüm Gunçe, gülüm Gunçe,
 Neden sevdiriyorsun bu kadar
 Yanımda durmadın biraz,
 Kalbim açıl Gunçe.

(Gunçem kepçeyle su alıp, Nurum'a saçıp kaçar. Nurum Gunçem'in peşinden koşar.)

Nurum: Şimdi ben kaçsam ne yapacaksınız?

Gunçem: Olsun, bu dünya dayanaklı insanlarındır.

Nurum: Yine alaca köpekler gelivermesin.

Gunçem: Tamam ona yine kızmayın.

Şanyu: (Dışardan) Hey Zorihan, kimse var mı? Kimse!

Gunçem: Kim bu ya? (Koşarak bağa doğru yürür, Şanyu girer.)

Şanyu: Nur, sen burada mıydın? İyi misin?

Nurum: Fena değil Şanyu abi, siz de iyisinizdir inşallah.

Şanyu: Allah'a şükür, iyilik, Zorihan nereye gitti?

Nurum: İşlerim var diye daha demin çıkmıştı.

(Zorihan girer).

Zorihan: Selam (tezim). Şanyu'mun yolu bu tarafa düşmüş galiba.

Şanyu: Geçerken sizleri de şöyle bir ziyaret edeyim istedim. Siz de iyisinizdir inşallah. Sağlık sıhhatiniz de yerinde mi?

Zorihan: Fena değil Şanyum, ne de olsa yaşıyoruz. (Nurum'a bakarak) Otur evladım.

Şanyu: İyi, iyi, nereye gidip geldiniz ablacım.

Zorihan: Yaşlansam da bu yavrularımın işi beni hiç rahat bırakmıyor. Nurum için iş bulmaya çalışıyorum ama nafile.

Şanyu: Sizinle uzaktan da olsa akrabalığımız var. Biz varken Nur başkalarının önünde mi başı eğik olacak? İşte yetimlere kendimiz sahip çıkıyoruz.

Zorihan: Bu kadar ilginiz için çok teşekkürler Şanyum.

Şanyu: Bizim ileri mahalledeki tarlamızda çalışmak için tam bir erkeğe ihtiyacımız vardır. Orda “Turğan” adlı bir hizmetçi de var, istersem onu kovarım. O zaman iki erkeğe ihtiyaç doğar. Orda bozulan eşyaların ölçüsünü bilmek neredeyse imkânsız. Nur gidip orda bize vekâlet etsin ve işleri yönetsin. Biz de ona iyi ücret veririz. Ne dersiniz?

Zorihan: Nurum bu konuda ne der, bilemiyorum.

Nurum: Şanyu abi kendisi sahip çıkmak istemişken, ben de onun için çalışayım, ancak ücretimi yıllık olarak değil de, peşin olarak alayım.

Şanyu: Peşin olarak almanın zamanı geçti değil mi?

Nurum: Gerisini siz bilirsiniz, ne de olsa kar yağınca kadar çalışacağım ya.

Şanyu: Tamam o zaman. (parmaklarını sayıp) Altı ay olsun!

Zorihan: Altı ay, bunun için ne kadar ücret verirsiniz Şanyum.

Şanyu: Başkaları sekiz ay için seksen kuruş, iki ho (ho: ölçü birimi) buğday, bir takım giysiye mal oldu. Akraba olduğumuz için Nur iki ay çalışsa da, böyle vereceğiz. Elbette koynundan dökülürse, ayağına iner, derler ya. Size fazla versek de bir şey olmaz.

Zorihan: Doğru söylüyorsunuz. Seksen kuruşa küçük olsa da bir inek satın alınır. Değil mi? (Nurum gülümser.)

Şanyu: İneği ne yapacaksınız?

Zorihan: Öylesine söyledim.

Şanyu: Eğer süt için öyle söylediyse, bizim üç dört ineğimiz var. Onlardan birisini getirip kullanabilirsiniz.

Zorihan: Ama. Başkasının değerli malına yaklaşılr mı hiç? Can var yerde kaza da var. Bir şey olursa başımız zor belaya girer.

Şanyu: İyi bakıp, şişmanlatıp, buzağına da iyi baktıktan sonra sütünden yararlanmanın zararı yok herhalde.

Zorihan: Geçen sene arka komşumuz Saki Haşim Beyin tarlasına ortak olarak kavun ekmişti. Haşim Bey kavunlukta kepek, kavun kabuğuyla besleyip, sütünden yararlanın, diye vermiş. Buzağı aniden öldüğü için, şimdiye kadar bunun derdiyle uğraşmıyor mu?

Nurum: Dertten kurtulmuş.

Zorihan: Nasıl anlaştımlar?

Nurum: Haşim Bey benim ineklerim iki yaşına adım atar atmaz doğar, geçen sene ölen buzağı ise, bu sene iki yaşını doldururdu. Bu nedenle bana buzağısı olan bir inek ödeyeceksin, diye zavallı Saki abinin eşyalarını sattırıp bir gebe inek satın aldırılmış.

Şanyu: Biliyorum. Doğru, onun inekleri daha üç yaşına girmeden gebe kalır. Geçen sene zamanında ödeseydi, iyi bir buzağı ile kurtulurdu. Zamanı geçtikten sonra böyle sorun işte.

Zorihan: O da belki zamanda ödemek istemiştir, fakat yapamamıştır. Zavallıyı sokaklarda sürükleyip, kaç defa dövdü. Dövdüğü için keşke ödettirmeseydi.

Nurum: Ödettirmek için dövmüş olabilir, böylece tehdit ederek onu korkutmuştur.

Şanyu: Bırakınız bunları. Biz kendi işimize bakalım. Eğer ineği sağıp, sütünden yararlanmak istemekten korksanız, Nur'un ücretine karşılık sonbaharda bir inek veririz. .

Zorihan: İşte bu olur, dediğiniz gibi olsun Şanyum.

Şanyu: Bizim fazla bir şey yapacağımız da yok zaten. Hiç tanımadık kişilere de daha değerli şeyleri de esirgemiyorum. Nur ise bizdendir. Eğer iyi çalışırsa, bizim hizmetkârımızın güzel bir kızı var, evlendiririm sonunda. İkisi birlikte bütün işlere bakar.

Zorihan: (Anlamıyormuşçasına) Nurum çay kaynamış mı bir baksana oğlum. (Nurum bağa doğru yürür.)

Şanyu: Zahmet etmeyin, istemiyorum.

Zorihan: Olur mu? Buralara her zaman yolunuz düşmez, birazdan çayımız da hazır olur. Çaydan sonra sizi uğurlarız Şanyum.

Şanyu: Aşağı mahallede düğündeydik. Nezirde (nezir: ölü gömüldükten sonra verilen yemek) bulunduk, üstelik düğüne şehirden Lozun beyler de gelmişler. Sizin elli başınız da ziyafete davet etmişti. Oraya da gittik, dişin sağlamken et ye, derler ya. Şu ana kadar yedik içtik. Şimdi çayı nereye içeceğiz?

Zorihan: Doğru söylüyorsunuz ama fakirin yemeği diş ağrısına ilaç, derler ya.

Şanyu: Ancak, bizim dişler daha sağlam, ilaca ihtiyaç yok ablacığım.

Zorihan: Öyleyse kaburgayı çiğneseniz de kesiyor, desenize Şanyum.

Şanyu: (Zehirli gülümseyip) böyle boş lafları bırakıp, bağın elmalarına göz atalım.

Zorihan: Buyurun, buyurun, (Zorihan ilen Şanyu bağa doğru yürür. Gunçem öfkelenir.)

Gunçem: Allah belasını versin. Bu adam bana niye bu kadar dikilip bakıyor? Sanki acıkmış kurda benziyor. Ben kendi işlerimle meşgul olurken, "neden önüme gelip, baş eğerek bana saygı göstermiyor kızınız, demek daha adam olmamış." demesin mi? İster Şanyu olsun, ister bey olsun, ne olursa olsun,

neden yağcılık yapayım ki. Yağcılık yapanların amaçları belli zaten. Ben ona yağcılık yapmakla gözüne hoş görünüp, eş olacak bir niyetim mi var (Nurum girer.)

Nurum: Gunçem suratınız asılmış? Kızgın mısın yoksa?

Gunçem: (Kendine gelip) Hiçbir şey olmadı. (Biraz durduktan sonra) böylece yine bizi bırakıp gideceksiniz Nurum (Meyusane yere bakar.)

Nurum: Bana kalırsa sizden hiçbir zaman ayrılmak istemem. Siz de bilirsiniz. İhtiyarın talebi böyle.

Gunçem: Şanyu'dan başka yerde çalışırsanız olmaz mı?

Nurum: Başka yerde çalışmak şimdilik imkânsız. Zaman boş boş geçiyor. Yapılacak başka bir şey yok, ne yapalım. Herhangi bir terslik olmazsa beş altı ay hiçbir şey değildir.

Gunçem: Tamam o zaman, annemin dediği gibi olsun, yaşlandığında bizden kalbi kırılmasın. (Zorihan girer.)

Zorihan: (Nurum'a) Böylece Şanyu'ya gideceksin oğlum, belki onları kızdırmadan, dediklerini yapsan daha kazançlı çıkılır. Zaten kendisi de söylüyor bunu.

Nurum: Anladım.

Zorihan: He, öyleyse seni ilgilendirmeyen işlere karışmadan, daha uyanık olursan, seninki doğru diye kendi işine bakarsan hiç zarar görmezsin oğlum.

Gunçem: Her zaman tamam tamam derse herkes ezer.

Zorihan: (Gunçem'e) Bir dakika, seninle konuşmuyorum. Sen de gitgide kibirlenmeye başladın kızım. Biliyor musunuz, ben sizi ne kadar zorluklarla yetiştiriyorum. Siz bunu bilemezsiniz. (Nurum'a) öyle veya böyle anlaşma gereği işini bitirip, kazanç elde ettikten sonra çabuk geri dön. Her şeyden iyi haberdarsın, bizim de yeterli derecede tarlamız, suyumuz, imkânlarımız olsaydı, seni göndermezdik oğlum. Rahmetli annen seni çok severdi. Ben de senin iyi günlere kavuşman ve mutlu olman için dua ediyorum.

Şanyu: (Girerken) Elmalar bu sene iyi meyvelemiş. (Gunçem kendisini yavaş yavaş eve kapatır.) Aaa, Gunçem kızım nerede? Yurt büyüğüne gösterdiği saygı bu mu? Kendi akrabalarından kaçılır mı?

Zorihan: Hey Gunçem, Şanyu babana selam ver, ayıp olur. (Gunçem kapının önünde gözüüküp, istemeyerek selam verdikten sonra, tekrar eve kapanır.)

Şanyu: Kız çocuklar namuslu olmalı, namus insanın bir başka güzelliğidir. (Nurum'a) Güle güle Nur, bir karara geldin mi? Şimdi mi gideceksin? Yoksa...

Nurum: Tamam, şimdi gideceğiz.

Zorihan: Nurum bir gelir misin? (Zorihan bağa girer.)

Şanyu: (Kendi kendine) Bu kadının iki değerli eşyası var, bir bu bağı, diğeri de güzel kızı. Her ikisini de ne olursa olsun ele geçirmek lazım. Şu ana kadar hiç dikkat etmemişim, tırnağın üzerinde duracak kadar güzel bir kız olarak büyümüş pis herifin kızı. Her gün kız, atın kaburga yağı, kımız olursa insan hiç yaşlanmaz. Bu kadın kızını Nur'a verecek galiba. Nur'u kontrolüme almam çok iyi oldu. Şimdi bu lafçı kadını yok etsek, kızı da, bağı da nereye gidecek? Kendi yağıyla kendi etini kavurmuş oluruz. Bu çiçekli bağda bu güzel kız için oda da hazırlarız. Olmazsa parayla hallederiz. Dul kadın, yetim çocuklar ne yapabilir ki? (Zorihan evden çıkar.)

Zorihan: Beklettim Şanyum. Nurum'un eşyalarını hazırlayıp uğurlamak üzere çabalıyoruz.

Şanyu: İyi olmuş, elli başının avlusunda atım var, ben şimdi gideyim. Nur sonra gelse de olur. Görüşmek üzere. Güle güle.

Zorihan: Uğurlayalım. (Şanyu ile Zorihan dışarıya doğru yürür. Nurum ise bağıın arka tarafında şazadihan melodiye ahengine uyarak şarkı söyler).

Ben gideceğim yârim,

Gitmeden önce şikâyetlerimi beyan eyleyim.

Merhametli yar kaldı diye,

Çöllerde kan ağlayıp gideyim.

(Gunçem elinde bir tane kırmızı gül şarkı söyleyerek çıkar.)

Ala doğanım uçup gitti elimden,

Nerede misafirdir bugün.

Zarar vermeyin yârime,

Gönlü viranedir bugün.

(Çite yaklaşarak etrafa bakar, perde kapanır.)

İkinci Bölüm

1 – Kısım

Şanyu'nun mahalledeki avlusu. Sahnenin sol tarafında direk ve ağaçları nakışlı balkon ile diğer evlerin (odaların) ışık pencereleri görünür. Sahnenin sağ tarafından biraz ilerisinde şeftali bağı, alt tarafında ise yonca dolusu kulübe göze çarpar. Arka tarafta kavak ağaçlı bostan. Avluda bir tane epeyce yaşlanmış karaağaç. Sonbahar... (Eğer mümkün olursa, sahne tamamen pişmiş üzüm kulübesine dönüşür.) Şanyu ile Şervan Hanım sohbet etmektedir.

Şervan: Hayır, hayır, haddinizi bilin, yoksa iyi olmaz.

Şanyu: He, ne oldu? Niye bu kadar bağıırıyorsun?

Şervan: Hangi ağzınızla bana böyle konuşabiliyorsunuz yahu?

Şanyu: Bir erkek dört karı alabilir. Benim sadece iki karım var, değil mi?

Şervan: Baytokay'dakini nereye gizliyorsunuz? Beni hiçbir şeyden habersiz diye düşünüyorsunuz galiba. Yer altındaki yılanın geviş getirdiğini anında bilirim ben.

Şanyu: Sana bunu kim söyledi? Yalan.

Şervan: Yalanmış, o zaman neden altı günde bir o tarafa koşuyorsunuz?

Şanyu: Eğer öyle olsa da bu daha dörde yetmez, değil mi?

Şervan: Duyduğuma göre karılarınızın sayısı on ikiye ulaşmış? Dokuz kız alıp boşamışsınız, şimdi üç karınız var, insaf yahu. Sakalını ak aralarken bile böyle şeylere hevesli olur mu insan?

Şanyu: Sen sakalın ak aralamasına bakma hatun, sen (göğsüne parmakları ile dokunup) gönüle bak, gönüle. Bizim gölümüz daha yirmi yaşlı yiğidin gönlü gibi koşup durur. Mesela, avluda yürüyen horoza bak, avuç kadar canına bakmadan ondan fazla tavuğu peşinden koşturuyor. İşte bizi böyle ak horozlardan dersin yerinde olur.

Şervan: O tavuk, siz adam. ,

Şanyu: He, bak işte. Ben deve gibi insan olarak neden bir tavuk kadar olamayacakmışım? Dokuz kız alıp boşadıysam on olsun, üç karım varsa, dört olsun. Hesap da dosdoğru oluyormuş.

Şervan: Hayır, bundan sonra asla izin vermem. Önceki karınız gibi ne derse tamam diyenlerden değilim, köylü de değilim. Ben de şehirde yetişmiş ağa evladiyım. Şu ana kadar hiç çıkarmazsam üzerime iki karı daha aldınız. Buna artık dayanamam. Gençliğim, kırmızı gül gibi hüsnüm işte bu köyde solup sararıyor.

Şanyu: Baytokay'dakini boşayım, kendin sahiplenerek Gunçem'i almama yardımcı ol. Sana altın çini alayım. Önceki altın bileziklerin çok eskimiş. İki ser (ser: 35 grama eşit ağırlık biçimi – ölçü birimi) altında bilezik yaptırayım.

Şervan: Altın takımları, ince tokalar bana yetip aşar. İstesem yine hazinedeki tahılları, dağdaki hayvanları sattırıp kendim de alabilirim. Şimdi benim böyle şeylerle aldanacak zamanlarım çoktan geçti. Şimdi ne yapacağımı kendim daha iyi bilirim. Geniş arazilerle hayvanlar ve zenginliklerin ben de sahibiyim, ben de artık patroniçeyim.

Şanyu: Sen de söylüyorsun zaten, bunları harcamaya başlarsan sonunda biter. Bu nedenle bir taraftan kazanırken, diğer taraftan harcamak lazım. Benim demek istediğim, bu mahallede Zorihan'inkinden başka bağ yok. Onu ele geçirmenin çaresini bulmalıyız. O kadın şu sıralar ağır hasta, eninde sonunda iyileşemez. Eğer kızı bizim elimizde olursa, köle gibi çalıştıracaksın. Bağ da bizim mülkümüze katılacaktır. Neden benim planlarımı anlamaya çalışmıyorsun?

Şervan: Planlarınızı çok iyi bilirim, bir taşla iki kuş vurmak.

Şanyu: İşte bu, benim akıllı karıcım.

Şervan: O plan diğer yollarla hayata geçirilebilir.

Şanyu: Hangi yollarla?

Şervan: Gunçem'i kuma olarak değil de, gelin olarak ele geçirirsek daha kolay olur.

Şanyu: (Bir dakika) Bana bak, bu da ne demek ya.

Şervan: Ne oldu? Ne demekmiş?

Şanyu: Eğer gönlüm onu isterse, o zaman ne yapacaksın?

Şervan: Herkesi isteyen nasıl bir deli gönülmüş o?

Şanyu: Laflarına dikkat et biraz, bunun çaresine bakarız.

Şervan: Çaresine bakılacak hiçbir şey yok. Gönlüm falan burada kalsın. Siz de laflarınıza sahip çıkın, gerisini kendim halledeceğim.

Şanyu: Oldu, böylece taleplerimi kabul etmedin, şimdilik bu konuyu burada kapatalım. Bir sorun daha var. Nur senin planına büyük engel teşkil eder. Nur ile Gunçe bir birine ölesiye âşık. Zorihan da kızını Nur'a vermek istiyor. Bu meseleyi nasıl halledeceksin?

Şervan: Şu suratı asık kimsesiz dikkate alınır mı hiç? Gunçe gibi güzel kızların Nur gibi kimsesizlere uygun olmadığını akli başında herkes bilir.

Şanyu: Doğru, sadece biz Gunçe'yi Seyit ile evlendirmemiz gerektiğini söylersek, elbette yurt büyükleri bizi destekler. Yine de, daha dikkatli olmamız, Gunçe ile Seyit'in nikâh işleri tamamlanıncaya kadar Nur'a bildirmememiz gerek. Nikâhtan sonra kadın zaten kocasının kölesidir. Başkasıyla evli kadın hakkında öyle veya böyle konuşanların dili yanar. (Meşrep girer.)

Meşrep: Abi! Basit elli başı, Şanyu abiyle görüşecektim diye kapıda bekliyor.

Şanyu: Çağır, buraya girsin. (Meşrep çıkar, Şervan eve girer, elli başı girip selam verir.)

Basit: Şanyu abi, uygunsuz bir zamanda gelip, sizi rahatsız etmemişimdir inşallah.

Şanyu: Çok kibarlaşmışsın Basit, buyur otur. Senin sık sık gelmen daha iyi. Elbette elin boş gelmiyorsun.

Basit: Ama bu sefer elim boş gelmek zorunda kaldım, Şanyu abi, uygunsuz bir zamanda gelerek rahatsız ettiğim için özür dilerim.

Şanyu: Üçkâğıt atma! Haşim Ağa'nın danasını bir ineğe değiştirdiğin için bayağı kazanç elde etmişsin, değil mi?

Basit: Of, o cimri bin çuval laf atıp sadece 12 kuruş verdi.

Şanyu: Ya bizim payımız. Hemen çıkar.

Basit: Malumunuz. Hükümet görevlilerini misafir etmek için bayağı borçlandık. Şimdi bir defa müsamaha göstereceksiniz. Daha sonra hallederiz.

Şanyu: Sen herif de bize fayda getirmez oldun. Bulduklarını hükümet görevlilerine yediriyorsun.

Basit: Hükümet görevlileri ile yakın ilişkide bulunmamın size zararı olmaz herhalde. Diğer elli başlılarına göre, ben size daha çok yarar getiriyorum.

Şanyu: Arpa, yonca parasından bayağı ele geçirmiş olmalısın.

Basit: Biz sadece iki kuruşu kendimize ayırdık, çiftçilere bir ho¹⁰⁷ Arpa, , yüz kuşak yonca için dörder kuruş dağıttık.

Şanyu: Diğer elli başlıları üç kuruştan dağıtmış, kendilerine ise üç kuruş ayırmıştır. Bu doğru mu?

Basit: İşe yaramaz elemanlarımızdan birinin yüzünden bu sefer böyle oldu. Hükümet bir ho arpa, yüz kuşak yonca için 12 kuruş vermiş, geriye kalanı kimin eline geçti. Hepsinin verilmesini istedi.

Şanyu: Sen hükümetin işlerine niye karışıyorsun diye iyice ceza vermek gerek. Sen de tam bir işe yaramaz adammışsın be. Onbaşlılarına onun ellerini kelepçetip, buraya getirsen olmaz mıydı? Karaağaca asıp cezasını verirdim ikiyüzlünün. Böyle saman altından su yürütenlerin haddini bildirip, yüreklerini ezmesen diğerleri de hadden aşar. Bak, onun hiç utanmadan “kimin eline geçti?” diye söyleyebilecek kadar cesareti kendinde bulduğunu.

Basit: Bakın hocam, hiç çekinmeden öyle söylüyor.

Şanyu: Ben Şanyu oluncaya kadar az masraf yapmadım. Han sarayında ziyafet vermek üzere birkaç yambu, kuşak kuşak paralar uçup gitti.

Basit: Ya Yönetici, Lozu¹⁰⁸ beklere hediye edilen at, yambular...

Şanyu: İşte, benim bu masraflarımı yurt ödemezse kim ödeyecek?

Basit: Doğru, yurdun omzundaki borç bu.

Şanyu: Şimdi arpa, yonca vergisinin 12 kuruşundan 6 kuruşunu ayırıp, yurt genelinde paylaşılması gereken yüz kuruş vergiyi yüz elli kuruş olarak artırıp, birinin şikâyetini halletmek için de bundan ödemezsem, nereden ödettireceğim hakkımı.

Basit: Bravo, harika konuştunuz, Şanyu abi, bu herifler anlamazlar.

¹⁰⁷ Ho – 1.64 kilo ağırlığındaki ölçü birimi. 2.64 kilo tohumun ekildiği tarla alanı.

¹⁰⁸ Lozu – 1. Eski Çin’de hükümet görevlisi. 2. Başkan

Şanyu: Bu heriflere kim olduğumu iyice tanıtıp, haddini bildirmezsem nasıl Şanyu olarak kalabileceğim?

Basit: Doğru, haddini bildirmek lazım bu heriflere. Sizin gibi yurt büyüğü Sayın Şanyumuza saygısızca dil uzatıp, arkasından konuşan bu herifler elbette bizi dikkate almazlar. Yine Yakup adlı bir herif daha var. O gün 20 kuruş araba vergisi için onbaşı ile tartışmış. Kışın (hayvan) arabasıyla mecburi çalışma kampına gitmeyi kabul etmedi. O da Aznibaki'den öğrenmeye başladı. Zaten böyle heriflerin hadden aşmasına yine şu Aznibaki sebepçi oldu. Kendisi de usta lafçılardan zaten.

Şanyu: Daha o herifler benim telli kırıbacımın ne olduğunu anlamadılar da ondan. Herifin teki Yakup da nesine güvenip böyle konuşabiliyor? Ya da zenginler kervanına mı katıldı?

Basit: Nerelerde koşturup zengin olabiliyor? Zaten kendisinin de iş bilmezliğinden doğru dürüst kıyafet bile alıp giyemiyor ve her geçen gün fakirleşiyor. İki parça tarlası vardı, bir parçasını satıp, borçlarını ödemiş.

Şanyu: Öyleyse, niye böyle konuşmaya cesaret edebiliyor bu beceriksiz?

Basit: Bir at arabası var onun, belki onu konuşturan da o olabilir.

Şanyu: He... O fazla sınırı geçmesin. Eninde sonunda cezasını çekecektir. Şimdilik kapatalım bu konuyu. Bugün senin yararlı hiçbir lafın yok mu?

Basit: (Yalandan gülümseyip) bugün olmazsa, yarın olur, elbette. Fayda sizden kaçıp kurtulabilir mi? Şimdilik bekleyelim, halk tahıllarını satıp bitirsin. Sattıkça para kazandıran şeyler de mahallede çoğalsın. Sonra bir sayfa kâğıdı böyle yaparız. (eliyle cebini gösterir.)

Şanyu: He, öyle olsun da, boş laflar kulağa hoş gelmiyor.

Basit: Emin olun, Basit'i elli başı yapmakla çok doğru yapmışım diyeceksiniz. (Ayağa kalkar.)

Şanyu: Neden acele ediyorsun? Biraz otur, pilav pişmek üzere.

Basit: Vay unutmuşum.

Şanyu: He, he neyi unutmuşsun?

Basit: Hayır, faydası yok boş laf, Haşim Ağa'ya iyi yaylanın kımız gelmiş, daha iki tabaktan içmişken, müezzinin komşusu olun diye beni Zorihan'ın evine götürdü.

Şanyu: Evet, ne olmuş orda?

Basit: O kadın ölmek üzere. Kızı, Nurum'u çağırın lütfen, annem vasiyetlerim vardı, diye birkaç defa sordu, bunun için bekliyor, diye ağlıyor. Müezzin, hepiniz elli başı olduğunuz için Şanyu'ya gidip söyleyin, Nurum'a üç dört günlük izin verirse, gelip nineyi sahiplense iyi olur, kızı ise yalnız olduğu için beni buraya göndermişti.

Şanyu: Gidemez, şimdi tam harman vakti, Nurum'un başını kaşımaya bile zamanı yok, sen onlara söyle, bu işleri biz üstümüze alırız.

Basit: Tamam, tamam Şanyu hocam üstlenecek diyeceğim o zaman (Yürür.)

Şanyu: Bir dakika Basit, sana bir tavsiyem var. Zorihan'ın kızını bizim Seyit ile evlendirelim diye Şervan'la konuşmuştuk.

Basit: İyi fikir, şanslı kızmış, size gelin olursa, başı göklere kadar yükselir.

Şanyu: Ancak o kadın kızını Nur'a vermek istiyor, vasiyeti de belki bununla ilgili olsa gerek. Yine sana söylememiz gereken bir şey daha var, Nur ile Gunçe birbirine âşık. Bu nedenle Zorihan'ın cenazesini kaldırırken cemaatin önünde kızına talip olmamız dolayısıyla Gunçe'ye bizim tamamen sahip olmamız gerekir. Sen de buna göre hareket edersen, tamam mı?

Basit: Elbette, canımız feda bizim.

Şanyu: Öyleyse biz bunu Nur'a bildirmeyeceğiz..

Basit: Tamam, tamam. Ancak kulaktan kulağa duyulup hemen herkese duyulmasından korkuyorum.

Şanyu: İşte bu yüzden ne yapmamız gerek? (Şervan evden çıkar.)

Şervan: Bunun için bu kadar kafa yorulur mu hiç?

Basit: Şervancım demek siz dinliyordunuz.

Şervan: Yayladaki atlardan üç dördünü getireceğiz, diyordunuz. Nur'u bunun için göndersenize.

Şanyu: Hiç aklıma gelmemiş, hadi, Nur'u çağır.

Şervan: O bugün bu bağda kurumuş bitki (Koray) leri topluyor. (Bağa yaklaşıp Meşrep'i çağırır. Dışarıdan Meşrep'in sesi duyulur: "Efendim, buyurun." Şervan: «Nur'u hemen çağır.» diye emreder.)

Basit: Şervan Abla çok tedbirli.

Şanyu: Önünde böyle konuşursan o çok şımarır.

Basit: Biricik kraliçe zaten kendileri de, ona yakışan da budur. Diğer kraliçeleriniz Şervan'ın önünde bir kelime bile laf söyleyemez sanırım.

Şanyu: Yeter, çeneni kapat! (Nur elinde orak, terlemiş vaziyette girer.) Kurumuş bitkileri toplayıp bitirdin mi?

Nurum: Hayır, daha yarısını bitirdim.

Şervan: Niye bu kadar yavaş, çabuk olursan olmazmıydı.

Nurum: Daha Toygarlar kalkmadan toplamaya başlamıştım, siz de bilirsiniz şimdiye dek hiç ara vermeden topluyorum. Sekiz Ho'lu bağın çevresindeki kurumuş bitkiler bu, bunu bir "üf"le bitirebilecek kadar cadı değilim ben.

Şanyu: Böyle imalı lafları öğrenmeyi bırakıp, helalden ekmek parası kazanmayı öğrenmen gerek, Nur.

Basit: Helalden kazanmak çok iyi. Çalışırsın ama başkalarından ekmek parası kazanmak o kadar kolay değil.

Nurum: Bundan başka ne yapabilirim ki?

Şanyu: Ne yapabilirim ki, diye bağıırıyorsun. Elbette dans etmeyeceksin, çalışacaksın.

Nurum: Yaz boyunca çalıştım, bu göz ardı edilemez. (Kulübeyi gösterir.) İşte bu kulübedeki on beş bin uşak yoncayı kim toplayıp buraya yerleştirdi? Bu uçsuz bucaksız yerlerin buğday, tarla işlerini kim yaptı? Yerleri yumuşatma, çapalama, ekin biçme, (hayvan) arabasını kullanma işlerini kim yaptı? Bunların hepsi dans etmek mi oluyor Şanyu hocam? Daha bu dağlar kadar toplanan ekinlerin işlerine biz bakacağız, değil mi? Seher kalkıp insanlar uykuya dalıncaya kadar çalışmamız yine sizleri ikna etmediyse, iş hakkımı veriniz. Biz de gidelim?

Basit: Hayır, hayır, sen bundan alınma, Şanyu hocam “İşte olgunlaşsın, iyi olsun.” diye böyle konuşuyor.

Şervan: Ne, sen “biz de gidelim.” diye bizi tehdit mi ediyorsun? Senin gibi çoraplarını bile ters giyip iş bulamayanlardan binlercesi var.

Nurum: Yeter Şervan abla, siz zahirinizi salmasanız da Şanyu hocamın lafı yetip aşar.

Şervan: Hey, böyle iğrenç lafları nereden öğrendin?

Nurum: Sizlerden.

Şanyu: Yeter, bitirin artık böyle iğrenç konuşmaları.

Basit: Alınırsa daha beteri olur, bence yapılacak işleri konuşalım.

Şanyu: Nur, sen hemen yaylaya doğru yola çık. Malikânedden çıkaran atlardan dört tanesini getirip, buradaki atlar ile dövene katınız. Zaman geçiyor. Harmanı çabuklaştırmak lazım.

Nurum: Biz de insanız, lafı eğitmeden doğru konuşulursa dinleriz.

Şanyu: Tamam, tartışmadan gidiver.

Nurum: Hangi at ile gideyim?

Şanyu: Malikânedeki doru ata bin.

Şervan: Kuzulardan 3 - 4 tanesini de getirsin.

Basit: Çok iyi, kımız da getirecek değil mi?

Şanyu: (Nurum’a) sawdan Kazak’a ilet, kımız kuzuları kendisi getirsin. Sonra çocuğu, adı neydi?

Nurum: Amantay.

Şanyu: Amantay gelip, harman işlerine yardımcı olsun, şunu da ilet: Eğer emrime uymazsa işten atar, diğer hayvancıları işe alırım. (Nurum başını anlamlı sallayıp çıkar.)

Şervan: Bu deyyusun somurtmasından her bela gelir. (Basit'e) Gördünüz mü? Hiç çekinmeden konuşuyor ya.

Basit: Zaten bunların soyu ezelden böyle inatçıdır.

Şervan: (Şanyu'ya bakıp) Bunu neden bırakıyor anlamıyorum, kendi hizmetçisini de bu kadar şımartır mı? Bana kalırsa iyice döver, kıyafetlerinden arındırıp, kovardım.

Şanyu: “Kadının saçı uzun, akli kısa.” derler ya, aslında bu tam doğruymuş. Onun kendisi haram olsa da gücü helal değil mi? Onu kovarsan, onun yapmakta olduğu o kadar işleri sen mi yapacaksın? Kovmak gerekirse, yararı fazla dokunmayan Meşrep gibi beceriksizleri kovmak lazım.

Şervan: Öyle mi, Meşrep hepsinden daha becerikli değil mi? Diğerleri de onun kadar olsaydı keşke. (Meşrep girer.)

Meşrep: Müezzin: “Zorihan öldü, Şanyu hocama haber ver.” diyor.

Şanyu: Kendisi nerede?

Meşrep: Gitti.

Şanyu: Gitti?

Meşrep: Kızı: “Nurum gelmeden olmaz.” diye ağlıyor. Ona da haber ver, diyor.

Şanyu: Tamam, bu işlere kafa yorma, bağdaki kuru bitkileri toplamaya başla. (Meşrep bekler.) Hadi, ne bekliyorsun! (Meşrep bağa çıkar.) Zorihan'ın bir günlük merasimi için benim masraf yapmam lazım. (Basit'e) Sen ahiretlik eşyalarını almaya yardımcı ol.

Basit: Tamam, baş üstüne.

Şervan: Harcanan paraları eksik yazdırmayın, daha çok göstererek (boynunu uzatıp) yurdu haberdar edin.

Şanyu: Sen öğretmesen de biz bu konuda kaybedecek değiliz herhalde.

Şervan: Sizin ne kadar becerikli olduğunuz da belli.

Basit: Hala Şanyu hocamı tam olarak anlayamamışsınız, Şervan abla, hocamız büyük su kamışı ile büyük tıraşı yapanlardan.

Şanyu: Biz böyle bir işi beceremezsek, bu kadar mal varlığımızı nasıl elde ettik. Dört duvarın içinde oturursa, bizim ne kadar becerikli olduğumuzu anlamaz tabii.

Basit: Doğru! (Şanyu'nun omzuna dokunup) Şanyu hocam tam bir kartaldır kendisi. Eli nereye dokunursa hemen koparır.

Şervan: “Erkekleri erkek yapan da kadın.” derler.

Şanyu: Yeter, fazla övünme. (Basit ile Şanyu çıkar, Şervan eve doğru yürür, Seyit girer.)

Seyit: (Beyaz yumurtayı dişine değdirip) Pah! Tam bir taşmış ya, otuz yumurta değil, tam yüz yumurtaya değştirilse de alırdım bunu. (Soğanın kabuğuyla kızartılmış bir başka yumurtayı dişine değdirip) bu ünlü yumurta değil miydi, puk puk ilginç ses çıkarıyor. Bunu da otuz yumurtaya almışım. Böyle yumurtaların iki yüzünün üç payneğini¹⁰⁹ kaparım dese de (yumurta kumarı) oynarım ben. Keh keh, (burnu horuldanır.) şimdi bütün mahallede buna eşit hiç yumurta çıkmaz. (Bağ tarafına doğru yaklaşıarak) Meşrep, hey Meşrep...(Meşrep orakla girer.) Bu yumurtayı dişine değdiresene. (Meşrep dişine değdirir.) Otuz yumurtaya değştirdim.

Meşrep: Niye bu kadar pahalı?

Seyit: Sen hayatın boyunca böyle sert yumurta gördün mü?

Meşrep: Ey geri zekâlı, kandırmışlar seni, buna o kadar sevinilir mi hiç? Bu ondan daha sert.

Seyit: Senin gibi deliler ne anlarsın, görmüyor musun? Dişini kıracak kadar sert yumurta bu. Beş yüz yumurtaya eşittir kendisi.

Meşrep: Pohpohçuluk hiçbir şeye yaramaz, istersen bir deneyelim bakalım. Kırmızı renklisini ben alayım.

Seyit: Anlaştık! (Kızartılmış yumurtayı Meşrep'e sunarak) sen tutacaksın, ben vuracağım.

Meşrep: Beş yüze yarayan yumurta olduğuna göre sen tutsan daha iyi olur.

Seyit: Hayır, hayır, sen tutacaksın.

Meşrep: Laf atmana rağmen böyle tahammülsüz ağa oğlusun sen zaten.

Seyit: Hadi, hadi, ben vuracağım. Yoksa tırnaklarını batırırım.

Meşrep: Vur o zaman. (Yumurtayı avucunda iyice tutup durur.)

Seyit: Neresine vuracaksın? Kocaman tut.

Meşrep: Sabırsız, şimdi vur. (Yumurtayı avucundan biraz çıkartır, Seyit yavaş yavaş vurur.) Sert vur! Korkak. (Seyit sert vurur vurmaz yumurtası kırılır.) işte bu, beş yüze yarayan yumurtan beş para etmez hale geldi.

Seyit: Utanmaz, deli! Keh keh (burnu horuldanır.) Tırnaklarını batırdın.

Meşrep: Hey tahammülsüz, böyle yumurtayı da otuz yumurtaya değştirdin mi? Annenin verdiği paraları böyle bitiriyorsun sen sümüklü.

Seyit: Ey salak, niye sümüklü diyorsun, çıplak abdal.

Meşrep: Hazır parayı da doğru dürüst harcayamadan, hep diğerlerine kaptırıyorsun.

Seyit: (Yumruğunu kaldırıp) Seni şimdi ne yapacağım? Biliyor musun salak? Bir tane patlatıp elime yüzük olarak takacağım.

¹⁰⁹ Paynek – yumurtanın küt tarafı

Meşrep: Pah acayıp pehlivansın sen, Seyit Noçi, beni vurmaya düşünmektense en iyisi sümüklerini temizle sen sümüklü.

Seyit: (Koşarak gidip, bir tane dayak getirir.) Bir tane vurur öldürürüm. (Servan çıkar.)

Şervan: Ay Allah'ım, ne yapacağım şimdi? Seyitcim, ne oldu yavrum? (Bırakmaz.)

Meşrep: He, ağa.

Seyit: Bırak, onu öldürüp, kan kisasının fidyasını öderim. (Midesini yumruklar.) Kendim öderim.

Meşrep: Şımarık ağa, bırakırsa ne yapabilirsin ki, Ey Seyit Noçi, ben senin tavuk kafesinden çalıp getirip yiyeceğin tavuk değilim, tamam mı?

Şervan: Tamam, tamam.

Seyit: Sen bunu şımartıp bu hale getirdin, hizmetçi hizmetçiliğini yapsa daha iyi olmuyor mu?

Şervan: O sana ne yaptı ki?

Seyit: Küfrediyor.

Şervan: Tamam, üzülme, ben onun cezasını veririm. Sen şehire gidip yeniden diktirdiğimiz kıyafetlerini getir. Benim kadife ceketim bitmişse onu da getirirsin. Hadi, ceylan tayını getir. Meşrep hazırlayıp versin, çabuk ol. (Meşrep'e kızıyor numarası yapıp) Hey, sen hala kuru bitkileri toplamadan burada ne yapıyorsun? Dayak yemek istiyorsun herhalde. (Seyit başa doğru yürür.) Meşrep, sen Şanyu hocan ile Seyit'i fazla kızdırma. Eğer onları kızdırmaya son noktayı koymazsan, sırrımızın ifşa edilmesine sebepçi olursun. Anladın mı? Onların yanında sana kızmış gibi numara yapacağım. Sen de: " Tamam, bilmiyordum." diye atlatırsın. Sen de bilirsin. Kimsenin seni dövmesine izin vermem. (Yalandan nazlanıp) iş böyle iken, sen de sessizce kendi işine bak. Gerisini kendimiz biliriz.

Meşrep: Allah şahit, sadece sizin için varım burada, sizin bal gibi seslerinizi duymak istemezsem, cehennem azabını andıran bu avluda bizlere her gün küfürden başka bir şey yok zaten.

Şervan: Sen beni dinlersen, bütün isteklerine kavuşturacağım.

Meşrep: Ben de siz ne derseniz, her zaman hazırım, bunu siz de bilirsiniz.

Şervan: Öyleyse, Seyit'in tayını hazırlayıp, canım kardeşim, ben seni seviyorum, diye moral verip, şehre uğurla. Ondan sonra sana söyleyeceklerim var, (Bağa bakıp) işte Seyitcim geliyor. (Şervan eve doğru yürür.)

Meşrep: Ne diyecek acaba? Konuşmasına bakılırsa gerçekten beni de seviyor. Sen beni dinlersen, bütün isteklerine kavuşturacağım, demiyor mu? Melek, melek diyorlar, kendim meleği görmedim ama Şanyu'nun evine geldikten sonra hoşça vakit geçirenlerden duydum. Melek olsa olsa Şervan Hanım kadar güzeldir. (Seyit girer.)

Seyit: Ceylan tayı çardağa bağladım. Onu eyerleyip hazırla.

Meşrep: Gümüş eyer takımlarınla kadife döşeğini salıp, iyice parlatacağım. Şehre girerken gururla yürüyeceksin Seyitcan.

Seyit: Annem sana iyice edep öğretmiş galiba. Daha çok uysallaşmışsın.

Meşrep: Annen bütün mahalledeki kadınlara edep öğretirken, herhalde beni gözden çıkarmaz. Çocuğumu bir daha rahatsız edecek misin diye adam olduğuma bin pişman ettirdi.

Seyit: Sana zaten öyle yapmak gerek. Burnunun bezini çıkarmak lazım aslında.

Meşrep: Seyitcan, tamam, hala bana küfretme, sana bir müjdem var, söyleyeyim mi?

Seyit: Tamam söyle, ne müjdesiymiş?

Meşrep: Annen, saçları ve gözleri kunduz gibi, kaşları diken gibi, yanakları kıpkırmızı anar gibi, kırmızı gülün tomurcuğunu seninle evlendirmek istiyor.

Seyit: Gunçe mi? Ya bırak öyle birileri.

Meşrep: Gunçem harika çocuk. (Seyit'in önündeki lekeleri kaşıyıp) Evlenecek yiğitken, kıyafetlerini kirletmeden kendini düzeltsen iyi olur. Yoksa karın senden hoşlanmaz, ben bugün senin ceylan tayını öyle bir eyerleyip hazırlayayım ki, kızlar : "Bu nereli prens" diye parmaklarını ısırırsın. (Bağa doğru yürür.)

Seyit: Ben öyle soysuz, fakir adamın kızı ile niye evlenekmişim? Niye beni anlamıyorlar ya. Çocuklarını anlayabilen nasıl bir anne baba acaba? Ben "Evleneceğim." demedim ki. Bizim yaşımızdaki arkadaşların evlilikten hiç haberleri yok oynuyorlar. Eğer ısrar ederlerse istediğim yerden evlendirsınler. Şehirde annemin akrabaları arasında da çok güzel kızlar var. Eğer evleneceksem onlardan biriyle evlenirim. İpek gömlek giyen, fitili kuş tüyü gibi güzel kızlarla evlenmeden, çit gömlek giyip, kırmızı örtü örten, güneşte yanmış köy kızıyla mı evlenecektim? (Meşrep girer.)

Meşrep: Seyitcan! Hadi, bir bak, öyle bir hazırladım ki, padişahın tacı gibi parlattım. Gördükten sonra gerçekten teşekkür edeceksin. (Meşrep Seyit ile gider, Şervan altın mengeneli, altın güllü şapka giyip, süslenip çıkar.)

Şervan: (Gömleğinin eteğini çekip bakarak) Bu gömleğim bana çok iyi gelir, fakat biraz eskimiş gibi. İnsan ne kadar büyük olsa da her tarafına bakma imkânın olmuyor. Şimdi yine iki tane büyük ayna aldırıp, iki duvara yerleştirsem, kıyafetlerimin nasıl olduğu belli olur. (Bağa yaklaşarak) Meşrep, hey Meşrep. (Meşrep girer.)

Meşrep: Efendim abla.

Şervan: Seyit'i uğurladın mı?

Meşrep: Evet, gönlünü de iyice aldım onun.

Şervan: Sen de zaten çok akıllısın. Öyle ise sen çabuk Haşim beyin dükkânından çay alıp gel. Şanyu hocalar şehre gitti, Şervan abla parasını onlar döndüğünde veririz, diyor, de.

Meşrep: Siz ne derseniz biz kabul ediyoruz ama siz bizi aşağılıyorsunuz.

Şervan: Ne dersem kabul edersen, hiç aşağılamam.

Meşrep: Her zaman “Tamam, tamam” mı demem gerekiyor?

Şervan: İnatçılık yapmadan söz dinleyip gidip gel. (Meşrep’in omzundan iter. Meşrep zorla çıkar.) Bu arsız da tuzaklardan kaçmaya başladı, şimdi buna başkaca tuzaklar lazım galiba. (Perde kapanır.)

İkinci Bölüm

2. Kısım

Aradan epey zaman geçmiş, yine ikinci bölümden görüntüler.

Gunçem salonda oturup şarkı söyler.

Ekin biçiyorsun günbegün

Yorulmuyor mu bileklerin.

Beni hatırladığında,

Yanmıyor mu yüreklerin.

Gidelim diye söz vermiştik.

Yanmaya söz vermiştik.

Şartımız kızıl elma,

Çiğneyip yemiştik.

(İki dizini kucaklayıp, yüzünü dizinin üstüne koyar. Birazdan Patemhan dışarıdan iki kova sütü götürüp girer.)

Patemhan: Biricik kızım, canım yavrum, yine suratını asıp oturmaya başlamışsın. Sürekli üzülürsen hasta olursun kızım.

Gunçem: (İç çekip) Patem abla, zaten yüreğimin dibi oldukça yaralı.

Patemhan: (Oturup Gunçem'in alın saçlarını düzeltir.) Ara sıra bize de uğrayıp, kendini mutlu etmeye çalışırsan daha iyi olmazmıydı.

Gunçem: İyi olur da, ama nerdeee. Bırakın çiftliğe gitmeyi, bağa girsem bile, peşimden takip ediyorlar bu şeytanlar.

Patemhan: Tövbe! Sen bunların satın aldığı kölesi miydin?

Gunçem: Sanki balık ağına düşmüş bir kuşa benziyorum. Yurdumuzun büyüklerinden hiç biri bizi hatırlamıyorlar. Canım ablacığım, Meşrep abimin yaptıklarına hiç aklım ermiyor.

Patemhan: He, ona ne olmuş?

Gunçem: Peşimizden dedektiflik yapıyor. Kendi oğlunuz olduğu için iyice nasihat etseniz daha iyi olurdu.

Patemhan: Ben de onun, ağa ve hanım ağalarının tuzağına düştüğünü çoktandır biliyordum. Şimdi de sizin gibi yetimlerin aleyhine koşturmaya mı başlamış? Akılsız, ben ona şöyle bir nasihat edeyim ki, fakirin dostu fakir olması gerekirken, sizlere acı çektirecek işlere ortak olursa, onu evlatlıktan çıkaracağım. (Etrafa endişeyle baktıktan sonra, yavaş ve esrarlı bir ahenkle) onun başını da bu cadı Şervan Hanım Ağa döndürdü. Hım. Biliyor musun? (Başını sallar.)

Gunçem: Doğru söylüyorsunuz, bu cadının elinden her bela gelir. Nurum'un, Şervan'ın ne yaptığından haberi yok mu?

Patemhan: Var, ben buradaki gizli istişarelerin hepsinden onu haberdar ettim. O da : "Gunçe fazla üzülmekten daha sabretsin, 3, 4 günlük işim kaldı. Ben de burada sükûtta beklemiyorum." diyor.

Gunçem: Neden bitmiyor bu işler ya.

Patemhan: 7 – 8 yerdeki dağ gibi harmanların işini bitirmek o kadar kolay mı? "Harman almak, şehir almak." derler ya. Malikâne avlusunda ekmek pişirmek, inek sağmak, çay yapmak derken, ben de epey yoruludum. (Gömleğinin yırtık eteğini gösterir.) O kadar mahsul alındığına göre, keşke bu iki çuval tahıl satıp, kıyafet alın, derse ne kadar güzel olurdu, değil mi?

Gunçem: Ölüden akciğer, duvardan da hastalık, derler ya, bu açgözlülerden tahıl sormaktansa, iş hakkınızı alırken kıyafet alırsanız daha iyi.

Patemhan: Meşrep'i hizmetçi olarak aldık, istersen kadın olarak yakının için çalış dediler ve beş altı yıl oldu, bana hiçbir şey vermediler.

Gunçem: Bu yüzden açgözlüler diyorum bunlara.

Patemhan: Doğru söylüyorsun Gunçem. Külde tost olarak, gece gündüz demeden o kadar çalışsam da, yine ya hanım ağa razı değil, ya da ağam. (Ayağa kalkıp) Ben çabuk gidip Nurumlara çay yapayım. Yine hanımağa görürse, burada akşama kadar kendisini övdürüp, masaj yaptırmasın.

Gunçem: Biliyor musunuz, bugün Nurum hangi harmanda çalışıyor olabilir?

Patemhan: Nur, Turġan ve Ŗanyu hocanın hayvancısının oğlu Amantay üçü birlikte ilerdeki harmandaki buğdayları taşıyorlar. (Yavaşça) Biliyor musun, onlar birbirleriyle samimi dostlardan olmuş. Daim senin için kafa yoruyorlar. (Yürür.)

Gunçem: Patemhan Abla, Nurum bir fırsat bulup bana uğrasın, bunu ona iletirseniz çok sevinirim.

Patemhan: Tamam, rahat ol.(Çıkar, Gunçem oturup düşüncelere dalarken, Ŗervan yeni uykudan uyanmışçasına esneyip içerden çıkar.)

Ŗervan: (Kovaları inceleyip) O kuduz kadın nereye gitti?

Gunçem: Çiftliğe döndü.

Ŗervan: O kadar inekten çıkan süt sadece bu mu?

Gunçem: Sizin ineklerinizin sütlerini ben nereden bileyim?

Ŗervan: (Sitem ederek) öyle mi nazik kız, önceden bilmediyseniz, öğreneceksiniz.

Gunçem: Ben burada kalmam.

Ŗervan: Nerede kalacaksın?

Gunçem: Kendi evime gideceğim.

Ŗervan: (Alaylı gülerek) Mantıyı pişirmeden saymışsın. Bence en iyisi sen Nur'u unut, bundan sonra senin evin bu olacak artık. Kirpi gibi büzülmeden koşa koşa çalışıp, bu evin bir parça ekmeğini helalden kazanıp yemeyi öğrensen daha iyi olur.

Gunçem: Siz de saymadan sekiz demeyin! Ben hiçbir zaman sizin dediklerinizi yapmam.

Ŗervan: Devleri bile dize getirecek ev bu. Sen nereye gidebileceksin ki.

Gunçem: Ben kendi evime gidebilirim. Bağımda özgürce hareket ederek, helalden kendi ekmeğimi kazanabilirim.

Ŗervan: Gökteki kazın çorbasıyla ekmek yiyorsun galiba.

Gunçem: Ben size satılmış köle değilim ki.

Ŗervan: Ne olduğunu gösteririm sana. (Aceleyle eve doğru yürür.)

Gunçem: Senin hazıra alışık sümüklü oğlunla ölsem de evlenmem. Nurum bu dünyada hayatta kaldığı sürece, benim zalimlerin önünde baş eğmeme ve köle olmama asla izin vermez. (İç çekerek) Allah bizi kendi evimizde anne babalarımızın ışığını yakıp, güzel bağımızda mutluluk dolu nice yıllar geçirmemize nasip eyler. (Yine ah çekmeye başlar, Ŗervan ise elinde mühürlü mektupla çıkar.)

Ŗervan: İşte kendi dilinle verdiği belge. Oku bakalım. (Belgeyi sunar.)

Gunçem: Bilmiyorum.

Şervan: Doğru. Sen köylü kızı ya. Bunu okumayı nereden bileceksin? İyi dinle, okuyacağım. (Kibirlenerek okur.)

Belge

Tarihi hicriye, 24 Şaban, yıl 1332, Bendeniz Sidik Ahun'un (Beyin) kızı Gunçem yurt büyüklerinin önünde kendi dilimle işbu belgeyi veriyorum. Annem Zorihan'ın cenaze töreninde 230 kuruş ve yedisinde 125 kuruş Şanyu ağabeyimiz tarafından masraf yapıldı. Bu paraların bedeli için anne ve babamdan kalma ev, yer ve bağımı Şanyu Ağabeyime bir teşekkür borcu olarak teslim ediyorum. Bu borçlarımın hepsini ödeyinceye kadar, Şanyu ağabeyime tabi olduğumu ve çizdiği çizgileri geçmeyeceğimi arz ve beyan ederim. (Mektubun son satırlarındaki mühür ve imzaları göstererek) İşte kendi imzan, işte Hatip Hocanın, Haşim Ağaların şahitlik mühürleri, işte baş müftünün de onaylı mührü. Sen çoktan bizim yönetimimize geçmiştin. (Dışarıdan Seyit ile Basit'in konuşarak giren sesleri duyulur.)

Basit: Seyitcan, tayının rahvanı harikaymış, benim tayım bir türlü geçemedi.

Seyit: Ben onu daha kendi isteğine bırakmadım. Eğer son rahvana bırakırsam, nice rahvan atlar da onu geçemez. Meşrep, Meşreppp!

(Meşrep taraftan gelir.)

Meşrep: Seyitcanlar şehirden dönmüş galiba. (Gunçem ev tarafa doğru yürürken, dışarıya doğru yürür.)

Şervan: Hey gökten inmiş mavi boncuk, bu sütleri pişir bakalım. (Gunçem dönüp kovayı alır ve eve döner. Basit ile Seyit ellerinde kırbaç girer. Seyit gıcırtilı çizme giymişti. O kibirlenerek arka tarafa bakar.)

Seyit: Hey Meşrep, benim tayımı daha yüksek soğut, tamam mı?

Şervan: (Gülümseyerek Basit'e bakıp) Pah pah, Seyitcan'ı tam yiğit yapmışsınız.

Seyit: Ne olur benimle alay etme.

Şervan: (Seyit'in ağaç sansarı deri şapkasını alıp baktıktan sonra) güzel dikmişe benziyor.

Basit: Bir de çizmesine bakın. Şehir sokaklarında gıcırdatarak yürümeye başlamıştı, herkes şaşkın şaşkın bakakaldı.

Şervan: Hekim Bey'in oğlu zannettiler galiba.

Basit: Seyitcan bana çok teşekkür etmeli. Terzi, kunduracı ve kalpakçı arasında koştura koştura çizmem bir hal oldu.

Şervan: Evet, bence de teşekkür etmeli. Hepimiz bunun için az koşturmadık.

Seyit: Pah pah, (Bir ayağını biraz ileri çıkartıp, eliyle ceketini çekerek) abdalların bile giyebildiği bu kıyafetler için hepiniz minnet etmeye başladınız yahu.

Şervan: Ne minneti, Aladoğan gibi bir yiğit olarak yetişmene herkes imrenir. Biz sana daha babaninki gibi kürk diktiririz. Senin düşüncelerin nedir bilemem ama biz kazandığımız dünyayı senin için biriktiriyoruz.

Basit: Tabii ki öyle olacak. Çünkü biricik oğul değil mi? (Seyit'e bakarak) Annen ve babanın çizdiği çizgileri geçmezsen, her şeyin sahibi, patronu sensin Seyitcan.

Seyit: Yeter artık ya, yine midemi bulandırmaya başladınız. (Çizmesini gıcırdatıp çıkar.)

Şervan: (Basit tarafa doğru başını eğerek) Ne diyor, kabul etti mi?

Basit: O kadar nasihat ettim ama hiç yanaşmak istemiyor.

Şervan: Kesin olarak ne diyor?

Basit: Babam şehirden evlendireceğim, diyordu, fakat her şeyi yapan annemdir, ben fakirin yetim kızıyla evlenirsem, yurdumuza hangi yüzle bakacağım, diyor.

Şervan: Tamamen haklı. Bu kızın soyu bize denk değil, ancak şöyle bir yeri denk geldi ki, Gunçe'yi Seyit almadan asla olmaz.

Basit: Bu sefer kabul etmezse, taşı dayağa sarmaktan başka çaremiz yok Şervan Hanım Ağa.

Şervan: Siz ona şunu iletin: "Annen seni Gunçe'yle ömür boyu karın olarak evlendirmiyormuş, bugünü evlenip, ertesi boşasan da oluyormuş, sonra kendine uygun biriyle evlendirecekmiş."

Basit: Tamam, tamam, Seyitcan'ı kabul ettirip, gocuk giyeceğiz herhalde, değil mi Şervan hanım ağa? (Yürür)

Şervan: Elbette.

Basit: (Durarak) Seyitcan hiçbir yere gitmesin, akşama kadar ben onu takip edeyim. (Çıkar, Şervan eve doğru yürür, uzaklardan Nur'un şarkısı duyulur.)

Çok uzun zaman oldu,

Ben yâri göremedim.

Beraber oynayıp, beraber çalışıp,

Dudağından öpemedim.

(Gunçem çıkıp dinleyip, yavaşça bağ tarafa doğru yürür.)

Sevgilim Gunçem boyum,
 Merhametli Çolpan gözüm.
 Ah çekip hasrette sen,
 Derdine ilaç olmadım.

(Nurum bağ taraftan gelir.)

Gunçem: Nurum!

Nurum: Gunçem! (Biraz sükût) İyi misiniz? Durumunuz nasıl?

Gunçem: Burada yaşananları biliyorsunuzdur.

Nurum: Patem abla her şeyi anlattı. Sizin buraya gelmeniz çok fena oldu.

Gunçem: Sahtekâr Şanyu yurt (halkının) önünde «Kızların kocaman bir avluda tek başına kalması iyi değil. Dolayısıyla biz bu kıza babasının yerinde sahip çıkacağız. Annesinin kırkı bitinceye kadar bizde kalsın.” diye beni buraya zorla getirdi. Şimdi ise Şervan beni önce gelin, sonra kölesi yapmak için 3 – 4 gün içerisinde oğluna nikâh kıydırmak istiyor.

Nurum: Cadı, rüya görmüş olmalı.

Gunçem: Allahım günahlarımı affet! (Yakasını tutar.) Siz bu evde yaşanan pislikleri daha görmediniz. O gün Şanyu ile Hanım Ağa içerdeki sarayda birbirine bağırmaya başladı. Merak edip ne olduğunu anlamak için kulak kabartmıştım, bana baba olacağını söyleyen hasta, “Oğlum kabul etmediği için haşmetli düğün yapıp oğlumu şehirden evlendireceğim, sen Gunçe’yi kuma olarak benimle evlendireceksin.” diye bağırıyordu. Ben bu utanmazlara nasıl dayanırım? (Gözlerinden yaşlar akar. Nurum’un iki omzundan tutarak) Ben böyle insanların arasından asla kalamam. Yüreğim ezildi, Nurum!

Nurum: (Öfkeyle) İnsan kılığına bürünmüş kurtlar! (Gunçem’in saçlarını okşayıp) Hayatta kaldığım sürece sizin bu kötü niyetlilerin önünde aşağılanmanıza asla adem müsaade etmem. Benim işim de bitti. Bu akşam Şanyu ile hesap yapıp, yarın ikimiz kendi bağımıza döneceğiz.

Gunçem: Bakın Nurum, burada yine bir sorun daha var.

Nurum: Ne sorunu? (Şaşkın şaşkın bakar.)

Gunçem: Şervan “Sen çoktan bizim yönetimimize geçtin. Buradan hiçbir yere gidemezsin. Bağların da bize geçti, işte kendi dilinle verdiğin belgen.” diye bir mühürlü mektubu bana gösterdi.

Nurum: Siz gerçekten böyle bir belge vermiş miydiniz?

Gunçem: Ben buraya gelip hemen ertesi Şanyu yurt büyüklerinden 5,6 kişiyi misafirliğe davet etti ve onların gözü önünde annenizin mezarlığında rahat yatması için annenizin cenaze işleri, yedisi için harcanan masrafları bir kâğıda yazıp belgeledik, parmağınızı basın, demişti, ben de basmışım. O zaman ben onun başımı ömür boyu bağlayacak bir mektup olduğunu nereden bileyim?

Nurum: Belgeye ne kadar para yazılmış?

Gunçem: Üç yüz kuruştan fazla.

Nurum: Üç yüz kuruştan fazla. Yalan!

Gunçem: Şu borcun için ağa bizden rehine istiyor.

Nurum: Satılan ev, eşyaların parası nereye gitmiş? Kurnazlar! Hesap yapalım bakalım. O zaman her şey belli olur. (Bağ taraftan ard arda iki elma düşer. Nur inceledikten sonra) geçitten birisi giriyor. Burada bir sır var. (Gunçem'e) Siz eve girin, ben gizleneyim. (Nur gizlenmek için yonca gözüken tarafa doğru yürür. Gunçem mutfağa geçer. Şervan evden çıkıp bağ tarafa bakıp naz yaptıktan sonra geri döner. Kısa bir süre sonra bağrısmalar, köpeğin havlama sesleri duyulur. Şervan karağaca yaklaşırken arkadan gelen Nur'a asılır.)

Şervan: Hey asalak, senin burada ne işin var? (Nur iter, Şervan yıkılır.) Ah, vah...

Nurum: Asalak diye senin gibi kancıklara denir.

Şervan: Dilin kurusun, vah başım.

Meşrep: (Koşarak gelip) Ne oldu, ne oldu?

Şervan: Hey Meşrep, bu arsız yakala. (Meşrep, yakalamak için Nur'a yaklaşırken, Nur yumruğunu gösterir.)

Nurum: Sen en iyisi uzak dur, deli, yoksa gebertirim seni.

Meşrep: (Arkasına doğru çekilip) Hop hop, bakın şunun öfkesine.

Nurum: Patronlarının mucizesini gördün mü? İşte sırları aşikâr oldu. Rezil oldu. İşte yakayı ele verdi. (Tam o sırada Şanyu şehirden gelen, kılıç asan bir polisle beraber girer.)

Şanyu: He, ne yakalandı, ne oldu?

Nurum: Rezillik.

Şervan: (İki avucuyla yüzünü kapatıp), dilin kurusun. (Şanyu'ya şikâyet ederek) bunun niyeti bozuk. Zamanında yollayalım desem kimse dinlemedi, işte sonucu, işte rezil.

Şanyu: Hadi, ne olduğunu anlat?

Şervan: Geriye kalan kuruyan şeftaliler olursa alıyım diye bağa girmiştim, bir de ne göreyim, bu kara yüz gizleniyordu, aniden bana tecavüz etmeye kalktı. Kaçsam peşimden gelip dövüyor. (Ağlayarak) İyi ki tam o sırada Meşrep yetişti imdadıma. Yoksa beni öldürürdü.

Nurum: Allahım, sen büyüsün. (Yakasını tutar.)

Şanyu: Hey nankör münafık, ne yaptığının farkında mısın?

Nurum: Şanyu Ağa, önce gerçekleri öğrenin, sonra beni sorguya çekseniz de geç kalmazsınız.

Şervan: Bu deyyus yine bana iftara atarak kurtulmak istiyor.

Nurum: Estağfurullah, bakınız! İftara etmek için bundan daha ustalık olamaz bence.

Şervan: Hey Meşrep, sen söyle.

Şanyu: (Meşrep'e) Sen ne gördün?

Meşrep: At için yonca doğruyordum, bir gürültü sesi duydum. Bağa girdiğimde Nur, hanım ağama asılıyordu.

Nurum: (Meşrep'in lafını keserek) Satılmış, yalakacı! (Şanyu'ya bakarak) Burada başkaları var, beni yalnız eve götürüp sorun, her şeyi anlatayım.

Şanyu: (Şervan'a) Sen eve gir, bu münafık ile kendim hesaplaşacağım. (Şervan eve girer). Hey Meşrep, sen gidip "Tahıl vergisi ödemeyenleri götürmek üzere yamul (yönetim)'dan görevli gelmiş." diye Basit'i buraya çağır. (Meşrep çıkar.) Sen ak adammışsın, senin işin çiftlikte iken, buraya neden geldin?

Nurum: Çiftlikte işim bitti. Şimdi hesap yapıp hakkımızı alıp gideceğiz.

Şanyu: Gideceğiz, "Ben" değil, "Biz", öyle mi? Senin bende hiç hakkın kalmadı.

Nurum: Benim yaz boyunca çalışıp kazandığım haklarım nereye gitti?

Şanyu: Yaz boyunca sigara için 20 kuruş, aldın, at koşturup bir arabayı mahvettin, dört çuval buğdayı çaldırdın. Bunların hepsini senin ödemen gerekirken, ben de yine hakkın mı kalacaktı? Hesap yapmak istersen, önce ödeyeceğin paraları hazırlarsan iyi olur.

Nurum: Sizin ne yapmak istediğiniz anlaşıldı. Büyükanneimin hesabı da böyle saçma sapan yöntemlerle bertaraf edilmiş galiba.

Şanyu: Sen büyükanneimin hesabını bırakıp kendi hesabına bak, alçak herif. (Meşrep, Basit girer.)

Nurum: Şanyu Ağa, önce alnınızı silin, sonra söyleyin o lafı.

Şanyu: Ne, ne dedin?

Nurum: (Sitem ederek) Hazretleri ne dediyse ben de onu dedim.

Basit: (Nur'a) Hey insafsız, dilini çek, saygısızlık yapma.

Nurum: Sayın elli başı, insaf etmeyi bize değil de bize babalık yapan Şanyu Ağaya söylerseniz daha adil olur.

Şanyu: (Meşrep'e) Halat getir! (Meşrep "Emredersiniz." diye mutfağa girer.) Ben bu namussuza adaletin ne olduğunu göstereyim.

Polis: Burnunun bezi uzamış bunun, cezasını çektirmeden olmaz. (Meşrep halat getirir.)

Şanyu: Bağlayın bu kötü niyetli adamı. (Basit ile polis bağlamaya yeltenirken, Nur polisi itip, Basit'i bir yumrukla yıkar.)

Nurum: Ne yaptım da bağlıyorsun beni, yaz boyunca bedava çalıştığım için mi? Hanım ağanın rezilliklerini ifşa ettiğim için mi? Yoksa Gunçem'e kurulan tuzaklarını gizlemek için mi? Hey Şanyu, kimin kötü niyetli olduğu, hak önünde ve bütün halkın gözü önünde mutlaka açığa çıkacaktır.

Şanyu: Korkaklar, neden hala baka baka duruyorsunuz, bağlayın! (Nur'a yaklaşıp kırbaçlar.)

Polis: (Kılıcını çıkartıp) Hey hırsız, eğer karşı çıkarsan keseceğim!

Nurum: Elinizden ne gelirse onu yapın. (Hepsi Nurum'u yakalayıp bağlar.)

Şanyu: Götürüp karaağaca bağla. (Nur'u karaağaca bağlar.)

Nurum: Elinden gelirse, gökleri bile indir, yine de gerçekleri gizleyemezsin. (Hak eğilir, kırılmaz.)

Şanyu: Pis münafık. (Polis Nur'u kırbaçlar, evden Gunçem koşarak çıkar.)

Gunçem: Nurum! (Polise asılıp) Hey cellât, bu masum insanı dövüp öldürmek mi istiyorsunuz? O size ne yaptı ki?

Şanyu: (Meşrep'e) Hey, hey bu kızı eve götür! (Meşrep "hadi" diye elinden çekerken, Gunçem iter.)

Gunçem: Şanyu Ata! Nurum'u bırakın, ne olur! (Ağlar.)

Nurum: Yalvarmak ölümden daha beter Gunçem. Bizim de intikamımızı alacak zamanlar gelecektir.

Şanyu: (Gunçem'e) Çabuk defol! Bu namussuza bir daha yaklaşma. (Meşrep'e) Neyi bekliyorsun, götür eve. (Meşrep Gunçem'i elinden çekerek eve götürür. Gunçem birazdan evden çıkıp gizlenir ve dışarı çıkar.)

Nurum: Namussuzluk, adaletsizlik, iftira, ihanet, pisliğin ta ustalarıdır kendileri, yine de hiç utanmadan bunları başkalarına yükleyen kurnazlara yazıklar olsun!

Şanyu: Ağzına vur. (Hem kendisi hem de polis kırbaçlamaya başlar.)

Nurum: Vurun zalimler, vurun, kanımızı için!

Basit: Nur, kapat çenen, yoksa dayaktan ölürsün. Nur başını eğip birden sessizleşir. (Basit Şanyu'yu engelleyip) Bu kadar yeter, ölmesin. (Vurmaktan durur.)

Şanyu: Him... Bekle, ben sana kendimin kim olduğunu öyle bir tanıtayım ki, sen yarın kime karşı çıktığının sonucunu o zaman gör! (Basit'e) Basit, koş sen bu Şengen Yamul'un yiğitin önüne salıp Aznibaki ile Yakup adlı harınları getir, bu münafık ile üçünü Şengen Yamul'uluna gönderip hapse attıralım.

Basit: Baş üstüne Şanyu Ağ, hemen hallederiz. (Polise) Kelepçeleriniz hazır mı?

Polis: Atın eyer tasmaında hepsi hazır.

Şanyu: Lozung (Hükümet görevlisi) ile bu delikanlıya yurdun haznesinden iyice ücret ödeyin.

Basit: Biz hiçbir zaman bunları rencide etmeyiz. (Polis ile Basit çıkar.)

Şanyu: (Nur'a el çekip) Sen pislği ömür boyu Yamul'da çürüteceğim. (Saray'a doğru yönelir, hüzünlü müzik sesleri duyulur. Az sonra Gunçem dışarıdan girip, mutfaktan bir tabak su getirip, dikkatle Nur'a yaklaşır.)

Gunçem: Nurum, Nurum başınızı kaldırın. Su getirdim, için. (Tabağı Nur'un ağzına tutar.)

Nurum: (Su içip biraz kendine geldikten sonra) Gunçem, hayatım, gördünüz mü? Bu adamları iyice tanıyın, buradan kaçmak lazım.

Gunçem: Kaçalım. (Nur'u halattan kurtarmaya çalışıp) Ben malikâneye gidip, Amantay ile Turğan ağabeylere haber verdim. (Bağ tarafa doğru bakarak) İşte onlar da bağın geçidinden geçip bu tarafa doğru geliyorlar.

Nurum: Çok iyi olmuş, Yamul'a götürürse, oradan kurtulmak çok zor olurdu.

Gunçem: (Yaklaşan Amantay'a) Amantay buraya gel. Pislik herifler çok kötü bağlamış.

Amantay: Baş üstüne canım Nur, ağabeyin ne hale getirmiş seni ya. Suçun neydi. (Halatı çözer, Turğan etrafı gözetir.)

Nurum: (Bileklerini ovalar. Ev tarafa nefretle bakarak) Değerli dostlarım, şunu bilmenizi isterim. Dostumuz ile düşmanımızın kim olduğunu bugün bunlar bize açıkça tanıttı.

Amantay: Çanyunun korlğın bizde köp tartikkuy, ana cili kaşkir tartkan dört koy uşun ekemdi ölerşe sabadi, usu surkiye.

Gunçem: Allahım sen büyüksün, kan kusup ölürler.

Amantay: Ekeme malini baktirip mende tegin estetui zorlukkuy, bizdey kedeylerin kopkuy munda.

Turğan: (Nurlar'a yavaş yavaş yaklaşarak) Hey, bırakın konuşmayı, etrafta kimse gözükmüyor; Amantay, Nur'u o tarafa götür.

Amantay: (Gunçem'e bakarak) Minavu karindasti kaytemiz?

Turğan: Şu anda beraber kaçamayız.

Amantay: Oy – bay yalgiz tastap kétemizpe?

Turğan: Önce atları ayarlayalım, akşamleyin götürürüz. Gunçem siz eve girin, bizim buraya geldiğimizi kimse duymasın. Hadi, siz ikiniz birbirinizden biraz uzaktan yürüyüp, geçitten geçiniz, ben yine etrafı gözetleyeyim.

Nurum: Güle güle Gunçem, görüşünceye kadar kendinize iyi bakın.

Gunçem: Güle güle Nurum, beni buradan daha çabuk kurtarın lütfen. (Gözlerinden yaş damlar.)

Amantay: Kardeşim, biz seni bu canavarlara bırakmayacağız. (Önce Turğan, sonra Amantay ile Nurum bağın arkasına geçer. Ondan sonra dış avluda köpekler havlayıp, Basit ile Polis, Aznibaki ile Yakup'un boynunda işkence, ellerinde kelepçe girerler.)

Basit: Ben Şanyu Ağayı çağırayım. (Saray tarafa doğru yürür.)

Aznibaki: (Polise bakarak) Ellerimi biraz gevşet lütfen, çok acıyor.

Polis: Çeneni kapat ihtiyar, yoksa dayaktan ölürsün.

Aznibaki: Sende merhamet diye bir şey var mı? Görmüyor musun yaşlı olduğumu?

Polis: Merhametin ne olduğunu daha Yamul'a girdiğinde göreceksin. (Şanyu ile Basit evden çıkar.)

Şanyu: He, harınlar, sonunuz bu muydu?

Aznibaki: Bu sizin gösterdiğiniz ilgi. (Elini uzatıp gösterir.)

Şanyu: Vergileri zamanında ödemezseniz, hükümetin çıkardığı yasalardan kusur bulmaya çalışıp mecburi çalışma kamplarına katılmazsanız, yurt içerisinde dedikodu yaparsanız tabi ki sonunuz böyle olur.

Aznibaki: Sizin böyle adaletle yurdumuzu yönettiğiniz için teşekkürler Şanyu Ağam.

Şanyu: Teşekkür etmek için daha erken. (Yakup'a yaklaşarak) Hadi söyle, at arabaya sahip delikanlı, neden su hırsızlığı yaptın?

Yakup: Kim su hırsızlığı yapmış?

Şanyu: Neden kendi sırandan fazla su açıyorsun?

Yakup: Sizin gibi eli uzunların birkaç yüz ho tarlasına durmadan su akıyor. Bizim gibi eli kısa olanların sadece 5 – 6 ho tarlasında ki tahılları ise susuzluktan kuruyor. Buna kim dayanabilir ki?

Şanyu: Kurusun senin gibi el geleneğini bozan hırsızların tahılları.

Yakup: Hey Şanyu Ağ, fakirlerin tahılları kururken, onların suyunu kısıtlayıp başkalarına satan kökbaşı hırsız mı ya da susayan tarlası için su su diye koşturanlar hırsız mı? Bunu açıklığa kavuşturun lütfen.

Şanyu: Açıklığa kavuşturacağız. Senin gibi kök başını vuranları da açığa çıkaracağız.

Aznibaki: Yakup, bu kadar adi olma lütfen, adil ağalarım bizi zincirleyip iyice açığa çıkarmadı mı? (Elini kaldırıp, boynunda ki zinciri gösterir.)

Polis: Kapat çeneni!

Şanyu: Şehre götür bu beceriksizleri. Yarın Şengen Yamul'e kendim gidip, yöneticilere kendim bildiririm, o münafığı da beraber götür. (Nur'un yokluğunu fark edince) O nerede? Meşrep, hey Meşrep. (Etrafı arayıp, koştururlar, perde iner.)

Üçüncü Bölüm

1. kısım

Ömer Şanyu'nun ikinci kısımda ki avlusu. Akşamleyin. Gökte parlayan yıldızlar göze çarpar. Misafirhanenin (Salonun) büyük pencerelerinden ışık nuru iniyor, salon ve balkondaki yüksek şamdanlar üzerinde kara kandiller ışık saçıyordu. Avlunun bir kenarında yere oyulmuş ocakta boş kazan asılıydı, onun yanındaki ateş çevresinde ise üç dört çaydanlık ve kaynamakta olan semaver olup, orda Meşrep emir bekleyip duruyordu. Avlunun kapısı önünde Şanyu, Basit ve Haşim ağalar istişare halindeydi.

Haşimbay: Böylece Nurlardan hiç haber yok mu Şanyu Ağa?

Şanyu: Bu herifler o günü kaçıdığı gibi bir daha ortaya çıkmazsa daha iyi olurdu.

Haşimbay: Kız evlendirecek olan da kendiniz, oğul evlendirecek olan da sizsiniz Şanyu Ağa.

Şanyu: Bırakalım bunları, görüşürüz Haşimbay, cemaat çoktan toplanmış.

Basit: Müezzinler de Seyit ile Gunçem'e armağan tutturup geldiler.

Haşimbay: Öyleyse yiğitleri çabuk getirmek gerek.

Şanyu: Koş Basit, sen hallet.

Basit: Baş üstüne, hemen getireceğim (Çıkar.)

Şanyu: Haşimbay sen nikâh için gerekli olan şeyleri hallet. (Meşrep'e) Hey Meşrep, misafirlerin çaylarına yine bakiver de çık. (Avluya girer, Meşrep çaydanlığı alıp misafirhaneye geçer.)

Haşimbay: Canan'a ne oldu acaba, ortalıkta gözükmüyor. (İçeriye bakar.) Şervan Hanım Ağa ile bugün karşılaşırsak daha iyi olurdu. Cebinden küçücük bir kutuyu çıkartıp, tütün içer, 3,4 defa içip, Hanım ağa sonunda bu düğünü yaptı. Önüne geleni çiğneyip, arkadan gelenlere tekme atan Şanyu gibi adamı da alıştırdı sonunda, korkulur bu kadından ya. (Şanyu örtü olarak yırtılan birkaç tane basma ve bir giysilik kumaş, para koyulan birkaç tane zarf götürüp çıkar.)

Şanyu: İşte bu kumaşla para nikâh hakkı olarak Hatip Hoca içindir (Haşimbay'a teslim eder.) Bunlar ise sayın başkan için, bunlarsa iki polise. (Iraktan türkü sesi duyulur.)

Haşimbay: Bu düğünü çok cimrilik içerisinde yapıyorsunuz, Şanyu Ağa. Hiç olmazsa, Hatip Hoca ile başkana birer taneden gocuk hediye etsek daha iyi olurdu.

Şanyu: O da olur, düğün sadece bunlarla bitmez. Malumunuz 3, 4 gündür yurda yemek veriyoruz.

Haşimbay: Elbette nüfuzunuz büyük saygın biri olarak yaptıklarınızı da ona göre ayarlamamız gerek. (Def, davul ve türkü sesleri yakından duyulmaya başlar.)

Şanyu: İşte onlar da geldi. Bu lafları bırakalım artık. Bu ikisi müezzinler için, diğerlerine birer taneden örtü. (Örtüleri verip, eve döner, dışardan türkü ve yiğitlerin sesleri duyulur.)

Türkü

Sarhoştan hoşlanmışım,
Bugünlerde
Yatsam gece uyku gelmez,
Kara gecelerde.

(Bir top genç, tambur çalarak barikalla¹¹⁰ sesleriyle sahneye girer.)

Hay hay ölen (türkü), hay ölen, gül nerede yar yar,

Bir iyiye bir kötü, her yerde var yar yar.

(İki kişi dans etmeye başlar.)

Hay hay ölen, hay ölen, var mı hayat yar yar,

Aladoğan gibi boyuna, oldum avcı yar yar.

Hezim: Birbirinize bakarak oynayın, tamam mı? (Dans edenler birbirine bakarak ve işaretlerle dans ederler.)

1 – Yiğit: Tavşan vurmuş ellerinden!

Hay hay ölen, hay ölen, ben ne yapayım yar yar,

Hançer alıp yüreği parçalayayım yar yar.

Hay hay ölen, hay ölen, kar gelir yar yar,

Rengi solmuş gocuğu giyip yar gelir yar yar.

Rengi solmuş gocuğun soluğu çok yar yar,

Evlenmemiş yiğidin derdi çok yar yar.

¹¹⁰ Barikalla – Doğu Türkistan’da Uygurlar düğünlerde yiğitler kız almaya gelirken, kızınızı verdiğiniz için teşekkürler diye hep beraber “barikalla” söylerler.

Büklüm büklüm yollardan iz gelir yar yar,
 Kızıl kızıl soğanın kabuğu çok tola yar yar,
 Evlenmemiş yiğidin dostu çoktur çok yar yar.
 Kara karakargalar harmandadır yar yar,
 Evlenmemiş yiğitlerin arzusu çok yar yar.

(Şarkı, dans bittiğinde içerden Basit çıkar.)

Basit: Hal hatır sorulur. Hadi yiğitler daha içeri girerek misafirhanenin kapısına yakın durunuz.

Yiğit sağdıcı: Seyit Ağamı ortaya alınız.

Hezim: Hey yiğit sağdıcı, ağamın kışlık deri şapkasını bastırıp giydir. (Yiğit sağdıcı Seyit'in kışlık deri şapkasını alın tarafına doğru basıp giydirir. Herkes gürültü koparıp avluya geçerler.)

Meşrep: (Çaydanlık götürüp çıkıp, ateşin önüne gelir.)

Vah, vah, Gunçem gibi güzel, akıllı bir kız, ağanın sert, sümüklü oğluna karı olur mu? Hayır, Nur da buna müsaade etmez. Onun yüreği aslanlar gibi. Bugün fırsatı kaçırmaz herhalde. Nerede olursa olsun mutlaka gelir. O gün ben onun gece yarısı bu bağa geldiğini gördüm. Gunçem'i nasıl kaçıracağının planını kuruyordu galiba. Ancak, bunlar Gunçem'i birkaç gün eve hapsedip, kilitlediler. Nur'un geldiğini ablama da söylemedim. Annem, biz de fakir bir hizmetçi olduğun halde, neden patronların ekmeğine yağ sürerek, onları gözetliyor ve incitiyorsun, yetimlerin aleyhine çalışmak ayıp değil mi? diye beni uyardığından beri, zavallıları gözetlemez oldum. (Herkes nikâh töreninden döndükten sonra tebrikleşip, içerden çıkıyordu. Def, tambur çalanlar ise, "Biz kızı getirmek için kalkalım." diye dışarı çıkarlar.)

2 – Yiğit: Çocuklar Seyitcan'ın kalbi atıyor. (Seyit'e) korkma, gözetlemeyeceğiz.

1 – Yiğit: Sakın bugün uyuyakalma, tamam mı?

Hezim: Eğer uyuyakalırsa, çatıdan delik açıp, üzerine su dökeceğiz.

Seyit: Ölmek isterseniz, öyle yapın.

Hezim: Nice laf atanları gördük, evlenen Yiğit! Bugün sizin susma gününüz.

2 – Yiğit: Kendiniz bilin, demezsen, duvar delerek darı alan, buz delip balık alan bu Hezim gutu'dan başın derde girecek, bugün. (Kahkaha...)

Hezim: Eşiniz olarak kabul ettiniz mi dese, somurtup oturdun Seyit. İşte o zaman ben senin yerine "Kabul ettim." dedim.

1 – Yiğit: Öyleyse nikâh Hezim'e geçmiştir.

2 – Yiğit: Öyle söylersen, bu akılsız hemen yatağa koşmasın. (Herkes güler.)

1 – Yiğit: Ancak tuza batırılmış ekmeğin yarısını Seyit yedi, değil mi?

Basit: Hey çocuklar, bırakın böyle saçma lafları.

Hezim: Hepimiz dağılmadan Yiğit sağdıcının evine toplanın. Kızı getirinceye kadar orda yine eğleniriz. (Yiğitler çıkar.)

Şanyu: (Evden aceleyle çıkıp) Meşrep bağın yan kapısını aç. Cemaat şu taraftan dönecekler. (Şanyu geri döner. Meşrep bağ tarafa doğru koşar. Iraktan def, davul ve türkü sesleri duyulur. Az sonra dışarıdan Turğan ile beraber iki kişi sandık, yatak takımı, bagajlarla gelirler. İçerde Patemhan ile Turğan birbirine anlamlı bakışır, Turğan kendilerinin hazır olduğunu göz ve diğer işaretlerle bildirir.)

Patemhan: (Turğan'a bakarak)

Yolunuz açık olsun,

Yolunuz açık olsun,

İşiniz acil olsun

Yüzünüz aydınlık olsun

Gelin ayağı uğurlu olsun

(Bagaj getirenlerin iki bileğine örtü bağlar. Ondan sonra onlar sandık, bagajları bırakıp, dışarı çıkar. Turğan, Patemhan'ın peşinden geldiğini görüp diğerlerinden ayrılır.)

Patemhan: (Hafif sesle) He, Turğan, işleriniz nasıl?

Turğan: Yerinde, Şanyu'nun üç atını eyerleyip çiftlikteki eski duvarda bıraktık.

Patemhan: Nurlar şimdi nerede?

Turğan: Nur ile Amantay şimdi (Bağ tarafı ima ederek) bağda gizleniyor. Siz de hallettiniz mi?

Patemhan: Evet, ben yenge olarak tayin edildim.

Turğan: İyi, yerinde.

Patemhan: Ey Allahım. (Midesini tutup) Anlarsa ne yapacağız. Şanyu herkesin kanını içer.

Turğan: Siz rahat olun. Biz sizin başınızı ağrıtmayacak şekilde ayarlarız.

Patemhan: Ne olursa olsun, siz daha uyanık olunuz. Seyit

Turğan: Çok iyi. (Dışarı çıkar. Dışarıda kızın ağlama sesleri, sonra at, araba ve insanların sesleri duyulur. İki kişiye Gunçem'i haliya koyup taşıttırıp 3, 4 kadın girer. Şervan baykuş tutulan ceket, başına da altın çivi ve titreşimli altın gül takılı şapkayla birkaç kadının eşliğinde salonun kapısında gururla

bekler. Avluya sürgünden ateş yakılır. Patemhan, yine üç kadınla birlikte Gunçem'in oturtulduğu halının dört ucundan tutarak türkü söyler.)

Ağlama kız, ağlama düğünün oldu,

Kadifeli, güllük gerdekte evin oldu.

Ağlama kız, ağlama mutlu olursunuz

Aladoğan gibi yiğitle dost olursunuz.

Ağlama kız, mutlu ol, düğünündür,

Altın gibi gül yiğit sırdaşıdır.

Ağlama kız, ağlama şansın olur,

Altın güllük gerdekte tacın olur.

Ağlama kız, ağlama sana bugün şans bakmış,

Gerdeğine altından çivi takmış.

İbrikte su koysam ısınmıyor,

Kız annesi üvey midir ağlamıyor.

(Deminki iki kişi halının iki tarafından tutup Gunçem'i alev alev yanan ateşin üzerinden üç kere geçirip içeri götürür. Diğerleri ise onları takip ederler. Kızın feryatlı yürek dalgası ve sırlık çimenliği aksettiren müzik. Karaağacın dibine dikkatle gelen Nurum içeriye kulak kabartır.)

Nurum: (Sitemle) Ağlama kız, mutlu ol, düğünündür, altın gibi gül yiğit sırdaşıdır. Hım! Şeytanlar! Kiminle kimin sırdaş olduğunu (Yumruğunu sıkıp, ileri uzatır.) şimdi öğreneceksiniz. Tefecinin sümüklüsü herhalde Gunçem'e "altın gibi gül yiğit" olamaz. (Patemhan çıkıp etrafa endişeyle bakar.) Patem abla, Patem abla!

- Patemhan: (Nurum'u görüp yaklaşarak) sen Nurum mu?
- Nurum: Evet. (Eliyle işaret eder, Patemhan onun yanına gider)
- Patemhan: Hazır mısınız? Turğanlar nerede?
- Nurum: Evet, hazırız, bekliyoruz. Turğan etrafı gözetliyor. Amantay ise hala şeftali bahçesinde gizleniyor.
- Patemhan: Gunçem endişe ettiğinden çok rahatsızlanıyor. Zaten sağlık durumu da çok kötü. Şu çocuğun öksürüğü gelmiş.
- Nurum: Bizim burada olduğumuzdan haberi var mı?
- Patemhan: Öğrendi, ben her şeyi ona zamanında bildiririm.
- Nurum: Patem abla, biz size dağlar kadar güveniyoruz, ev içi hala sakınleşmedi mi?
- Patemhan: Şu anda herkes bulamaç yemek yiyorlar.
- Nurum: Bu tam zamanı değil mi?
- Patemhan: Hayır, şu anda hem avluda hem de misafirhanede çok kişi var. İçerdeki odada da Şanyu ile başkan var. Onun iki polisi de avluda acıkmış yabani kediler gibi etrafı gözetliyorlar.
- Nurum: Bu parazitler şehre dönmüyorlarmış mı?
- Patemhan: Başkan Şanyu'larda kalacakmış.
- Nurum: Onlar esrar kulana kullana birazdan şuurlarını kaybederler. Gunçem'i hemen oradan çıkartmak lazım.
- Patemhan: Yine biraz sabredin. Bulamaç yemek de bitmiş olabilir. Misafirler de biraz azalsın. (Gunçem'i getirenler döneceklerdir. Nurum ökendiniz gizler. Patemhan biraz telaşlanmışçasına salona geçer.)
- Basit: (Gidenleri uğurlarken) Hanım ağa yarın hepinizi çillağa¹¹¹ davet etti.
- Dönenler: Tamam, oldu, (Sahne sessizliğe bürünmüş fakat Nurum yine de sabırsızlanıyor. Gökte bir parça siyah bulutun alt tarafından ay yavaş yavaş gözükmeye başlar.)
- Nurum: Şimdi çıksa daha iyi olurdu. (Amantay gelir.)
- Amantay: Nur, ne olup catir? (ne oldu?)
- Nurum: Sessiz ol. (Elini arkasına uzatır.) İşte onlar geliyorlar. (Patemhan gelinlik ile süslenen Gunçem'e yol gösterip gelir.)
- Gunçem: Nurum! (Kendisini Nurum'un kucağına atıp gözyaşı döker.)

¹¹¹ Çillak – Düğün sonrası, akrabalar arasındaki karşılıklı konukluk.

Nurum: Canım Gunçem. (Gunçem'in başını okşar.) Tamam, ağlamayın, sizin için canım feda. (Gunçem midelerini tutup öksürür.) Ne oldu, öksürüyorsunuz?

Gunçem: Yüreğim.

Nurum: Gunçem, şimdi özgürsünüz. Bizim için cehenneme dönüştürülen bu mahalleden gidip, dağlarda özgürce yaşamımızı sürdüreceğiz.

Patemhan: Tamam canım yavrularım, burada durmayın, kaçınız! (Turğan gelir.)

Turğan: Patem abla, başınızın derde girmemesi için sizi bağladıktan sonra bırakıp gideceğiz. (Dışarıda Seyit'i kızın yanına bırakmak için gelen yiğitlerin sesleri duyulur.)

Patemhan: Aklınıza aferin, Seyit'i getiriyorlar. Çabuk olun. Hemen bağlayın, gidin. (Elini arkasına uzatır, herkes telaşlanır.)

Turğan: Amantay, cénginiñ eolini bayla, nur bel bağını çıkart! (Amantay özellikle beline saran halat ile Patemhan'ın elini bağlar. Turğan Nur'un bel bağı ile ağzını bantlar.)

Amantay: Hey kayran ceneşse, bize tamaq casap bergin kolindi özimiz bayladikkuy. (Patemhan'ı karaağaca bağlarlar)

Gunçem: Canım ablacığım, yaptığınız bu iyilikleri ölsem de unutmam. Güle güle, hayatta kalırsak yine görüşürüz! (Patemhan'ı öper. Her ikisinin de gözlerinden yaş dökülür. Dışarıdaki sesler de gitgide yaklaşır.)

Turğan: Felaket bastırdı, kaçınız! Amantay, sen önde tarlalardan yürü, ben sizi takip edeceğim.

(Müzik)

Nurum: Güle güle, merhametli Patem abla, kendinize iyi bakın!

Gunçem: Güle güle! (Onlar gider. Patemhan başını sallayıp kalır. Biraz sessizlik hâkim olur, müziğin sesi değişir. Dışarıdan 3, 4 yiğitle Seyit girer.)

2 – Yiğit: İki ucunu yok edip, iyice bağladım. (Mendili Seyit'in boynuna bağlar.) Kız eliyle hiç çözemez. Dişleriniz ile çözün, tamam mı?

Yiğit Sağdıç: Mendili ısırırken yanağından öpmeyi de sakın ihmal etme. Böylece yüzünüz güler.

1 – Yiğit: Hem birbirinize ısırırsınız, desene.

Hezim: Bize yaptığın gibi kıza da kaba davranırsan, gönlünü alamazsın. Ondan sonra ısıtmak istesen de nafi.

Yiğit Sağdıç: Hadi, şimdi Seyitcan'ı kızın yanına götürelim. (Kapiya yaklaştıklarında kapıyı bir başka yenge kapatır. Yiğitler kumaş ya da para vererek biraz pazarlık yaptıktan sonra kapıyı açtırıp içeri

girerler. Uzaklarda köpekler havlarlar. Endişeli müzik sesleri duyulur. Sonra içerde gürültü kopar. Yiğitler telaşlanır.)

Yiğit Sağdıç: Kız nereye gitti?

Hezim: Gerdekte olmadığına göre, canını kurtardı demek.

Yiğit Sağdıç: Birileri onu kesmek mi istiyormuş da canını kurtarsın? Konuşmalarına dikkat et Hezim.

Hezim: Hey, ben Haşimbay'ın kardeşiyim diye fazla büyük laf atma, belki kaçmış olabilir.

1 – Yiğit: Tartışmaları bırakın ya. Kızı aramak lazım. (Şervan damat yengesi ile çıkar.)

Şervan: Meşrep, hey Meşrep neredesin?

Meşrep: (Gözlerini ovalayıp çıkıp) Ne, ne oldu ablacım?

Şervan: Nerede uykuya daldın, annen nereye gitti?

Meşrep: Bilmiyorum, mutfakta uykuya dalmışım.

Şervan: Ara, hemen bul. (Meşrep telaşlanır.) Reziller nereye gitmiş olabilir. (Her tarafı ararlar.

Yiğit Sağdıç Patemhan'ı görür.)

Yiğit Sağdıç: Buraya gelin, buraya, yengesi buradaymış. (Herkes Patemhan'ın etrafında toplanır. Şanyu kılıklı iki polisle beraber gelir.)

Şanyu: Ne oldu? Çözün bunu! (Patemhan'ı çözerler.) Hey yaratık cadı, kız nerede? Seni kim bağladı?

Patemhan:

Şervan: Hey asalak, cevap versene. (Tekme atar.)

Patemhan:

Hezim: Görmüyor musunuz? Bunalıp bayılmış. Yine de sorguya çekecek misiniz Patem ablayı.

Şanyu: (Hezim'e) Senin burada ne işin var?

Hezim: Otuz oğlun gülüyorsunuz biz Şanyu Ağa!

Şanyu: Defol benim avlumdun, yoksa ne olduğunu gösteririm sana.

Hezim: (Çıkarken, gizli sesle kendi kendine) Akıllı kız kendine uygun yeri bulmuş.

Şervan: (Yengeye) Siz nerelerdeydiniz? Konuş, konuşsana, ağzını samanla mı doldurdun yoksa?

Yenge: Gunçem'i Patemhan tuvalete götürmüştü.

Şervan: Bu olsa olsa Nur'un işi, Gunçe'yi takip ediyormuş demek o deyyus.

Şanyu: Şimdi ne yapacağım ben ya!

1 – Polis: Doğru bu kadını bağlayıp, kızı kaçırmış.

2 – Polis: Bağırırsa duyulur diye ağız ve burunlarını bantlamış, yok yaman hırsızmış bu ya.

Şanyu: Bekle Nur, bir kaşık kanını içmeden seni asla bırakmam. Meşrep, Basit'i çağır. Bütün on başı harekete geçsin. (Meşrep yürür.) Çabuk koş! (Meşrep koşar, Yiğit sağdıcı'na bakarak) Koş, sen gidip Haşim Ağabeyini çağır. (Yiğit sağdıcı koşarak çıkar. Polislere bakarak) Sizler de atlarınızı eyerleyin, ben sayın başkanımızın emrini getireceğim. Bu herifleri yakalamalıyız. Yerin altına girmiş olsa da bulmalıyız. Ah, ah! (Sakallarını avuçlar.) Ne biçim rezillik bu ya. (Herkes sinirli sinirli bakar. Şervan zehirli bir karakter sergiler. Başkaları korkup arkalarına doğru çekilir. Perde iner.)

Üçüncü Bölüm

2. Kısım

Ömer Şanyu'nun avlusu, sonbahar, ağaçların yaprakları sararmış, Gunçem verem hastalığına yakalanmış. Onu bileklerinden bağlarlarken halat batıp yaralanan yerleri ve yüzündeki kırbaç yaran yarası hala iyileşememiş. Gunçem balkondaki bir parça hasır üzerinde duvara yaslanarak üzgün bir şekilde şarkı söyler.

Sen diri mi dersin bana,

Ben diri ölmüşümdür.

Diri ölen yârimin,

Aşkında ölmüşümdür.

Ben ölüp toprakta yatsam,

Kim beni hatırlasın.

Dostlarım çok üzülürken,

Düşmanlarım çok sevensin.

Ah, canım çok yanıyor! (Kısa kısa öksürüp göğsünü tutar.) Rahmetli anne! Şanssız kızını neden doğurmuştun. Kızının böyle ağır günlere kalacağını hiç düşünmemişsin. Eğer düşünseydin, Nurum ile ikimizin şansını büyük düğün yapacağım diye engellemezdin. Neyse, sen üzülme anne! Kabrinde rahat yat! Nurumlar hapiste ne külfetler çekiyor, hiçbir bilgim yok. Ah şanssızlık. (Kısa öksürür.) Ahh yüreğim... (İçerden süslenen Şervan ile Patemhan çıkar.)

Şervan: Dünyada ne kadar aptal varsa, senin kadar olamaz. Birkaç gün aç idin, aç ineklerle beraber ahıra hapsedildin, bağlanıp köpekler gibi sürüklendin. Karaağaca asıldın, ölesiye kırbaç yedin. Tüm bunlara rağmen yine Nur'u ağzından hiç düşürmüyorsun?

Gunçem: Nur'um benim bülbülümdür, ben onun goncası, her şeyi, Gunçe'siyim. Dilimi harekete geçirebildiğim sürece onu ağzımdan asla düşürmem.

Şervan: Dikkat et, dilin kesilmesin.

Gunçem: Korkulacak hiçbir şey kalmadı. Dilimi keserseniz kalbimle hatırlayacağım.

Şervan: Ben bir şey demeseydim, Şanyu baban seni çoktan kurşuna dizdirirdi. Nur müebbet hapse mahkûm edilerek hayatta kaldı, sen hapse de mahkûm olmadan sadece dayakla kurtuldun.

Gunçem: Sizin elinizde aşağılanmaktansa ölmem daha iyiydi.

Patemhan: (Şervan'ın arkasında durup göz kıarak) Büyüklerle tartışıp ne yapacaksın kızım, hasta olduğun için duruma göre iş yapmalısın.

Şervan: Hayatta kalmasına şükür etmiyor bu hayta! (Gunçem kısa kısa öksürür.) Şanyu babanın duasını al. Kocanın ayaklarını öp, günahlarına tövbe et, o zaman iyileşirsin.

Patemhan: Bunlar ise cahil, daha genç, iyi ile kötüyü fark edemiyorlar. Bu çocuğun durumu her geçen gün ağırlaşıyor. Elbette acizin dostu acizdir. Bu kıza bir döşek ile bir yastık verirse daha iyi olurdu.

Şervan: İyiliğin kıymetini bilmiyor ki bu bozuk.

Patemhan: Bu bilmezse Allah bilir, ne olur, bu zavallıya bir iyilik yapın Hanım Ağa.

Şervan: Tamam, Seyit'in odasından bir döşek ile yastık getirip verin. Hırsız, yalan mevsimidir. Meşrep, avlu ve etrafa iyi baksın.

Patemhan: Baş üstüne, ben söylerim. (Şervan dışarı çıkar. Patemhan içeri girip, döşek ile yastığı alıp çıkıp, Gunçem'i döşek üzerine oturtup, yastığa yaslandırır.)

Gunçem: Boşu boşuna getirdiniz Patem abla bunu.

Patemhan: Canın çok yandı yavrum. El ayaklarını uzatıp daha rahat bir şekilde dinlen.

Gunçem: Ben eninde sonunda bu hastalıktan kurtulamam, Patem abla. Keşke Nurum'u görebilsem. (Gözleri ıslanır.)

Patemhan: Bu bağı taşılar, senin gözyaşlarına da bakmadılar. Ahların bir gün Tanrıya ulaşır, Nur'u da görürsün, fazla kendini üzme kızım, kendine iyi bak. (Gunçem'in bileğindeki yarayı gördükten

sonra) Tövbe, dünyada acayip merhametsiz insanlar da varmış ya. Kız çocuğu da bu kadar yaralanıncaya kadar bağlarlar mı? Rahmetli annen bu bileklerine kıpkırmızı boncukları sarardı. Şimdi ise her yerin yara, keşke hiç yakalanmadan kurtulsaydınız, bu kadar acıları da çekmemiş olurdunuz.

Seyit: (Kafeste keklik getirip) Meşrep, hay Meşrep, neredesin, çabuk yürü!

Meşrep: (Elinde atın yularıyla bağ taraftan girer.) Ne oldu, altın tavşan avlamış gibi bağıryorsun?

Seyit: Müjde! (Kafesi yukarı kaldırır.) Bugün benim kekliğim Barat'ın kekliğini kaçırdı.

Meşrep: Öyle mi, ben Seyit Noçi'nin, hırsız Kaça'nın dağını devirdiğini zannettim.

Seyit: Sevincimden senin gibi abdallara söyleyen ağzıma yazıklar olsun!

Patemhan: Hey ağa oğlu, bu abdallık yapıp sokaklarda dilencilik yapmıyor. Bir parça ekmek için anne oğul ikimiz gece gündüz demeden çalışıyoruz.

Seyit: Öyle mi, herhalde bizim ekmekleri bedavadan yiyemezsiniz.

Meşrep: Akşama kadar köpek dalaştıran, aladoğan oynayıp, keklik dövüştürüp gününü boş geçiren Seyitcanlar aslında bedava ekmek yiyormuş galiba.

Patemhan: He, «Atam mezara hoca, ben hazıra hoca.»'nin anlamı budur işte.

Seyit: Alnına yazılsaydı, sen de öyle yapardın.

Meşrep: Seyitcan alnını bir tut bakalım, okuma bilmesem de, nereye yazıldığına bir bakayım. (Dikkatle bakar.)

Seyit: Dışarı yazılmaz herhalde, vücuda yazılır.

Meşrep: (Seyit'in alnını eliyle sıvayıp) Hiçbir şey yok, bomboş.

Patemhan: Saçmalamayın, günah.

Seyit: Sen bilmiyorsun, sen kendine bak. (Meşrep'in elini iter, uzaktan Gunçem'in başındaki yastığı görür, kafesi Meşrep'e verir. Meşrep onu içeri götürür. Seyit balkona gelerek) Bu ölüye benim tüy yastığımı kim verdi?

Patemhan: Annen.

Seyit: Hayır, bu soysuzun kızının bundan sonra benim yastığıma başını koymasını annem asla istemez. (Gunçem öksürmeye başlar.)

Patemhan: Hey, ne de olsa Gunçem hala senin helalin değil mi?

Seyit: Nur ile beraber kaçan bu bozuğu ben çoktan boşadım. Elinin ucunu bile tutmadım. Bundan sonra bu benim karım değil artık. Sadece bu evin kölesidir. (Gunçem'i tehdit ederek) Doğru mu, konuşsana ey ölü.

Gunçem: (Öfkelenerek) Seninle konuşacak dil yok bende, al hastalık bulaştıran yastığını, başına taç olarak tak! (Bütün gücünü toplayıp, yastığı Seyit'in başına attıktan sonra, yüzüstü düşer. Seyit Gunçem'in yakasını iki eliyle tutup dizüstü oturtur.)

Seyit: Boğazını işte böyle boğarak geberteceğim seni, verem hastası ölü.

Patemhan: (Seyit'in elinden çekerek) Bu çocuğu verem yapan da sizler değil misiniz? Tamamen öldürmek mi istiyorsunuz bu zavallıyı, ey akılsız, onu bırak!

Seyit: İşte bırakıyorum. (Gunçem'i balkondan aşağı fırlatır.) İşte şimdi iyileşeceksin..Hahhah. Hahhah.(Güler.)

Patemhan: Allahım, ben şimdi ne yapacağım? (Koşarak inip Gunçem'i kaldırıp oturtur.) Hey merhametsiz, yapacağını yaptın, yine niye gülüyorsun? Durma da hemen su getir.

Seyit: Ben buna mı su getireceğim? (Zıplayıp aşağı iner.) Ben bunu hemen ayıltacağım. (Gunçem'in iki saçından tutup, sürükleyerek karaağacın dibine getirir.)

Patemhan: Allahım, öldürecek bu zavallıyı. Meşrep, hey Meşrep, koş, çabuk ol!

Seyit: İşte senin yerin burası, burada rahat yat. Gunçem'i sonbahar yapraklarının üzerine bırakıp göğsüne bir iki kere diziyle bastırır. O bayılıp yatar.)

Patemhan: Kuduz köpek. (Seyit'in yanağına bir tokat atar.)

Seyit: Ah yüzüm, vah yanağım, seni gidi tellal, (Patemhan'ın yakasından dürterek) dövme yi bilmiyorsun galiba, işte böyle. (Durmadan yumruklarken Meşrep çıkar.)

Meşrep: Hey sümüklü, annemi bırak. (Yularla Seyit'i vurup, annesinden ayırır ve iter. Seyit düşer.)

Seyit: (Ağlamaklı bir şekilde) Bekleyin, sizin gibi asalakların burnunun bezini çıkartmadan edemem.

Patemhan: Allah sizin gibi zalimlerin belasını versin! (Dışarıdan Şanyu ile Basit'in sesi duyulur. Patemhan ile Meşrep endişelenir.)

Şanyu: Basit, bana bak, Yakup'un satılan arabasının parasını getir, tamam mı?

Basit: Baş üstüne Şanyu ağa.

Şanyu: (Girer.) He ne oldu?

Seyit: Bu iki abdal birleşerek beni dövdü.

Patemhan: Sayın Şanyum! Bu zavallının haline bakınız. (Gunçem'i gösterir.) Hey oğlum, yapma böyle, yazık olur, desem, hastalığından ağır hasta olan bu zavallı kızı boğup balkondan aşağı fırlattı. Yine sürükleyip çiğneyip bu hale getirdi.

Şanyu: (Seyit'e) Neden böyle yapıyorsun?

Seyit: Benim yatağımı bu hastaya verip kirletmişler, almak istemişim, başıma attı.

Şanyu: Yastığı ona kim verdi? (Patemhan'a) Sen mi?

Patemhan: Hayır, ben değilim, Şervan hanım ağa acımış, kendileri emretti.

Şanyu: Kendi kıymetini bilmeyen bu bozuk, elimize geçen mutluluğu ayaklar altında çiğnedi, "Köpek vefalı, karı cefalı." nın anlamı işte budur. Buna acıyaktansa köpeğe acımak gerek.

Patemhan: (Bir kenara bakarak kendi kendine) Karga karganın gözünü gagalamaz.

Seyit: Bu tellal da buna yanaşarak, (Gunçem'i göstererek) bize zalimler diyor.

Şanyu: Zalimler? Hım... Sen pis kadının da zaten niyeti bozuk, (Gunçem'e el çekerek) bunun gibi kocasına ihanet eden, (Patemhan'a el çekerek) senin gibi namussuz kadınların ayakları nereye basarsa, oradan bereket kaçar, evimden defol, (Meşrep'e) sen beceriksiz de annenle beraber defol buradan, (Seyit'e) eşyalarını getir bunların. (Seyit içeriye doğru yürür, Şanyu da onun peşinden yürürken) Evime bir daha adım atmayın, nankörler.

Meşrep: Bundan sonra senin evine adım atmaktansa, cehenneme adım atmak daha iyi.

Patemhan: Tövbe, namussuz kadın diyor ya. Demek evine bereket getiren namuslu kadın da Şervan Hanım Ağa galiba.

Meşrep: Ben Şervan'ın nasıl bir kadın olduğunu bilirim, onun pisliklerini parlak altınlar örter.

Patemhan: (Gunçem'in yanına gelip, onun çözülen saçlarını düzelterip, üzülür.) Yazık, sahipsiz kızıma çok yazık. (Seyit çok kötü bir omuz çantası, eski bir kürek kürk, bir çift çarık getirip, Meşrep'in önüne atar.)

Seyit: Kırık dökük eşyaların işte bu abdalın teki. (Geri döner. Meşrep eşyalarını omuz çantasına koyar ve Gunçem'in yanına gelip başını eğerek sessizce durur.)

Patemhan: Çok horlandın akıllı kızım, güzel, zarafetli, kara gözüm, bana baksana, bizden de ayıracaklar seni, gözünü aç, ne olur, birbirimizi görelim. (Gözleri yaşarır.)

Şanyu: (İçerden kapının önüne çıkarak) Hey pis köpekler! Köpekler dahi kovarsa gider, neden gitmiyorsunuz, git diyoruz, hemen defolmadan ne bekliyorsunuz.

Meşrep: (Patemhan'ın yeniden çekerek) Gidelim anne, on yıldan fazla çalışıp sonunda köpeğe dönüşmüşüz, hadi gidelim buradan.

Şanyu: İmalı konuşmadan defol pislik herif. (Meşrep ile Patemhan gitmeye hazırlanır.)

Meşrep: Birkaç yıl çalıştığımız halde elimiz boş mu gideceğiz Şanyu ağa?

Şanyu: (İleri ki adım atarak) Ne, ne dedin?

Meşrep: Hakkımızı vermiyor musunuz?

Şanyu: Karnına yemek, üzerine giysi verip, büyüttüğümüz için mi hak talep ediyorsun utanmaz herif? Hemen defol buradan! Yoksa bu dünyaya doğduğuna bin pişman ettiririm! (Meşrep ile Patemhan üzüntü içerisinde yürür. Giderken de Patemhan Gunçem'e taraf bakar.)

Patemhan: Güle güle zavallı kızım, yine görüşürüz, bizlere de güneş doğar.

Şanyu: Defol dedim, defolun! (Patemhan ile Meşrep gider.) Senin gibi çıplaklardan biri gitse, bini gelir. Utanmazlara bak ya. Bayağı diyecekleri var gibi. (Kendi kendine) “İnsan evladına baksan, ağız burnunu kan eder, hayvan yavrusuna baksan ağız burnunu yağ eder.” demişler atalarımız. Gerçekten de doğruymuş. (Eve girer. Hüzünlü müzik sesleri duyulur, yavaş yavaş gece yaklaşır, önce yıldızlar, sonra da ay gözüktür. Rüzgâr eserek, karaağaçtan Gunçem’in üzerine yapraklar dökülür. Uzaklarda köpeğin havlama sesi duyulur. Gunçem saçları çözülmüş, gözleri kapalı bir vaziyette başını yavaşça kaldırıp, etrafına endişeyle bakar.)

Gunçem: Su, su! (Dudaklarını yalayıp, elini uzatır, sonra tekrardan başını yere koyar. Dışarıdan koşarak gelen atın ayak sesleri ile köpeklerin havlama sesleri duyulup kapı çalar. İçerden Seyit çıkar.)

Seyit: Kim, kim o?

Awaz: (Dışardan) Biz, biziz, kapıyı aç!

Seyit: Biz... Kimsiniz, gece yarısı ne işiniz var burada?

Awaz: Biz Yamul görevlileri, önemli bir mesele dolayısıyla geldik. (Seyit çıkıp kapıyı açar. Tüfekli, kılıç asan iki polis girer.)

1 – Polis: Şanyu ağa evde mi?

Seyit: Evet, evde.

1 – Polis: Hemen çağır.

Seyit: Neden bu kadar acele? (Eve girer.)

2 – Polis: Şanyu ağanın yaramaz oğlu şu mu?

1 – Polis: Evet, cahilin teki.

2 – Polis: Kazak köyünden üç kişiyle beraber bağlayıp getirilen güzel kızı bununla evlendirmişlerdi ya.

1 – Polis: Şu ana kadar hep onun çilesini çekiyoruz. (Şanyu ile Seyit çıkar.)

Şanyu: He, gece yarısı ne oldu böyle?

1 – Polis: Nur arkadaşı Turğan, Amantaylar ile Yamul’dan kaçtı.

Şanyu: Kaçtı, bana bak, ne zaman kaçtı?

1 – Polis: Bugün iki gün oldu, 7, 8 kişi onu arıyoruz.

Şanyu: O kadar sıkı önlemler alınan Yamul’dan nasıl kaçabilir?

1 – Polis: Onları Si Loyi’ya teslim etmiştik, o iyi bakamamış demek ki.

Şanyu: İşte başkanın gözünden uzaklaşan işin sonucu böyle olur.

2 – Polis: Başkan da bu konu hakkında Si Loyi ‘ya kızdı.

Şanyu: Şimdi ne yapacağız bu baş belalarını?

1 – Polis: Edindiğimiz bilgilere göre, bu hırsızlar bu akşam bu mahalleye doğru gitmişler.

Şanyu: Bu mahalleye mi?

1 – Polis: Evet, onları görenler de var, Şanyu Ağa, elli başı yardım etmezse onları yakalamamız zor görünüyor. Biz çok zorlandık.

Şanyu: (Seyit’e) Hadi koş, bu yiğitleri Basit’e götür, onbaşlıları toplayıp mahallede arama yapsınlar. (Polislere) Aslanlar, gayretleriniz hiç eksik olmasın. Kaçakları nerede olursa olsun bulunuz, size iyice ücret vereceğim.

1 – Polis: Bayımızın da emri çok kuvvetli, nerede olursa olsun yakalamamız şart. (Seyit ile iki Polis çıkar.)

Şanyu: Bu endişeler de neyin nesi ya. (Gunçem’e taraf bakarak) her şey senin yüzünden oldu. (Eve girer.)

Gunçem: He... He... Hıııı, He... Hım...! (Yavaşça başını kaldırıp, son nefeslerinde iki eliyle dağılan saçlarına toparlamaya çalışır. Nur bağ taraftan gizlenerek gelir.)

Nurum: Kim var burada?

Gunçem: Ah... Hım... Nurum...! (Bir elini uzatır.)

Nurum: Gunçem siz misiniz? (Gunçem’in başını göğsüne basıp okşar.) Canım Gunçem, çektiğiniz çile ve acıları Patemhan abla bana anlattı. (Ay bir parça bulutun alt tarafına geçer. Hangardaki yoncaları ateşe verdik. Bu zehirli yılanların yuvası yanıp küle dönüşsün, ben sizi sırtımda taşıyacağım. Bana bakın, gözlerinizi açın Gunçem. (Gunçem’in başını kaldırıp bakıp, hayata veda ettiğini anlar. Endişeli müzik sesleri duyulur. Nurum acı ve üzüntüyle kalpağını çıkarıp, Gunçem’in başına koyduktan sonra ayağa kalkar, Turğan ile Amantay ellerinde bıçak Nur’a yaklaşır.)

Turğan: Ne oldu?

Nurum: Benim kucağımda hayata veda etti. (Üç kişi başlarını eğerek sessizce dururlar.) Yazık, açılmadan solan Gunçem.

Amantay: çençiligen Gunça.

Koro

(Nur’un dostları, birkaç çiftçi, Meşrep ve onun annesi beraber söylerler.)

Üzüldü bağından inci

Açılmadan soldu gonca

Cihan yoksula mezar oldu

Zamanın kaderi böyle

Turğan: Kardeşlerim! Bu zalimden intikam almalyız, intikam alalım! (Herkes katılır.)

Kisas bize karar olsun!

Öfkelere kılıç olsun!

Yıkılsın zulüm tahtı!

Adalet halka yar olsun!

(Sahnenin arkasından alevler gözüktür, ateşin kırmızı ışığının sayesinde Nurum Gunçem'in cesedini götürüp birkaç adım atar, perde iner.)

Öğretmenin Mektubu

Öğretmen zarfın üst tarafına: "Bu mektup Gulca şehrindeki annem Çimenhan'a.", alt tarafınaysa: "Ürümçi şehrindeki oğlunuz Rozi'den." diye yazdıktan sonra, mektubu annesine nasıl göndereceği hakkında kara kara düşünmeye başlamıştı.

Evin ortasında yağlanmadan dolayı simsiyah olmuş bir masa duruyordu. Bu, hem çalışma hem yemek masasıdır. Hatta gece olunca yatak olarak da kullanılır. O yüzden, masa üzerine serilen çilekeş

yorgan, yastık, defter, kitap kağıt parçalarının kirli görüntüsü iğrenç şekilde dağılıp duruyordu. Evin tabanına yapışıp kalan örümcek ağı tütünden dolayı simsiyah renk almıştı. Masanın yanındaki arka tarafı ezilmiş eski ayakkabıdan başka gözle görülür şeylerin hepsi öğretmenin yastığı altına yerleşmişti. Pencere kovuğunda duman lekesiyle pislenmiş büyük bardakla bir adet siyah kese duruyordu. Kapı önünde hem çay kaynatmak hem yüz yıkamak için kullanılan tavanı geniş, musluğu uzun bir çaydanlık duruyordu. Tüm bunlara kilidi bozulmuş bir bavulu da eklersek, evdeki tüm eşyaları saymış oluruz.

Dumandan siyahlaşmış evin içi, şamdana yerleştirilen mumun zayıf ışığında daha da karanlık görünüyordu. Pervaneler mumun etrafında durmadan dolaşıp öğretmenin hayallerini daha da bulandırıyor.

Sokak daha da karanlık, Ürümçi şehrinin gökyüzünde yıldızlar bile gözüküyor. Sanki şehir göğsü kadar kömür gibi simsiyah olmuştu. Halk ise derin uykuya dalmış, etrafa ölüm sessizliği hakimdi. Bu korkunç gecenin sessizliğini nerelendendir bilinmez ama çok uzaklardan gelmekte olan köpek sesleri ve penceredeki kuru ekmeği kemirmekte olan farelerin kıtır kırırları bozuyordu. Ev içinin kararmasıyla öğretmenin hareket etmediğini fark eden tahtakuruları kıpırdayıp, pireler zıplamaya ve öğretmenin kanını emmeye başlamışlardı. Ama öğretmen bunların farkında değildi. O, göğüslerini yastığa dayamış, başını iki avucunun arasına almış vaziyette dirseklerinin acıdığından habersiz yüzüstü yatıyordu. Dışarıdan bakan kişi onun ölü ya da diri olduğunu fark edemezdi.

— Rozi, Rozi, hey Rozem.

Pencereden gelen bu ani ses, öğretmeni çok tiksindirdi. Onun biraz önceki kördüğüm olmuş hayalleri kaybolup, onun yerini dehşetli bir korku almıştı. Öğretmen başını kaldırıp, gözünü bir noktaya dikti ve sanki sıtma hastası gibi titremeye başladı. Çünkü onun gözü önünden cellât Şing Şi Sey'in halka çektiirdiği dehşetli manzaralar geçmeye başlamıştı:

Her gün binlerce insan aniden mavi arabaya çıkartılıp nerelere kaybolurdu? Onların suçu neydi, onlar nereye götürüldü? Bunu hiç kimse bilmiyordu. Ama hapishanelerdeki küfür, zorbalık, zulüm, işkence ederek öldürmelerin orta çağlardan daha da vahşi olduğunu herkes biliyordu. Öğretmenin sınıf arkadaşlarının çoğu da bir gece içinde mavi arabalara çıkartılarak kaybolmuşlardı. İşte onlardan bir tanesini insan avcılar başına çuval geçirerek sanki hayvana muamele edercesine alıp götürüyordu. Belki onu diri diri keseceklerdir.

Öğretmenin gözü önünden karnı yarılmış, başı ezilmiş ya da yüreği alınıp, dili kesilmiş gövdelerin kana bulanmış vaziyette yattığı, kendisinin diri diri gömüleceği çukuru kazmakta olan mahpusların zavallı görüntüleri, dağ aralarında kuruyup çatlamış insan kafaları bir bir geçiyordu.

Öğretmen, insan kasaplarının kendisi için zaman ayırarak buralara kadar geldiğine tam olarak inandı. Bu yüzden, o derin bir nefes aldıktan sonra telaşlanarak giyinmeye başladı.

“Rozi! Hey Rozi! İçeride misin?”

“Ben, ben... Geldim, geldim.” dedi öğretmen endişeyle: “Kusura bakmayın, ceketimi...” öğretmenin titreyen sesi pencereden dışarıya duyuluyordu.

“Rozi! Korkma, benim Sadık. Kapıyı aç!”

Öğretmen kendisinin dehşete kapıldığının farkına vardı. O, alnındaki teri silerek:

“Vay haylaz! Niye geç saatte gelip beni bu kadar korkuttun?” dedi ve kapıyı açtı. Eve giren misafire bir bakışta öğretmenin dostu Sadık demek çok zordu. Çünkü onun bembeyaz yuvarlak yüzü kararmış, gözleri çökmüş, iri vücudu eskisine göre bayağı küçülmüş gibi görünüyordu. Üzerindeki rengi atmış, yırtık, delik giysiler, onu daha da görgüsüz hale getirmişti. Sadık omzundaki eşyalarını pencere önüne koyup, oturduktan sonra öğretmenin odasını gözetmeye başladı:

“Şuna bak! Arkadaşım, sen benden daha kötü durumdaymışsın. Öğretmenin odası da bu kadar pis olur mu?”

“Arkadaşım! Güvencesiz hayatta insanın bir şey yapası gelmiyor. Mutlu yaşamak için güvenli ortam gerek.” dedi Rozi mum küpesinde kararmış ellerine tükürerek.

“Şu anki ruhi çöküntü ve endişeli durumumuza göre sözlerinde haklısın. Ama öğretmenin bu kadar vurdumduymaz ve ihmalkâr olması çok kötüdür.”

“Bana felsefe satmasana! Avluya nereden girdin?” dedi Rozi Sadık’ın sözünü keserek:

“Bağıra bağıra sesimi duyuramadım ve duvardan içeriye atladım.”

“Hırsızlık yapmayı da öğrenmişsin o zaman?”

“Bu durum devam ederse, bizden de her şey beklenir.” dedi Sadık başını sallayarak ve yumruğuyla dizine vurarak sözüne devam etti:

“Bu Gomindang (Çin Milliyet Partisi)’nin tutumu böyle devam ederse, onların bize saadetli, kültürlü hayat getirmeyeceği belli oldu. Halk açlık, sefalet içinde, horluk, fakirlik, cahillik gibi afetlere yüz tuttu. Halkı aydınlatacak öğretmenlerin haliyse işte bu. Saadetin yeri zindan oldu. Takip, şikâyet, zorbalık, iftira, hırsızlık dediklerin başını almış gidiyor. Üstelik bu süprütüler hiç utanmadan üç vilayette zulme, hukuksuzluğa karşı ayaklananları hırsızlıkla suçluyorlar. Kendi hukuku için mücadele edenler hırsızsa, halkı yağmalayanlara ve onların haklarını çiğneyenlere ne demek lazım? Tabii ki, dürüst insanlar Gomindang’çılara hırsız diyecekler ve kendi bağımsızlığını isteyenleri haklı bulacaklar. Bana bak, Rozi! Eğer biz de bağımsızlığı istiyorsak, böyle kirli, çöplü köşelerde yatmak yerine, üç vilayette başlanan mücadelenin hakiki mahiyetini halka anlatmalıyız, halk bağımsızlığı için elimizden geleni yapmamız gerek.”

“Doğru söylüyorsun, Sadık! Biz bu mücadeleye katılamadıysak da, en azından buradaki halka kim doğru, kim hırsız, yani kimin dost, kimin düşman olduğunu anlatmak bizim mukaddes borcumuzdur.”

İki öğretmen kısa bir süre hiç konuşmadan oturdu. Bir ara, Rozi başını kaldırıp Sadık’a bir şey sormak istedi, ama sonra vazgeçti. O niye gönlündeki sözlerini dostuna söyleyemedi? Çünkü Rozi çok endişeliydi. Üstelik bu günlerde hiç kimseye güvenilmez di. Bu yüzden Rozi Sadık’a Ürümçi’deki gençlerin arasında yayılmakta olan Gomindang’a karşı eylemlerden haber verip, onu da bu eylemlere davet etmekten çekindi. O:“Kim bilir, Sadık yakından beri nerelerde, kimlerle beraber oldu. Bu günlerde biri öbürünü yakalattıran olaylar az mı oldu?” diye düşünmüştü. Ama Rozi’nin Sadık hakkında düşündükleri tamamen yanlıştı. Sadık gülümseyerek:

“Ne oldu korkak? Bir şey söyleyecek misin?” dedi. Rozi bir şeyden iğrenmiş gibi yüzünü buruşturarak:

“Boş ver, Sadık! Senin durumun nasıl?” dedi.

“Nesini soracaksın? Eğitim müdürlüğünde ‘Sendoba’daki okula müdür oldun.’ dediklerinde, siz: ‘Sadık müdür olmuş, biz ancak öğretmen olmuşuz, hayırlı olsun!’ deyip, beni kutlamıştınız. Ben sizlerle vedalaştıktan sonra, araba bulmak için kervansaraylarda dolaşıp, sonunda bir öküz arabası buldum ve onunla üç gün yol yürüdükten sonra, etrafı bataklıkla sarılmış, eski bir evde beş gün konakladım. Gübre kokulu evdeki sivrisineklerin derdinden doğru düzgün uyuyamadım. Beş gün geçmesine rağmen hiç kimse gelip bana bir şey demedi ya da yapacağım işi göstermedi. Ben buraya öğretmen olarak mı yoksa mahpus olarak mı geldim, bir türlü anlayamadım. Birkaç sene okuduğum nereye gitti. Onca uzaklardan gelip okuduğuma bin pişman oldum. Nihayet, dayanamayıp: ‘Hapsedeceksen bir yolu hapset.’ diye düşünerek dosdoğru belediye başkanının yanına gittim. Bir elinde sigara, öbür elinde çay bardağını tutan başkan önündeki evraklara bakıp oturuyordu. O, yüzünü bana çevirip konuşmadan bakıp durdu. Onun bakışlarından bir şey anlayamadım.

‘Sayın başkanım! Ben burada ne yapacağım? Altı gündür hiçbir şey yapmadan yatıyorum.’ dedim. Sesim titreyerek çıkıyordu, vücudum ateş gibi olmuştu. Başkan biraz düşündükten sonra:

‘Burada Uygurca ders veren okul yok, sen yanlış gelmişsin.’ dedi.

‘O zaman ben döneyim mi?’ diye sordum. Başkan sanki ağzımdan bu lafın çıkmasını bekliyormuş gibi hemen:

‘Olur, burada çalışamam diye bir parça dilekçe yazdıktan sonra gidebilirsin.’ dedi. Sonra sigarasını söndürüp, çayının son damlasını içip sustu. Hemen dilekçemi verdim. Başkan benden kurtulduğuna, ben de sahipsiz köpek gibi sabahtan akşama kadar rutubetli evde yatmaktan kurtulduğuma sevinmiştim. O gün hava kararmasına rağmen yaya olarak yola koyuldum. Bugün Ürümçî’ye geldiğime üç ay oldu.”

“Üç aydan beri neredeydin?”

“Saybağ’da tuğla döktüm.”

“Öyle mi, onu da yapabiliyorum desene?”

“Rutubetli yerde tırtıl gibi yatmaktansa, çalışmak daha da güzel değil mi? Hem karnın doyar, hem vücudun güçlenir.”

“Ha müdür bey, demek öyle oldu?”

“Ben de Dar’il muallimini zorlana zorlana bitirmiştım. Sonunda yine öğretmen olamadım. Sen bu aralar ne yapıyorsun?” diye sordu Sadık.

“Benim öğretmenliğim de senin şaşkın durumundan farklı değil. Bu durumu anne babalarımızdan gizlemenin de bir anlamı kalmadı” dedi Rozi mülayim tarzda. Sonra yastığının altındaki mektubu çıkarıp Sadık’a verdi. Sadık’ın okumaya başladığı mektupta şöyle yazıyordu:

“Özlemlı mektup:

Canım anne! Kaygı, endişe içinde şaşakalan dertli oğlun Rozi’den selam!

Canım anne! Hala hatırlıyorum, sen sonbaharın bir sabahı beni yıkayıp, güzel giyindirdin. Desenli okul çantamı omzuma astın. Annelik şefkatiyle kıvrık saçlarımı okşayarak: ‘Benim oğlum bugünden itibaren baht yoluna girecek. Yürü, kara gözlüm! Ben seni baht evine emanet edeceğim’ dedin ve mahallemizdeki ilköğretim okuluna götürdün. Ben, o günden itibaren okumaya başladım. Bu yıla kadar tam 13 sene okumuşum.

Canım anne, yüzüme bir baksana! Ben de senin bir zamanlardaki gül yüzlü, sevimli oğlun Rozi değil miyim? Evet, ben o Rozi’yim. Ama şu anki hukuksuzluk ve endişeli hayatımda 22 yaşlı Rozi’nin senin okşadığın o siyah kıvrık saçları ağardı. Yüzü sarardı, alnında çizgiler oluştu.

Canım anne! Başka yerlerdeki eşit hukuka sahip bilgili kişilerin bahtlı hayatlarını görüp, ‘Yüreğimin bir parçası olan oğlumu okutursam, belki bahtını bulur.’ umuduyla varına yoğuna bakmadan beni okutmuştun. Ama ben sonuçta bahtsız oldum. Hep endişe içinde yaşıyorum. Hatta kendi gölgemden bile ürper hale geldim. Her gün rüyamda zindan, ölüm, zulüm görüyorum. Burnumda her zaman kan kokusu tütüyor. Yüreğim sıkılıyor. Yok, ben doğduğum zaman böyle bahtsız, endişeli değildim. Geleceğimin de böyle olmadığına inanıyorum. Anne! Oğlunu şimdilik bahtsız kılan, öğretmeni kendi halkına çirkin, beceriksiz gösterenin ne olduğunu da iyice anladım. O, eşitlik olmayan toplumdur. O, müstebit hâkimiyettir.

Anne! Siz İli vilayetinde baht içinde yaşıyorsunuz. Belki bizi de özlemişsinizdir, belki mutluluğunuzu bizimle paylaşmak istiyorsunuzdur. Sizin de öğretmene ihtiyacınız vardır. Ben iyi bilirim, mutlaka ihtiyacınız var. Senle biz öz çocuğundan, öz annesinden, halkından, vatanından vazgeçecek insanlar değiliz. Canım anne! Oğlum bu yoldan sapmış mıdır diye merak etme! Ben de istiklal ve baht yolundaki mücadeleye hazırım!

Ağustos, 1945

Rodupay

Duymuşsa da görmeyenler var, görmüşse de görmezlikten gelenler vardır. Ama görenler çok.

İnsanlar felakete uğramamak için çok ihtiyat ederler. Ama “felaket” nasıl bir şey, nerede yaşar, neler yapar diye sorduğunuzda, “Bilmem.” diyenler var. Kendileri felaketi sırtında taşıyarak besler, büyütürler, ama onu tanımazlar. Felaketin adını duyunca ürperirler, ama “İnsan felakete uğramadıkça rahat, hür yaşar.” diye düşünüp dururlar.

Büyüklerimiz: “Mekke yolunda bir Rodupay var, o felaketle karşılaşırsan sana yapışır ve ondan bir daha kurtulman çok zor olur. Rodupay’ın gözünü gagalayan bir kuş var. Sen, o kuşu bulana dek, o pisliği hep sırtında taşıyacaksın.” derlerdi.

Ben, o talihsizlikten hep endişeleniyordum, bir gün dedeme: “Dede! Sen Hacca giden yolda Rodupay’la karşılaştın mı? O, sana yapışmadı mı? O, insana benziyor muymuş?” diye sordum. Dedem, benim boşu boşuna endişelendiğime güldü ve biraz düşündükten sonra şöyle dedi:

“Ben yolda Mekke’nin fakir fukaralarıyla karşılaştım, onlara sadaka verdim. Onlar çok sevindiler. Bazı insanlar onların kim olduklarını bilmeden Rodupay diyorlarmış. Hayır, öyle değil. Onlar fakir fukara, gariban insanlardır. Ama Hindistan yoluyla Hacca gidenler Rodupay’la karşılaşmış. Onların söylediklerine göre, Rodupay’ın ayakları eğri büğrü olup yerlerde sere serpe yürüyormuş. O, çok yaşlandıysa da, gözleri hala baykuşun gözü gibiymiş. Ama o, zavallı numarası yaparak, halktan yardım istemiş. Eğer ona acıdın mı, hemen sana yapışmış.

— Peki, Rodupay nerelerde yaşarmış, onun sureti neye benzermiş?

— O, insanların arasında yaşarmış, kendisi de insanlara benzese gerek. Ama o çok obur ve açgözlüymüş. Bütün ağırlığını senin sırtına yükleyip, yavaş yavaş kanını emermiş. Onu sırtında taşıya taşıya yorgun düşsen de, o pislik sırtından hiç inmezmiş.

Rodupay denen felaketin, insanların hür ve rahat hareket etmelerine o kadar engel olması beni çok kızdırmıştı. O yüzden dedeme sordum:

— Dede! Bu Rodupay’dan kurtulmanın bir yolu yok muymuş?

— Var, dedi dedem ve Rodupay’ın cezasını veren bir adamın hikâyesini anlattı.

Bu hikâye çok uzun olduğu için burada hepsini anlatmak mümkün değil, o yüzden kısaca içeriğini sizlere şöyle anlatıyorum:

— Senuber isimli pehlivan bir yiğit, Gülyar isimli periler gibi güzel bir kıza aşk olmuş. O, Gülyar’ı bulmak için birkaç sene dağ taş ve çölleri yaya olarak gezmiş ve birçok zorluklarla karşılaşmış. Başından geçmedik olay kalmamış. Her tarafı çok süslü gökdelenleri görmüş, ama ne gökdelenin sahibini, ne de başka bir insanı görmüş. Başka bir yerde mermer yapımlı bir saray görmüş, sarayın içi altın eşyalarla ve incili süslerle doluymuş, ama burada da hiçbir insan görünmemiş. Taht üzerinde bir türlü garip hayvanlar oturuyorlarmış. Yine bir yerdeki meyve bahçeli gökdelenlerin arasında birkaç yere kazanlar asılmış, tüm dünyadaki her türlü yemekler pişiyormuş. Türlü mezelerle donanmış sofranın üzerinde yerlerini çoktan almış, bunların hepsi ihtişamlı bir düğünün hazırlığıymış. Ama ne in, ne de cin yok. Yıllardan beri bitki tohumlarını yiyerek can saklamakta olan aç yiğit ‘Ya baht!’ demiş ve yemekleri büyük iştahla yemeye başlamış. O, buhar mantısı yemek için elini tencereye uzatmış, ama tencere kapağı yerinden zıplamış ve onu ölesiyeye döverek kovmuş. Yiğit, helva yemek için elini uzatmış, ama kepçe onu döve döve yüzünü, gözünü kana bulamış. Yani insanı hayrete düşürecek olaylar olmuş. Hiçbir tencere ona yemek vermemiş. Ne tabaklar bir tan kak vermiş, ne de meyve ağaçları bir adet meyve.

Yiğit'in başından böyle olaylar çok geçtiği ve o, böyle dayakları çok yediği için, bu olayı pek de garipsememiş ve yoluna devam etmiş.

Âşık yiğit, insan yüzüne hasret kalmıştı. O, bir gün çok yoruldu, açlığa dayanamadı ve yine bir meyvelik bağın içine daldı. O, birdenbire gördüğü manzara karşısında şaşa kaldı, çünkü güler yüzlü bir adam, meyveleri olgunlaşmış bir elma ağacının altında kendisine gülümseyerek oturuyordu. Ha, feleğin tekerleği şimdi doğru yönde çevrilmeye başlamış, diye düşündü ve hemen adamın yanına gidip, onu kucakladı.

— Canım babacım! Burada ne yapıyorsunuz böyle?

— Canım oğlum! dedi adam ağlayarak:

— Ben bu bağın sahibiydim. Rutubetli yerde yata yata sonunda felç oldum. Yıllardır bu bağa bakıyorum, ama bir tane elmayı kendi elimle dalından alıp yiyemedim. Benim dünyada tek bir isteğim var. O da elmayı kendi elimle dalından alıp yiyebilmek. Çok rica ediyorum, bana bir yardım et.

— Tamam, tamam. Zaten çok dertliyim, bir de sen ağlayıp yüreğimi dağlama. Gel, benim sırtıma bin. Ben seni elma ağacının üstüne çıkarayım. Kendi elinle ne kadar yemek istersen ye. Böylece isteğin de gerçekleşmiş olur, dedi cömert yiğit ve felç adamı sırtına bindirerek elma ağacının üstüne çıktı. Yiğit, meyvesi bol olan bir dala binerek, arkasını döndü:

— Yiyebildin mi? İzin verirsen ben de birkaç tane elma yemek istiyorum, diye sordu. Ama adamdan ses çıkmadı. Onun gözleri ağaçkakanın gözleri gibi parlıyor, ağzı mutluluktan kulağına kadar açılmıştı. Yiğit: “Bu adam muradına erdiği için, mutluluktan dili tutulmuş olsa gerek.” diye düşündü ve kendisi elmadan doyasıya yedi.

— Ben yeterince yedim, eğer sen de yediysen, aşağıya inelim mi?, diye sorarak arkasına baktı.

Adamdan yine tık yok. O, fosurdayarak yiğidin sırtını yalıyordu. Yiğit, “Bunun göbeği şişmiş galiba?” diye düşünerek ağaçtan indi.

— Hadi, şimdi yavaş yavaş in, dedi ve çömeldi. Felç adamdan yine hiç ses çıkmadı. O, yiğidin sırtına daha sıkı tutunarak, diliyle onun sırtını hiç durmadan yalıyordu. Yiğit gıcıklanmaya başladı.

— Hop hop, ne yapıyorsun?

— ...

— Muradıma erdim diye benim sırtımda ölüverme yine. Hadi insene!

— ...

— Rahatsız mısın?

— ...

— Niye sesin çıkmıyor, in in!

Adam hiçbir ses çıkarmadan, devamlı bir şekilde yiğidin sırtını yalıyor. Yiğit kızmaya başladı. O, sırtına yapışakalan felcin ellerinden tutarak arkaya itekledi.

— ...

Yiğidin vücudu ürperdi, onu silkti, birkaç kez oturup kalktı, alnından arkaya itekledi. Felç ne indi, ne bir şey konuştu. Öfkelenen yiğit adama sövmeye başladı, elini arkadan dolanarak, onu yumrukladı. Elma ağacına vurdu ve birkaç kez zıpladı. Ama felç adam ona daha sıkı yapışıyordu. Nihayet, yiğit sırtına yapışanın mülâyim bağ sahibi değil, belki Rodupay adlı felaket olduğunu anladı ve kendi haline acıyarak şöyle beyit okudu:

Bir belâdan kurtulup,

Bin belâyâ tutuldum.

Bin belâdan kurtulup,

Rodupay’a tutuldum.

Sonra, Rodupay’ı sırtına bindirerek yoluna devam etti.

Âşık yiğit birkaç ay yol yürümüş, kutlu çöllerden ve buzlu tepelerden geçmiş. Sıhhati günden güne bozulmuş, vücudu giderek zayıflamış. Sonunda zavallının kaburgaları açılmış, topukları delinmiş, hatta kemikleri gözükmeye başlamış. Ama o, yine de gayret ve sabırla yoluna devam etmiş.

Yiğit, günlerin birinde yorgunluktan bayılmak üzereyken, yıkıla kalka yürüyerek çok güzel manzaralı bir yere gelmiş. Orada suyu tertemiz, öbür ucuna göz yetmeyecek kadar büyük bir göl varmış. Gölün kıyısındaki çınar ağacının koyu dalları etrafı gölgeliyormuş. Ağacın yaprakları hafif rüzgârda birbiriyle oynasırken, yiğit ne olduğu bilinmeyen sihirli bir ses duyuyormuş gibi olmuş. Gölü çevreleyen tüm bitkiler, gölün sarımsı nuru altında uzaklardan sanki yemyeşil kadife gibi görünüyordu. Bitkilerin arasındaki renkli çiçekler, genç kızlar gibi nazla sallanıyordu.

Âşık yiğit ciğerini bu güzel manzaranın saf havasıyla doldurduktan sonra: “Rodupay’ı yine sırtımda taşırsam mutlaka helak olurum. Şimdi bununla son kez savaşıcağım. Eğer ölürsem, burada öleyim de, cesedim bu güzel manzaralı yerde kalsın.” diye düşündü. O, çınar ağacına sırtını dayayarak dinlendi ve göl suyundan doyaya içti. Su ona güç vermiş gibi oldu. Sırt üstü yatarak hayal sürmeye başladı, Onun aklına çok güzel bir fikir geldi. O, hemen ağaca tırmandı ve Rodupay’ın başını sağlam bir çatala kısıtırarak alnından arkaya itti ve kendisini göle bıraktı.

Yiğit, sudan yıkanarak çıktığında bütün vücudunun tertemiz olduğunu ve sanki birden eski haline dönmüş gibi olduğunu hissetti.

Pehlivan yiğit, Rodupay’ı hatırlayarak ona baktı. O, çok çirkin bir sesle can çekişiyordu. Etrafa birdenbire karanlık çöktü ve garip sesler gelmeye başladı. Dehşetli fırtına gelip, çınar ağacının yaprakları sararak döküldü. Çiçekler koptu, göl buz tuttu, fırtına daha da şiddetleniyordu. Pehlivan yiğit, bu olay karşısında hiç şaşırmadı. O, gücünü son kez toplayarak çınar ağacına çıktı ve Rodupay’ın başını ezdi.

Cihan güldü, buzlar eridi, ağaçlar yeşerdi, çiçekler eskisinden kat kat güzel açıldı. Pehlivan yiğide birkaç yıldan beri azap veren büyü nihayet çözüldü. Yiğit şimdi rahat nefes almaya başladı.

O, gide gide çiçeklerin arasından sevgilisi Gülyar'ı buldu. Gülyar, o kadar güzel kız ki, onu tasvir etmeye kalemim, anlatmaya dilim aciz gelir. Gülyar'ın ne kadar güzel, ne kadar sevimli bir kız olduğunu siz kendi gözlerinizle görmedikçe, ben size kelimelerle anlatamam.

İşte, dünyada Rodupay'ın başını ezerek cezasını veren ilk kişi, Gülyar'ın aşığı, Senuber isimli pehlivan yiğit olmuş.

Ben, bu hikâyeden Rodupay'ın da cezasını vermenin mümkün olduğunu duyup çok sevinmiştim. Ama "Bizim bağlarda Rodupay yok, biz rahat gün geçiriyoruz." diye düşünüyordum. Sonra, büyüüp akıllandıktan sonra bir baktık ki, gerçek öyle değilmiş. Yani bizim bağlarımızda da bir sürü Rodupay'lar varmış. Onlar başkalarının yetiştirdiği meyve ağaçlarına yalancılıkla sahip çıkarak, halka kendi yetiştirdiği meyvelerden vermiyordu. Halk ise yoksulluk, sefaletten dolayı yıl boyu şikâyet edip duruyordu. Ama bunun sebebini bilenler de vardı. Onlar, Rodupay'ların düzenbazlığı ve asıl niyetlerini halka anlatarak şöyle hitap etmeye başladılar:

— Millet! Devamlı şikâyet edip duruyorsunuz, hiçbiriniz halinizden memnun değilsiniz. Sizlere bu felaketi yaşatanlar kim? Kanınızı sömürmekte olan bu Rodupay'ları niye görmüyorsunuz?

Bunları duyan halk da gözlerini açıp etrafa bakmaya ve felaketin asıl membasını görmeye başladı.

Nihayet, biz de Rodupay'dan kurtulmanın yolunu bulduk.

Senuber, Rodupay'ın başını ağaç çatalına kıştırarak öldürdüğü günden beri, Rodupay'ın evlatları her türlü ağaçtan, özellikle sopalardan değneklerden korkar olmuşlardı. Biz de sopalarımızı elimize aldık ve bağlarımızdaki Rodupay'ları ölesiye dövdük. Vah vah... Rodupay, dayaktan öyle korkuyor ki, boşu boşuna yiyip yatan ve her tarafı şiştiği için yürüyemez hale düşen felç Rodupay'lar sağına soluna bakmadan hemen kaçıp gittiler.

Gulca, 1945.

Köpek Yavrusuna Hücum

1946 yılının sonbahar günlerinden birinde Urumçi göğünün suratı asılmıştı. Sokaklarda neşesiz ve keyifsiz insanlar sağa sola doğru yürüyordu. Urumçi kalesinin güney kapısına yakın sokaktaki restorandan bir askerî adam ile hanımı çıkageldi. Bu adam uzun boylu, hanımı ise kısa boyluydu. Bizim

bildiğimiz şundan ibaretti: Askerî adamın adını biz bilmiyoruz; ama onun sırtında tabanca kemeri ve bu kemere bağlı tabancası vardı. Üstünde ise yeni sarı askerî giyimi göze çarpıyordu. Askerî adamın yakasında askerî unvan işareti vardı. Bu çeşit kıyafetteki kişiyi görenler yüksek rütbeli askerî adam olsa gerek diye düşünüyorlardı. Onun yüzbaşı veya binbaşı olduğunu kendisinden sorup öğrenmeye imkân olmuyordu. “Eğer sizin adınız ne, rütbeniz ne?” diye sorarsanız, çok tehlikeli oluyordu. Sorduğunuz takdirde suratı asılıp kızılıyordu. Ağzından zehir gibi sözler çıkıyordu; hatta suratınıza tükürüyordu. Böyle insanlara, biz sinirli veya deli diyoruz. Son zamanlarda böyle Çinli askerî insanlar şehrimizde çoğalmıştı. Onlar her yerde: “Halkın hürriyetini muhafaza edeceğiz.” diyorlardı; lakin halk gerçek hürriyet hakkında onlardan küçücük bir şey istediğinde kızıyorlardı ve hemen tüfeklerini çıkararak silahsız halkı tehdit ediyorlardı. Onlar koyun gibi güçsüz, silahsız halkın, savaş açacağını zannediyorlardı. Gerçekten ülkenin başka şehirlerinde Milliyetçi Çin (Go Min Dang) ordusuyla halk gerillaları arasında savaş devam ediyordu. Bu sebepten dolayı bizim adını bilmediğimiz Çinli askerî adamın sinirleri bozulsa gerekli.

Aslında sizlere anlatmak istediğimiz aşağıdadır:

Subay eşi ile restoranda iyi, lezzetli yemekler yemişlerdi. Onun için neşeli olup yavaş yavaş yürüyorlardı. Restoranın kapısından çıkıp çevresini koklayıp bir şey bulamayan küçük, zayıf köpek yavrusu birden arkasına dönerek Çinli subayın peşine düştü. Belki subaydan yağlı, lezzetli yemeğin hoş kokusu köpek yavrusunun burnuna gelmişti.

Köpek yavrusu subayın ayakkabısını kokladı, önce subay kendini beğenmiş yürüyüşünü bozmayarak ayakkabısının ucuyla köpek yavrusunu tekmeledi. Köpek yavrusu subaydan iyilik görmediği için beddua dilemiş gibi ona karşı havladı. Subay arkasına dönerek köpek yavrusuna suratını astı. Köpek yavrusu da ona küçücük, yuvarlak gözleriyle nefretle baktı. Subay, köpek yavrusuna doğru bir adım atıp onu korkutmak istedi. Köpek yavrusu ise arkasına iki adım çekilerek başını kaldırıp yine bakıp durdu. Subay onun korktuğunu zannederek ön tarafa doğru yürüyüşe devam etti. Lakin köpek yavrusu ondan korkmamıştı, yine arkasından geliverdi. Subay ise iki üç defa arkasına dönerek köpek yavrusuna küfretti. Köpek yavrusu ise ona bakarak havlamaya devam etti. Subayın birdenbire tepesi arttı. Suratı buruşarak bir kaşı ve sol dudağı kaldırılıp birbirine yapışmış dişleri açıkça göründü. Köpek yavrusunda da aynı hal meydana geldi.

Şimdi savaş başladı, bazen köpek yavrusu kaçıyor, bazen de subay. Subay korktuğunda köpek yavrusu havlıyor, köpek yavrusu korktuğunda subay küfrediyordu. Bir müddet devam eden savaştan sonra zaferi subay kazandı. Köpek yavrusu sokağın ortasında berbat bir halde yere yıkıldı. Subay ise bütün gücüyle köpek yavrusuna hücum edip onu ezmek için çabaladı. Köpek yavrusunun ağzından kan aksa bile subaya karşı havlıyordu. Subayın hanımı onun bileğini tutup:

“Tamam, tamam!” diyerek zorlukla yolun kenarına çekti. Lakin subayın öfkesi daha da yükseliyordu. O kendi düşmanını paramparça edip yeryüzünden silip yok etmek için araya giren karısını itekleyerek hem ona, hem de can çekişmekte olan küçük köpek yavrusuna hakaret ediyordu:

“Tüfi, tüfi! Beni korkutacağını mı zannediyordun?” Subayın köpek yavrusuna tükürüp subayın çok öfkeli halde zıpladığını gören halk gülmeye başladı. Subay, utandığından suratı kıpkırmızı oldu ve daha da öfkelenerek sinirlerine hakim olamadı. Belindeki tabancasını çabucak alarak toplanan kişilere doğrulttu:

“Hepiniz köpeksiniz, defolun buradan! Yoksa hepinizi böyle vururum.” diyerek ölmüş köpek yavrusunun cesedine üç kurşun sıktı ve başını ayağıyla ezdi. Bu olayı seyreden insanlardan biri subaya atlatmayarak, onu mazhara ederek:

“Olağanüstü kahraman bir adammış bu! Dünyadan böyle bir kahraman geçmiş midir?” dedi. İkinci bir delikanlı kinayeli güldü:

“Geçmiş işte, bu Çinli subaydan da ‘gayretli’, hatta koyunlara da saldıran Donkişot adındaki ‘kahraman’ geçmiş” dedi.

Çinli subayla köpek yavrusunun kavgasını seyredenler hem kızarak hem de gülererek dağıldılar. Subay ise savaşta düşmanını yok edip gazap ateşi sönen, mağrur galip ‘Donkişot’ gibi ağır adımlarla yoluna devam etti. Karısı ise halkın gülmesinden utanarak subaya yetişmek için hızlıca yürüdü. Bir an içinde sokağı sakinlik bastı.

Gulca, 1946

SONUÇ

Çalışmamızın neticesinde Yeni Uygur Türkçesiyle ilgili tespit ettiğimiz önemli noktaları, ana hatlarıyla şöyle sıralayabiliriz:

Uygur Türkçesinde sekiz ünlü yirmi dört ünsüz bulunmaktadır. Bu seslerde göze çarpan ilk fark Türkiye Türkçesindekinden daha kapalı ve dar é ünlüsünün varlığıdır. “ı” ünlüsünün kullanılmayışı da dikkat çekmektedir. Bir diğer fark da, ünsüzler arasında q, ğ, η, x şeklinde transkribe edilen seslerdir.

Ses farklılıklarına bağlı olarak kalınlık-incelik uyumunun aksadığı görülür. Çünkü bazı ekler (yükleme hali “+ı”, eşitlik hali “+çe”, sıfat fiil “-diġan vb.) ünlülerini muhafaza eden tek şekilli eklerdir. Düzlük-yuvarlaklık uyumuna gelince, aynı şekilde tek şekilli ekler nedeniyle sağlam değildir. Yabancı kelimelerde ise, bu iki uyum aranmaz.

Ses özellikleri incelendiğinde, Uygur Türkçesindeki ve bazı yabancı dillerden girenlerde başlıca ses değişimleri şu şekilde belirlenmiştir: a > é, a > e, a > i, a > o, e > é, e > i, e > o, ı > i, i > é, i > e, ı > a, u > o, ü > ö.

Yine ses özellikleri nispetinde, vurgusuz orta hece düşmesi, ünlü türemesi, ünlü birleşmesi, ünsüz benzeşmesi ve yumuşaması gibi ses olaylarının yanı sıra b- > m-, b- > p-, -b- > -v-, f > p, q- > ğ-, k- > g-, -q- > -x-, q- > x-, s- > ç- gibi ünsüz değişmelerine; bununla birlikte ikizleşme, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi, göçüşme gibi ses hadiselerine rastlanmıştır.

Fonetik bulgular akabinde yapılan morfolojik incelemelerde ise, önceliği verdiğimiz ek bilgisiyle yapım ekleri ve çekimlerini belirledik. Böylelikle kelime yapısındaki

değerlendirmelerimizi kök halindeki kelimenin dört başlıkla belirlediğimiz yapım ekleriyle türediğini, çekim ekleriyle kök halini koruduğunu tespit ettik.

Uygur Türkçesinde isim veya fiil tabanına gelerek onlardan yeni isim veya fiil türeten dört ayrı işlevde yapım eki bulunmaktadır. Bunlardan +liq/+lik/+luq/+lük, +siz, +qi/+ki/+ği/+gi, +çi, +çil, +çaq/+çek, +çuq/+çük vb. isimden isim yapan; +a-/e-, +ar-/er-/r-, +ay-/ey-/y-, +la-/le-, +lan-/len-, +laş-/leş- vb. isinden fiil yapan; -maq/-mek, -ş, -ma/-me, -ç, -çaq/-çek vb. fiilden isim yapan; -l-, -n-, -ş-, -dur-/dür-/tur-/tür- vb. fiilden fiil yapan eklerden başlıcalarıdır.

Çekim eklerini ise sadece isim tabanına ve fiil tabanına gelenler olmak üzere; hal, iyelik ve çokluk ekini isim çekim eki, kip ve şahıs eklerini de fiil çekim eki şeklinde başlıklандırdık. Bu değerlendirme sonunda, çokluk ekinin +lar/+ler; iyelik eklerinin +()m, +()η/+ηiz, +i/+si, +miz, +ηlar, +i/+si; yalın halde sadece hal eklerinden birinin olmadığı, ilgi halinin +niη; yükleme halinin +ni, yönelme halinin +ğa/+ge/+qa/+ke, bulunma halinin +da/+de/+ta/+te; çıkma halinin +din olduğu; eşitlik ve benzerlik halinin +çe eki ve +dek/+tek edatıyla, vasıta halinin başka bir edatla yani “bilen”le, sınırlama halinin +ğiçe/+giçe/+qiçe/+kiçe ekiyle, sebep halinin yine bir edat olan “üçün”le sağlandığı görülmektedir.

Çekimli fiiller, kip ve şahıs eklerinin varlığıyla ortaya çıkmakta, birleşik zamanlı fiillerin de Türkiye Türkçesindeki gibi ek fiille yapılmakta olduğu görülmektedir.

Kip eklerinden görülen, duyulan, şimdiki, gelecek zaman ve istek, gereklilik kiplerinin birkaç şekilde eklendirildiği belirlenmiştir. Örneğin, gereklilik fiil tabanındaki şart ekine gelen iyelik ekinden sonra “kérek” kelimesiyle ve aynı zamanda –ş ekiyle ortaya çıkan fiil isimlerinin iyelik eki almış şekline kérek kelimesinin getirilmesiyle yapılır. kët-se-m kérek / kët-iş-im kérek (gitmeliyim)

Yeni Uygur Türkçesinde cümle yapısının Türkiye Türkçesiyle doğru orantılı olduğu görülmektedir. Göze çarpan farklılıkların nedeni ise, tamamiyle morfolojik anlamda eklerin değişimidir.

Sıfat tamlamasında sıfat unsuru, partisip eklerini almışsa iyelik ekini isim alır. Sıfat fiil eki –ğan/-gen/-qan/-ken’dir. oquğan qız (okuyan kız), sözligen an (konuştuğu an), müellimniη yazğan xeti (öğretmenin yazdığı mektup), ularniη éytken öyi (onların söylediği ev)

Kelime tekrarlarında, yani ikilemelerde Türkiye Türkçesinde imla hatası olarak kabul edilen bir durum söz konusudur. Çünkü ikileme arasında kısa çizgi kullanılmaktadır (küni-tüni, keçe-kündüz, gür-gür gibi).

Cümle unsurları bakımından, çevirilerimizde dikkati çeken en önemli özellik, yüklem şahıs ekiyle çekimlenmiş de olsa özne olarak “men, sen, u, biz, siz, ular” gibi şahıs zamirlerinin kullanılmasıdır. Günümüz Türkçesinde anlatımda kusur olarak addedilse de, çalışmamızın çeviri kısmında bu öznelere kullanmakta bir mahsur görmedik.

KAYNAKLAR

- ALPTEKİN, Erkin, Uygur Türkleri, Boğaziçi Yay., İstanbul 1978, s.11.
- ALPTEKİN, İsa Yusuf, Doğu Türkistan Davası, Seha Yay., İstanbul 1992,s.100.
- ARDEL, Ahmet, “Türk Ülkelerinin Tabiî Coğrafyası”, Türk Dünyası El Kitabı, TKAE Yay., Ankara 1976, s.10.
- AZAD, Sultan - KERİMCAN, Abdurihim, Uygur Bugünkü Zaman Edebiyat Tarihi, Urumçi 1995.
- BARTHOLD, V., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1927, s.47.
- BURAN, Ahmet - ALKAYA, Ercan, Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yay., Ankara 2001.
- CAFEROĞLU, Ahmet, “Doğu Türkistan Türklüğü”, Türk Kültürü, Sayı: 30, Ankara 1965, s.17.
- CAFEROĞLU, Ahmet, Türk Dili Tarihi I-II, 3. Baskı, Enderun Yayınları: 17, İstanbul 1984, s.155.
- CAFEROĞLU, Ahmet, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Sayı:260, TDK Yay., İstanbul 1968.
- ÇAĞATAY, Saadet, “Sekiz Yükmek”, Türk Lehçeleri Örnekleri, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara 1950, s.21-27.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, Genel Türk Tarihi, C.2, Yeni Türkiye Yay.,Ankara 2002,s.18.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 1998.
- DÖNMEZ, Yusuf, “Türk Dünyasının Beşerî ve İktisadî Coğrafyasına Toplu Bakış”, Türk Dünyası El Kitabı, TKAE Yay., Ankara 1976, s.52.
- EMET, Erkin, Doğu Türkistan Ağızları, TDK Yay., Ankara 2008.
- EMET, Erkin, “Doğu Türkistan Özerk Cumhuriyeti”, Türkler, C:20, Ankara 2002, s. 280-281.

ERCİLASUN, Ahmet Bican “Uygur Edebiyatı”, Büyük Türk Klasikleri, C:1, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1985,s.61.

ERGİN, Muharrem, “Türklerde Yazı ve Alfabeler”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s.340-373.

ERGİN, Muharrem, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İstanbul, 2000.

ERSOY, Habibe Yazıcı, “Yeni Uygur Türkçesi”, Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yay., Ankara 2007, s.359.

GÖMEÇ, Sadettin, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Akçağ Yay., Ankara 2001., s.13.

KADİRİ, Zunun, Zunun Kadiri Eserleri, (Neşriye Teyyarlığı: Muhemmet Polat), Şincaş Xelk Neşriyatı, Ürümqi 1992, s.50-641.

KAFESOĞLU, İbrahim Kafesoğlu, Türk Dünyası El Kitabı, TKAE. Yay., Ankara, s.725.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, C. I, Ankara 1991.

KAŞGARLI, Sultan Mahmut, Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı, T.C.Kültür Bak.Yay., Ankara 1998, s.2.

KAŞGARLI, Sultan Mahmut, Modern Uygur Türkçesi Grameri, Orkun Yayınevi, İstanbul 1992.

KAŞGARLI, Sultan Mahmut, Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası, İstanbul 2004.

Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugati't-Türk Tercümesi, Çev. B.Atalay, C.1, 2.baskı, Ankara 1985, s.111–112.

LASZLO, F., “Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler” , Belleten, C.14, Ankara 1950, s.42.

MUSABAY, İlhan - TURFANİ, Polat, “Doğu Türkistan”, Türk Dünyası El Kitabı, TKAE Yay., Ankara 1976, s.1223.

NADZHİP, E.N., Modern Uigur, Moskova 1971, s.48.

NECİP, Emir Necipoviç, Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, Çev. İklil Kurban, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1995.

ORKUN, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, TDK Yay., Ankara 1994, s.155.

ÖGEL, Bahaddin, “Uygurların Menşei Efsanesi”, A.Ü. DTCF Dergisi, 6/1-2, Ankara 1948, s.17.

ÖZTÜRK, Rıdvan, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara 1994.

ÖZTÜRK, Rıdvan, Uygur ve Özbek Türkçesinde Fiil, (Doktora Tezi) , Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.

PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali, Türkçe Sözlük, Arkadaş Yay., Ankara 2004.

PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali, Öz Türkçe Sözlük, Arkadaş Yay., Ankara 2004.

PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali, Türkçedeki Yabancı Sözcükler Sözlüğü, Arkadaş Yay., Ankara 2004.

RASONYİ, Lazslo, Tarihte Türklük, TKAE. Yay., (İkinci baskı), Ankara 1988, s.34.

TEKİN, Şinasi, “Uygur Edebiyatının Meseleleri (Şekiller-Vezinler)”, Türk Kültürü Araştırmaları, II, s.59-66.

TEKİN, Talat, “Taryat (Terhin) Kitabesi”, TTK Belleten XLVI/184, (Ekim 1982) s.795-838.

TEKİN, Talat, “İslam Öncesi Türk Şiiri”, Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), S:409, Ocak 1986, s.3-42.

TEZCAN, Semih “Uygur Edebiyatı”, Türk Ansiklopedisi, C:33, MEB Yay., Ankara 1984, s.127.

TEZCAN, Semih, “En Eski Türk Dili ve Yazını”, Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, TTK Yay., Ankara 1978, s.271-323.

TOGAN, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Yay., (3.baskı), İstanbul 1981, s.42-43.

ZİEME, Peter, Die Stabreimtexte der uiguren von Turfan und Dunhuan, Akadémiai Kiadó, Budapest 1991, s.28.

www.hurgokbayrak.com

ÖZGEÇMİŞ

1978 yılında Ankara’da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini aynı şehirde tamamladı. 2003 yılında memleketi Elazığ’da, Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nden mezun oldu. Mezuniyetini müteakiben Diyarbakır’da özel bir eğitim kurumunda Türkçe ve Edebiyat öğretmeni olarak çalışmaya başladı.